

Sociolog v dialogu

Niko Toš

Pogovori z novinarji v obdobju 1987–2016

E-DOKUMENTI SJM

Niko Toš
SOCIOLOG
V DIALOGU

Pogovori z novinarji
v obdobju 1987–2016

Uredil Ali Žerdin

Niko Toš

SOCIOLOG V DIALOGU

Pogovori z novinarji v obdobju 1987–2016

1. elektronska izdaja

Izdajatelj in založnik:

Univerza v Ljubljani, Fakulteta za družbene vede, IDV, CJMMK
Kardeljeva ploščad 5, Ljubljana

Zbirka:

E-DOKUMENTI SJM 6

Uredniški odbor:

Slavko Kurdija

Likovna oprema in prelom:

Polonca Mesec Kurdija

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca.
/ This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License.

Dostopno prek:

<https://knjigarna.fdv.si/> in www.cjm.si

DOI:10.51936/9789612359713

Kataložni zapis o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

COBISS.SI-ID 62015491

ISBN 978-961-235-971-3 (PDF)

Knjigo je sofinancirala Agencija za raziskovalno dejavnost RS.

Kazalo

Predgovor

Ali Žerdin	7
------------------	---

UVODNI DEL

SOCIOLOG V DIALOGU

Vrniti družbi možnost samorefleksije

Ali Žerdin	13
------------------	----

Ljubljana, 4. 11. 2014

Sociolog Niko Toš –

pol stoletja njegovega delovanja

Zdravko Mlinar, Veljko Rus, Tine Hribar	23
---	----

Teorija in praksa, september 2016

Pogovor z Nikom Tošem, sociologom

in dolgoletnim predstojnikom centra

za raziskovanje javnega mnenja

Pogovor so vodili Ivan Bernik, Vlado Miheljak in Mitja Hafner Fink, ki je pogovor usmerjal.	45
---	----

PRVI DEL

PREHOD MED SISTEMOMA

Naši razgledi, 24. 4. 1987

Barometer: javno mnenje in raziskovanje mnenja

Ob dvajsetletnici raziskave Slovensko javno mnenje.

Spraševal je Štefan Kališnik.	107
------------------------------------	-----

Naši razgledi, 23. 2. 1990

Kaj mislijo (in kaj hočejo) Slovenci

Govori vodja projekta Slovensko javno mnenje.

Spraševal je Štefan Kališnik.	123
------------------------------------	-----

Naši razgledi, 8. 3. 1991

Kakšno ustavo hočejo Slovenci

O tem, kaj mislijo in kaj hočejo Slovenci, na podlagi
raziskave Slovensko javno mnenje govori vodja projekta.

Spraševal je Štefan Kališnik.	139
------------------------------------	-----

Naši razgledi, 24. 1. 1992

Prehod in vrednotenje v njem

Ob raziskavi Slovensko javno mnenje 1991 – slovenska družba na prehodu v demokracijo, govori vodja projekta SJM.

Spraševal je Štefan Kališnik. 153

DRUGI DEL

**JAVNO MNENJE PRED PREHODOM –
O USTAVNIH AMANDMAJIH**

10. junij 1988

Prvo pismo predsedniku ustavne komisije

Skupščine SR Slovenije 173

14. november 1988

Drugo pismo predsedniku ustavne komisije

Skupščine SR Slovenije 183

30 junij 1989

Tretje pismo predsedniku ustavne komisije

Skupščine SR Slovenije 191

TRETI DEL

GRADITEV NOVE DRŽAVE

Mladina, 24. 5. 1994

Kaj Slovenci menijo o sebi?

Ob rezultatih raziskave Slovensko javno mnenje 1994.

Spraševala sta Miha Đ. Štamcar in Jani Sever. 203

Teorija in praksa, št. 5–6, Vol. XXXII, Ljubljana, junij/julij 1995

Emancipatorni naboj projekta

Slovensko javno mnenje

V imenu uredništva je spraševal

mag. Vlado Mihelj. 211

Delo, Sobotna priloga, 31. 8. 2002

Slovenska zagledanost vase usiha

Spraševal je Matija Grah. 229

Večer, 5. 2. 2005

So meteorologi krivi za slabo vreme?

Pogovor s tistim sociologom, ki že 40 let

potrpežljivo posluša, da potvarja javno mnenje.

Spraševala je Dragica Korade. 241

Dnevnik, Zelena pika, 29. 10. 2005

**Reforma, ki se požvižga
na stališča ljudi, je že propadla**

Pogovor z dr. Nikom Tošem in dr. Veljkom Rusom.

Spraševala je Ranka Ivelja. 253

Ljubljana, 2006

Pogledi na reforme

Predgovor v knjigi Pogledi na reforme,

Znanstvena knjižnica FDV 265

Dnevnik, 10. 2. 2007

Rekli so mi, da sem slon v trgovini s porcelanom

Spraševala sta Sonja H. Vogrič in Ali Žerdin. 273

Delo, 19. 4. 2007

Nikjer ni tako malo razumevanja kot v Sloveniji

O ogroženosti slovenskega sodelovanja

v Evropski družboslovni raziskavi

Spraševala je Jasna Kontler Salamon. 287

Delo, Sobotna priloga, 24. 12. 2009

**Objektivne strokovne presoje
skoraj ni več. Je le politična.**

Spraševala je Jasna Kontler Salamon. 291

Ljubljana, 2011

Dve leti dekanovanja na petdeset let podlage

FDV – Petdeset let znanosti o družbi 299

Nedelo, 16. 10. 2011

Politike se menjajo, ogledalo ostaja

Ob 50. obletnici Fakultete za družbene vede.

Spraševal je Gorazd Utenkar. 311

ČETRTI DEL

ISKANJE NOVE DRUŽBENOSTI

Večer, V soboto, 19. 11. 2011

Ne kradi! Še vedno velja

Pogovor je vodila Dragica Korade. 319

Dnevnik, Objektiv, 28. 7. 2012

Intervju z N. Tošem

Pogovor je vodila Meta Roglič. 331

Svobodna misel, 28. 9. 2012

Z razvojno napako zaznamovani že na začetku

Spraševal je Medard Kržišnik. 343

Nedelo, 25. 11. 2012

Zaupamo šolstvu in zdravstvu, politiki pa ne

Ob novi evropski družboslovni raziskavi.

Pogovor je vodila Jasna Kontler Salamon. 349

Ljubljana, 2013

»Pričevanjem« Zdenka Roterja na rob

Predgovor v knjigi Zdenko Roter,

Pričevanja, politični utrinki 1989–1996,

Znanstvena knjižnica FDV – Refleksije 353

PETI DEL

KRITIKE DELOVANJA SISTEMA

Večer, V soboto, 19. 4. 2014

Obrata ni. Kvečjemu zastoј

Spraševala je Dragica Korade. 359

Ljubljana, 2014

Knjigi R. Rizmana na pot

Predgovor v knjigi Rudija Rizmana Čas brez alternative,

Sociološke in politološke refleksije

Znanstvena knjižnica FDV – Refleksije 371

Dnevnik, 6. januar 2015

Intervju z N. Tošem

Spraševala je Meta Roglič. 375

Delo, Sobotna priloga, 27. 8. 2016

Nimamo socialnih strategij. A tudi Evropa jih nima

Spraševala sta Ali Žerdin in Janez Markeš. 381

NAMESTO ZAKLJUČKA

Mladina, 2004

N. Toš – tisti raziskovalec javnega mnenja,

ki je že štirideset let trn v peti politike

Biografirala je Urša Matos. 395

Zaključna misel in zahvala

N. Toš 403

Stvarno in imensko kazalo 407

Predgovor

Ali Žerdin

Kaj je javno mnenje? Sam si javno mnenje predstavljam kot trampolin. Torej trampolin, napravo, namenjeno temu, da po njej skačejo otroci. Od Émila Durkheima naprej je znano, da pri opazovanju določenih pojavov opazimo statistično konstantnost. Pojavi, ki so v družbi statistično bolj ali manj konstantni, so, četudi gre za reči, ki se na videz tičejo zgolj posameznikov, hkrati tudi družbeni pojavi. Konstantna stopnja samomorilnosti na sto tisoč prebivalcev je Durkheimu govorila o tem, da ima samomor, ta globoko individualna odločitev, hkrati svoj družbeni kontekst. Ko spremljamo rezultate javnega mnenja, se stališča posameznikov, če za mnenje povprašamo dovolj velik reprezentativni vzorec, spremenijo v družbeno dejstvo, saj se izkaže, da se odstotek ljudi, ki o nekem vprašanju razmišljajo podobno, skozi čas ne spreminja bistveno. Če se v družbi ne dogaja nič, je javno mnenje kot ponjava trampolina, po kateri otroci ne skačejo. Se ne spreminja. Odstotek tistih, ki vlado podpirajo, v času, ko se ne dogaja nič, ostaja enak – tudi če za mnenje vprašamo povsem nov vzorec ljudi.

Kaj pa se zgodi, če otrok vendarle skače po trampolinu javnega mnenja? Ko na trampolin skoči, recimo, ekonomska kriza, javno mnenje zanika. Ko se kriza konča in se začne konjunktura, javno mnenje zaniha v drugo smer. Ko ljudje živijo slabše, je tudi podpora vladi šibka. Ko ljudje živijo bolje, se podpora vladi stopnjuje.

A gibanja trampolina so v vsakdanjem življenju bolj zapletena. Četudi na vsakem trampolinu piše, da lahko po njem naenkrat skače le en otrok, se to navadno ne dogaja. Navadno po trampolinu hkrati divja

pol otroškega vrtca. Ne skačejo sinhronizirano. Skakljajo vsak po svoje. Tudi na družbo in javno mnenje praviloma ne vpliva le en dejavnik. Vsi ti skoki po trampolinu javnega mnenja vplivajo na vrednotenje pojavov, ki so v svoji osnovi povezani s skupnostjo kot celoto. Če, recimo, po trampolinu hkrati skačeta ekonomska kriza in zunanja nevarnost, se lahko pripeti, da zaupanje javnosti v vlado kljub krizi ne bo padlo. Če se krizi in zunanji nevarnosti pridruži nerodna izjava opozicijskega voditelja, lahko podpora vladi celo zraste. Če pa vlada uspešno odbije grožnjo zunanje nevarnosti in potem »privatizira«¹ zasluge za narode, lahko podpora vladajoči strukturi strmoglaví.

Kaj počne Niko Toš? Več kot pet desetletij spremlja, kaj se dogaja s trampolinom javnega mnenja. Beleži nihanja trampolina in interpretira, kako so vratolomne poteze otročičkov, nagnetenih na ponjavo, vplivale na nihanja. V pričujoči knjigo so zbrani intervjuji, ki jih je profesor Toš v zadnjih treh desetletjih dal za slovenske medije – Naše razglede, Delo, Nedelo, Večer, Dnevnik, Mladino, Svobodno misel ter Teorijo in prakso. S profesorjem so se enkrat ali večkrat pogovarjali Štefan Kališnik (1929-2004), Vlado Mihelj, Miha Štamcar in Jani Sever, Dragica Korade, Matija Grah, Ranka Ivelja, Sonja H. Vogrič, Jasna Kontler Salamon, Gorazd Utenkar, Meta Roglič, Medard Kržišnik, Ivan Bernik, Mitja Hafner Fink, Janez Markeš in Ali Žerdin. Hkrati so v knjigi objavljena pisma, ki jih je Niko Toš ob koncu osemdesetih let pisal predsedniku tedanje skupščine in ustavne komisije Miranu Potrču. Pisma govorijo o spremembah in konstantah vrednot v ključnem zgodovinskem trenutku, trenutku prehoda iz samoupravnega socializma v parlamentarno demokracijo. Knjiga prinaša nekaj drugih intervencij Nika Toša v javni prostor, ter dva biografska prikaza. Prvega so pisali Toševi profesionalni kolegi, akademiki Veljko Rus, Zdravko Mlinar in Tine Hribar, drugi, bolj hudomušen, je izšel v tedniku Mladina, napisala pa ga je Urša Marn.

Knjiga ni namenjena zgolj ljudem, ki se, kot Niko Toš, ukvarjajo s sociologijo ali raziskovanjem javnega mnenja. Gre za zbirko pogledov na Slovenijo v specifičnih zgodovinskih trenutkih, v katerih sociolog opisuje prevladujoče vrednote, ter spremembe kolektivne mentalitete. Tisto, kar je raziskovalec javnega mnenja z anketiranjem ljudi iz družbe

izkopal, je prek objavljenih analiz in intervjujev vrnil. Rzsuti tovor vrednot, ki ga je z meritvami izkopal iz globin družbe, je v analizah uredil v pregledne sociološke kategorije, med pogovori z novinarji pa je ta spoznanja prevedel v jezik javnosti in družbi, surovinski bazi sociološke profesije, vrnil analizo, ki omogoča družbeno samorefleksijo. Če respondent, kot v sociološkem žargonu rečemo sodelujočemu v anketi, raziskovalcu pove, kaj si misli o določenem pojavu, potem sociolog celotni javnosti odgovori tako, da rzsuti tovor odgovorov spravi v preglednice, razišče časovna nihanja in ugotavlja morebitne vzročne povezave. In to je zgodba te knjige – rzsuti tovor individualnih stališč je preoblikovan v 30-letno pripoved o družbi, spremembah in konstantah.

Za konec uvoda še en bistven podatek o rzsutem tovoru. Besedila, objavljena v tej knjigi, bi ostala rzsuti tovor, če Ivana Kecman v kaos časopisnih prispevkov ne bi vnesla reda.

UVODNI DEL

Sociolog v dialogu

Vrniti družbi možnost samorefleksije

Ali Žerdin

Ko je Michael Burawoy, v Veliki Britaniji rojeni sociolog judovsko-ruskega porekla, leta 2004 prevzel vodenje Ameriškega sociološkega združenja, je ob izvolitvi sociologijo razvrstil v štiri tipe¹: profesionalno, kritično, javno in »policy²«. Ob tem je javno sociologijo identificiral kot tisti tip, ki je za razvoj celotne discipline ključnega pomena.

Če sta profesionalna in kritična sociologija namenjena akademskemu občinstvu, sta »policy« in javna sociologija namenjena neakademskim krogom. Če je »policy« sociologija namenjena znanim naročnikom – denimo korporacijam, lokalnim skupnostim, državnim institucijam – je javna sociologija namenjena civilni družbi, javnosti. A kaj je civilna družba, se je vprašal Burawoy. Če se ekonomija kot znanost ukvarja z vsemi vidiki trgov in če se politične vede ukvarjajo z državo in politično stabilnostjo, je civilna družba kot predmet preučevanja in kot »uporabnik« javne sociologije tisto, kar ostane, ko trg in državo postavimo v oklepaj. Civilna družba je prostor združenj, gibanj, političnih strank, sindikatov, verskih skupnosti, izobraževanja, tiska, prostovoljnih organizacij, omrežij, sorodstvenih struktur ... Navedena delitev dela med

1. Michael Burawoy (2004): For Public Sociology, <http://burawoy.berkeley.edu/Public%20Sociology,%20Live/Burawoy.pdf>
2. Z besedo »policy« imamo v slovenskem jeziku nekaj težav, ker pojem »politika« razumemo zelo ozko. »Policy« sociologija je namenjena utemeljevanju, analizi ali oblikovanju politik, torej dejanj ali usmeritev, ki jih predlaga vlada, parlament, stranke, gospodarski centri moči, lokalne skupnosti, posamezniki.

ekonomske znanosti, političnimi vedami in sociologijo ne pomeni, da se sociologija ne bi ukvarjala z ekonomijo ali državo. A na državo in produkcijo glede s stališča družbe, ne s stališča ekonomske učinkovitosti ali stališča politične stabilnosti. Sociologijo zanima, kaj se zgodi v družbi, ko država uveljavi določene ukrepe.

Sociologijo zanima, kakšne so družbene predpostavke delovanja trgov, kakšni so učinki delovanja trgov na družbo, kako je trg – če smo intelektualno pošten – v resnici zgodovinski produkt delovanja družbenih sil. Trg ni nastal sam od sebe, pač pa je najgloblje vpet v družbeni kontekst, v kontekste odnosov politične oblasti in družbeno-ekonomske moči. Enako velja za državo – ta ni nastala v praznem prostoru, pač pa je definirana tudi s silami, ki obstajajo znotraj družbe. Velja tudi obratno: ukrepi države in drugih političnih akterjev imajo svoje učinke v družbenem prostoru.

Sociologija kot znanstvena disciplina, ki se ukvarja z družbo, ima do predmeta svojega raziskovanja posebno dolžnost. Družbi oziroma javnosti kot tistemu delu družbe, ki absorbira, »rezonira«, predeluje in tudi producira informacije in interpretacije, je dolžna spoznanja o predmetu preučevanja »vrniti«. Družba z odnosi, procesi, javnim mnenjem ter interakcijami z okoljem o sami sebi »proizvaja« ogromne količine neosmišljenih podatkov. Zastavlja se vprašanje, kdo je lastnik in uporabnik podatkov, ki jih s svojih ravnanjem »proizvajajo« ljudje, skupine, družba kot celota. Še pred nekaj desetletji je veljalo, da so največje podatkovne zbirke v lasti države – denimo davčni, obveščevalni ali zdravstveni podatki, podatki popisa prebivalstva ter drugi podatki, ki jih zbirajo nacionalni ali transnacionalni statistični uradi. Recimo, da so bili podatki, ki jih je zbirala država, vsaj v posredni lasti skupnosti kot celote. Situacija danes je bistveno drugačna. Je tudi drugačna kot leta 2004, ko je Burawoy utemeljeval pomen javne sociologije. Z razvojem informacijskih tehnologij je namreč država postala bistveno manj pomemben upravljalec podatkovnih zbirk.

Nekaj let stare analize govorijo, da se količina podatkov, ki jih proizvedejo prebivalci planeta, v sedmih letih poveča za desetkrat³. To pomeni,

3. <https://www.emc.com/leadership/digital-universe/2014iview/executive-summary.htm>

da lahko danes upravljalec podatkov, ki jih je s svojimi ravnanji proizvedla globalna skupnost kot celoto, rekonstruira znaten del trgovskih in finančnih transakcij, individualne mobilnosti, komunikacij ... Rekonstruira lahko identitetne pripadnosti ljudi, njihova mikro ali makro omrežja, potrošniške in druge preference, umeščenost posameznika v družbeno strukturo, vedno bližje pa smo tudi digitalnemu približku rekonstrukcije družbene strukture kot celote ... Vedno večji delež individualnih ali kolektivnih potez namreč danes za seboj pušča digitalni odtis, ta pa upravljavcu podatkov omogoča vedno bolj natančno rekonstrukcijo družbe. Ideja »pametnih« mest, denimo, je v resnici ideja prevajanja dejanj skupnosti v informacije. »Pametno« mesto je mesto, ki živi dvojno življenje – realno življenje na ulicah, domovih, delovnih mestih, in vzporedno, digitalno življenje, ko v skladiščih podatkov poteka vedno bolj natančna rekonstrukcija vseh dejanj iz realnega sveta.

Hkrati pa o teh podatkih, ki nekje obstajajo, posameznik ve zelo malo. Enako velja za družbo kot celoto: družba ne ve, kakšne podatke je proizvedla s svojim ravnanjem, kaj te informacije pomenijo, kaj pripovedujejo o družbi. Ker so podatkovna skladišča, ki omogočajo vedno bolj natančne rekonstrukcije družbe kot celote, danes organizirana v okviru peščice oligopolnih korporacij, ima tudi dostop do proizvedenih podatkov le peščica ljudi.

Kaj lahko v tem kontekstu naredi sociologija? Sociolog nima dostopa do nepregledno velikih podatkovnih skladišč Facebooka, Googla, Amazona, Alibabe, Microsofta, IBM-a ali obveščevalnih služb. Ima dostop do podatkov statističnih uradov, podatkov, ki jih generirajo popisi prebivalstva, deloma do derivatov davčnih podatkov, nekaterih delov sodnih registrov ter podatkov, ki jih sociologi zberejo sami. To je bazen (v resnici dokaj plitev), ki sociologu omogoča sistematizacijo in analizo podatkov ter, če gre za javno sociologijo, publiciranje spoznanj.

Zakaj je publiciranje socioloških analiz danes tako pomembno? Pomembno je, med drugim, tudi zato, ker vsaj do neke mere zmanjšuje eno ključnih družbenih asimetrij, asimetrijo med tistimi, ki imajo dostop do informacij, ter onimi, o katerih podatki sicer govorijo, a dostopa do informacij nimajo. Javna sociologija nikakor ne bi smela povečevati asimetrije med tistimi, o katerih informacije govorijo, ter onimi,

ki s podatki, katerih izvor je družba, upravljajo, jih analizirajo, z njimi tudi manipulirajo, jih uporabljajo dobronamerno ali zlorablajo za krepitev družbenega gospodstva. Sociologija ne sme biti vpeta v neekvivalentno menjavo, ko bi podatke iz družbe črpala, hkrati pa znanstvenih spoznanj družbi ne bi vračala. Družba namreč ne sme biti surovinska baza znanstvene discipline, ko bi znanost podatke iz družbe zgolj grebla, grabila in ugrabljala, pač pa mora derivate teh podatkov, megleno sliko družbe, ki pa je na nekaterih točkah izostrena, skupnosti vrniti.

A ne gre zgolj za nastavljanje ogledala družbi. Zastavlja se namreč vprašanje, ali in kako naj sociologija vrednoti sliko, ujeta v ogledalu. Povedano bolj neposredno: ali je naloga sociologije, da je do predmeta svojega preučevanja, družbe, kritična.

Načeloma naj bi bili privilegirani objekti kritike tisti segmenti skupnosti, ki imajo moč ali oblast, torej državne institucije, organizacije politične, ekonomske in ideološke moči. Kaj pa civilna družba? Je primerno, če je predmet kritične analize tudi civilna družba?

Če izhajamo iz civilizacijske in tudi ustavne predpostavke, da ima v demokraciji oblast ljudstvo, tri veje oblasti pa imajo zgolj mandat, da oblast ljudstva, izraženo na neposrednih in poštenih volitvah, izvajajo, potem ne more biti dvoma. Ker ima ljudstvo oblast, je primerno, da je tudi ljudstvo kot suveren, kot nosilec oblasti predmet kritične analize. Organizacije ali omrežja s politično, ekonomsko in ideološko močjo so namreč sestavni del družbe, del ljudstva. A na tem mestu je potrebna terminološka razčlenitev.

Na terminološki ravni ljudstvo ni isto kot družba. Ljudstvo je najbolj splošna oznaka za skupnosti človeških bitij, ta skupnost pa je praviloma zamejena z nacionalnimi mejami. Družba je strukturirano ljudstvo, skupnost ljudi v določenih odnosih, ki si delijo določene skupne imenovalce, denimo kulturo. Javnost je družba, ki rezonira, družba s stališči. Javnost je torej ljudstvo, sestavljeno iz ljudi, ki so v medsebojnih odnosih, in stališča sprejemajo ali zavračajo, jih predelujejo in posredujejo.

Odpraviti velja še pomemben nesporazum: pojem »civilna družba« se je v slovenski sociologiji uveljavil v osemdesetih letih, torej v specifič-

ne zgodovinskem obdobju, ko je država branila izrazito partikularne interese, četudi naj bi država po (utopični) definiciji zastopala obči interes. Po drugi strani pa so bili znotraj civilne družbe, prostora, ki je po definiciji rezerviran za izražanje partikularnih interesov, artikulirana nekatera obča načela – v civilni družbi so bili postavljeni novi standardi varovanja človekovih pravic, v civilni družbi je bil artikuliral nacionalni program, v civilni družbi se je odvijala razprava o ustavnih konceptih. Zaradi kratkega obdobja, ko civilna družba ni bila prostor partikularnosti, pač pa občega, obstaja nostalgичna optična prevara, ki sugerira, da je civilna družba vedno in povsod prostor artikulacije občega, prostor razvoja načel spoštovanja človekovih pravic, razvoja načel ustavne demokracije.

In če na osemdeseta leta gledamo z nostalgijo, ki je lahko razlog za optično prevaro, ne gre spregledati, da so tedaj prav v javnosti delujoči sociologi proizvajali koncepte, zaradi katerih je pojem civilne družbe še vedno nabit s pozitivnimi pomeni – Slovensko sociološko društvo je skupaj s kolegi iz Slovenskega filozofskega društva začelo razpravo o svobodi govora. Teze za nacionalni program so – med drugimi – artikulirali v javnosti delujoči sociologi. Koncept civilne družbe so utemeljevali sociologi. Četudi prvi ustavni osnutek v nacionalnem zgodovinopisju nastopa pod imenom Pisateljska ustava, ne gre spregledati, da so jo ob pisateljih pisali sociologi, filozofi in pravniki. Profesor France Bučar, *founding father* ustave in države, je bil po izobrazbi sicer pravnik. A njegov mentalni ustroj je bil vsaj toliko kot pravniški tudi sociološki. Ustavna dopolnila, sprejeta leta 1989, so – kot razkriva ta knjiga – temeljila na natančnem poznavanju razpoloženja javnosti, ki ga je izmeril Center za raziskovanje javnega mnenja, meritve pa je analiziral profesor Niko Toš.

A vrnimo se k civilni družbi. Ni razloga, da bi civilno družbo prikazovali v najsvetlejših odtenkih. Civilna družba je lahko prostor altruizma ali sebičnosti, demokratičnosti ali avtoritarnosti, humanizma in totalitarizma, sodelovanja in konflikta, izkoriščanja ali solidarnosti, mirovnštva in nasilništva, rasizma in boja proti rasizmu, feminizma in boja proti diskriminaciji, racionalne razprave in populizma, predsodkov in razsvetljenstva, emancipacije in zasužnjevanja. Ni torej po-

sebnega razloga, da bi bila sociologija kritična zgolj do stebrov državne oblasti in ekonomske ter politične moči, prizanesljiva pa do družbe kot take. Odprto seveda ostaja vprašanje, kako »dobro« družbo kvarita »pokvarjena« državna oblast ali ekonomsko-politična moč. A tudi ko odgovorimo na to vprašanje, ugotovimo, da ostaja dovolj razlogov za kritiko pojavov znotraj družbe, pojavov, ki so imanentni družbi kot taki, brez vplivov »pokvarjene« države, sebičnih korporacij ali korumpiranih elit.

Enako legitimna pa je tudi trditev, da lahko v določenih zgodovinskih okoliščinah »pokvarjena« družba vpliva na »dobro« državno oblast. Hipotezo konkretizirajmo s primerom iz sodobnosti: zahteve ksenofobičnega dela civilne družbe na državno oblast učinkujejo tako, da ta sprejema protimigrantske ukrepe, za katere se zdi, da so v nasprotju z ustavo in načeli mednarodnega prava. Populistične politične stranke in populistična gibanja politični prostor spreminjajo na način, da državna oblast – v strahu, da bi naslednje volitve izgubila – sprejema ukrepe, ki so sprti z načeli liberalne ali ustavne demokracije.

**

Vrnimo se k javni sociologiji. Tako kot samorefleksijo potrebuje posameznik, jo potrebuje tudi družba. Sociologija je tista veda, ki razpolaga z bolj ali manj uporabnimi in natančnimi metodološkimi orodji za raziskovanje in analizo odnosov v družbi. Z empiričnimi ali teoretskimi orodji se lahko ukvarja z vprašanji, kakšna je družbena struktura. Hkrati pa ima na voljo metodološki aparat za raziskovanje in analizo vrednot, stališč, diskurzov, verovanj, ideologij, mnenj znotraj družbe oz. javnosti. Sociolog podatke o teh pojavih in procesih zaznava, zbira in analizira. Če zgodovinopisje samorefleksijo družbe omogoča na historični časovni osi, naj bi sociologija samorefleksijo omogoča v sedanjost. Ob tem sociologija nima privilegija, ki ga ima zgodovinopisje, kajti zgodovinar ve, kaj se je bilo pripetilo in kaj je temu sledilo. Vzročne povezave je v zgodovinopisju lažje rekonstruirati kot v sociologiji. Po drugi strani pa ima sociolog možnost, da lahko pove, kaj se utegne zgoditi in lahko s to razlago posredno ali neposredno vpliva na tok dogodkov.

Če želi sociolog neposredno vplivati na razvoj dogodkov, potem je njegova dejavnost vezana na pojem »polity« sociologije, saj so naročniki njegovih storitev – vlada, lokalne skupnosti, korporacije, mesta ... – pomembni družbeni akterji. Posreden vpliv na tok dogodkov pa pomeni, da sociolog, ki svoja dognanja deli z javnostjo, družbenim akterjem (torej javnosti, družbi oziroma njenim delom ali ljudstvu kot najširši kategoriji) omogoča refleksijo, ta pa lahko – ali pa tudi ne – postane gorivo družbenega delovanja. Ko gre za javno sociologijo, torej ne gre za adaptacijo Marxove enajste teze o Feuerbachu, v kateri bi besedo »filozof« nadomestili z besedo »sociolog« (»Filozofi so svet samo različno interpretirali, gre za to, da ga spremenimo.«⁴). Učinki javne sociologije so posredni. Posredno vplivanje na tok dogodkov je možno, če sociologija komunicira z javnostjo.

Javna sociologija pa se lahko s tem znajde na spolzkem terenu. Gre za občutljivo vprašanje razmerja med znanstveno analizo in ambicijo, da bi sociolog sam postal akter družbeno-političnega ali zgodovinskega dogajanja. Da bi javna sociologija ostala znotraj okvirov znanosti in da ne bi prešla na teren družbenega aktivizma ali neposrednega političnega delovanja, mora skrajno resno slediti vsem kriterijem, ki veljajo za tisti del sociološkega polja, ki ga Burawoy imenuje profesionalna sociologija. Z drugimi besedami: javna sociologija – kar opozarja tudi Burawoy – ne obstaja, če ni hkrati tudi profesionalna. Za javno sociologijo torej velja enaka metodološka strogost kot za profesionalno sociologijo. Hkrati pa se sociološko besedilo, ki ima ambicije, da bi komuniciralo z javnostjo, vendarle razlikuje od besedila, ki ustreza definiciji profesionalne sociologije.

Naj navedem nekaj primerov. Če gre za preučevanje omrežij ekonomske elite (osebno se na tem delu sociološkega polja počutim najbolj domače), eden od najbolj uporabnih konceptov govori o jedrih. Jedro je tisti del omrežja, kjer so povezave najgostejše. N-jedro pomeni, da so znotraj tega dela omrežja enote povezane z vsaj n-povezavami. Bolj konkretno: 6-jedro pomeni, da so znotraj tega dela omrežja enote povezane z vsaj šestimi povezavami. Ko gre za profesionalno sociologijo,

4. Marx, Engels, 1979: Izbrana dela, 2. zvezek, 359. Ljubljana, Cankarjeva založba

je raziskovalec omrežij profesionalni skupnosti dolžan razložiti, kako je sestavil podatkovno matriko, dolžan je natančno opisati, koliko enot je v 6-jedru, koliko v 7-jedru, koliko v 8-jedru. Profesionalno skupnost ti detajli zanimajo, ker je rezultat analize odvisen tudi od kalibracije mersekega instrumenta. Hkrati pa zapleteni metodološki detajli za javnost kot rezonirajoči del družbe niso pretirano zanimivi. Javna sociologija bralca torej ne bo strašila z natančno definicijo 8-jedra, pač pa zadošča, če javnost ve, da gre za najgostejši del omrežja.

Če je sociolog profesionalni skupnosti dolžan razložiti, kolikšen je standardni odklon, kakšna je varianca, kakšno je povprečje, kolikšna je mediana, kaj kaže korelacija, kaj kažejo izsledki multivariantne analize in kaj pripoveduje faktorska analiza, bo sociolog, ki ima ambicijo komunicirati z javnostjo, pri naštevanju metodoloških orodij nekoliko prizanesljiv. Če namreč sociolog komunicira, denimo, z zgodovinarjem, pravnikom, filozofom ali novinarjem, lahko razpravo »ubije«, če sogovornike prestraši z regresijskimi koeficienti, faktorskimi modeli ali kompleksnimi matematičnimi formulami, v katerih se prepletajo grške črke, oglati oklepaji in ulomkove črte, razvrščene v več nivojih.

Javna sociologija je torej sorodna prevajalski dejavnosti. Besedilo, objavljeno v znanstveni reviji, namenjeni profesionalni sociološki skupnosti, lahko brez zadržka operira s podatkom, da znaša standardni odklon 0,1. Besedilo, namenjeno javnosti, pa bo bolj razumljivo in še vedno korektno, če pojasni, da je opazovani vzorec precej homogen. Profesionalni sociolog bo razumel, kaj pomeni standardni odklon 0,6. Razprava s filozofom, pravnikom ali splošno javnostjo pa bo bolj produktivna, če navedemo, da je opazovani vzorec heterogen. Četudi sociolog morda ne zna v vsaki minuti dneva povedati formule za izračunavanje standardnega odklona ali če ima težave z razumevanjem formul, v katerih nastopajo grške črke, oglati oklepaji in neobičajno zapletene ulomkove črte, je dolžan razumeti, kaj pomenijo rezultati, ki jih izvrše računalnik.

Naj ilustriram še z enim primerom: ker se v prostem času ukvarjam z analizo socialnih omrežij, lahko na tem mestu priznam, da nikakor ne znam ponoviti formule za izračun mere središčnosti glede na dostopnost, ene ključnih analitičnih kategorij pri raziskovanju omrežij. Zelo

dobro pa razumem, da visoka mera središčnosti glede na dostopnost, ki jo izvrše računalniški program Pajek, pomeni moč. V jeziku javne sociologije: tisti, ki je v središču omrežnih povezav, ima moč. V jeziku profesionalne sociologije: visoka mera središčnosti glede na dostopnost je pokazatelj velike moči posamezne enote. Mera središčnosti glede na dostopnost določene točke pa je enaka količniku števila vseh ostalih točk in vsote vseh razdalj med določeno točko in vsemi ostalimi točkami⁵.

Sociolog, ki vstopa v javni prostor, na nek način živi dvojno življenje. Prvo življenje javnega sociologa je življenje profesionalne znanstvene strogosti. Na nočni omarici ima Maxa Webra ali Statistični letopis, na prenosniku pa SPSS, Pajka in podatkovne datoteke. A na prenosniku ima tudi word za pisanje poljudnih člankov in power point za prezentacijo dognanj, ki so nastale ob pomoči sociologom namenjene programske opreme.

Javna sociologija ne sloni na anekdotičnih zaznavah, pač pa temelji na teoretskih in empiričnih analizah, ki pa so prevedene v jezik javnost, jezik, ki tudi nesociologu omogoča, da razume sociološke teorije in hipoteze, o njim razmišlja, se z njimi strinja ali jih zavrača. In če bi me kdo silil, naj kot sociolog, novinar, urednik in bralec navedem, katero sociološko besedilo mi je osebno najljubše, bi bil v globoki zadregi. So to, denimo, besedila Pierra Bourdieuja (1930-2002), danes že sociološkega klasika, ali pa so mi morda ljubše knjige Malcolma Gladwella (1963), v Veliki Britaniji rojenega kanadskega novinarja (jamajško-britanskega rodu), ki je po izobrazbi sicer zgodovinar, a je s svojim literarno-prevajalskim talentom in občutkom za dramaturško izgradnjo besedila sociološka dognanja sposoben predstaviti milijonskemu občinstvu? Mi je ljubši Mark Mizruchi (1953), raziskovalec korporativnih elit z Univerze Michigan, ali morda Naomi Klein (1970), ki je študirala na Univerzi v Torontu, a je študij literature in filozofije opustila, ker jo je bolj zanimalo novinarstvo⁶, kot novinarka

5. De Nooy, Mrvar in Batagelj, 2005: Exploratory Social Network Analysis with Pajek (Structural Analysis in the Social Sciences), 127. New York: Cambridge University Press

6. <http://www.discoverthenetworks.org/individualProfile.asp?indid=2131>

pa je v zadnjih dveh desetletjih napisala nekaj briljantnih knjig o sodobnem kapitalizmu, v katerih združuje analitično pronicljivost, širokopotezno terensko zbiranje empiričnega gradiva in literarni talent? Mi je ljubši Ulrich Beck (1944-2015), sociolog, ki je znal sociološko teorijo preliti v kar berljivo zgodbo, ali morda Michael Moore (1954), nekoč neuspešni študent novinarstva na Univerzi Michigan, režiser in publicist, ki sicer ne premore nikakršne znanstvene strogosti, a čigar filmografija in publicistika sta nabita s sociološkim instinktom. Da se razumemo – Michael Moore, Naomi Klein ali Malcolm Gladwell niso najpomembnejši sociologi sodobnosti. Daleč od tega. A znajo nekaj, česar pomemben del sociologov ne zna: sociološka spoznanja prevajajo v jezik, ki je razumljiv slehernemu intelektualcu.

Utemeljeno lahko domnevamo, da obstaja množica analitikov, ki so priklopljeni na orjaška podatkovna skladišča korporacij ali obveščevalnih služb. Enako utemeljeno lahko domnevamo, da ti analitiki pišejo zelo poglobljena poročila o družbi. Hkrati vemo, da z zatonom tiska ugaša eden od kanalov, ki je vsaj tri stoletja omogočal družbeno samorefleksijo. Obstajajo centri moči in oblasti, ki družbo izjemno dobro razumejo, a hkrati naredijo vse, da to razumevanje skupnosti kot celoti ne bi bilo dostopno.

S tem pa je izrisan tudi opis del in nalog javne sociologije – družba ima pravico do samorefleksije, do razumevanja same sebe, javna sociologija pa je poklicana, da pri samorefleksiji pomaga. A če je omejena z jezikom, ki ga javnost ne razume, opisa del in nalog ne more uresničevati.

Ljubljana, 4. 11. 2014

Sociolog Niko Toš – pol stoletja njegovega delovanja

Zdravko Mlinar, Veljko Rus, Tine Hribar

Niko Toš (N. T.; 1934)¹ sodi v generacijo snovalcev slovenske akademske, pedagoške in raziskovalne sociologije. Že kot študent prava si je z delom v pravosodju izoblikoval kritičen odnos do možnosti neodvisnega pravosodnega delovanja in se na spodbude prof. J. Goričarja posvetil sociologiji. Več kot petdesetletno pedagoško in raziskovalno delovanje N. T. v polju družboslovja, še posebej sociologije, lahko strnjeno prikazemo in ovrednotimo v nekaj vsebinskih presekih:

1. N. T. se je po maturi (1953) vpisal na Pravno fakulteto, se poročil, se zaposlil jeseni 1955 (deklarant, fakturist, statistik), nato je kot študent prava prejemal štipendijo javnega tožilstva, bil jeseni 1956 pozvan v službo in v letih 1957 in 1958 opravljal vlogo okrajnega javnega tožilca. Po diplomu (1958) je pravniško delo opustil, bil sprejet na politološki podiplomski študij na Institutu za družbene vede v Beogradu, ki ga je zaradi bolezni v družini zapustil, in se po krajšem času kot aspirant, asistent, vključil v novoustanovljeni Inštitut za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani. V študijskem letu 1960/61 je predaval Uvod v družbene vede trem generacijam študentov naravoslovja (FNT). V študijskem letu 1961/62, spomladi 1962, je začel redno predavati Metodologijo družboslovnega raziskovanja in se s 1. 1. 1963 redno zaposlil na takratni Visoki šoli za politične vede. Magistriral je s temo Vidiki socialne diferenciacije in zavest o njih (FSPN, 1977) in doktoriral na temo Politična zavest in angažiranje (FSPN, 1986). Kot redni profesor in raziskovalec FDV bo koncem leta 2014 upokojen.

1. Vstop v družboslovje

Med kratkotrajnim študijskim bivanjem na politološkem podiplomskem programu na Institutu za družbene vede v Beogradu se je seznanil in povezal z vidnimi družboslovci iz beograjskega, zagrebškega in drugih univerzitetnih središč.²

Po prehodu na Inštitut za sociologijo (ISU, 1960) je sodeloval pri oblikovanju prvih raziskovalnih projektov: pri izvedbi prve aplikativne medijske raziskave »Nedeljski dnevnik« (1961)³ ter predvsem pri zasnovi prve in vse doslej najobsežnejše empirične sociološko-komunikološke raziskave v Sloveniji in Jugoslaviji, »Sredstva množičnega komuniciranja na Slovenskem – MKS 1962«.⁴ Raziskava MKS pomeni iztočnico za ves kasnejši razvoj sociološkega raziskovanja v Sloveniji. Če je beograjsko sociološko šolo v tem času in kasneje mogoče označiti kot socialno-filozofsko, marksistično in zagrebško sociološko šolo kot sistemsko-teoretsko, lahko ljubljansko sociološko šolo ob značilnosti obeh navedenih vendarle strnjeno označimo kot sociološko-empirično šolo. K temu je, poleg drugih, značilno prispevalo prav delovanje N. T. z raziskovalnimi projekti, ki jih je snoval in vodil od sredine šestdesetih do konca devetdesetih let.

2. Prvi predlog za raziskavo javnega mnenja in predmet Metodologija

Leta 1962 je akademik L. Vavpotič, tedaj direktor Inštituta za javno upravo PF, povabil N. T. k pripravi programa raziskovanja javnega

-
2. Spoznal se je z R. Supekom, V. Milićem, L. Tadićem, Z. Golubovićevo, D. Mićunovićem, E. Pusićem, I. Kuvačićem, M. Zvonarevićem, D. Breznikom in vrsto dejavnih mlajših družboslovcev, s katerimi je uspešno kolegialno in raziskovalno sodeloval v naslednjih desetletjih.
 3. Skupaj s S. Saksido, M. Jezernikom, T. Bratino.
 4. Na reprezentativnem stratificiranem vzorcu (N=12.000; M. Blejec) zasnovana sociološka raziskava medijskega in kulturnega polja pomeni jugoslovanski prvenec v polju empiričnega raziskovanja; za skupino sodelujočih (S. Saksida, F. Vreg, M. Peršič, M. Jezernik, A. Barbič, N. Toš idr.) je bil ta projekt pomembna metodološka šola.

mnenja za potrebe nadzora delovanja javne uprave.⁵ N. T. je pripravil želeni program, pri čemer se je oprl na raziskovalne izkušnje t. i. »marientalske skupine« (Lazarsfeld idr.), na aktualne nemške raziskovalne izkušnje (R. König, E. Scheuch) in metodološka priročnika R. Supka in V. Milića. Te vire je s pridom uporabil tudi pri sočasnem snovanju pedagoških programov. Jeseni 1961 ga je namreč k sodelovanju povabilo vodstvo novo ustanovljene Visoke šole za politične vede. Prevezel je naloge za pripravo študijskih programov za predmeta Metodologija družboslovnega raziskovanja in Sociologija javnega mnenja.

Od leta 1962, vse do danes, je delovanje N. T. tesno povezano z VŠPV-VŠSPN-FSPN-FDV.⁶

Kot pedagog, učitelj metodologije sociološkega raziskovanja, je najprej (1964) pripravil učni pripomoček, ki ga je postopoma razvijal in objavljaj kot učbenik (Metode družboslovnega raziskovanja 1975, 1976, 1978, 1988, 1997). Pomembno je prispeval k oblikovanju študijskih programov, ki so dotedanji visoki šoli odprli univerzitetni prostor; utrjeval je metodološki pouk in že od leta 1964 sistematično uvajal študente v raziskovalno delo; razvijal je dodatne programe za metodološko izobraževanje sociologov itd. N. T. si je izoblikoval trdno stališče do nujnosti povezovanja pedagoškega in raziskovalnega dela in skupaj s kolegi deloval v prid zasnove »družboslovnega središča«, ki naj vključuje temeljne družboslovne discipline: sociologijo, politologijo in komunikologijo kot povezane pedagoške in raziskovalne programe.⁷

5. Zamisel o taki raziskavi je L. Vavpotič prinesel iz študijskega bivanja v Parizu, kjer se je srečal z uglednima profesorjema in raziskovalcema M. Duvergerjem in J. Stoezlom, tedaj direktorjem francoskega inštituta za javno mnenje (IFOP).

6. Okrajšave označujejo pedagoško, raziskovalno, torej akademsko rast ustanove, od Visoke šole za politične vede do današnje Fakultete za družbene vede, k čemer je s svojim delovanjem pomembno prispeval tudi N. T. O tem pričata tudi dve fakultetni priznanji (FDV, 1981, 2009).

7. Tako stališče je zavzemal tudi v študijski komisiji Slovenskega sociološkega društva (1966), ki je sklenila, da se študij sociologije umesti na VŠPV, kar je privedlo do FSPN. Ta prizadevanja se kažejo tudi v njegovi vlogi pri prevzemu knjižnice ISU in oblikovanje enotne Družboslovne knjižnice in dokumentacije Jožeta Goričarja na FDV.

3. Razvoj raziskovanja – program Slovensko javno mnenja (SJM).

N. T. je bistveno prispeval h gradnji in rasti raziskovalnega stebra današnje FDV: pripravil je zamisel prve raziskovalne enote VŠPV, Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJMMK), ki je bil ustanovljen jeseni 1966; CJMMK je kot predstojnik vodil skoraj pet desetletij (1966–2014). V obdobjih 1979–1989 in 1999–2002 je kot direktor vodil Raziskovalni inštitut FSPN oz. Inštitut za družbene vede ter skrbel za raziskovalno utemeljevanje in rast novo nastajajočih družboslovnih disciplin. V času njegovega vodstvenega delovanja se je Inštitut razvil v osrednjo slovensko družboslovno raziskovalno ustanovo, ki se je še dodatno okrepila in zaokrožila z združitvijo z Inštitutom za sociologijo. Prav to in obsežna prenova izobraževalnih programov, ki je bila končana v času njegovega dekanovanja (1989–1991) sta se izrazila v novem poimenovanju: Fakulteta za družbene vede, Inštitut za družbene vede.

Raziskovalno delovanje N. T. je bilo vseskozi osredotočeno v CJMMK, še posebej v njegov program Slovensko javno mnenje (SJM), ki ga je zasnoval (1966/67) in jo kot longitudinalno raziskavo vodil od leta 1968. Ob 20-letnici sta program SJM ocenjevala B. Osolnik in S. Splichal⁸ in pri tem opozorila na nekaj temeljnih značilnosti njegovega dvajsetletnega poteka. Ugotovila sta, da raziskave SJM niso bile usmerjene samo v raziskovanje aktualnih političnih in ekonomskih dogodkov v Sloveniji, Jugoslaviji in svetu, kar je zlasti značilnost sodobnih ameriških in zahodnoevropskih raziskav javnega mnenja, ampak so (bile) hkrati zasnovane kot dolgoročno, sistematično, empirično utemeljevanje družboslovnih disciplin. Ugotovila sta, da si razvoja nekaterih disciplin brez raziskave SJM danes enostavno ni več mogoče predstavljati. Med discipline, ki jih je raziskava SJM empirično utemeljevala, sta navedla sociologijo religije, medetničnih odnosov, kulture, športa, socialne strukture, stratifikacije mobilnosti, politične kulture, strank, množičnih občil, vrednot in mednarodnih odnosov. Ugotovila sta tudi, da začetki raziskovanja javnega mnenja na Slovenskem zaznamujejo

8. Ocene B. Osolnika in S. Splichala, ki so bile zapisane kot recenzija projekta SJM leta 1990, so povzete iz uvodnega teksta v knjigi N. Toš, ured. Vrednote v prehodu I., Dokumenti SJM 1997, 840 str.

obdobje trdne akademske institucionalizacije sociologije. V svetovnih razsežjih, zlasti v primerjavi z zahodom, slovenske javnomnenjske raziskave sicer niso pomenile revolucionarne novosti, imele so izrazito vrednost kritičnega razvojnega impulza v kontekstu ideologizacije družboslovja, značilnega za vse socialistične družbe.⁹ Ocenjevalca sta ugotovila, da projekt SJM po dvajsetih letih razvoja označujeta dve ključni razsežnosti: po metodološki plati je z njim neločljivo povezan razvoj empiričnega raziskovanja pri nas, z vidika predmeta raziskovanja – politično pomembnih mnenj – pa je to raziskovanje najtesneje povezano z ustvarjanjem dejanskih možnosti za razvoj demokratične družbe. Ocenjevalca sta že tedaj poudarila pomen projekta SJM kot največje datoteke družboslovnih podatkov za najdaljše časovno obdobje, kar SJM uvršča med najpomembnejše tovrstne datoteke v Evropi. V okviru projekta SJM so bili v dvanajstletnem obdobju zbrani, sistematično obdelani in izčrpno dokumentirani podatki o praktično vseh razsežnostih materialnega in duhovnega razvoja Slovenije in Slovencev, ki jih je mogoče zbrati z anketnim instrumentarijem. Poudarila sta izjemen pomen, ki ga je imel projekt SJM za metodološko izobraževanje na dodiplomski in podiplomski stopnji. Po njunem prepričanju je raziskava SJM na Slovenskem utemeljila smotrnost in nujnost uvajanja računalništva v družboslovje in s tem pomen družboslovne metodologije, statistike in informatike itd. In k taki uveljavitvi projekta SJM – in njegovemu nadaljnjemu razvoju – vse do danes – je največ prispeval njegov nosilec, N. T.

4. Metodološka rast projekta SJM

Pod vodstvom N. T. je projekt SJM v obdobju 1968–1990¹⁰ metodološko rastel in se vsebinsko razvijal. K temu so bistveno prispevali člani raziskovalne skupine (P. Klinar, Z. Mlinar, Z. Roter, C. Trampuž, B.

-
9. Raziskovanje javnega mnenja oz. empirično sociološko raziskovanje na sploh je bilo v vzhodnoevropskih komunističnih državah preprečevano, onemogočano in npr. na češkoslovaškem po letu 1968 ukinjeno. Podobno usodo je doživelo tudi tovrstno raziskovanje v Srbiji in na Hrvaškem.
 10. Vsebinska rast projekta SJM v tem obdobju je opisana v knjigi N. Toš, ured., *Vrednote v prehodu I., Dokumenti SJM*, Ljubljana, 1997, 840 str. in v knjigi N. Toš, ured., *Primerjalno družboslovje, Dokumenti SJM*, Ljubljana 2001, 444 str.

Markič – vsi profesorji FSPN oz. FDV), ki so bili jedro raziskovalcev SJM. Ob projektu se je poleg njih skozi leta oblikovala skupina približno 70 visoko usposobljenih raziskovalcev in strokovnih sodelavcev, ki so opravljali zahtevne metodološke in logistične naloge; pri tem je sodelovala še velika skupina družboslovcev, sociologov, politologov, ekonomistov, informatikov, statistikov in velike skupine študentov, ki so delovali pri tematskih zasnovah posameznih raziskav, njihovem metodološkem utemeljevanju in izvajanju. Med mladimi raziskovalci, prvo zaposlenimi v CJMMK, se jih je trinajst habilitiralo in uveljavilo kot univerzitetnih učiteljev oz. raziskovalcev na FDV in drugih družboslovnih fakultetah oz. kot strokovnjakov na različnih republiških ustanovah v Sloveniji. Razvijanje timskega dela v okviru projekta SJM je izjemen primer dolgotrajnega uspešnega sodelovanja velikega števila družboslovcev pri enem projektu. In to je zasluga prav N. T.

Projekt SJM je že zgodaj, konec šestdesetih let, pokazal na potrebo pritegovanja in razvoja statistično-analitičnega in računalniško-informatičnega znanja in strokovnjakov. Izhajajoč iz potreb SJM in razvijajočih se posebnih socioloških, politoloških in komunikoloških disciplin se je na fakulteti utrdil program družboslovne statistike in računalništva ter razvil program informatike. N. T. je k temu pomembno prispeval. Skupaj z Z. Mlinarjem je zaznal potrebo po urejeni hrambi in odpiranju dostopa do empiričnih podatkov. Po evropskih zgledih¹¹ je zasnoval Arhiv družboslovnih podatkov FDV (ADP), ki se odtlej uveljavlja kot pomembna infrastrukturna dejavnost na področju družboslovja. Program CJMMK je bil tudi neposredni in prvi »uporabnik« računalniških storitev. N. T. je skupaj z matematikom C. Trampužem zasnoval in ustanovil Računalniški center (RC)¹².

11. Zentral Archiv für Empirische Sozialforschung, Köln pod vodstvom prof. E. Scheucha in E. Mochmanna..

12. RC je prva tovrstna ustanova na »neki družboslovni fakulteti« v Jugoslaviji in širše. Delovanje RC je omogočalo razvoj empiričnega raziskovanja in krepilo zamisel o programski širitvi fakultete v polje družboslovne informatike.

5. Programska rast SJM

Iz citirane ocene Osolnik-Splichal je mogoče razbrati pomen, ki ga ima longitudinalni program SJM za utemeljevanje in rast razvijajočih se posebnih družboslovnih smeri in disciplin. To se še posebej pokaže na naslednjih področjih:

- Sociologija religije. N. Toš je skupaj z Z. Roterjem že v prvi raziskavi SJM (1968) zasnoval in skozi njen nadaljnji tok utrjeval in razširjal raziskave v religiološkem polju. Skozi desetletja se je oblikoval edinstven in neponovljiv podatkovni sklad in vir za analize procesov sekularizacije, odnosa do cerkve in religije, ki so jih izvajali ugledni slovenski religiologi.¹³ Religiološka tematika in analitične možnosti, še posebej po vključitvi SJM v Evropsko in Svetovno raziskavo vrednot, so spodbudile tudi N. T., ki je v času po 1990 tudi sam opravil vrsto religioloških analiz in jih objavil v obliki člankov in monografij¹⁴, s čimer se je uvrstil med pomembnejše raziskovalce na področju religiologije. Kot priznanje za delovanje na tem področju lahko šteje mo dejstvo, da je bil povabljen v raziskovalno skupino (P. Zulehner, M. Tomka, N. Toš), ki je zasnovala obsežen empirični religiološki in pastoralno-sociološki projekt Religija in cerkev v Vzhodni (Srednji) Evropi,¹⁵ znan po knjižni seriji *Gott nach dem Kommunismus*.
- Socialna struktura, socialna stratifikacija, mobilnost in migracije. Vsi ti vidiki se sicer sporadično pojavljajo v longitudinalnem programu SJM, glede na izjemno družbeno aktualnost in pomen za sociologijo pa so se ta tematska področja izrazila v okviru programa SJM kot obsežne samostojne temeljne empirične raziskave. Tako je prvi raziskovalni projekt socialne strukture v okviru SJM in ob sodelovanju N. T. vodil akademik J. Goričar. V začetku sedemdesetih let pa je N. T. (kot nosilec) skupaj s P. Klinarjem in

13. Z. Roter, M. Kerševan, M. Smrke, V. Potočnik, S. Dragoš, S. Flere, A. Črnič in drugi.

14. Knjiga N. Toš, ured., *Podobe o cerkvi in religiji*, Dokumenti SJM, Ljubljana, 1999, 232 sr.

15. Publicistični rezultate raziskave je knjižna serija *Gott nach dem Kommunismus*, v osmih obsežnih knjigah, pri katerih je N. T. v okviru Pastoralnega foruma z Dunaja, skupaj z navedenima raziskovalcema, nastopal kot soizdajatelj.

S. Saksido zasnoval in vodil projekt Sociološki vidiki emigracije, vključevanja v emigrantsko družbo ter vračanja v domovino.¹⁶ Gre za primer sistematične teoretske in empirične obravnave mednarodnih migracij Slovencev in hkrati za projekt, ki je rezultate posredoval ustreznim strokovnim in družbenopolitičnim institucijam s področja zaposlovanja in migracij. Projekt je pomenil izjemen raziskovalni »poligon« za študente sociologije v okviru predmeta Metodologija in raziskovalni seminar skozi več let.¹⁷

V isti tematski kontekst sodi tudi raziskava, ki je potekala v sredini osemdesetih let pod naslovom Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe. Raziskavo so zasnovali P. Jambrek, V. Goati, I. Šiber, V. Obradović in N. Toš (kot nosilec projekta). Gre za najboljšežnjo (in zadnjo) vsejugoslovansko sociološko empirično raziskavo, zgrajeno na razredno/stratifikacijskem teoretskem izhodišču in zasnovano na zajetju reprezentativnih vzorcev polnoletnih prebivalcev vseh republik in pokrajin (takratne Jugoslavije) na osnovi obsežnega standardiziranega vzorca.¹⁸

- Sociologija športa. K snovanju raziskav na področju športa in telesnih aktivnosti se je N. T. pridružil tako, da je v raziskave SJM vključeval obsežne operacionalizacije telesno-športnih aktivnosti Slovencev in Slovenk. Multivariantne analize v okviru stratifika-

16. Projekt, ki je potekal pod delovnim naslovom »Slovenci v ZR Nemčiji«, zasnovan na stratifikacijskem modelu, je vključeval obsežne empirične raziskave med slovenskimi delavci v ZR Nemčiji, med povratniki iz tujine v Slovenijo ter med t. i. pari. Izhodiščni projekt se je razvil v t. i. »Aksijske programe za usmerjanje vračanja naših delavcev iz ZR Nemčije v domovino«.

17. Obsežna publicistična bera iz projekta je zbrana v seriji Migracije ter v velikem številu študijskih dokumentov, bibliografij, raziskovalnih poročil, monografskih obdelav, člankov, knjig, pa tudi v obliki objavljenih referatov in člankov v tujih publikacijah. Celotno gradivo iz raziskave »Slovenci v Nemčiji« je objavljeno v prvem delu knjige N. Toš, ured., Vrednote v prehodu IX., Dokumenti SJM, FDV IDV, Ljubljana, 2014, str. 9–308.

18. Projektni dokument raziskave, katerega avtorji so navedeni člani raziskovalne skupine, ob sodelovanju širšega kroga svetovalcev, je objavljen v knjižni obliki (v srbohrvaščini). Informacija o raziskavi, o projektu, o opravljenih analizah in popoln pregled rezultatov, prikazan po republikah in pokrajinah, sta objavljena v drugem delu knjige Vrednote v prehodu IX., Dokumenti SJM, FDV IDV, Ljubljana, 2014, str. 309–578.

cijskega modela (K. Petrovič, S. Saksida, Momirović) na podlagi podatkov SJM so v temelju raziskovalne postavitve nove discipline (kineziologije).¹⁹

- Področje kulture. Različni vidiki kulturnih aktivnosti in kulturne »potrošnje« so sicer vseskozi prisotni v longitudinalni zasnovi projekta SJM. N. T. je skupaj z G. Kocijanom in D. Podmenik zasnoval in v okviru programa SJM izvedel tematsko raziskavo Knjiga in bralci. Projekt je potekal več let, izsledki pa so predstavljeni v več knjigah in objavah. Program SJM se je širil tudi v opazovanje obiskovalcev gledališč, kina (film), koncertov (glasba in odnos do glasbenih zvrsti), obiskovanja muzejev, razstav in drugih kulturnih vidikov.
- Prostorska sociologija. Z. Mlinar in N. T. sta že v raziskavi SJM 1969 opredelila prostorske vidike, vrednote v prostorskem načrtovanju, odnos do bivanjskih razmer, poglede na urbanizacijo, razmerje podeželje-mesto itd. Posebej se prostorski vidik v programu SJM izrazi v raziskavi Stališča o razvoju cestnega omrežja, sicer aplikativno ciljane, ki vendar široko poseže v področje prostorske sociologije.²⁰
- Sociologija zdravstva in medicine. Na pobudo N. T. se v programu SJM že zgodaj pojavljajo vidiki zdravja, odnos do zdravstva in zdravnikov. Ta tematski kompleks N. T. formulira v zaokrožene raziskave na osnovi lastne operacionalizacije oz. po tujih zgledih 21. Gre za njegov izviren prispevek k razvoju sociologije zdravja. Analitični in publicistični produkti te smeri raziskave so zbrani v knjigi²² in vrsti člankov.

19. O tem priča vrsta publikacij v sozaložništvu takratne Visoke šole za telesno vzgojo in šport in Centra za raziskovanje javnega mnenja.

20. N. Toš, Z. Mlinar, Stališča občanov o razvoju cestnega omrežja v Sloveniji, CJMMK, FSPN, 1973, 158 str. Raziskavo sta zasnovala skupaj z M. Jezernikom in S. Saksido. Tematika raziskave se pojavlja v vrsti analiz in zapisov, opisana pa je v posebni publikaciji CJMMK. Ker je raziskava potekala v času t. i. cestne afere in je v javnomnenjskem delu sondirala tudi stališča prebivalcev Slovenije v zvezi z njo, je objava rezultatov, ki so pokazali, da večina prebivalcev Slovenije podpira zahtevo po nadaljnji graditvi avtocest, izzvala ostre politične reakcije in kritike raziskovalcev.

21. K. H. Müller, Socialno-medicinska raziskava, Institut for Advances Studies, Wien.

22. N. Toš, B. Malnar, Družbeni vidiki zdravja, Dokumenti SJM, Ljubljana 2002, 238 str.

- Kriminologija. Raziskava SJM je v osemdesetih letih, v okviru raziskovanja vrednot, sporadično vključevala tudi opazovanja odnosov do represije, razumevanja represivne vloge države, kasneje, v devetdesetih letih, pa tudi opazovanja odnosa do korupcije, diskriminacije in mobinga.²³
- Politološka tematika. Daleč največji je prispevek N. T. pri formuliranju, vključevanju in analizi politoloških vidikov v okviru longitudinalne zasnove SJM in pri izvajanju tematskih raziskav s tega področja. Že v izhodišču je projekt SJM vključeval raziskave v razmerju državljani-politični sistem. Te raziskave so opazovale posamezne vidike tega razmerja, kot npr. participacijo v sistemu (samoupravljanje), odnos in vključenost v družbenopolitične organizacije, še posebej v zvezo komunistov, razumevanje vloge države in vrsto drugih vidikov in pogledov na delovanje socialističnega sistema.²⁴ Vse to se ustrezno izrazi v analizah in publikacijah N. T.²⁵ Na pobudo N. T. je raziskava SJM močno podprla emancipacijski tok ter civilnodružbena gibanja v osemdesetih letih, še posebej v obdobju 1986–1991, kar se izrazi v osamosvojitvi Slovenije. Raziskave SJM so dokumentirale prevladujoče kritične poglede na socialistični sistem in družbene razmere.²⁶ Pri tem so posebej omembe vredne zgodnje raziskave SJM (1969, 1971) odnosa javnosti do

23. Te vidike je N. T. vključeval v raziskave po posvetih in v sodelovanju s strokovnjaki s Kriminološkega inštituta PF (K. Vodopivec), Protikorupcijske komisije (D. Kos), Kliničnega inštituta za medicino dela, prometa in športa (M. Dodič - Fikfak) in drugimi.

24. V politološki kontekst kot ilustracijo lahko navedemo tudi raziskavo J. Županova in N. Toša, Stališča slovenskih gospodarstvenikov o uveljavljanju ustavnih načel o združenem delu ter o pravici do minulega dela, publikacija CJMMK, Ljubljana, 1973, 85 str.

25. Ena najzgodnejših tovrstnih raziskav je Informiranost, stališča in aktivnost članov Zveze komunistov Slovenije, Ljubljana, 1968, N. T. in skupina, 242 str. Druge objave: N. T. in skupina, Slovenski utrip, Javno mnenje 1988–89, RI FSPN, Ljubljana 1989, 383 str; N. T. in skupina, Slovensko javno mnenje 1987, Delavska enotnost, Ljubljana, 104 str.

26. V sedemdesetih letih je bil N. Toš v političnem obračunu na FSPN (V. Rus, T. Hribar, V. Arzenšek, J. Jerovšek, V. Benko, Z. Roter, F. Vreg, N. Toš) ostro kritično ocenjen kot nosilec »meščanskih metod in teorij pri raziskovanju in pouku«.

nekaterih sistemskih (ustavnih) temeljev, kot npr. odnosa do t. i. agromaksimuma, do »zasebne lastnine proizvodjalnih sredstev«, do političnih organizacij, delegatskega sistema itd. Raziskovalno poseganje v to tematiko je sprožalo ostre politične kritike in oviranje normalnega poteka raziskovalnega dela na sploh in v okviru projekta SJM.²⁷ Rezultati in analize iz tega obdobja so izpisani v več knjižnih publikacijah.²⁸

S prehodom v nove družbenosistemske razmere so osrednje področje Toševega raziskovanja procesi demokratizacije in njihovi institucionalni nosilci. Izbiral, opredeljeval in raziskovalno je zastavljal nove politološke vidike: razumevanje vloge države, oblikovanje in izražanje političnih interesov, politično organiziranje, odnos in zaupanje v institucije demokratičnega sistema, politične stranke, strankarske preference, volitve in volilne preference, razumevanje delitve oblasti, odnos do parlamenta in vlade, zaupanje v sodstvo, notranja varnost, odnos do policije, mednarodna varnost, odnos do vojske itd. Vsi ti vidiki so ustrezno izraženi v analizah in publikacijah N. T., še posebej v knjigah: M. Kaase, K. Newton, N. Toš, *Zaupanje v vlado*, v knjigi V. Rus, N. Toš, *Vrednote Slovencev in Evropejcev* ter v knjigah N. Toš, ured., *Vrednote v prehodu I.–VIII.* (1997–2014).

- Obramboslovje in druge tematike. Poleg navedenih je raziskava SJM raziskovalno podpirala disciplinarno področje obramboslovja. Vrsto raziskav te problematike je izvirno zasnovala raziskovalna skupina SJM (Z. Roter in N. T.) že v sedemdesetih in osemdesetih letih, v devetdesetih letih – vse do danes – pa je ta smer raziskav nadgrajena z longitudinalnim konceptom raziskovanja obramboslovne in varnostne problematike (mednarodna in domača varnost, razumevanje vloge vojske v novih družbenih razmerah, odnos do vojaškega poklica ipd.) in tvori empirični temelj za raziskave v okviru Obramboslovnega raziskovalnega centra FDV.

27. Iz časovnega poteka raziskav je razvidno, da so bila programu SJM v zgodnjih sedemdesetih letih odtegnjena potrebna finančna sredstva za terensko delo.

28. N. T., ured., Slovenski izziv, Dokumenti SJM, Ljubljana 1992, 235 str.; N. T., ured., Slovenski izziv II, Dokumenti SJM, Ljubljana 1994, 313 str., idr.

- V ta sklop sodijo tudi raziskave odnosa do ekološke problematike in ekološke zavesti.²⁹ Navedemo pa lahko tudi primere raziskave do infrastrukturnih programov, npr. Stališča Slovencev o razvoju elektroenergetskega sistema³⁰ in Stališča o razvoju cestnega omrežja.

6. SJM – Vključevanje v mednarodne primerjalne družboslovne programe in projekte

V letih 1990/91 je N. T. uspelo s programom SJM prodreti v vse osrednje primerjalne družboslovne raziskovalne programe. SJM se je namreč do leta 1990 omejeval zgolj na slovenski oz. izjemoma jugoslovanski prostor. S prodorom v prostor mednarodnega primerjalnega raziskovanja se je Slovenija prvič umestila v sociološki atlas sveta, rezultati raziskav iz Slovenije so uvrščeni v vse pomembne svetovne podatkovne baze. Raziskovalni skupini SJM se je ob velikem osebnem angažiranju N. T. uspelo vključiti v mednarodna družboslovna omrežja. Ta vključitev Centra za raziskovanje javnega mnenja je temeljila na visoki metodološki usposobljenosti kot vstopnem pogoju. Program SJM se je vključil v naslednje mednarodne programe:

- International Social Survey Programme (ISSP, 1991);
- World Value Survey (WVS, 1991);
- European Value Survey (EVS, 1991);
- The Comparative Study of Electoral System (CSES, 1996);
- European Social Survey (ESS, 2002).³¹

Za vseh pet omenjenih mednarodnih projektov velja, da so podlaga za vrsto analiz, študij in objav. Na tem mestu omenimo predvsem objave v okviru knjižne serije Vrednote v prehodu³² ter ključne vsebinske in

29. N. Toš, ured., Ekološke sondeže, Dokumenti SJM, Ljubljana, 1993, 159 str.

30. Knjiga C. Trampuž, N. Toš, Stališča o razvoju elektroenergetskega sistema, Poročila SJM, Ljubljana, 1984, 222 str.

31. Za vse omenjene projekte velja, da je bil N. T. njihov prvi in dolgoletni nacionalni koordinator oz. za ESS, da je sodeloval pri snovanju raziskave v okviru Evropske znanstvene fundacije (2000) in bil prvi in dolgoletni član SAB.

32. Projekt ISSP je opisan v knjigi N. Toš, ured., Vrednote v prehodu VII., Ljubljana, 2013, 844 str.; projekta WVS in EVS sta opisana v knjigi N. Toš, ured., Vrednote v prehodu VI., Ljubljana, 2012, 594 str.; projekt ESS je opisan v knjigi N. Toš, ured., Vrednote v prehodu V., Ljubljana 2012, 578

metodološke analize in študije.³³ Vsi navedeni mednarodni projekti potekajo longitudinalno: ISSP letno, ESS dvoletno, WVS, EVS vsako peto leto oz. CSES po vsakih parlamentarnih volitvah; zanje sta značilni metodološka rigoroznost in izjemna tematska širina. Zasluga N. T. in njegove skupine je, da vsi ti projekti potekajo v okviru CJMM/FDV in jih vodi in izvaja en raziskovalni tim, kar je enkratni primer v Evropi. CJMMK je pod vodstvom N. T. postal najpomembnejši nacionalni center komparativnega družboslovnega raziskovanja v Evropi.

Poleg tega se je N. T. pridružil in vključeval še v vrsto drugih mednarodnih raziskovalnih programov in skupin, med njimi je treba izpostaviti:

- Politične orientacije v Srednji in Vzhodni Evropi; raziskava je bila zasnovana in je potekala 1991 (ponovljena 1989) pod vodstvom S. Barnesa, H. D. Klingemanna, L. Bruszt, N. T. in vrste drugih družboslovcev.
- Religija in cerkev v Vzhodni in Srednji Evropi; raziskavo so zasnovali P. M. Zulehner, M. Tomka in N. T. pod pokroviteljstvom Pastoralnega foruma, Dunaj.
- Euromodule; Raziskava kvalitete življenja. Pobudnik raziskave W. Zapf, Wissenschaftszentrum für Sozialwissenschaften Berlin, je v raziskovalno skupino vključil tudi N. T.³⁴

Izkušnjo iz mednarodnega primerjalnega raziskovanja je N. T. skupaj s kolegi obsežno opisal in ocenil v knjigi N. Toš, K. H. Müller, ured., *Primerjalno družboslovje*, Dokumenti SJM, 2011, 444 str.

str.; projekt CSES pa je opisan v knjigi N. Toš, ured., *Vrednote v prehodu VIII.*, Dokumenti SJM, Ljubljana 2014, 658 str.

33. Rus/Toš, *Vrednote Slovencev in Evropejcev*, Dokumenti SJM, Ljubljana, 2005, 461 str; Müller K. H., Toš, N., ed., *Three Roads to Comparative Research: Analytical, Visual and Morphological*, Edition Echoraum, Vienna, 2009, 536 str.

34. Zasnove in rezultati vseh treh projektov so prikazani v knjigi N. Toš, ured., *Vrednote v prehodu VIII.*, Dokumenti SJM, Ljubljana 2014, 658 str.

7. Metodološke in organizacijske inovacije

V dolgoletnem poteku projekta SJM je N. T. uvajal in usmerjal uvajanje vrsto metodoloških in organizacijskih inovacij. To se kaže predvsem:

- v uspešni aplikaciji in razvoju koncepta social survey,
- v razvoju postopkov vzorčenja,
- v usvajanju in aplikaciji novih metod kompleksne statistične analize,
- v postopnem prehodu iz pisnega (PAPI) vprašalnika na računalniško vodeno (CAPI) anketiranje,
- v postavitvi koncepta in izgradnji telefonskega studia kot osnove za telefonsko podprto raziskovanje (CATI).
- v preizkušanju možnosti uporabe spletne ankete v empiričnem raziskovanju,

N. T. je v okviru raziskovalne skupine SJM, ob podpori C. Trampuža, vzpostavil prvo telefonsko anketno delavnico v slovenskem prostoru; preizkusi telefonske ankete so bili izvedeni v letih 1990–1995; po izgradnji studia z ustrezno programsko podporo pa je zasnoval in v obdobju 1995–2014 vodil projekt Javnomnenjske raziskave o odnosu javnosti do aktualnih razmer in dogajanj v Sloveniji. V tem obdobju je bilo izvedenih več kot 150 telefonskih anket³⁵, pretežno v polju aktualnih vidikov politične sociologije (zadovoljstvo s sistemom in življenjskimi razmerami, odnos in zaupanje v ključne institucije sistema, podpora vladi in njenim ukrepom, strankarske preference, levo-desne orientacije, izbrani aktualni vidiki političnega dogajanja itd.). Raziskava, ki je potekala pod delovnim naslovom Politbarometer, je v minulih dvajsetih letih okrepila stike med raziskovalci in medijsko oz. politično javnostjo, kar je vzbujalo veliko zanimanja, pa tudi zavračanja. N. T. kot nosilec raziskave je o posameznih mesečnih meritvah redno poročal javnosti na tiskovnih konferencah, povzete vtise pa posredoval zainteresiranim poslanskim skupinam v Državnem zboru. Obsežno podatkovno gradivo iz dvajset let trajajočega raziskovalnega projekta je predmet celostnega dokumentiranja in ovrednotenja, ki bo končano v letih 2015–2016.

35. V raziskave (CATI) je bilo na osnovi vzorcev telefonskih imenikov v obdobju 1995–2014 vključenih preko 120.000 respondentov.

8. Zgodovinski pomen raziskav SJM

50-letni tok empiričnega raziskovanja v polju javnega mnenja in projekt SJM (1968–2014) dajeta obsežnemu raziskovalnemu gradivu poseben pomen in težo. V priložnostni oceni in zapisu je svoj pogled na rezultate raziskave SJM na temelju pregleda prvih štirih knjig iz serije *Vrednote v prehodu* zapisal slovenski zgodovinar P. Vodopivec takole: »Z rezultati SJM se tudi zgodovinskemu raziskovanju odpirajo povsem nove možnosti in perspektive. Štiri knjige³⁶ zbranega in objavljenega gradiva, ki zajema čas dobrih dveh desetletij jugoslovanskega pogreznja v končno krizo in razkrajanje jugoslovanskega socialističnega sistema ter nekaj manj kot dve desetletji po-komunističnih sprememb in slovenskega življenja v samostojni državi, so raziskovalcem prvič omogočile, da z relativno gotovostjo, dokumentirano in v daljšem časovnem loku sledijo spreminjanju političnega, javnega in družbenega ozračja, razpoloženja, opredelitev in vrednot prebivalstva, odnosov med različnimi družbenimi skupinami, gledanja na politiko, politične elite in politične razmere... Za vse, ki danes pišejo zgodovino zadnjih štirih in več desetletij ali raziskujejo njihove različne razvojne vidike, so izsledki raziskav javnega mnenja v tej luči nepogrešljiv in neprecenljiv vir. Sam si – kot zgodovinar – dobesedno ne morem več predstavljati raziskovanja polpreteklega časa, ne da bi se oprl nanje.«

9. Knjižna zbirka Vrednote v prehodu

N. T. je uspelo zasnovati in izpeljati izjemen dokumentarni in publicistični projekt z objavo raziskovalnega gradiva vseh raziskav, ki jih je v okviru CJMMK vodil v obdobju 1968–2014. Program publikacij *Vrednote v prehodu*³⁷ je izvirna zamisel, ki izraža njegovo razumevanje raziskovalčeve odgovornosti do strokovne in splošne družbene javnosti ter do več kot 115.000 sodelujočih respondentov in več tisoč anketarjev v raziskavah SJM v obdobju 1968–2014.

36. Leta 2014 sta izšli osma in deveta knjiga v seriji *Vrednote v prehodu*.

37. Serija knjig *Vrednote v prehodu*, od prve (1997) do desete (2016), ki je prikazana v bibliografiji – v prilogi.

10. Uredniško delovanje

N. T. se v svoji založniški in uredniški vnemi ni omejil le na publiciranje lastnih tekstov oz. tekstov, nastalih v okvirih programa SJM. Tako je skupaj s F. Vregom, 1972, sodeloval pri zasnovi Sociološke in politološke knjižnice, Založba Obzorja Maribor, v okviru katere je izšlo 24 družboslovnih knjig. Skupaj s T. Hribarjem je leta 1990 zasnoval in nato uredniško vodil program Znanstvene knjižnice FDV, v kateri je doslej izšlo 61 znanstvenih monografij, znanstvenih tekstov pretežno mlajših kolegov; v pripravi je knjiga prevodov izbranih tekstov M. Webra. N. T. ureja serijo Refleksije, biseri slovenskega kolumnizma in znanstvene publicistike, v kateri so doslej izšle tri knjige, v pripravi pa sta še dve. Skupaj s P. Zulehnerjem in M. Tomko je uredil osem knjig s področja sociologije religije in pastoralne sociologije pod skupnim naslovom *Gott nach dem Kommunismus*, Schwabenverlag, BRD; kot nosilec projekta Slovenci v Nemčiji je zasnoval publikacijo Migracije, ki je v času trajanja projekta izšla v šestintridesetih številkah. N. T. je bil član uredništev in uredniških svetov različnih družboslovnih revij.

11. Delovanje N. T. v strokovnem društvu in v drugih javnih ustanovah

Izjemen ugled, ki ga je N. T. kot sociolog užival v univerzitetni ter slovenski in jugoslovanski strokovni javnosti, se kaže v vrsti odgovornih vlog:

- Bil je ustanovni član Slovenskega sociološkega (SSD; 1965) politološkega (SPD) društva. V SSD je najprej deloval kot podpredsednik (1965–1969) in nato štiri mandate (1969–1977) kot predsednik. To je bilo obdobje t. i. svinčenih let za slovensko in jugoslovansko sociologijo, ki se je vleklo v začetek osemdesetih let. N. T. je uspelo ohraniti delovanje SSD, predvsem z organizacijo znanstvenih posvetovanj. Med njimi sta najpomembnejši: posvetovanje Determinante družbenega razvoja, Maribor, 1971 in posvetovanje Družbeni konflikti in socialistični razvoj Jugoslavije, Portorož, 1972. Slednje so zasnovali Z. Mlinar (predsednik JUS) ter V. Rus in N. T., ki je nastopil kot nosilec priprav za to najpomembnejše jugoslovansko sociološko posvetovanje na sploh.³⁸

38. Gradiva s posvetovanja so bila objavljena v treh knjigah: Društveni konflikti i socialistički razvoj Jugoslavije, knjige I.–III., JUS, SSD, Portorož, 1972.

- Bil je član raziskovalnega sveta Mednarodne sociološke asociacije (ISA, Research Council; 1983–1987).
- N. T. je skupaj z R. Supkom kot predsednikom sodeloval v vodenju JUS kot podpredsednik v dveh mandatih (1975–1979), v obdobju zaostrene politične kritike delovanja sociologov in ustanov na tem področju. Leta 1981 je bil izvoljen za predsednika JUS, skupaj z V. Rusom kot podpredsednikom (dva mandata: 1981–1985). N. T. in V. Rusu je uspelo ponovno povezati jugoslovanske sociologe in njihove kritične analize postaviti v javni prostor. To se še posebej izkaže v izvedbi dveh ključnih posvetovanj:
 - Okrogla miza na temo: Sodobna jugoslovanska družba: Sociološke dimenzije krize in izhodi iz nje. Posvetovanje je potekalo v soorganizaciji RI FSPN in je sprožilo ostre politične odmeve in oceno o sociologiji kot krizologiji.³⁹
 - Drugo osrednje posvetovanje, na pobudo N. T. in V. Rusa je potekalo v soorganizaciji JUS in RI FSPN v Portorožu leta 1985 na temo Integracijski in dezintegracijski procesi v jugoslovanski družbi.⁴⁰ Posvetovanje je imelo širok jugoslovanski (politični) in mednarodni odmev in je še zaostriło razmerja med sociologijo in dogmatsko politiko.
- Kot direktor je deloval v okviru Centra za razvoj univerze v Ljubljani (CRU) (1974–1979)⁴¹. V tem času svojega delovanja v CRU je s kolektivom (psihologov in sociologov) utrdil program svetovanja in usmerjanja v visokošolske poklice, sodeloval pri snovanju enotnega informacijskega sistema za vpis v slovensko visoko šolstvo, deloval v okviru prizadevanj za prostorski razvoj UL, posebej v zvezi s t. i. Družboslovnim centrom, in CRU umestil v mednarodno raziskavo, t. i. Form projekt, o učinkih visokošolske socializacije. Z delom v okviru tega projekta so se trije sodelavci CRU habilitirali in uvrstili med univerzitetne učitelje na pedagoško-sociološkem področju in področju informatike.

39. Knjiga N. Toš, ured., *Savremeno jugoslovensko društvo: Sociološke dimenzije krize i putevi izlaska, JUS, RI FSPN, Ljubljana, 1982.*

40. Knjiga V. Rus, N. Toš, ured., *Integracioni i dezintegracioni procesi u jugoslovenskom društvu, JUS, RI FSPN, Ljubljana, 1983.*

41. K vodenju centra ga je povabil akademik J. Milčinski, tedaj rektor UL.

- N. T. je bil v obdobju 1999–2002 član in predsednik Sveta za znanost in tehnologijo Republike Slovenije. V tem obdobju sta se iztekla dolgoletna razprava o zakonski ureditvi raziskovalnega področja in delo pri pripravi programa dolgoročnega razvoja raziskovalne dejavnosti. Po ustanovitvi Agencije za raziskovalno dejavnost RS je bil član in prvi predsednik njenega Upravnega odbora. V tej vlogi je prispeval k postavitvi pravnih temeljev za delovanje ARRS, ki pa so se v nadaljnjih letih spremenili.

12. Pomembnejša priznanja N. T.

Leta 2002 je N. T. prejel od Predsednika republike Slovenije visoko odlikovanje, Srebrni častni znak svobode Republike Slovenije za znanstveno, raziskovalno in pedagoško delo ter za prispevek k razvoju slovenske družbene znanosti; leta 1981 je prejel priznanje FSPN za uresničevanje smotrov in ugleda FSPN; leta 1984 Zahvalo zveznih družbenih svetov za prispevek k delu t. i. Kraigherjeve komisije; leta 1986 je bil odlikovan z Redom dela z zlatim vencem; leta 1998 je prejel Plaketo Univerze v Ljubljani, za prispevek k razvoju; skupaj s skupino SJM je leta 1989 za delo SJM 1987 in publikacije v letih 1987–88 prejel nagrado Sklada Borisa Kidriča; Slovensko sociološko društvo mu je leta 2004 podelilo častno članstvo; leta 2009 je prejel Plaketo FDV za zasluge pri razvoju in širjenju ogleda FDV, itd.

13. Povzetek in zaključek

Niko Toš sodi v generacijo snovalcev slovenske akademske, pedagoške in raziskovalne sociologije. V prostor slovenskega in jugoslovanskega družboslovja je vstopil v trenutku njegove začetne disciplinarne, izobraževalne in raziskovalne rasti. V izhodišču njegovega delovanja je bilo razumevanje sociologije kot družbeno-kritične discipline, ki strukture in procese v (takratni jugoslovanski in) slovenski družbi opazuje v širšem, evropskem in svetovnem kontekstu. Ob nerazdružljivi povezanosti pedagoškega in raziskovalnega dela uveljavlja zamisel o »javni sociologiji«.

1. Inovativnost. Kot prvi je zasnoval koncept pouka (predmeta) družboslovne metodologije in ga več desetletij razvijal in utemeljeval. V pouk je vnašal raziskave in študente vključeval v raziskovalne projekte.

Kot raziskovalec, profesor in dekan je uveljavljal pomembne novosti, ki so prispevale k preobrazbi Visoke šole v fakulteto UL. V raziskovalno prakso je vnašal vsebinske in metodološke inovacije in gradil raziskovalno infrastrukturo (Arhiv družboslovnih podatkov, Računalniški center, telefonski studio, združitev družboslovnih knjižnic, gradnja nove FDV) itd. Veliko je prispeval k postavitvi koncepta in izgradnji družboslovnega središča ter graditvi FDV.

Prvi je uveljavil koncept raziskovalnega centra kot avtonomne raziskovalne enote in kasneje kot direktor Raziskovalnega inštituta skrbel za vsebinsko rast in organizacijsko postavitve vrste raziskovalnih centrov.

Že leta 1966 je izvirno (inovativno) zasnoval edinstveni longitudinalni program Slovensko javno mnenje in ustanovil Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij. Raziskava SJM ni bila zgolj politično-mnenjski projekt, temveč predvsem temeljni družboslovno empirični projekt, ki se je uveljavil kot središče slovenskega empiričnega družboslovja. S svojim delom se ni zamejeval v okvire ideološko dopustnega, ampak je odpiral probleme in vprašanja glede na njihovo družbeno in znanstveno relevantnost. Presegal je dogmatsko zgodovinsko-materialistično zamejenost in razvil modern empirično-sociološki pristop. Pri tem se je izpostavljal tudi negativnim odzivom politike.

Njegova inovativnost se kaže tudi v odpiranju novih problemskih in disciplinarnih področij. Izkazal se je z izjemno sposobnostjo povezovanja posameznikov, skupin in velikega števila družboslovcev v raziskovalna omrežja.

2. *Odmevnost.* Toševa avtorska, soavtorska knjižna dela in njegovo uredniško delovanje so bila vseskozi zelo odmevna tako v strokovni kot v splošni in politični javnosti. Slovenski in drugi družboslovci so v svoje analize vključevali ne le podatke, temveč tudi koncepte in spoznanja iz raziskav SJM; odmevi politične javnosti so bili pogosto protislovni. N. T. je bil v sedemdesetih letih, pa tudi kasneje, izpostavljen ostrim političnim kritikam.

N. T. je skrbel za sproten prenos rezultatov in analiz v javnost, kar se kaže v velikem številu okroglih miz, intervjujev, pogovorov z novinarji

(tiskovnih konferenc) itd. Slovenska znanstvena fundacija je njegovemu centru podelila priznanje Prometej znanosti za odličnost v komuniciranju, za učinkovito promoviranje družboslovnega raziskovanja. SJM je vseskozi javno najbolj odmeven raziskovalni projekt pri nas. Knjige in študije iz založniške dejavnosti N. T. in CJMMK so uvrščene v knjižne zbirke vseh družboslovnih ustanov in v večino javnih knjižnic v Sloveniji. Njegove raziskave so, z izjemo sedemdesetih let, bile deležne širokih strokovnih in javnih odzivov, v sedemdesetih letih pa tudi ostrih političnih kritik in obsodb. Prav takih odzivov pa je bil deležen tudi osebno, kot viden predstavnik slovenskega in jugoslovanskega družboslovja.

3. *Pomen za razvoj disciplin, kadrov in družbenih ved nasploh.* Toševe raziskave so bolj kot katerikoli drugi raziskovalni program služile kot podlaga za formiranje in razvoj številnih novih znanstvenih (sub)disciplinarnih področij (sociologije politike, religije, prostorskega razvoja, športa, zdravja, obramboslovja, ekologije itd.). Razvil je sodelovanje s številnimi družbenimi institucijami in sektorji, številnimi raziskovalci in strokovnjaki in pri tem močno presegal institucionalno in disciplinarno zamejenost. V teku desetletij je v svoje programe vključeval veliko število (več kot 70) mladih raziskovalcev; mnogi med njimi so se uveljavili kot univerzitetni učitelji, raziskovalci oz. strokovnjaki na različnih družbenih področjih. Za mnoge od njih je program SJM je predstavljal pomembno metodološko-raziskovalno šolo.

4. *Pomen za razvoj slovenske družbe.* N. T. je bil ne le kot vodja programa SJM, temveč tudi v drugih strokovnih in družbenih vlogah vseskozi osredotočen na kritično obravnavo ključnih družbenih problemov. To se kaže v tematski angažiranosti njegovih raziskav (stratifikacija, razrednost, migracije, poteki demokratične institucionalizacije, participacija, politični pluralizem, sekularizacija, vrednote itd.), pa tudi v njegovi vlogi pri postavitvi in obravnavi tem v okviru slovenskega in jugoslovanskega sociološkega združenja: družbeni konflikti, integracijski in dezintegracijski procesi, determinante družbenega razvoja, sociološke dimenzije družbene krize itd. S projektom SJM se je neposredno vključil v družbena gibanja, ki so privedla do systemskega obrata in postavitve temeljev nove demokratične družbe. Rezultati njegovih raz-

iskav in analiz so vtakani v pomembne razvojne programe in politične odločitve.

5. *Prispevek k prepoznavnosti Slovenije v svetu.* Z raziskavo SJM je N. T. na prvi možni časovni točki (1990) – z velikim osebnim angažiranjem – uspešno vstopil v prostor mednarodnega primerjalnega raziskovanja. CJMMK je tako postal nosilec vseh najpomembnejših družboslovnih mednarodnih primerjalnih raziskav v svetu (WVS, EVS, ISSP, ESS, CSES idr.). Slovenija se je izrisala na družboslovni atlas sveta, rezultati raziskav SJM so vključeni v analize številnih družboslovcev, med njimi tudi najuglednejših (npr. R. Inglehart idr.). Na področju empiričnega družboslovnega raziskovanja tako CJMMK iz Slovenije evropski primer dobre prakse. Izjemen ugled so si pridobili člani skupine SJM, raziskovalci, ki v zadnjem obdobju nastopajo kot nacionalni koordinatorji v mednarodnih projektih. CJMMK-jeve podatkovne baze so vključene v vse pomembne nacionalne družboslovne podatkovne arhive. Z vsem tem je N. T. prispeval k prepoznavnosti Slovenije v evropski in svetovni družboslovni skupnosti.

Pogovor z Nikom Tošem, sociologom in dolgoletnim predstojnikom centra za raziskovanje javnega mnenja¹

Teorija in praksa, posebna številka,
Raziskovanje družbe z družboslovno anketo.
Pogovor so vodili Ivan Bernik, Vlado Miheljak
in Mitja Hafner Fink, ki je pogovor usmerjal.

Pogovor je bil najprej namenjen tvoji 80-letnici, sedaj pa se približujemo že 82-letnici in hkrati 50. obletnici ustanovitve Centra za raziskovanje javnega mnenja (CJM, 1966). Pogovarjali se bomo o obojem, o tvojem življenju in delovanju in o nastanku in razvoju raziskave Slovensko javno mnenje (SJM), saj sta obe zgodbi prepleteni.

1. Pogovor je potekal februarja 2016 v Sončni sobi CJMMK v okviru priprav za posebno številko Teorije in prakse Raziskovanje družbe z družboslovno anketo, ob 50-letnici ustanovitve Centra za raziskovanje javnega mnenja. Za objavo v tej knjigi je bil dopolnjen z opombami in viri. Ob branju se je namreč pokazalo, da mlajši družboslovci večine v pogovoru citiranih imen osebnosti, pomembnih v razvoju slovenske, jugoslovanske in evropske sociologije, ne poznajo. Zato sem navajana imena dopolnil z osnovnimi podatki in jih področno in časovno-prostorsko uvrstil. Z izjemo nekaj imen iz zgodnjega povojnega razvoja evropske sociologije sem navajal le imena kolegov in kolegic starejše in srednje generacije, s katerimi sem se v obdobju skoraj šestih desetletij srečeval, z njimi sodeloval in pretežno tudi prijateljeval.

Kaj je bilo na začetku? V enem prejšnjih pogovorov za Teorijo in prakso z Vladom Miheljkom si pojasnjeval zasluge pravnikov, profesorjev in študentov, diplomantov pri nastanku in razvoju sodobne slovenske sociologije. Kako to pojasnjuješ danes? In zanima nas, kaj je bilo tisto, kar je tebe kot diplomiranega pravnika privedlo v prostor sociologije in še posebej na področje empiričnega družboslovnega raziskovanja. Nasploh bi lahko rekli, da to področje pravnikom ni ravno blizu.

Postavljate me daleč nazaj. Tudi sam si zadnje čase zastavljam vprašanje o tem, kaj je vplivalo na moja ravnanja, še posebej, kaj je vplivalo na moje poklicne izbire. Preden bi poizkušal pojasniti prehod iz prava v družboslovje, v sociologijo, pa bi želel – tudi sam sebi – odgovoriti na vprašanje, kaj me je privedlo na pravo. V dobrih osmih letih, od mature na ljubljanski realki leta 1953, vpisa na Pravno fakulteto, poroke in oblikovanja družine leta 1955, od diplome leta 1958 in v treh letih potem, vse do moje končne poklicne umestitve, najprej na Inštitutu za sociologijo leta 1960 in na takratni Visoki šoli za politične vede leta 1961, se je dogodilo marsikaj, kar kaže na moje doraščanje in dozorevanje – in kar je dokončno določilo mojo nadaljnjo poklicno pot. Ob poroki, po drugem letniku prava, sem se leta 1955 zaposlil, najprej v špedicijskem podjetju kot deklarant, nato kot fakturist in statistik pri Petrolu. V začetku leta 1956 sem dobil štipendijo Okrajnega javnega tožilstva v Ljubljani, od koder sem po nekaj mesecih prejel poziv, da nastopim službo pripravnika in kmalu potem, ob koncu leta 1956, sem kot študent 3. letnika prava postal namestnik okrajnega javnega tožilca. V tej službi sem ostal do diplome, novembra 1958. Diplomiral sem med prvimi in z mnogo več življenjskimi in tudi pravniškimi izkušnjami kot moji študijski kolegi. In prav te izkušnje so določale moj odnos do pravosodja in pravniškega poklica. Kot tožilec sem »hodil« po ljubljanski pravosodni palači ter opazoval dogajanja v njej. V moji tožilski »pristojnosti« je bila obravnava majhnega kriminala, majhnih tatvin, vlomov, tudi poizkusov pobegov prek državne meje in moralnih prestopkov. Iz tistih časov mi poleg občutka, da sem tožilsko delo opravljal z odporom, ostajajo spomini na prijetna srečavanja z ljudmi, tudi z obdolženci. Globlje pa so me prizadele zaznave o grobem represivnem delovanju pravosodnega

sistema, še posebej v bližnji preteklosti. Čas mojega tožilskega delovanja je bil sicer odmaknjen od dachauskih procesov² in Nagodetovega procesa, a v pravosodni palači jih je bilo mogoče čutiti; jeseni 1958 je bil sprožen proces zoper Jožeta Pučnika³, vpletena vanj sta bila tudi Peter Božič⁴ in Polde Bibič⁵, vsi trije moji vrstniki iz Maribora – in mnogi, ki sem jih spoznal kasneje. Opazoval sem tudi, kako so na tožilstvo prihajali in tudi odhajali obdolžilni spisi. Tožilstvo osumljenih pogosto ni obravnavalo po teži dejanj, temveč po pripadnosti. Vse to je kazalo na režimsko naravo pravosodja tistega časa. Zavedal sem se, da gre za hude obremenitve v sistemu, ki jih sam ne morem preprečiti, a jim nočem služiti. Izkušnje in občutenje tistega časa je še dolgo bremenilo slovensko pravosodje. Nedavno je na RTV Slovenija potekal pogovor s profesorjem L. Bavconom⁶, ki je pojasnjeval, kaj je vplivalo na to, da slovensko pravosodje že desetletja pred družbenim prehodom ni izreklo smrtnih kazni, čeprav je bila v kazenskem zakoniku predpisana, in zakaj so se kriminološka stroka in sam osebno zavzemali za odpravo smrtnih kazni. Breme, ki si ga je pravosodje naložilo v obdobju 1945–1950 z izrekanjem smrtnih kazni, je na njem obstalo, obležalo. Družbene raz-

-
2. Dachauski procesi in Nagodetov proces, serija politično montiranih procesov (1947–1949) zoper več deset slovenskih intelektualcev, deloma preživelih taboriščnikov iz Dachaua, domnevnih nasprotnikov komunističnega režima. Procesi so končali z več kot deset smrtnimi obsodbami in izrečenimi dolgotrajnimi zapornimi kaznimi. Sodbe so bile zaradi lažnih dokazov po letu 1990 razveljavljene.
 3. Jože Pučnik (1932–2003), že kot dijak klasične gimnazije v Mariboru je zaradi kritičnega mišljenja izgubil pravico opravljanja mature (1952); kot študent in diplomant filozofije na FF UL je postal pomožni asistent pri prof. B. Zihlerlu; zaradi kritičnega pisanja v reviji *Perspektive* je bil obsojen na sedem let zapor; odšel je v ZR Nemčijo, kjer je diplomiral in doktoriral iz sociologije in bil znanstveni sodelavec na Visoki šoli v Lineburgu; koncem osemdesetih se je vračal in vrnil v Slovenijo, bil je iniciator in vodja opozicijskega gibanja *Demos*, kar se izrazi v osamosvojitvi Slovenije.
 4. Peter Božič (1932–2009), slovenski pisatelj, dramatik, novinar in politik; sošolec J. Pučnika.
 5. Polde Bibič (1932–2012), vodilni slovenski dramski in filmski igralec; sošolec P. Božiča in J. Pučnika.
 6. Ljubo Bavcon (1924), zaslužni profesor UL, profesor kazenskega prava na Pravni fakulteti; najvidnejši nosilec libertarnih konceptov na področju kazenske zakonodaje v SFRJ; varuh človekovih pravic.

mere so se medtem spremenile. V šestdesetih govorimo o liberalizaciji, o prodoru modernih razumevanj, tudi na področju kazenskega prava. In vendar me je ob koncu študija vse to močno odbijalo. Decembra 1958, dan po diplomi, sem odpovedal tožilsko službo in nisem si mogel predstavljati, da bi se še kdaj kot pravnik vrnil v pravosodje.

Tvoja osebna izkušnja v pravosodju je torej določala tvoj odhod s tega področja. In kje je tu vpliv Pravne fakultete, profesorjev na tej fakulteti?

Najprej naj povem, da so srečevanja z ljudmi in povezovanje z njimi vseskozi pomembno sodoločale moje presoje in odločitve. Tako sem se med študijem prava najprej srečal z Zdravkom Mlinarjem⁷, zelo angažiranim študentom s svojo življenjsko izkušnjo, in jaz kot študent ob delu, »pravosodni jurist«. Skupaj sva študirala na Pravni fakulteti UL in diplomirala istega dne leta 1958.

Pravniški študij je izrazito normativističen, le izjemoma družboslovno odprt. Vendar smo se srečevali tudi s profesorji, kot npr. z Viktorjem Korošcem⁸, Gorazdom Kušejem⁹, Jožetom Goričarjem¹⁰ in številnimi drugimi. Tako je Gorazd Kušej, odličen predavatelj, prek okvirov formal-

-
7. Zdravko Mlinar (1933), slovenski pravnik, sociolog, profesor prostorske sociologije v FDV, član SAZU, zaslužni profesor UL. Sodi v skupino začetnikov sodobne slovenske sociologije; raziskovalec v polju družbenega razvoja, globalizacije in prostorske sociologije; prvi predsednik Slovenskega sociološkega društva in Jugoslovanskega združenja za sociologijo; predstojnik Centra za prostorsko sociologijo, dekan FSPN, ustanovni član skupine SJM.
 8. Viktor Korošec (1907–1985), profesor rimskega prava na Pravni fakulteti UL, član SAZU, mednarodno uveljavljen strokovnjak na področju pravne orientalistike in hetitskega prava.
 9. Gorazd Kušej (1907–1985), profesor za teorijo države in prave ter ustavnega prava na Pravni fakulteti UL, član SAZU, rektor UL itd.
 10. Jože Goričar (1907–1985), slovenski pravnik; sociolog, profesor sociologije na Pravni fakulteti UL, član SAZU, avtor v Jugoslaviji najbolj razširjenega učbenika sociologije; bil koncem petdesetih in v šestdesetih letih doktorski mentor vrsti kasneje najvidnejših jugoslovanskih družboslovcev, sociologov (npr. Ljuba Tadić iz Beograda, Josip Županov iz Zagreba, Zdravko Mlinar iz Ljubljane idr.), začetnik slovenske moderne sociologije; predsednik Jugoslovanskega združenja za sociologijo in filozofijo, vodja oddelka za sociologijo in direktor ISU, častni član SSD itd.

nega programa govoril o teoriji države in prava. Že v prvem letniku smo poslušali Uvod v družbene vede pri Jožetu Goričarju, ki je študentom pojasnjeval sociološki kategorialni aparat, pa tudi moderne sociološke teorije; okoli sebe je zbiral zavzete študente v neke vrste raziskovalni pro-seminar, v katerem so izvajali prve raziskovalne poizkuse. Teorija države, sociologija, tudi kriminološki vidiki v okviru kazenskega prava, Goričarjev raziskovalni pro-seminar – vse to je odpiralo pogled v novo smer. Nekako v tem času sem dobil v roke drobno knjižico v nemščini z naslovom *Arbeitslose von Marienthal*¹¹. To je bilo prvo sociološko raziskovalno poročilo, ki sem ga prebral. Šlo je za čas svetovne gospodarske krize. Več desetletij je na obrobju Dunaja delovala velika tovarna in ob njej se je v kraju Marienthal razvilo veliko delavsko naselje. V času svetovne gospodarske krize je tovarna propadla in vse zaposlene so odpustili. Raziskavo je spodbudil avstrijski socialist Otto Bauer¹²; raziskovalci, večinoma mladi akademiki različnih strok, so poizkušali pokazati na socialni razkroj in učinke dolgotrajne nezaposlenosti. Med tremi podpisanimi avtorji raziskave sta se dva, Paul Lazarsfeld¹³ in Marie Jahoda¹⁴, vpisala v razvoj moderne svetovne (ameriške) sociologije. Razpad podjetja, množično odpuščanje in dolgotrajno brezposelnost sem tedaj dojemal kot pojave v razmerah krize kapitalističnega sistema. V razmerah takratne slovenske oz. jugoslovanske družbe so bili težko predstavljeni. Danes, ko se kažejo grobi učinki prevladujočega neoliberalizma in odsotnost mehanizmov socialne države, pa zopet lahko proučujemo učinke dolgotrajne brezposelnosti in razkroj družbenih okolij. Šele kasneje sem se zavedel, da velja raziskava, ki so jo pred več kot osemdesetimi leti opravili avstrijski raziskovalci, za vzor metodološko izvirno zasnovane aplikativne družboslov-

11. *Arbeitslose von Marienthal* (1931–1932), avtorji raziskave: Paul Lazarsfeld, Marie Jahoda, Hans Ziesler; raziskovalno poročilo je izšlo 1933.

12. Otto Bauer (1881–1938), vodilni avstrijski socialdemokrat v tridesetih letih, utemeljitelj t. i. avstromarksizma.

13. Paul Lazarsfeld (1901–1976), avstrijski sociolog judovskega porekla; osrednja osebnost ameriške (empirične) sociologije preteklega stoletja; pionir na področju metodologije empiričnega raziskovanja, aplikativnih raziskav množičnih medijev, politike itd.

14. Marie Jahoda (1907–2001), avstrijsko-angleška socialna psihologinja judovskega porekla, profesorica na NYU, Univerzi v Sussexu in drugih; ključna avtorica poročila marienthalske raziskave.

ne raziskave, z izrazitim socialnim, lahko bi rekli, socialističnim vrednotnim poudarkom. Nekaj let kasneje sem se z Lazarsfeldom oz. njegovimi metodološkimi in raziskovalnimi deli srečal najprej pri predavanjih iz metodologije na Institutu za družbene vede v Beogradu in kmalu potem v okviru priprav za izvedbo raziskave Množičnih komunikacijskih sredstev na Slovenskem (MKS) na Inštitutu za sociologijo (ISU) v Ljubljani. Kot matematik je Lazarsfeld v družboslovno raziskovanje, v metodologijo in analizo, vnesel številne izvirne postopke in se kot vodilni raziskovalec uveljavil na področjih politične sociologije, raziskovanja množičnih komunikacij in raziskovanja tržišča; vseskozi je deloval kot timski človek in ustanavljal pomembne raziskovalne inštitute. Lazarsfelda na tem mestu omenjam, ker je njegov raziskovalni, metodološki koncept neposredno in prek t. i. kölnske sociološke šole pomembno vplival na razvoj empiričnega raziskovanja na Inštitutu za sociologijo, na moje kasnejše raziskovalno in učiteljsko delovanje ter na oblikovanje ljubljanske empirične sociološke šole. Dodam naj še, da je nastajanje marienthalske raziskave vsaj v enem vidiku ustrezalo razmeram v prostoru slovenske sociologije ob koncu petdesetih let. Lazarsfeld je bil matematik, Maria Jahoda je bila psihologinja, preostali člani raziskovalne skupine pa so prihajali iz drugih disciplin, tudi medicine. In prav ta preplet profesionalnih pristopov se je izrazil v kompleksnosti in raznolikosti uporabljenih metodoloških orodij in načinov analize. Profesionalnih sociologov pač takrat še ni bilo. To pa je veljalo tudi za slovenske razmere. Prve raziskave so snovali pravniki, filozofi, psihologi, profesorji primerjalne književnosti, ekonomisti in tudi matematiki.

Kakorkoli že, vse to me je privedlo k odločitvi, da se k pravu ne vrnem več.

In kdaj se je zgodil prestop v prostor družboslovja oz. sociologije?

Trije diplomirani pravniki, nekako iste generacije, smo decembra 1958 odšli na predstavitvene pogovore na IDN v Beograd in bili sprejeti: Adolf Bibič¹⁵, Zdravko Mlinar in jaz. Vključeni smo bili v podiplom-

15. Adolf Bibič (1933–1996), slovenski pravnik in politolog, profesor za občo politologijo in zgodovino politične misli na FDV, ustanovitelj Centra za politološke raziskave, prvi predsednik Slovenskega politološkega društva; velja za utemeljitelja sodobne slovenske politologije.

ski program, študirali in poslušali predavanja. Med drugimi nam je predaval Rudi Supek¹⁶, psiholog in sociolog, doktorand iz Sorbone, ki je prav tedaj pripravljajl gradivo za izdajo prvega metodološkega priročnika *Ispitivanje javnog mnjenja* (Zagreb, 1960). Teorijo države in prava je predaval mladi docent Ljubomir Tadić¹⁷, kasneje akademik in eden glavnih disidentov; predaval je tudi Jože Goričar – in pri tem zajemal iz moderne sociološke literature – ter drugi. V začetku leta 1959 sem se srečeval s številnimi zanimivimi ljudmi, ki so pomembno vplivali na ves kasnejši razvoj družboslovja oz. sociologije v Jugoslaviji. Poleg radikalnega Rudija Supka in dominantnega Jovana Djordjevića¹⁸, ustavnega pravnika francoske šole, ki je na Sorboni doktoriral na temo javnega mnjenja, še Radomirja Lukića¹⁹, prav tako sorbonskega doktoranda, tedaj že karizmatičnega profesorja sociologije na beograjski Pravni fakulteti idr. To so bili visoko izobraženi srbski in hrvaški intelektualci, med njimi tudi številni mlajši, ki sem jih spoznaval in z njimi sodeloval desetletja, do devetdesetih in še kasneje.

Povedati pa moram, da sem v Beogradu ostal vsega štiri mesece, ko sem se zaradi bolezni v družini vrnil v Ljubljano. Že takrat so se nakazovale možnosti, da bo ustanovljen Inštitut za sociologijo – in to mi je olajšalo vrnitev. Ko sem se vrnil v Ljubljano, sem se prehodno zaposlil kot pravnik v Uradu za prošnje in pritožbe, na zahtevo tožilstva, da odslužim

-
16. Rudi Supek (1913–1993), hrvaški sociolog, psiholog, filozof, profesor socialne psihologije na FF Univerze v Zagrebu; avtor knjige *Ispitivanje javnog mnjenja* (Naprijed Zagreb, 1960); iniciator Korčulanske šole in revije *Praxis*; predsednik Jugoslovanskega združenja za sociologijo (1972–1976) itd, itd.
 17. Ljubomir Tadić (1925–2013), srbski pravnik in filozof; doktoriral pri J. Goričarju, PF UL s tezo filozofske osnove Kelsenove teorije države; profesor filozofije, teorije države in zgodovine političnih teorij na FF Univerze v Beogradu, član SANU; eden od vodilnih udeležencev študentskega uporniškega gibanja (1968), nekaj let kasneje (1975), v okviru obračuna z »osmimi profesorji«, bil odstranjen iz beograjske univerze; kasneje deloval na Institutu za filozofijo in družbeno teorijo, IDN Beograd.
 18. Jovan Djordjević (1908–1989), profesor ustavnega prava na PF Univerze v Beogradu, član SANU, pomemben pisec vseh verzij ustav SFRJ; predsednik Jugoslovanskega politološkega združenja itd.
 19. Radomir Lukić (1914–1999), srbski pravnik in sociolog, profesor sociologije na Pravni fakulteti Univerze v Beogradu, nestor moderne srbske sociologije; avtor prvega srbskega učbenika sociologije; član SANU.

svoje štipendijske obveze, pa se nisem odzval. Kot »pritožbeni« pravnik sem eno leto sodeloval pri reševanju prošenj in pritožb prizadetih pri nacionalizacijskih postopkih. Pri tem sem spoznaval velike krivice, povzročene malim ljudem, ki jih je za seboj puščal nacionalizacijski val. Ob koncu leta 1959 sem prešel na Inštitut za sociologijo (ISU) v poddiplomsko skupino profesorja Borisa Ziherla²⁰, ki je bil v tem času direktor inštituta. Dejanski programski vodja inštituta je bil Jože Goričar, ob njem pa Stane Saksida²¹, tedaj sicer še nediplomirani filozof, pa vendar že vodilni raziskovalec. Na ISU sem se najprej znašel v skupini s poddiplomskimi študenti: Antonom Žunom²², kasnejšim profesorjem obče sociologije in vodjem sociološkega oddelka na Filozofski fakulteti, zgodovinarjem Ludvikom Čarnijem²³, kasnejšim profesorjem na isti fakulteti, Francetom Vregom²⁴, diplomiranim komparativistom, kasnejšim vodilnim komunikologom na FSPN, ki je bil pozvan, da vzpostavi izobraževalni program za novinarje; tam sem se srečal tudi z Božidarjem Debenjakom²⁵, diplomiranim biologom ter kasnejšim vodilnim marksističnim filozofom in profesorjem na FF, pa tudi z

-
20. Boris Ziherl (1910–1976), slovenski politik, filozof, profesor filozofije na Filozofski fakulteti in FSPN UL, prvi direktor Inštituta za sociologijo in filozofijo UL, član SAZU.
 21. Stane Saksida (1931), psiholog in filozof, pobudnik in usmerjevalec razvoja empiričnega sociološkega raziskovanja v Sloveniji in Jugoslaviji, v raziskovanje vnašal pomembne metodološke in teoretske inovacije; direktor Inštituta za sociologijo UL; predsednik in častni član Slovenskega sociološkega društva.
 22. Anton Žun (1917–1978), pravnik in sociolog, profesor obče sociologije in sociologije prava ter dolgoletni predstojnik Oddelka za sociologijo na Filozofski fakulteti UL, dekan FF in prorektor UL.
 23. Ludvik Čarni (1931–1996), zgodovinar in sociolog, profesor obče sociologije na Filozofski fakulteti UL.
 24. France Vreg (1920–2007), slovenski novinar in komunikolog, diplomiral z primerjalne književnosti; profesor obče komunikologije, teorije komuniciranja, javnega mnenja, začetnik slovenske komunikologije, ustanovitelj novinarskega in komunikološkega študija na FDV UL, ustanovitelj in predstojnik Centra za družbeno komuniciranje; dekan FSPN in prorektor UL itd.
 25. Božidar Debenjak (1935), diplomiran biolog, profesor filozofije na FF UL, vodilni slovenski marksolog in marksist, prevajalec avtorjev iz kroga Frankfurtške šole (Marcuse, Adorno).

Janezom Pirnatom²⁶, kasneje enim od vodilnih slovenskih kiparjev idr. Bili smo zbrani iz vseh vetrov in različnih generacij. Sam sem kmalu po prihodu v skupino moral na služenje vojaškega roka, po vrnitvi iz vojske pa so me poslali na drugo »služenje« kot predavatelja predmeta Uvod v družbene vede na Fakulteti za naravoslovje in tehnologijo. Če bi ostal v tej vlogi dalj časa, bi obstal na periferiji družboslovja in sociologije. In vendar so mi predavateljske izkušnje v stiku z velikimi skupinami študentov FNT, bistrih naravoslovcev, matematikov, fizikov, kemikov idr. koristile – pridobival sem pedagoško izkušnjo in rutino. Še danes, po več kot petdesetih letih, srečujem študentke in študente iz tistega časa, ki pravijo, da so me kar radi poslušali.

Na ISU se je vse od ustanovitve postopoma uveljavljal koncept empiričnega družboslovnega raziskovanja. Tako je bila na primer v letih 1960/61 na pobudo UNESCO izvedena empirična raziskava prostega časa, ki sta jo vodila Vito Ahtik in Stane Saksida; Vladimir Bonač²⁷ je raziskoval in doktoriral iz tematike sociologije družine, v istem času je s področja politične sociologije pri prof. Goričarju doktoriral Ljuba Tadić. Izvedena je bila prva aplikativna empirična komunikološka raziskava med bralci Nedeljskega dnevnika²⁸ na povabilo urednika Dnevnika Miloša Mikeln²⁹. Raziskavo, ki je pomembno vplivala na kasnejši uredniški koncept Nedeljskega dnevnika, smo zasnovali in izvedli Stane

26. Janez Pirnat (1932), slovenski kipar, risar in grafik, diplomant Akademije za likovne umetnosti v Ljubljani; uveljavil se je predvsem z večobraznimi kamnitimi plastikami.

27. Vladimir Bonač, pravnik, v petdesetih letih doktoriral pri prof. Goričarju na temo s področja sociologije, prava, družine; v začetku šestdesetih odšel v ZRN, kjer je na področju NRV deloval kot pisec, predavatelj, urednik v okviru programov državlanskega (političnega) izobraževanja.

28. »Bralci Nedeljskega dnevnika«, 1962; anketna raziskava je zajela več sto bralcev Nedeljskega dnevnika; rezultati raziskave so vplivali na vsebinski in oblikovni razvoj tednika; prva aplikativna medijska raziskava v Sloveniji.

29. Miloš Mikeln (1930–2014), slovenski pisatelj, novinar, prevajalec; urednik Ljubljanskega dnevnika, direktor Cankarjeva založbe, predsednik PEN Slovenije.

Saksida, Mišo Jezernik³⁰, Tine Bratina³¹ in jaz. Tako je nastal nov tednik, ki je odpiral medijski prostor in bil bolj liberalno in moderno voden – in naredili smo zanimivo raziskavo ter se pri tem veliko naučili.

In po teh raziskovalnih poizkusih je leta 1962 nastala empirična raziskava MKS – v zgodovini slovenskega empiričnega družboslovja nesporno največja tovrstna raziskava. Nastala je na podlagi najboljših praks, opisanih v metodoloških priročnikih ameriške sociologije (Lazarsfeld idr.), bila je široko tematsko zasnovana in usmerjena v medijski in kulturni prostor; vključevala je tudi obsežen sociodemografski blok in vprašanja o vključenosti in aktivnostih v okviru političnega sistema. Standardizirani vprašalnik je bil kar cela knjiga. Izprašali smo 12.000 vzorčno izbranih respondentov – na podlagi vzorca, ki ga je pripravil statistik profesor Marijan Blejec³². Formalni vodja projekta MKS je bil Marko Peršič³³, kasnejši profesor socialne psihologije na Filozofski fakulteti, dejanski vodja in prvi raziskovalec pa Stane Saksida, kasneje direktor ISU; v raziskovalni skupini smo delovali še psihologa Mišo Jezernik in Ana Barbič³⁴, matematik Žiga Knap³⁵, številni drugi – in tudi sam.

-
30. Mišo Jezernik (1923–1997), slovenski psiholog, sociolog; znanstveni sodelavec na Inštitutu za sociologijo Univerze v Ljubljani; bil vključen v projekt Slovenija 2000, raziskoval je vrednote v razvoju, družbene vidike staranja, socialno stratifikacijo itd.
 31. Tine Bratina (1929), diplomirani psiholog; ukvarjal se je s psihologijo prometa, varnost ipd.; v šestdesetih letih bil zunanji sodelavec ISU, sodeloval pri zasnovi in izvedbi raziskave MKS 1962–1965.
 32. Marijan Blejec (1919–1992), slovenski matematik in statistik; redni profesor statistike na Ekonomski fakulteti in FNT UL; avtor vzorčnih načrtov, študij za raziskave MKS 1962 in longitudinalni program SJM od leta 1968 dalje; zaslužni profesor UL.
 33. Marko Peršič, slovenski psiholog, profesor socialne psihologije na psihološkem oddelku FF UL; sodeloval pri ustanovitvi Inštituta za sociologijo (1959) in bil njegov prvi poslovni sekretar; nominalni nosilec projekta SJM 1962.
 34. Ana Barbič (1936), doktorica psihologije, sociologinja, redna profesorica za sociologijo vasi in podeželja na BTF UL, dolgoletna znanstvena sodelavka na ISU UL; sodelovala pri zasnovi in izvedbi raziskave MKS 1962; častna članica Slovenskega sociološkega društva.
 35. Žiga Knap (1937), matematik in filozof, redni profesor na FF UL; predaval različne metodološke predmete, kasneje logiko in metodologijo na Oddelku za filozofijo FF; vseskozi kot raziskovalec sodeloval pri programih ISU UL.

Raziskava MKS je po moji sodbi bila najpomembnejša šola empiričnega raziskovanja v Sloveniji. To se je dogajalo v letih 1961–1963 in tudi sam sem pri tem ogromno pridobil in se naučil. Žal pa raziskava ni bila ustrezno dokumentirana, tako da so njeni rezultati dostopni le prek razmnoženih raziskovalnih poročil, osnovna datoteka pa se je izgubila.

Ali se je torej tu porodila ideja o raziskovanju javnega mnenja na Slovenskem?

Rojstvo ideje je težko določljivo. Sam mislim, da je ideja o raziskovanju javnega mnenja »splovil« Rudi Supek z raziskavo stališč brigadirjev, udeležencev mladinske delovne akcije na avtocesti Zagreb–Beograd³⁶, in še posebej s svojo knjigo Ispitivanje javnog mnenja (1960). Sam sem ob koncu leta 1961 dobil dve pomembni zadolžitvi, lahko bi rekel dve nalogi: prvič, da v okviru programskih priprav za novoustanovljeno Visoko šolo za politične vede³⁷ izdelam študijska načrta za predmeta Metodologija družboslovnega raziskovanja in Javno mnenje; v letnem semestru leta 1962 sem tako prvi generaciji študentov VŠPV predaval predmet Metodologija. In drugič, profesor Lado Vaupetič³⁸, direktor Inštituta za javno upravo pri Pravni fakulteti, mi je istega leta naročil, da pripravim načrt za raziskovanje javnega mnenja za potrebe javne uprave. Idejo za tako raziskovanje je prinesel s študijskega bivanja v Parizu, kjer se je srečal z Jeanom Stoezelom³⁹, direktorjem francoskega inštituta za raziskovanje javnega mnenja (IFOP) in uglednim francoskim politologom,

36. Omladina na putu bratstva (1958), raziskava Rudija Supeka in skupine študentov, predstavljena na podiplomskem programu Inštituta za družbene vede v Beogradu; publikacija izšla 1963.

37. Visoka šola za politične vede (VŠPV, 1961), delovati je pričela v šol. l. 1961/1962, predhodnica Visoke šole za sociologijo, politične vede in novinarstvo (VŠSPN, 1968), Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo (FSPN, 1970) in današnje Fakultete za družbene vede (FDV, 1991).

38. Lado Vaupetič (1902–1982), slovenski pravnik in politik, redni profesor za javno upravo in direktor Inštituta za javno upravo na Pravni fakulteti UL; začetnik vede o javni upravi v Sloveniji, član SAZU, udeleženec II. zasedanja AVNOJ-a, 1943, minister v slovenski vladi itd.

39. Jean Stoezel (1910–1987), začetnik raziskovanja javnega mnenja v Franciji, ustanovitelj IFOP, francoskega inštituta za raziskovanje javnega mnenja (1938); profesor in predstojnik katedre za socialno psihologijo na pariški Sorbonni.

profesorjem M. Duvergerjem⁴⁰, ki je prav v tistem času izdal obsežen metodološki priročnik za potrebe političnih znanosti. Profesor Vaupetič si je kot proučevalec javne uprave zamislil raziskavo javnega mnenja kot instrument za preverjanje uspešnosti delovanja upravnih organov. To pa je bila seveda le njegova zamisel, brez ustrezne politične podpore. Zame je bila to zanimiva spodbuda; projekt sem pripravil, ni pa bil realiziran. In vendar je ideja o raziskovanju javnega mnenja oz. ideja o kontinuiranem družboslovnem empiričnem raziskovanju ostala – in se razvijala.

Ali bi lahko rekli, da so začetki razvoja empiričnega raziskovanja v šestdesetih letih povezani z liberalizacijo oz. demokratizacijo v družbi, ali so morda pri tem pomembni zgolj posamezniki znotraj politike, ki so razumeli pomen takega raziskovanja ali pa so to predvsem iniciative raziskovalcev?

Vse to je pomembno prispevalo k odpiranju raziskovalnega prostora. Brez sprememb v politični klimi v Sloveniji in Jugoslaviji, brez odpiranja, liberalizacije in kljub zamislim in projektom raziskovalcev takih projektov ne bi bilo. Politični vrh je bil v tistem času v skrajni zagati. Jugoslovanska družba je (tudi) tedaj bila v krizi. Normativni modeli in izpeljave samoupravljanja razvojnih problemov niso razrešili. Znašli smo se – z odmikom od povojnih totalitarnih praks – v obdobju odpiranja in iskanja liberalnejših ter samoupravljanju in napovedani demokratizaciji ustrežnejših strukturnih premikov. Nastajale so normativne, pa tudi dejanske, vsebinske spremembe v pogojih življenja ljudi in tudi v načinu izvrševanja avtoritarne oblasti in vodenju družbe. In ti premiki so puščali vse več vprašanj brez pravih odgovorov in rešitev. Tako je skoraj spontano nastajal prostor za vstop družboslovja, čeprav si ga politika ni predstavljala kot kritično družboslovje.

V začetku šestdesetih let so se tako konstituirale nove družboslovne discipline, in to ne le na področju sociologije, ekonomije, pedagogike, temveč tudi na drugih področjih. To je sovpadlo z notranjo gospodarsko krizo s pretečim naraščanjem brezposelnosti v južnih republikah, a hkrati z od-

40. Maurice Duverger (1917–2014), francoski pravnik, sociolog in politolog, ustanovitelj Fakultete za politične vede v Bordeauxu, profesor političnih ved na Sorbonni v Parizu, avtor metodološkega priročnika za politološko raziskovanje.

piranjem meja za preostali pretok ljudi, s sprožanjem migracijskih tokov, hkrati tudi z graditvijo pomembnih gospodarskih infrastrukturnih objektov (cest, letališč, luk, nuklearke idr.) iz začetka šestdesetih let. V sredini sedemdesetih so se vsi ti procesi zaustavili, politični prostor se je zopet zožil, zaprl. Ob tem je prišlo do (ponovnega) političnega obračunavanja s t. i. liberalizmom in nacionalizmom. Če so to značilnosti jugoslovanskega političnega in gospodarskega razvoja tega obdobja (odpiranje in zapiranje) – se je kot odziv nanje razvijalo tudi jugoslovansko družboslovje, tudi jugoslovanska sociologija. Družbene vede tistega časa so se namreč oblikovale kot »jugoslovanski« projekt, ki nesporno ni mogel nastati brez inicialne podpore politike, pa čeprav se je kasneje razvijal mimo nje in proti njej. Potek institucionalizacije družbenih ved, kot se je razvijal v kratkem obdobju 1957–1967, je bil v začetku v rokah politike, vendar je kmalu iz njih spolzel – in se naprej razvijal proti njej – po sebi lastni logiki. In vsaj deloma, če ne pretežno, je bila to logika akademske avtonomije.

Ali lahko rečeš, da je prevladala bolj »zvitost« politike, da je sama tovrstne programe podpirala, ali pa njena naivnost, da je razvoj družboslovja podprla zaradi »dobrote«?

Bolj kot za zvitost je šlo za potrebo, vendar te potrebe niso dojele vsi enako. Pri enih je šlo zgolj za popustljivost, dopustljivost, ki pa ni bila trajnega veka. Sicer pa pogledajmo, kaj se je dogajalo. Nedavno smo proslavljali 50. obletnico ustanovitve FDV (VŠPV 1961), ustanovitev sociološkega oddelka na FF (1960), ustanovitev Inštituta za sociologijo (ISU 1959), nekaj let pred tem je bil ustanovljen Pedagoški inštitut – in je kmalu postal sporen, še prej pa je bil ustanovljen Inštitut za ekonomska raziskovanja. Vse to je kazalo, da se prostor družboslovju odpira, saj politika z enotnim konceptom „diamata“ in političnim komisarstvom ni obvladala sistema in razvojnih vzgibov v širokem družbenem prostoru. Tako so nastajale iniciative na šolskem področju, na področju ekonomije idr. Na slednjem predvsem v zvezi z vprašanjem planiranja družbeno-ekonomskega razvoja; ekonomski voluntarizem je zamenjalo ekonomsko raziskovanje; nastal je projekt Slovenija 2000⁴¹, ki je angažiral veliko

41. Projekt Slovenija 2000 je uvedel Stane Kavčič, predsednik slovenske vlade; predstavlja poizkus raziskovalne utemeljitve razvojnega programa Slovenije; sprožen koncem šestdesetih let; potekal v koordinaciji Inštituta za ekonomska

število raziskovalcev. K tem prizadevanjem sva prispevala tudi Zdravko Mlinar in jaz, ki sva na podlagi dotedanjih raziskav SJM pripravila študijo Neizkoriščeni potenciali za družbeni razvoj⁴² (1971). Res je, da je bil v Sloveniji v ozadju teh premikov Stane Kavčič⁴³, vendar bi pretiravali, če bi vse te spremembe pripisali zgolj njegovemu osebnemu vplivu.

Podobni premiki so bili vidni tudi drugje v Jugoslaviji. V Beogradu sta bila ustanovljena sociološki oddelek na Filozofski fakulteti in Inštitut za družbene vede – in to prej kot podobne ustanove v Ljubljani. To se je dogajalo tudi v Zagrebu, kjer je bil prav tako postavljen študij sociologije, Inštitut za družbena raziskovanja in Fakulteta za politične vede idr. Ko smo Zdravko Mlinar, Adolf Bibič in jaz na začetku leta 1959 prišli v Beograd, smo lahko poslušali predavanja v okviru že delujočega oddelka za sociologijo na Filozofski fakulteti. Šlo je za širok val sprememb. Ob koncu petdesetih je najprej začelo delovati Društvo filozofov in sociologov Jugoslavije⁴⁴, katerega prvi predsednik je bil Jože Goričar. Ko je na blejskem kongresu prišlo do razhoda med ortodoksno in kritično smerjo, so se razšli filozofi in sociologi, nastalo je samostojno Jugoslovansko združenje sociologov (JUS). Čutiti je bilo, da gre za nova profesionalno družbenokritično utemeljena prizadevanja, čeprav je nad vsem še vedno lebdel „diamat“. Postopoma se je odpiral prehod v smer modernega kritičnega družboslovja: Supek in Kangerga⁴⁵ sta

raziskovanja ob vključitvi strokovnjakov z različnih področij, tudi z Inštituta za sociologijo (metodologija načrtovanja, vrednote v razvoju) in FSPN.

42. Z. Mlinar, N. Toš (1971), *Neizkoriščeni potenciali za družbeni razvoj*, Založba Komunist, Ljubljana, 138 str.
43. Stane Kavčič (1919–1987), slovenski politik, nosilec partizanske spomenice (1941), v letih 1967–1972 predsednik slovenske vlade (IS SRS); bil leta 1972 kot nosilec liberalnih razvojnih konceptov prisiljen odstopiti.
44. Jugoslovansko društvo za filozofijo in sociologijo je bilo ustanovljeno konec petdesetih let; prvi predsednik je bil prof. dr. Jože Goričar; po t. i. blejskem kongresu so se sociologi in filozofi razšli, ustanovljeno je bilo Jugoslovansko združenje za sociologijo (JUS); na skupščini v Splitu (1970) je bil za predsednika JUS izvoljen prof. dr. Zdravko Mlinar; desetletje kasneje (1981–1985) pa za dva mandata jaz (N. Toš).
45. Milan Kangerga (1923–2008), hrvaški filozof; profesor filozofije na Oddelku za filozofijo Univerze v Zagrebu; kritik jugoslovanskega političnega sistema, skupaj z R. Supkom ustanovitelj in eden glavnih voditeljev Korčulanske šole in revije Praxis.

sprožila srečevanja na Korčuli, ki v šestdesetih deluje kot Korčulanska šola⁴⁶; ob njej je nastala revija Praxis, ki je dokumentirala družbenokritične razprave, v katerih so sodelovali vidni evropski levičarji, kot so Herbert Marcuse, Jürgen Habermas, pripadniki t. i. frankfurtske sociološke šole⁴⁷, ki se v svojih razpravah niso izogibali ključnih razvojnih problemov socializma in sodobnega sveta idr. Tudi ameriški in drugi evropski sociologi so radi posegali v jugoslovanski prostor kot raziskovalci, zanimalo jih je predvsem delovanje samouprave, torej sistema, ki naj bi omogočal sodelovanje pri upravljanju podjetij in v lokalni samoupravi. V šestdesetih letih so tako nastajali prvi mednarodni projekti, ki so obravnavali upravljanje v lokalnih skupnostih ter problematiko moči in participacije pri upravljanju podjetij. Tudi slovenski sociologi so se vključevali v mednarodne projekte. Eden takih je bil npr. projekt Jacoba Philipa in Henrya Teuneja⁴⁸, t. i. Jacobov mednarodni projekt

-
46. Korčulanska šola, Praxis (1963–1974), pomemben poligon aktualnega kritičnega dialoga na temo socializma (v Jugoslaviji in v svetu), ki je izhajal iz Marxove sintagme o kritiki vsega obstoječega, kot principelnega izhodišča; režim je kritično razpravo in objave v reviji Praxis štel za odpadniške, disidentske, protisocialistične in jih preprečil. Inicijatorji in vidni udeleženci razprav in avtorji v reviji Praxis so bili: Gajo Petrović, Rudi Supek, Milan Kangerga, Predrag Vranicki, Zagorka Golubović, Božidar Jakšić, Ivan Kuvačić, Žarko Puhovski, poleg Marcuseja in Habermasa pa še Erich Fromm.
 47. Frankfurtska šola. Tako je poimenovano delovanje skupine nemških filozofov in družboslovcev, ki so, izhajajoč iz Hegla, Marxa in Freuda utemeljevali t. i. kritično teorijo o družbi. V ta krog sodijo Max Horkheimer, Teodor Adorno, Herbert Marcuse, Erich Fromm in drugi. Pred nacističnim režimom so se umaknili preko Pariza v ZDA in tu ustanovili Inštitut za družbene vede pri kolumbijski univerzi; po koncu II. svetovne vojne so se ponovno konstituirali kot inštitut pri frankfurtski univerzi. Za skupino je predvsem značilno raziskovanje pojava avtoritarnih sistemov, razvili so kritično teorijo zahodne civilizacije, političnega vladanja oz. gospodstva, komunikacij, oblikovali teoretsko osnovo radikalnih levih družbenih gibanj itd. Frankfurtska šola je imela močan vpliv na razvoj filozofske in sociološke misli v Jugoslaviji v šestdesetih in sedemdesetih letih; posamezni predstavniki te šole so se redno udeleževali srečanj v okviru Korčulanske šole in revije Praxis.
 48. Henry Teune (1936–2011), mednarodno ugleden ameriški družboslovec, politolog, sociolog, profesor na pensilvanski univerzi; soavtor že klasičnih del: Przeworski/Teune, 1970: *The logic of comparative social inquiry* in Teune/Mlinar, 1978: *Development Logic of Social Systems*, kot delo, ki je na dveh kongresih ISA-e v Madridu in Brisbenu doživelo izredno priznanje (in se nadaljuje - in vrste drugih; skupaj z Jacobom Philipom, Robertom Ag-

o vrednotah in mobilizacijski vlogi lokalnih voditeljev; potem projekt Roberta Aggerja o izobraževanju in participaciji v lokalnih skupnostih; projekt Arnolda Tannenbauma o participaciji in moči v delovnih organizacijah, pa tudi projekt ameriškega sociologa srbskega rodu Bogdana Denića, ki je poizkušal raziskovati potek oblikovanja javnega mnenja in vpliv t. i. mnenjskih voditeljev. Pri vseh teh projektih so vidno sodelovali tudi slovenski sociologi (Z. Mlinar, V. Rus⁴⁹, J. Jerovšek⁵⁰, S. Saksida, M. Jezernik, A. Barbič, J. Makarovič⁵¹, S. Možina⁵², K. Boh⁵³, B. Kavčič⁵⁴ idr.) in sociologi iz drugih jugoslovanskih središč.

-
- gerjem, Arnoldom Tannenbaumom, Bogdanom Denićem in drugimi je v okviru mednarodnih primerjalnih projektov raziskoval tudi v Jugoslaviji. Več o tem: Toš, N. (2011), *Primerjalno družboslovje*, Dokumenti SJM, Ljubljana.
49. Veljko Rus (1929), slovenski filozof in sociolog, profesor sociologije na FDV, zasnoval sociološki študijski program kadrovsko-organizacijske smeri, ustanovil in vodil Center za evalvacijske in strateške študije; zaslužni profesor Univerze v Ljubljani. V okviru obračuna na FSPN je bil iz fakultete odstranjen, prešel je na Inštitut za sociologijo kot raziskovalec in se koncem osemdesetih ponovno vrnil na fakulteto; član SAZU; podpredsednik JUS, častni član SSD itd.
 50. Janez Jerovšek (1929), filozof in sociolog, profesor sociologije na FSPN in FDV, raziskovalec v polju sociologije dela, organizacije; vključen v mednarodno primerjalno raziskovanje; v okviru obračuna na FSPN mu je bil odvzeta pravica do predavanja; po letu 1990 vodi kot generalni direktor RTV Slovenija.
 51. Jan Makarovič (1934), slovenski psiholog, sociolog in filozof; najprej poklicni svetovalec, nato profesor in raziskovalec na FSPN oz. FDV; raziskuje na področjih sociologije mladine, sociologije ustvarjalnosti in antropologije spolov itd. Raziskovalno sodeloval z Z. Mlinarjem, tudi v okviru mednarodnih programov; avtor mnogih socioloških, socialnopsiholoških in filozofskih knjižnih del in člankov.
 52. Stane Možina (1927), psiholog in sociolog, redni profesor na Ekonomski fakulteti UL; raziskoval na področju industrijske sociologije in upravljanje človeških virov; skupaj z J. Jerovškom, J. Županovom in drugimi bil vključen v mednarodne raziskave na svojem področju.
 53. Katja Boh (1929–2008), psihologinja, sociologinja, političarka; iz konca šestdesetih let kot raziskovalka vključena v programe Inštituta za sociologijo UL, kjer sodeluje z J. Goričarjem, S. Saksido, J. Jezernikom in drugimi; raziskovalno je usmerjana v polje sociologije družine, tudi kot predavateljica in profesorica na FSPN; koncem osemdesetih se vključi v družbena gibanja, deluje kot članica SDS pri pripravi družbenega obrata; je prva ministrica za zdravstvo in nato prva veleposlanica Republike Slovenije v Republiki Avstriji itd.
 54. Bogdan Kavčič (1939), psiholog in sociolog, raziskovalec na področju soci-

Ob raziskavi MKS leta 1962 se je oblikovalo jedro raziskovalcev, ki so kasneje delovali na področju komunikoloških raziskav, raziskovanja politične participacije in političnega javnega mnenja ter tudi na temeljnih socioloških raziskovalnih področjih v zvezi s socialno strukturo, socialno stratifikacijo in razvojem metodologije. Raziskave socialne stratifikacije je nekaj let kasneje kot temeljni raziskovalni projekt uvedel Inštitut za sociologijo. Ob tem so se uveljavili novi raziskovalni pristopi in analitični postopki, med drugim multivariatna analiza; odprla so se nova raziskovalna področja, kot npr. sociologija športa s Krešom Petrovičem⁵⁵, raziskovanje in preizkusi na področju metodologije z multivariantnimi metodami z matematiki Kostom Momirovičem⁵⁶, Cvetom Trampužem⁵⁷, Žigom Knapom in kasneje Anuško Ferligoj⁵⁸ idr. Sledil je buren razvoj analitičnih postopkov, orodij in konceptov (npr. socialna omrežja). Reči hočem, da je bila cela vrsta okoliščin, ki je vplivala na potek konstituiranja novih družboslovnih strok, na njihovo institucionalno postavitve ter njihovo metodološko in problemsko rast, in to sočasno v jugoslovanskem prostoru. To seveda še posebej velja za

ologije dela in organizacije; predstojnik Centra za proučevanje samoupravljanja pri Zvezi sindikatov Slovenije, sodeloval kot kritik v političnem obračunu na FSPN; profesor in raziskovalec na FSPN na področjih sociologije dela in organizacije; kasneje dekan FSPN, vključen v mednarodne raziskave itd.

55. Krešo Petrovič (1935–2006), pravnik, sociolog, doktor kineziologije; profesor sociologije športa, ustanovitelj Kineziološkega inštituta, dekan Fakultete za šport UL; kot raziskovalec sodeloval s S. Saksido (ISU) in matematikom K. Momirovičem, Univerza v Zagrebu pri uveljavitvi metod multivariantne analize v družboslovju.
56. Kosta Momirovič (1923–2004), hrvaški matematik, statistik; nosilni član t. i. Zagrebške statistične šole; bil predstojnik računskega središča Srce v Zagrebu; uvajal metode multivariantne analize na področju družbenih ved in kineziologije; sodelavec ISU, Ljubljana.
57. Cveto Trampuž (1935–1999), slovenski šahist, matematik, informatik in sociolog; eden prvih slovenskih računalničarjev, vodil postavitve RC na IJS; kot metodolog se je leta 1970 pridružil skupini Slovensko javno mnenje in z njo vseskozi sodeloval; na FSPN postavil koncept računalniškega pouka, Računalniški center, bil med pobudniki in nosilci študija družboslovne informatike itd.
58. Anuška Ferligoj (1947), matematičarka, informatičarka, metodologinja; profesorica multivariantnih metod na FDV; mednarodno uveljavljena raziskovalka; sodelovala pri postavitvi in usmerjala razvoj študija in raziskovanja na področju družboslovne informatike; dekanja FDV itd, itd.

političnosistemski vpliv. Vrata družboslovju so se sočasno odpirala ali zapirala po vseh jugoslovanskih univerzitetnih središčih hkrati, sicer z manjšimi zaostanki, pa vendarle s podobnimi učinki.

In vendar so se že iz petdesetih v začetek šestdesetih let tri družboslovna akademska in raziskovalna središča razvijala različno. Beograjsko⁵⁹ je bilo izrazito intelektualistično, socialnofilozofsko, političnokritično. Sam bi ga označil kot socialnofilozofsko (marksistično) usmerjeno z Mihajlom Markovićem⁶⁰, Ljubom Tadićem, Zago Golubović⁶¹, Dragoljubom Mičunovićem⁶², Svetom Stojanovićem⁶³, Nebojšo Popo-

-
59. Beograjsko družboslovno središče v šestdesetih in sedemdesetih letih tvorijo profesorji, filozofi in sociologi, Filozofska fakulteta Univerze v Beogradu, ki vidno sodelujejo v okviru programa Korčulanske šole in v reviji Praxis. Izhajajoč iz kritične teorije družbe se postavijo na čelo študentskega upora na beograjski univerzi in zasedbi FF; režim jih označi kot disidente, 1975 jih izključijo iz univerze, kasneje se povežejo v Center za filozofijo in družbeno teorijo, IDN Beograd. Jedro te skupine predstavljajo: Mihajlo Marković, Ljubo Tadić, Zaga Golubović, Dragoljub Mičunović, Sveto Stojanović, Nebojša Popov, Trivo Indžić in drugi.
 60. Mihajlo Marković (1923–2010), vodilni jugoslovanski marksistični filozof, profesor na Filozofski fakulteti Univerze v Beogradu, pomemben nosilec in zastopnik Korčulanske šole in revije Praxis, zaradi kritike jugoslovanskega režima izključen iz univerze, disident, ki se koncem osemdesetih let pridruži Miloševićevemu političnemu gibanju in do sredine devetdesetih deluje kot njegov ideolog.
 61. Zagorka Golubović (1930), jugoslovanska filozofinja, socialna antropologinja in sociologinja; profesorica socialne antropologije na Oddelku za sociologijo FF Univerze v Beogradu; avtorica vrste temeljnih del s področja socialne antropologije, pomembna udeleženka Korčulanske šole in avtorica v okviru revije Praxis; sodi v skupino t. i. »osem profesorjev«, ki so zaradi domnevnega disidentstva izključeni iz univerze; še vedno aktivna kritična srbska družboslovka.
 62. Dragoljub Mičunović (1930), srbski filozof, sociolog, politik; 1948–1950 bil zaprt na Golem otoku; profesor sociologije na Oddelku za sociologijo FF v Beogradu, uredil in izdal prevod (Parsons in skupina) »Teorije o družbi – osnove sodobne sociološke teorije«; predsednik srbskega sociološkega društva; nominalni nosilec študentske zasedbe FF (1948); vidni udeleženec Korčulanske šole in revije Praxis, 1975 izključen iz univerze; 1990 sodeluje pri ustanovitvi demokratske stranka, bil poslanec in predsednik Skupščine Srbije in Črne Gore.
 63. Sveta Stojanović (1931–2010), srbski filozof, politolog, politik; profesor filozofije na Oddelku za sociologijo FF Beograd; udeleženec študentskega upora, v skupini »osmih profesorjev« odstranjen z univerze; bil politični

vim⁶⁴ in številnimi drugimi, mlajšimi. Dalje, zagrebško, s podobnimi značilnostmi, iz katerega so izšle pobude za korčulansko šolo, ki bi ga lahko označili kot družbenokritično, sistemsko, v katerem so korčulanske razprave nadaljevali v okviru študijske skupine »Človek in sistem«⁶⁵. V tem okviru so delovali predvsem Rudi Supek, Evgen Pusić⁶⁶, Josip Županov⁶⁷, Ivo Kuvačić in številni mlajši. V obe središči oz. šoli so se vključevali tudi slovenski sociologi, med drugim Veljko Rus v korčulansko šolo in v razprave Človek in sistem, Zdravko Mlinar in Stane Saksida predvsem v sistemsko skupino, Tine Hribar⁶⁸ v korčulanske razprave idr. To kaže, da se je slovensko družboslovje s svojimi

svetovalec D. Cosića, predsednika Jugoslavije, 1992–1993 itd.

64. Nebojša Popov (1939–2016), srbski sociolog, profesor obče sociologije na FF Beograd; družbeno angažiran; udeleženec študentskega upora 1968 in odstranjen z univerze; kasneje predstojnik Centra za filozofijo in družbeno teorijo; član vodilne skupine Korčulanske šole in revije Praxis; bil zadnji predsednik JUS pred razpadom države (1987–1989).
65. Človek in sistem. T. i. sistemska skupina, ki je vključevala navedene in vrsto drugih, je delovala iz izhodišč kritike sistemske teorije. Rezultat razprav v skupini je serija publikacij pod skupnim naslovom Čovjek i sistem.
66. Evgen Pusić (1916–2010), hrvaški upravni pravnik, družboslovec; profesor za znanost o upravi na Pravni fakulteti Univerze v Zagrebu; član Jugoslovanske akademije znanosti in umetnosti; ustanovitelj Centra za socialno delo in programa izobraževanja socialnih delavcev, ekspert OZN na področju socialne politike; kot profesor in raziskovalec deloval na vrsti uglednih tujih univerz; mednarodno povezan in izrazito povezan s slovenskimi družboslovci.
67. Josip Županov (1923–2004), hrvaški pravnik in sociolog; profesor za sociologijo na Ekonomski fakulteti in Fakulteti za politične vede v Zagrebu, član HAZU; eden najuglednejših jugoslovanskih sociologov v drugi polovici 20. stoletja; ukvarjal se je z industrijsko sociologijo, s strukturo moči, vrednotami, v zadnjem obdobju s problemi tranzicije. Moje dolgotrajno sodelovanje z J. Ž. se je pokazalo v zasnovi in izvedbi empirične raziskave na temo minulega dela: Stališča gospodarstvenikov o uveljavljanju ustavnega načela o združenem delu ter o pravicah do minulega dela, 1973, CJMMK FSPN, 85 str.
68. Tine Hribar (1941), vodilni slovenski filozof, profesor za filozofijo na Fakulteti za družbene vede in Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani, znan po svojih interpretacijah Haideggerja; angažiran kritični intelektualec; v okviru obračuna na FSPN izgubil pravico do predavanj, ki mu je bila vrnjena v sredini osemdesetih let; ustanovitelj Centra za proučevanje znanosti v okviru RI FSPN, soustanovitelj in urednik Znanstvene knjižnice FSPN; ustanovitelj in urednik Nove revije; vodilni slovenski filozof, član SAZU. Pomemben usmerjevalec in udeleženec slovenske politične pomladi.

izstopajočimi posamezniki vključevalo v vse družbenokritične razprave in raziskovanja, ki so potekala v takratni Jugoslaviji. Tretje pomembno središče družboslovnega raziskovanja pa je označevala usmerjenost k družbenokritičnemu empiričnemu raziskovanju družbenih pojavov. Ker je pri tem šlo za zgodnji in kontinuiran razvoj v prostoru slovenske sociologije, ki je vzdržal kritična sedemdeseta leta in vse do danes, lahko to usmeritev označimo kot ljubljansko družbenokritično empirično sociološko šolo. Med gradnike te orientacije lahko štejemo zgodnje empirične sociološke projekte ISU v šestdesetih in sedemdesetih letih, potem celoten potek longitudinalnega programa SJM (1968–1990), kot najvidnejše predstavnike pa S. Saksido, Z. Mlinarja, V. Rusa, P. Klinarja⁶⁹, Z. Roterja⁷⁰, J. Jerovška idr. – in tudi N. Toša.

Iz dosedanje pripovedi sledi, da se je družboslovno raziskovanje oz. sociologija v izhodišču razvijala kot »jugoslovanska« spoznavna aktivnost. Ali lahko v razvoju jugoslovanske sociologije oz. njenih posameznih »šol« iščemo kake vzglede oz. paralele glede na razmere v sociološkem raziskovanju drugje v Evropi in po svetu?

Seveda, zlahka govorimo o vplivu ameriške sociologije, ki se je s svojimi najvidnejšimi predstavniki, nemškimi emigranti iz ZDA, vračala nazaj v evropski prostor. Ni dvoma, da gre za paralele v razvoju naše sociologije tistega časa tudi z razvojem sociologije npr. v nemškem prostoru. Najprej, nemško kritično družboslovje je bilo z nastopom nacizma uničeno. Raziskovanja tega časa sicer pokažejo, da je znaten del

69. Peter Klinar (1934–1994), pravnik, sociolog; profesor za sociologijo na Fakulteti za družbene vede Univerze v Ljubljani; v sodelovanju z J. Goričarjem postavil predmet in program sociologije na VŠPV; sodeloval pri postavitvi in vodenju programa longitudinalnih raziskav SJM; proučevalec mednarodnih migracij; raziskuje mednacionalne odnose; delovanje sistema, itd.; predsednik in častni član Slovenskega sociološkega društva.

70. Zdenko Roter (1926), slovenski politolog, sociolog; udeleženec NOB od 1942; profesor sociologije religije na FSPN, zasnoval študijski in raziskovalni program na področju sociologije religije, prvi predstojnik Centra za proučevanje religije in cerkve na FSPN, sodeloval pri postavitvi in vodenju raziskave SJM, kot odgovorni urednik Teorije in prakse bil v okviru obračuna na FSPN odstavljen; častni član Slovenskega sociološkega društva, kasneje svetovalec predsednika Republike Slovenije in prejemnik najvišjega državnega odlikovanja RS.

družboslovcev nacistični režim podpiral, teza o uničenju družboslovja pa je bila konstrukt za zavračanje njihove odgovornosti. Nemški kritični družboslovci, pretežno judovskega porekla, so si reševali življenja z emigracijo. Tisti, ki so preživel, so se po vojni vračali iz ZDA in s seboj prinašali svoje kritične teoretske koncepte. Tako je bila v šestdesetih letih obnovljena predvojna frankfurtska šola kritične teorije o družbi.

Dalje, drugo paralelo v razvoju naše sociologije vidim s kölnsko sociološko šolo, ki je izrazito metodološko in empirično-raziskovalno usmerjena. Pooseblja jo Rene König⁷¹, ki se je iz švicarskega eksila vrnil na kölnsko univerzo. Njegova zasluga je bila, da je, denimo, v pozitivističnem smislu prenesel ogromno metodološko raziskovalno izkustvo iz ameriške sociologije v takratni nemški prostor. Tako je leta 1962 pod njegovim uredništvom izšla knjiga *Handbuch der Empirischensozialforschung*, ki je bila, vsaj zame, poleg Supkove in Miličeve knjige neke vrste metodološka biblija. König je imel širok krog sledilcev, svojo šolo, ki je vplivala na postavitve in razvoj družboslovne raziskovalne infrastrukture – metodološko-raziskovalni inštitut v Mannheimu (ZUMA), arhiv družboslovnih podatkov pri kölnski univerzi (ZA) in družboslovno dokumentacijsko središče v Bonnu (IZ, Bonn). Sociologi iz tega kroga so bistveno prispevali k postavitvi vrste osrednjih mednarodno primerjalnih družboslovnih projektov in programov, npr. pri programih EVS⁷²,

71. René König (1906–1992); nemški sociolog, kot nasprotnik nacističnega režima se umakne v nemško Švico. Po zaključku II. svetovne vojne se najprej kot docent in nato kot profesor vključi v kölnsko univerzo; pomembno vpliva na prenos ameriškega raziskovalno-metodološkega izkustva in znanja s področja empiričnega družboslovnega raziskovanja v nemški prostor, kar se še posebej izrazi v obsežni dvodelni knjigi *Handbuch der empirische Sozialforschung*, ki tako postane temeljni nemški družboslovni metodološki učbenik. Sodeluje pri zasnovi družboslovnih infrastruktur kot so ZUMA, Mannheim, osrednji nemški metodološko raziskovalni center, ZA Köln, osrednji družboslovni podatkovni arhiv in IZ Bonn, osrednji nemški raziskovalno-dokumentacijski center. Prizadevanje R. Königa in njegovega kroga v smeri razvoja empiričnega raziskovanja pridobi oznako »kölnska sociološka šola«.

72. EVS, WVS, ISSP, ESS itd. Gre za poimenovanje ključnih mednarodnih primerjalnih družboslovnih projektov: EVS – European Values Study, WVS – World Value Survey, ISSP – International social survey programme, ESS – European Social Survey. Več informacij o teh programih v: N. Toš, K. H. Müller, Primerjalno družboslovje, Dokumenti SJM, Ljubljana 2011.

ISSP in ESS ter pri pomembnih politoloških projektih, kot sta bila *Political Action*⁷³ in *Believes in Government*⁷⁴. Med najvplivnejšimi so bili E. Scheuch⁷⁵, Königov naslednik, in ob njem H. D. Klingemann⁷⁶, M. Kaase⁷⁷, E. Mochmann, P. Mohler, vsi sledniki kölnske šole, s katerimi sem se povezal, sodeloval in prijateljeval iz sredine osemdesetih let vse do danes. V presečišču njihovih raziskovalnih prizadevanj v šestdesetih in sedemdesetih je bilo vprašanje legitimizacije poteka demokratizacije v Zahodni Nemčiji oz. celotni Zahodni Evropi.

-
73. S. H. Barnes, M. Kaase, 1979, *Political Action, Mass Participation in five Western Democracies*, Sage Publications, London.
 74. M. Kaase, K. Newton, E. Scarbough, 1994, 1995, *Believes in Government, Volumes of Research Programme of the ESF, Volume 1-5*, Oxford University Press.
 75. E. Scheuch (1928–2003), najprej asistent pri R. Königu, nato profesor za sociologijo na kölnski univerzi, ustanovi Inštitut za primerjalne družboslovne raziskave, pomembno sodeluje pri ustanovitvi infrastrukturnih projektov ZUMA, ZA, IZ; v polemiki s frankfurtskim krogom; kritičen do študentskih gibanj v šestdesetih letih; skrbi za vključevanje Nemčije v mednarodne raziskovalne programe in jih vzpodbuja ter ob podpori svojih sodelavcev skrbi za njihovo mednarodno širitev; velja za protislovno politično angažiranega kritičnega opazovalca nemškega političnega dogajanja; raziskuje delovanje političnih strank, volilnih potekov itd.
 76. Hans-Dieter Klingemann (1937), nemški sociolog, politolog; izhaja iz kölnske sociološke šole, kot raziskovalec je deloval v ZUMA Mannheim in WZB Berlin, kot profesor pa na FU Berlin in vrsti najuglednejših evropskih in izvenevropskih univerz; mednarodno priznan družboslovec s članstvi v najuglednejših nemških in tujih akademijah znanosti; po letu 1990 spodbujal vključitev družboslovcev iz vzhodno- in srednjeevropskih držav v ključne mednarodne družboslovne primerjalne projekte; kot raziskovalec se ukvarja s procesi demokratizacije v Evropi in sodobnem svetu, političnimi in volilnimi sistemi itd.
 77. Max Kaase (1935), nemški ekonomist, politolog in sociolog; proučuje procese demokratizacije in institucionalizacije v sodobnem svetu, strankarske in volilne sisteme; deluje kot pomemben iniciator in koordinator mednarodnih družboslovnih raziskav; profesor sociologije na Univerzi v Mannheimu, Berlinu, Düsseldorfu, Bremnu itd.; raziskovalni svetnik WZB Berlin, dekan mednarodne univerze v Bremnu, predsednik mednarodne politološke asociacije (IPSA); iniciator in usmerjevalec ključnega mednarodnega družboslovnega projekta *European Social Survey*, podpredsednik Evropske znanstvene fundacije itd.

Sociologija je v Jugoslaviji v predvojnem času ostala v zametkih. V povojnem času, ob koncu petdesetih, je s krajšim časovnim zamikom sledila evropskemu razvoju in lahko bi rekli, da je dobila mandat za legitimiranje participativnih modelov (samoupravljanje) v smislu demokratizacije družbe. Čeprav začetno politično naročilo ni bilo nikjer formalno izpisano, seveda tudi ni bilo nikjer zapisano, da naj razvija kritično teorijo o socialistični družbi, še posebej ne frontalne kritike sistema, in da razvija kritično empirično sociološko raziskovanje – kar vse se je dejansko dogajalo. Politika je od nje pričakovala predvsem konformno podporo v razvoju samoupravnega sistema, zavračala pa je družbenokritično družboslovno raziskavo in v bistvu marksistično utemeljeno kritiko družbe.

Praviš torej, da je začetek Centra za raziskovanje javnega mnenja in program Slovensko javno mnenje po eni strani bil možen predvsem zaradi razvitosti empirične sociologije v svetu in v tem prostoru, hkrati pa tudi zaradi pričakovanj ali naročil politike. Ali je tako?

Da, vendar pri tem ne smemo zanemariti povojne pionirske generacije, ki jo v Sloveniji poosebljajo Jože Goričar in njegovi neposredni sledniki. Seveda je v Sloveniji že pred tem, pred vojno, potekalo posamično sociološko, morda bolje, socialistično raziskovanje vprašanj o kmetstvu, delavstvu in podobno. Ne kaže tudi zanemariti pomena in vpliva skupine ruskih intelektualcev – emigrantov, ki so kot formirani družboslovci v dvajsetih letih prihajali v jugoslovanski prostor. Med njimi je bil npr. Evgen Spektorski, ki je na ljubljanski Pravni fakulteti predaval sociologijo in zgodovino socialnih teorij. Opazoval in opisoval pa je tudi takratno jugoslovansko in slovensko družbo. K postavitvi moderne raziskujoče sociologije je bistveno prispevala generacija »mojih« profesorjev. Ob Goričaru in Supku so to še Lukić, Fiamengo, Milić, Pusić in drugi. Večina med njimi je bila pravnikov, ki so se akademsko oblikovali v predvojnem času, nekateri med njimi na Sorboni. Ti so prvi poizkušali prestopati bariere „diamata“ in odpirali prehode v moderno družboslovje. Na račun nekaterih med njimi so kasneje bile izpisane kritike, vendar so njihova dela, npr. Supkovo Ispitivanje javnog mnenja, Milićev Sociološki metod⁷⁸, Goričarjeva Sociologija,

78. Vojin Milić (1922 – 1996), srbski sociolog in filozof, profesor metodologije družboslovnega raziskovanja na sociološkem oddelku Filozofske

gradila mostišča, bila so pomemben gradnik v razvoju sociologije šestdesetih let.

Avtorji teh del so bili postavljeni pred posebne preizkušnje predvojnega, vojnega in povojnega časa. Tako je npr. Supek kot pariški študent v vojnem času postal polkovnik francoskega odporniškega gibanja, po vojni francoski komunist, ki se je v Jugoslavijo vrnil po spopadu z informbirojem, in sicer potem ko je zavrnil zahtevo vodje francoskih komunistov, da bi kot Jugoslovian kritično obračunaval z jugoslovanskimi revizionisti. Po vrnitvi domov ni bil nikoli več partijec, vseskozi pa je bil angažiran levi intelektualec in izjemno radikalen kritični analitik z velikim vplivom na razvoj jugoslovanskega družboslovja, ne le s korčulansko šolo in revijo Praxis. Sam sem imel z njim dolga leta dobre kolegialne povezave. Skupaj z Zdravkom Mlinarjem nama je uspelo, da sva na skupščini Jugoslovanskega združenja za sociologijo v Portorožu leta 1973 preprečila izvolitev politično »primernejšega« hrvškega kolega, ki je kmalu potem postal visok partijski funkcionar. Za predsednika JUS je bil izvoljen Rudi Supek. V naslednjih dveh mandatih sem z njim v vodenju združenja sodeloval kot podpredsednik; to obdobje označujejo grobi politični pritiski na jugoslovansko sociologijo. In tudi tokrat se je pokazalo, da gre za sociologijo kot »jugoslovanski fenomen«. Pritiski nanjo so potekali po vsej Jugoslaviji in sočasno v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani; v Beogradu vse od leta 1968 dalje, ko so se profesorji sociologije pridružili študentskim gibanjem, pri zasedbi Filozofske fakultete idr. Podobne pojave, sicer ne tako izrazito, pa smo doživljali tudi v Ljubljani. Sociologi so bili pomembni udeleženci študentskih gibanj v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani.

Kje je tu CJM?

Govorim o kontekstu nastanka in delovanja CJM. Vrnil pa bi se k nastanku programa raziskovanja javnega mnenja⁷⁹. Nastajal je posto-

fakultete Univerze v Ljubljani; avtor najpomembnejšega družboslovnega metodološkega dela; V. Milić, Sociološki metod, Nolit Beograd, 1965.

79. Program raziskovanja javnega mnenja. Zamisli, kot so se oblikovale znotraj družboslovnega okolja, so šle v smeri postavitve sistema empiričnega družboslovnega raziskovanja, kot neke vrste nadaljevanje in nadgradnja projekta MKS, 1962. Z leti pa se je vse jasneje – in po brionskem plenumu CK ZKJ kot zahteva izoblikovala politična argumentacija za raziskovanje javnega mnenja. »Raziskovanje javnega mnenja je potrebno iz služb no-

poma v obdobju od leta 1962 do 1966, Center za raziskovanje javnega mnenja pa je bil ustanovljen v novembru istega leta. Če bi pri tem zamudili le nekaj let, bi do ustanovitve takega centra morda sploh ne prišlo. Tako pa smo že v začetku sedemdesetih bili deležni ostre politične kritike, poizkusov poseganja v avtonomijo skupine, odvzemanja finančnih sredstev, preprečevanja objav rezultatov in medijskega molka. Težko bi torej rekli, da smo delali po naročilu politike.

V tem smislu bi lahko postavili dilemo – glede na vse povedano in klimo, ki je bila na začetku raziskovanju javnega mnenja naklonjena, in po drugi strani težnjo, da bi z raziskavo bili kritični do sistema, bodisi zavestno ali nezavestno, – ali ste pri tem imeli tudi željo, da sistem podpirate, ali ste želeli ostati na distanci, zaprti v akademske cilje?

Razmerje med družboslovjem in politiko, konkretno med sociologijo in politiko, ilustrira pogovor med Titom in skupino slovenskih skrbnikov marksizma⁸⁰, ki je potekal na Brdu leta 1972. Zapis iz tega sestanka navaja, da se je Tito na srečanju zavzel za krepitev marksizma in celo za prepoved nekaterih simpozijev, zlasti poletne šole na Korčuli, kamor so prihajali znani zahodni marksisti. Kritiziral je revijo Praxis. Rekel je, da marksizem obstaja osemdeset in več let, »sedaj pa mi v Jugoslaviji dovoljujemo, da prihajajo, hudič bi vedel od kod vse, in imajo simpozije. Tisti zunanji so še dobri, ampak tisti notranji, ki so tu, ti so najhujši«. In spomnimo se dogajanj iz tistega časa v Sloveniji. Leta 1974 je bil zaključen t. i. politični obračun s FSPN⁸¹. Podobni obračuni so se že

tranjih zadev in državnih varnosti predati strokovnim neodvisnim raziskovalnim organizacijam.« To je jasno izrazil takratni predsednik Izvršnega sveta Skupščine SRS Janko Smole v svojem referatu (Delo, 21. 10. 1966): »Upošteevajoč dosežke sodobne znanosti v svetu bi bilo potrebno tudi v Sloveniji pričeti z uvajanjem znanstvenih metod v proučevanje javnega mnenja, reagiranje občanov in posameznih družbenih okolij na dogajanje...«. Več o tem v knjigi N. Toš, 2009, Vrednote v prehodu IV, 3. del, dokumenti in priloge, 743–795.

80. Tito o korčulanski šoli in Praxis-u. Epizoda iz pogovora J. B. Tita s skupino »skrbnikov marksizma« v Sloveniji je na osnovi osebnega arhiva M. Kučana citirana po knjigi Božo Repe, Prvi predsednik, Ljubljana, 2015.

81. Politični obračun na FSPN je potekal v obdobju 1972–1976. Šlo je za politični odziv ob dejstvu, da se je Visoka šola za politične vede preoblikov-

prej zgodili v Beogradu in Zagrebu. V Sloveniji so ti poračuni potekali še sorazmerno »mehko«, čeprav »obračunanci« tega seveda niso čutili tako. S tem hočem reči le, da so bili obračuni s t. i. liberalizmom in nacionalizmom v družbi in na univerzah v Beogradu in Zagrebu dosti ostrejši, dosti bolj surovi. In dodajmo še, da je bila družboslovna kritika, ki je bila gradnik teh uporov in protestov, po svojem bistvu marksistično utemeljena. Postavljene so bile zahteve proti političnim monopolom, za več enakosti in soodločanja v družbi. V Beogradu so skupino osmih profesorjev⁸² vrgli z univerze in jim odvzeli potne liste, podobno

ala in programsko presnovala v Fakulteto za sociologijo, politične vede in novinarstvo z ustreznim raziskovalnim programom in zavidljivo kadrovske avtonomijo. Kritika, ki jo je izrekala konzervativna struja v Zvezi komunistov Slovenije je najprej zadela in izločila Staneta Kavčiča, nato pa sočasno prešla na druga področja, izrazito na področju univerze in znotraj nje še posebej na FSPN, njen razvojni koncept, opuščanje marksističnih izhodišč, prevladovanje meščanskih teorij in liberalizem. Posebej so bili izpostavljeni sociologi V. Rus, J. Jerovšek, V. Arzenšek, Z. Roter kot odgovorni urednik Teorije in prakse, filozof Tine Hribar, komunikolog F. Vreg, vodja programa raziskav Slovensko javno mnenje N. Toš in dekan fakultete Vlado Benko, ki je tak razvoj dopuščal. Po dolgotrajni politični razpravi in obračunavanju, v katerem so delovali učitelji in študenti FSPN, pa tudi zunanji »eksterti«, sta bila s fakultete odstranjena in sta prešla na Institut za sociologijo V. Rus in V. Arzenšek; T. Hribar in J. Jerovšek sta izgubila pedagoška pooblastila in sta ostala na fakulteti v raziskovalni vlogi, Z. Roter je bil odstranjen iz uredništva Teorije in prakse in se posvetil svoji religiologiji, programu SJM so bila odvzeta finančna sredstva za izvajanje raziskav, izpisane so bile kritike koncepta metodološkega pouka in teoretsko-metodoloških izhodišč programa SJM; Vlado Benko je razočaran nad potekom obračuna kot dekan odstopil in ob izpolnitvi upokojitvenih pogojev zapustil fakulteto; zato, da bi v prihodnje preprečili samovoljna ravnanja posameznih raziskovalcev in skupin (še posebej CJMMK in Centra za proučevanje religije in cerkve), je bila podana zahteva za ustanovitev Raziskovalnega inštituta kot koordinacijsko-nadzorne ravni na področju raziskovanja (1976); za prvega direktorja novoustanovljenega inštituta pa je bil imenovan E. Petrič, minister v Kavčičevi vladi, ki se je neposredno po kritiki in odstavitvi Kavčičeve skupine vrnil na fakulteto.

82. Skupina »osem profesorjev« je predstavljala po oceni političnih kritikov idejno jedro študentskega upora na beograjski univerzi (1968) in zasedbe Filozofske fakultete istega leta. Gre za skupino, ki je iz marksističnih izhodišč izrekala kritiko obstoječih razmer v delovanju samoupravnega sistema, ki se je aktivno udeleževala diskusij v okviru »korčulanske šole« in pisala prispevke v revijo Praxis. Kritika je zadela dva člana SANU, filozofa Mihajla Markovića ter pravnika, politologa in filozofa Ljuba Tadića, socialno antrop-

v Zagrebu. Mnogi so bili tudi zaprti. V Sloveniji obračun ni bil tako radikalen; trem profesorjem (V. Rusu, T. Hribarju, J. Jerovšku) so bila odvzeta pedagoška pooblastila, ostali pa so raziskovalci na fakulteti ali na ISU; na Pravni fakulteti je bil politično kritizirani profesor F. Bučar poslan v prisilni pokoj ipd. A kljub sankcijam so vsi naprej raziskovali.

In kje je bil takrat CJM in kje projekt Slovensko javno mnenje; koliko sta bila prizadeta?

Kot veste, smo s sistematičnim raziskovanjem v okviru projekta Slovensko javno mnenje po vsebinskih, metodoloških in operativnih priprava-
vah začeli na pomlad 1968, ko smo izvedli prvo empirično raziskavo. In nato drugo v letu 1969, tretjo v letu 1970 itd. Menili smo, da bomo lahko raziskavo vodili kontinuirano, kot longitudinalni projekt, tako kot smo si jo zamislili. Pa to vendarle ni bilo tako enostavno. Nastajali so zastoji in vrzeli v izvajanju letnega programa. Tako smo v obdobju od januarja 1971 do aprila 1978 namesto sedmih terenskih raziskav izvedli le tri. Najizrazitejši zastoji so nastali v letih 1974 ter 1976/77. Politične kritike je bila deležna cela raziskovalna skupina SJM. Očitali so nam, da v raziskovanju uporabljamo metode meščanske sociologije, da smo pri tem usmerjeni k posamezniku in ne upoštevamo značilnosti samoupravnega sistema, v katerem družbeno življenje – in tudi oblikovanje javnega mnenja – poteka v lokalnih (krajevnih) v delovnih (TOZD) skupnostih; da z raziskavo SJM posegamo po temeljnih sistemskih predpostavkah, ki so dokončno urejene v ustavi (npr. agromaksimum, položaj kmetijstva, omejevanje zasebne proizvodne dejavnosti, odnose med razvitimi in nerazvitimi) idr. In projekt SJM ni dobil finančne podpore; mediji niso poročali o rezultatih naših raziskav ipd. Osebnostno pa smo bili kritizirani: Zdenko Roter, kot odgovorni urednik Teorije in prakse, Vlado Benko⁸³ kot dekan fakultete, ki je bil

ologinjo Zagorko Golubović, sociologa in filozofa Dragoljuba Mičunovića, pravnika in sociologa Nebojšo Popova, politologa Sveta Stojanovića idr. Vsi so leta 1975 izgubili zaposlitev na beograjski univerzi, odvzeti so jim bili potni listi, omejena jim je bila svoboda delovanja, nekaj let kasneje so se združili v Center za filozofijo in družbeno teorijo pri Inštitutu za družbene vede v Beogradu.

83. Vlado Benko (1917–2011), slovenski romanist, politolog, sociolog, diplomat, udeleženec NOB od leta 1941, redni profesor za mednarodne odnose,

zaščitnik teh »negativnih« pojavov in tudi projekta SJM, ter jaz kot vodja raziskovalne skupine. Seveda pa je še bolj neposredno in osebno ta kritika prizadela že navedene kolege profesorje. In vendar je projekt SJM to obdobje preživel. Raziskovalna skupina je kljub zunanji kritiki ostala trdno povezana. Čutili smo, da smo v skupini kot posamezniki močnejši. Longitudinalni zasnovi raziskave smo dodajali nove tematske vsebine in aplikativne poudarke. Očitno pa o našem raziskovalnem delu v sedemdesetih letih množični mediji skoraj niso poročali; odziv javnosti na raziskave je bil onemogočen.

Ali vas je to spodbudilo, da je bila raziskava usmerjena predvsem v akademsko konceptualizacijo?

Lahko pritrdim, vendar z zadržkom. Vztrajanje pri longitudinalni zasnovi raziskave o participaciji v političnem sistemu, o razmerju med zasebno in družbeno lastnino, o mednacionalnih odnosih in odnosih med republikami, o razmerjih med državo in cerkvijo ter o sistematičnem raziskovanju pojavov religioznosti pomeni ohranjanje ali poudarjanje akademske konceptualizacije. Odpirali smo tudi nova tematska področja in pri raziskovanju sledili novim aplikativnim vidikom. Tako smo v raziskavo uvedli opazovanje ekoloških vrednot, vrednot v prostorskem načrtovanju, socioloških vidikov gradnje velikih infrastrukturnih objektov (avtoceste, izgradnja elektroenergetskega sistema, nuklearna elektrarna ipd.), pa tudi raziskovanje kulturne »potrošnje« (odnos do knjige, obiskovanje kulturnih in umetniških prireditev, sodelovanje v amaterski kulturi ipd.); dalje, raziskovanja v polju socialne strukture, socioloških vidikov vključevanja Slovencev v mednarodne migracije ipd. Prav migracijski vidik smo v začetku sedemdesetih – da bi se izognili poglobljanju konfliktov pri raziskovanju političnega javnega mnenja – razvili v samostojen raziskovalni program Slovenci v Nemčiji⁸⁴. Raziskava je potekala skoraj desetletje, v njej smo tvorno

pisec vrste knjig s področja sociologije mednarodnih odnosov; utemeljitelj slovenske znanosti o mednarodnih odnosih; Visoko šolo za politične vede je pripeljal v Univerzo v Ljubljani in bil njen prvi dekan; se po obračunu na FSPN umaknil iz fakultete; prejemnik srebrnega častnega znaka svobode Republike Slovenije in drugih priznanj.

84. »Slovenci v Nemčiji«. Delovni naslov najboljšejšega sociološkega projekta (1973–1987), ki je potekal v okviru programa CJM pod naslovom

sodelovali P. Klinar, S. Saksida, S. Mežnarič⁸⁵, S. Švara⁸⁶ in N. Toš; rezultati raziskave so opisani v knjigi *Vrednote v prehodu IX*.

Vse to kaže na prizadevanja za poglobljanje akademskega koncepta raziskovanja – hkrati tudi na vse izrazitejše približevanje raziskave neposrednim in vsakodnevnim problemom slovenske družbe. Nekateri od teh raziskovalnih vidikov so pomenili konceptualno poglobljanje, drugi pa so izzveneli zgolj v svoji aplikativnosti. In prav to je bil tudi eden od smislov raziskave SJM in hkrati garant njenega preživetja – in njene kritične izpostavljenosti.

Nismo se še lotili vprašanja nastajanja centra oz. projekta SJM. Kako je to potekalo?

Že prej sem pojasnjeval, kako se je razvijala ideja o raziskovanju javnega mnenja. Študijski program VŠPV je poleg Metodologije družboslovnega raziskovanja vseboval tudi predmet Javno mnenje. Ta predmet je s prihodom na šolo prevzel F. Vreg. V okviru pouka metodologije so študentje razvijali svoje raziskovalne projekte. Tako smo npr. leta 1963 med prebivalci krajevne skupnosti Savsko naselje v Ljubljani izvedli raziskavo o informiranosti in stališčih v zvezi s

Slovenski delavci v Zvezni republiki Nemčiji, sociološki vidiki emigracije, vključevanje v emigrantsko družbo in vračanja v domovino. Podroben zapis o modelskih izhodiščih, poteku raziskave in rezultatih je objavljen v N. Toš, *Vrednote v prehodu IX*, prvi del, str. 9–307.

85. Silva Mežnarič (1939), pravnica, sociologinja, raziskovalka mednarodnih migracij v okviru RI FSPN, profesorica metodologije družboslovnega raziskovanja na sociološkem oddelku FF Univerze v Ljubljani itd.; družbeno angažirana hrvaška sociologinja je večino aktivnega obdobja preživela v Ljubljani in bila zaposlena kot raziskovalka v CJMMK na Fakulteti za družbene vede, deloma tudi v raziskovalnem centru ZSS ter raziskovalnem centru za migracije ZRC SAZU. Avtorica več knjig in znanstvenih člankov s področja mednarodnih migracij; prejemnica »priznanja Rudija Supka«, ki ga podeljuje Hrvaško sociološko društvo.
86. Sergio Švara (1939), profesor psihologije in filozofije, strokovni svetnik v Centru za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij na FDV; sodeloval v raziskovalni skupini SJM od leta 1971 dalje, član raziskovalne skupine, ki je zasnovala in izvedla raziskavo Slovenci v ZR Nemčiji; skrbnik datotek CJM, urejal je stvarni pregled raziskav SJM.

sprejemanjem t. i. nove ustave⁸⁷. Podobno raziskavo⁸⁸ je na jugoslovan-skem vzorcu izvedla raziskovalna skupina Inštituta za družbene vede v Beogradu pod vodstvom Ljuba Tadića. Oni so v svoji raziskavi ugotovili visoko informiranost in skladnost (konformnost) opredeljevanj državljanov, študentska raziskava v Savskem naselju pa je med pretežno mlajšimi, višje in visoko izobraženimi ter zaposlenimi v republiških ustanovah ugotovila bistveno nižjo informiranost in večjo zadržanost do predlaganih sprememb. S študenti smo izvedli še več raziskav, denimo med poslanci v Republiški skupščini (Poslanska aktivnost⁸⁹), o stališčih prebivalstva Slovenije ob arabsko-izraelski vojni⁹⁰, o socialni sestavi članstva ZKS (kjer se je pokazalo, da je delavcev med člani vse manj) in pogledih na delovanje te organizacije med člani idr. Postopoma se je oblikovala zamisel o programu, ki sem jo izpisoval v več variantah, do končnega predloga, ki je bil sprejet na upravnem odboru takratne visoke šole decembra 1966. Potek obravnave in sprejem odločitve je spremljala in sodoločala politika. Okoliščina, ki je bistveno pospešila, če ne celo omogočila ustanovitev Centra za raziskovanje javnega mnenja, je bil t. i. Brionski plenum CK ZKJ poleti istega leta, kjer je bil zaključen politični obračun z A. Rankovićem. V dokumentih te seje je bilo zapisano, da raziskovanje javnega mnenja ne sme biti naloga služb državne varnosti in da naj bo preneseno v roke strokovnih raziskovalnih ustanov. Ustanovitev centra je izrazito podpiral takratni predsednik slovenskega Izvršnega sveta Janko Smole. Spomnim se, da sva s takratnim direktorjem VŠPV Stanetom Dolancem⁹¹ na obisku pri

87. Stališča prebivalcev Savskega naselja v Ljubljani o novi Ustavi; raziskovalna poročila študentov so bila objavljena v reviji Problemi, 1962/63, Ljubljana.

88. Javno mnenje o prednacrtu novog ustava, raziskovalno poročilo 1964, Institut društvenih nauka Beograd, 542 str.

89. N. Toš, et. al. (1971), Poslanska aktivnost, CJMMK, FSPN, 151 str.

90. Stališča Slovencev o arabsko-izraelski vojni. Gre za prvo problemsko definirano raziskavo političnega javnega mnenja v Sloveniji, leta 1967; raziskovalno poročilo N. Toš, Mnenja občanov o arabsko-izraelski vojni, CJMMK, VŠPV, 67 str.

91. Stane Dolanc (1925–1999), udeležene NOB, oficir JNA, pravnik, profesor, namestnik ravnatelja in ravnatelj Visoke šole za politične vede; koncem šestdesetih let je sodeloval in spodbujal proces prehoda Visoke šole v Univerzo v Ljubljani, nato je prestopil v politiko, deloval kot sekretar UK ZKS

njem dobila popolno podporo za program in zagotovilo za njegovo financiranje. Dalj časa je ostajalo odprto vprašanje, ali naj bo ta program ustanovljen pri visoki šoli ali pri sindikatih, na RTV ali kje drugje in kdo je primeren za vodenje takega programa. Končno se je razpletlo tako, da sta poleg našega centra skoraj istočasno bila ustanovljena še raziskovalna centra pri sindikatih in na RTV, in to s specifičnimi nalogami. V CJM smo v začetku 1967 zbrali jedro raziskovalne skupine in začeli s pripravami za sprožitev raziskav. Oblikovala se je prva raziskovalna skupina, v kateri so od vsega začetka – in vseskozi – delovali Peter Klinar, Boštjan Markič, Zdenko Roter in jaz, vsi predavatelji na visoki šoli; skupini se je leta 1968, po vrnitvi iz ZDA, pridružil tudi Zdravko Mlinar. V center smo postopoma vključevali mlajše raziskovalce in strokovne sodelavce. Med prvimi⁹² so bili Peter Kozmik, Drago Zajc,

na UL, kasneje kot eden najvišjih funkcionarjev Zveze komunistov Jugoslavije, kot notranji minister in član predsedstva SFRJ; pomembno je vplival na programsko in kadrovsko konstituiranje visoke šole in njen kasnejši vzpon v smeri Fakultete za družbene vede; iz fakultete je odšel, preden jo je zadela politična kritika.

92. Peter Kozmik (1940–2004), sociolog, deloval najprej v oddelku za obdelave in analize ISU, ki ga je vodila Andreja Tauber; kmalu po ustanovitvi preide kot vodja obdelave v CJMMK, z razvojem informatične infrastrukture postane vodja računalniške enote FSPN; sodeluje v izvajanju računalniškega pouka za študente, bil je skrbnik datotek SJM itd. Na začetku 70-ih se CJM pridruži Mirjana Ule (1947), diplomirana psihologinja, najprej kot strokovna sodelavka in raziskovalna spremljevalka poteka empiričnih raziskav SJM, nato kot asistentka pri predmetu Socialna psihologija in končno kot profesorica za področja socialno-psiholoških predmetov na FSPN; je ustanoviteljica Centra za socialno psihologijo ter izjemno uspešna koordinatorica in usmerjevalka raziskovalnih projektov na področju sociologije mladine itd; je ena najplodovitejših avtoric na področju sociologije vsakodnevnega življenja oz. socialne psihologije, častna članica Slovenskega sociološkega društva itd.

Povsem na začetku se skupini SJM pridruži tudi Drago Zajc (1938), pravnik, politolog, najprej raziskovalec v CJMMK, kasneje raziskovalec in predstojnik Politološkega raziskovalnega centra, koordinator raziskave delegatskega sistema in profesor politologije, usmerjen v raziskovanje parlamentarnih sistemov in razvoja demokratičnih institucij; bil je predsednik Slovenskega politološkega društva, sodeloval je pri zasnovi strank in kot glavni tajnik ene od strank v času slovenske politične pomladi itd.

V krog zgodnjih sodelavcev CJM sodi tudi Braco Rotar (1942), najprej raziskovalec v okviru CJMMK, kasneje profesor na Filozofski fakulteti UL

Mirjana Ule, Pavle Gantar, Braco Rotar, Silva Mežnarić idr.; v delo centra smo vključevali tudi asistente iz sociološke katedre in drugih kateder. Pomembno okrepitev v delovanju skupine SJM je leta 1970 pomenil prihod matematika Cveta Trampuža, ki je na FSPN začel s predavanji računalništva ter vodenjem računalniške dejavnosti, ki smo jo razvijali prav zaradi potreb programa SJM in kasneje empiričnega družboslovnega raziskovanja nasploh. Raziskovalci v centru smo bili kolegialno in delovno povezani. V programu SJM smo vse od začetka sledili potrebam po empiričnem raziskovanju na področjih sociologije religije, sociologije lokalnih skupnosti in prostorskega razvoja, potrebam raziskovanja socialne strukture, migracij, vrednot, participacije v sistemu, pa tudi komunikološkimi in politološkimi. Nastal je pomemben razvojni vzgon, odpirali smo vrata mladim perspektivnim raziskovalcem, postopoma se je oblikoval program raziskav na področju sociologije znanosti (Tine Hribar) in kulture (Dimitrij Rupel⁹³) itd. Tako povezani in okrepljeni smo lažje obvladali politično kritiko v sedemdesetih letih in se raziskovalno razvijali – v devetdeseta leta.

ter Fakulteti za humanistične študije na UP; je ugleden raziskovalec, avtor in predavatelj v širokem polju sociologije in kulturologije. V ta krog sodi tudi Pavle Gantar (1949), sociolog, politolog, politik; najprej je deloval kot mladi raziskovalec v okviru CJMMK, nato kot asistent in docent za področje prostorske sociologije v okviru sociološkega oddelka FSPN, FDV; bil je udeležen v študentskih gibanjih koncem šestdesetih in v družbenih gibanjih v osemdesetih letih; v prvi Drnovškovi vladi mu je bil zaupan ministrski resor za področje družbenega prostora, urbanizma itd., kasneje je bil minister za informacijsko družbo, poslanec in predsednik Državnega zbora Republike Slovenije; je ugleden javni intelektualec; ves čas svojega političnega delovanja je sodeloval s fakulteto, prevzemal pedagoške, predvsem mentorске naloge in raziskovalno sodeloval v okviru programa Centra za prostorsko sociologijo; je nosilec vrste priznanj itd.

93. Dimitrij Rupel (1946), kulturolog, sociolog, pisatelj, politik; najprej asistent in nato profesor za sociologijo kulture na FSPN oz. FDV; udeleženec družbenih gibanj v osemdesetih letih, med ustanovitelji (1982) in urednik Nove revije; koncem osemdesetih sodeluje pri zasnovi Demokratske stranke, po volitvah 1990 kot zunanji minister uspešno udejanja koncept mednarodnega priznanja Slovenije; nato sodeluje pri pridružitvi DS v LDS in v dveh Drnovškovih vladah vodi zunanji resor kot minister; skupaj z J. Janšo in P. Jambrekom ustanovi Zbor za republiko in ponovno postane zunanji minister v Janševi vladi itd.

In kaj je bila značilnost raziskave SJM?

Tedaj smo gradili nekaj novega, kar je danes očitno in kar poimenujemo s pojmom oz. konceptom *social survey*. Gradili smo torej večproblem-sko, večtematsko, longitudinalno raziskavo o pomembnih vidikih in problemih družbe in stroke. Zasnovali in razvijali smo standardizirane raziskovalne instrumente, vprašalnik. Že na začetku smo postavili visoke zahteve glede reprezentativnosti pri izboru iz populacije polnoletnih prebivalcev Slovenije; vzorčni načrt nam je izdelal prof. dr. M. Blejec, ki se je pri tem oprl na izkušnje iz vzorčnega načrtovanja raziskave MKS. Določili smo (zahtevne) postopke vzorčenja, pripravili kriterije izbora za terenske sodelavce – anketarje in anketarke ter njihovo šolanje, določili potek nadzora terenskega dela, potek prenosa, oblikovanja datotek, njihove hrambe, postopke analize ... Skratka, raziskave so bile načrtovane. Načrtovanje in nadziranje poteka raziskav SJM je ostalo vseskozi na visoki ravni, vse do danes, ko se naša ravnanja v preteklosti v celoti potrjujejo na ravni visokih zahtev metodološko vodenih mednarodnih primerjalnih projektov, kot npr. pri Evropski družboslovni raziskavi. Že v izhodišču je bil zapisan tudi longitudinalni vidik raziskav SJM. Seveda je raziskava sledila tudi trenutnim zaznavam razmer in povpraševala po aktualnih dogajanjih, a njena družboslovna oz. sociološka zasnova je terjala raziskovanje spreminjanja stališč, vrednotenij itd. Pomembne sklope vprašanj smo tako ponavljali vsa leta, oblikovali časovne nize podatkov in omogočili razkrivanje sprememb v družbi in času. Ta vidik, ki smo ga vgradili v koncept SJM ob koncu šestdesetih let, je bil gradnik vseh pomembnih infrastrukturnih družboslovnih programov v ZDA in v Evropi iz začetka sedemdesetih let. Longitudinalno razsežje je tako postalo temelj vseh pomembnih mednarodnih primerjalnih projektov, pri katerih sodeluje tudi SJM. Vse to se zdi danes nekako samoumevno. To pa ob začetku snovanja projekta SJM, ob koncu šestdesetih let, ni bilo tako. Lahko bi rekel, da smo bili pri tem izvirni, saj smo z gradnjo raziskovalnega koncepta *social survey* – SJM stopali sočasno z razvojem takega koncepta v ZDA (GSS⁹⁴, 1972) in ZRN (ALLBUS, 1980).

94. GSS, General Social survey, ki poteka v okviru NORC, National Opinion Research Center iz Chicaga je združena empirična raziskovalna infrastruktura, ki je nastala 1972 in je utemeljena na konceptu *social survey*. V okviru GSS potekajo redne letne, deloma longitudinalne, deloma problemske raziskave

In kakšen je bil neposreden vpliv politike na prve raziskave?

Politika je seveda vplivala na ustanovitev centra in to se je posredno kazalo tudi pri zasnovi prve raziskave, SJM 1968, ki je ostala tematsko v prostoru političnega. Drugo raziskavo, SJM 1969, ko se je skupini pridružil še Z. Mlinar, smo konceptualno odprli, poglobili in v njej načenjali tudi nekatere sistemske postavke in razvojne probleme, npr. vprašanje položaja kmeta in kmetijstva, agromaksimum, omejevanje zasebne dejavnosti na število zaposlenih, nagrajevanje po delu in dohodkovne razlike, vprašanja o mednacionalnih odnosih oz. o tem, kaj povezuje in kaj razdvaja jugoslovanske narode, o prostorskih vrednotah idr. V tem času – in tudi kasneje – je bilo vsako raziskovalno poseganje v t. i. ustavne temelje sistema za politiko nedopustno. In mi smo to počeli. Spomnim se mučnega večurnega pogovora o tematski zasnovi SJM 1969 s S. Kraigherjem⁹⁵, predsednikom Skupščine SRS, kamor sva bila na »pogovor« povabljeni dekan V. Benko in jaz kot nosilec raziskave. Še posebej boleč pa je bil za politiko naš poizkus raziskovanja ugleda politikov. Od tu naprej smo bili deležni različnih omejevanj. In le vztrajanje raziskovalne skupine in njena povezanost sta ohranjali družboslovno oz. sociološko zasnovano raziskavo SJM kot infrastrukturnega projekta slovenskega družboslovja.

Govoril si o kritiki beograjske in zagrebške sociološke šole, o praksisovcih. Uradna politika je v tem videla neke vrste konkurenco. Celo subverzivno dejavnost. Pa vendar se je v delu politike ohr-

za potrebe akademskih in drugih raziskovalnih ustanov širom ZDA. Podobna raziskovalna infrastruktura je bila zasnovana koncem sedemdesetih let v ZR Nemčiji; deluje kot ALLBUS, Allgemeine Bevölkerungsumfrage der Sozialwissenschaften, sistematično od leta 1980; nosilec te raziskave je bil veskozi ZUMA Mannheim. ALLBUS poteka v okviru enotnega longitudinalnega programa kot nacionalna infrastruktura, vključuje pa tudi problemske pristope v okviru interesa posameznih akademskih raziskovalnih institutov.

95. Sergej Kraigher (1914–2001), predvojni komunist, udeleženec NOB od 1941, politik, predsednik Skupščine RS, kasneje predsednik predsedstva SFRJ (1981–1982); skupaj z E. Kardeljem, M. Mačkom, F. Popitom, M. Ribičičem sodi v trdo jedro slovenskih komunističnih voditeljev; v začetku sedemdesetih sodeluje v obračunu s S. Kavčičem; kot predsednik predsedstva SFRJ sproži široko strokovno-politično ekspertizo krize jugoslovanske družbe, znano kot t. i. Kraigherjev program oz. Kraigherjevo komisijo itd.

njal tihi pristanek na kritično družboslovje. Tisti hip, ko družbeni prostor odpreš akademskim raziskovalcem – in del politike se je tega zavedal, ni bil tako naiven – vkalkuliraš tudi takšne učinke raziskovanja, torej tudi družboslovno kritiko?

Korčulanska šola, ki sicer ni bila nikoli posebej dobrodošla, je bila politično povožena v začetku sedemdesetih let. V tem času so potekali politični obračuni v Zagrebu, Beogradu in pri nas v Ljubljani – v družbi in družboslovju. A vendarle ta pritisk, ta obračun ni bil »totalen«. Odpirale so se nove alternative, nove niše in tako se je npr. sociologom odprl nov prostor v okviru Jugoslovanskega združenja za sociologijo. JUS je deloval kot neke vrste tribuna, enkrat na dve leti s tematskim posvetovanjem. Do tedaj, do splitskega srečanja, 1970 je bilo združenje bolj konformno. Po zamisli dotedanjega vodstva naj bi JUS vnaprej vodil sociolog, profesor iz Beograda, kasneje visok zvezni partijski funkcionar. Med navzočimi sociologi je prevladalo nasprotovanje. In tako sem v imenu Slovenskega sociološkega društva predlagal za predsednika JUS Zdravka Mlinarja, ki je bil deležen visoke podpore. Konflikt je bil potlačen. In pokazale so se nove možnosti v povezovanju: združenje se je konceptualno odprlo, ustanovili smo številne področne oz. disciplinarne združbe, sekcije in delovne skupine, spletla so se nova profesionalna omrežja, oblikoval se je nov profesionalni kodeks ipd. Namesto izgubljenih so torej nastali novi prostori za kritično obravnavo družbe in profesionalno rast, in to se je najbolj neposredno pokazalo na skupščini JUS in znanstvenem posvetu na temo Družbeni konflikti in socialistični razvoj Jugoslavije⁹⁶, ki je v organizaciji JUS in Slovenskega sociološkega društva potekal v Portorožu v februarju 1972. Posvet, ki smo ga zasnovali in vodili Z. Mlinar, V. Rus in jaz, je potekal na podlagi podmene o krizi jugoslovanske družbe. Raziskovanje in obravnave iz tega izhodišča so v jugoslovanski sociologiji prevladala vse do sredine osemdesetih let. Srečanje v Portorožu je bilo edini vsejugoslovanski sociološki »kongres« z več kot 500 udeleženci. Tam so

96. Družbeni konflikti in socialistični razvoj Jugoslavije. Pod tem naslovom je potekalo 6. znanstveno posvetovanje v organizaciji Jugoslovanskega združenja za sociologijo in Slovenskega sociološkega društva v Portorožu od 10. do 13. 2. 1972. Celotno gradivo tega posvetovanja je objavljeno v treh knjigah referatov v redakciji N. Toša, V. Rusa in Z. Mlinarja.

bili skoraj vsi akademsko oz. raziskovalno delujoči sociologi in sociologinje, pripadniki vseh šol in orientacij iz vseh republik in pokrajin. Spomnim se, da sem kot predstavnik prirediteljev posvetovanje odprl in nagovoril v slovenščini. Ob skupščini se je, tako kot v Splitu, znova sprožil spopad glede vodstva. Predsednik JUS naj bi postal hrvaški sociolog, ki je nekaj let kasneje postal eden vodilnih partijskih funkcionarjev. In to sva z Z. Mlinarjem, ob večinski podpori, preprečila tako, da smo za predsednika JUS izvolili Rudija Supka. Jaz sem mu pri tem pomagal kot podpredsednik. JUS smo vodili v naslednjih dveh mandatih – v obdobju, skrajno nenaklonjenem kritični sociologiji. Supek je v tem času že veljal za disidenta, to oznako pa bi lahko prenesli na večji del takratne angažirane jugoslovanske sociologije, še posebej na njena akademska jedra v Beogradu, Zagrebu in Ljubljani. To so bila svinčena leta jugoslovanske sociologije, kot je to obdobje označil Ivo Kuvačić⁹⁷. Po posvetovanju v Stubicah leta 1976 so vodenje JUS po logiki medrepubliških izmenjav prevzeli kolegi iz BIH. Prevladala je ortodoksna linija in JUS je bil na koncu sedemdesetih let prvič klinično mrtev. Leta 1981 je bila skupščina JUS simbolično sklicana v Domu JNA v Beogradu. Bilo je vsega nekaj deset udeležencev, večina med njimi iz Beograda in Novega Sada, prevladal je občutek brezizhodnosti, ostal pa je spomin na portoroški posvet izpred desetih let. Zdi se mi, da so bili za prevzem vodstva JUS na vrsti kolegi s Kosova. V mučno razpravo je posegla V. Pusić, sociologinja iz Zagreba, in predlagala mene za predsednika, češ da Slovenci zmoremo, in to argumentirala s Portorožem. Tako sem za J. Goričarjem, ob koncu petdesetih, Z. Mlinarjem v zgodnjih sedemdesetih, v zgodnjih osemdesetih postal predsednik JUS skupaj z V. Rusom kot podpredsednikom. In ne bom pretiraval, če rečem, da je JUS znova oživel, da smo sprožili razprave o socioloških razsežnostih krize jugoslovanske družbe⁹⁸, skratka, da je sociološka misel

97. Ivo Kuvačić (1923–2014), hrvaški marksistični filozof in sociolog, profesor sociologije na Sociološkem oddelku FF Univerze v Zagrebu; član vodilne skupine, ki je zasnovala in vodila Korčulansko šolo; urednik revije Praxis, teoretični premišljevalec o družbi in radikalni kritik vsega obstoječega; avtor mnogih znanstvenih knjig in člankov.

98. Sociološka razsežja krize jugoslovanske družbe. Posvetovanje z naslovom Sodobna jugoslovanska družba: sociološko raziskovanje vzrokov krize in možnosti izhoda je potekalo v organizaciji Jugoslovanskega združenja

prodirla v javnost in v njej kritično odzvanjala ... Ob izteku najinega dvojnega mandata leta 1985 pa te kritične razprave in druženja sociologov zaradi sporov, ki so prodrli v vse pore spolitizirane družbe in tudi med sociologe, dejansko ni bilo več mogoče ohraniti. JUS je bil še pred razpadom skupne države dokončno klinično mrtev.

Tvoja pripoved o raziskovanju javnega mnenja in razmerah na fakulteti sega v širši, slovenski, jugoslovanski prostor in čas. Ali gre za med seboj povezane, soodvisne stvari, pojave?

V mojem doživljanju gre pravzaprav za eno samo, sicer močno zapleteno in prepleteno zgodbo, in ne za več različnih, med seboj nepovezanih zgodb. Morda je to povezano z mojimi začetnimi vtisi o sociologiji in sociologih, ki sem jo prinesel iz kratkotrajnega bivanja v Beogradu, kamor sem se v naslednjih desetletjih vseskozi vračal. To je morda tudi izraz mojega razumevanja povezanosti učiteljske in raziskovalne vloge. Pa tudi dejstva, da sem vseskozi deloval povezano, skupinsko, pa vendar sam, v le na videz različnih vlogah. Na primer, ko je šlo za vzdrževanje in ohranjanje programov profesionalnega povezovanja, kakršno je bilo sociološko društvo. Center za raziskovanje javnega mnenja ni bil zgolj raziskovalna infrastruktura, omogočil je širše povezovanje, bil odskočna deska v slovenski, jugoslovanski in tudi mednarodni prostor. Omogočal nam je, da smo razvijali in ohranjali sociološka omrežja. Kako bi sicer pojasnili vlogo, ki smo jo slovenski sociologi imeli v mednarodnih povezavah, v ISA? Postavitev raziskovalne infrastrukture in ohranjanje profesionalne avtonomije – le-to je omogočalo družbeno-kritično obravnavo razvojnih vprašanj v spopadu s politiko, vključno s tveganjem disidentstva. In vse to je bilo v mojem razumevanju in prizadevanju prepleteno. Če pogledam nazaj, na izhodišča, bi rekel, da sta projekt SJM in Center kot oporišče služila ne le meni, temveč predvsem skupini povezanih raziskovalcev, med njimi Zdravku Mli-

za sociologijo ter Raziskovalnega inštituta FSPN v Ljubljani 27. do 28. maja 1982. Gradivo te okrogle mize je izšlo v knjižni obliki pod enakim srbohrvaškim naslovom in v uredništvu N. Toša. Leto kasneje (1983) smo v okviru socioloških srečanj izvedli posvetovanje na temo Integracijski in dezintegracijski procesi v jugoslovanski družbi; v dneh 9. – 12. novembra je bil Portorož še enkrat kraj velikega sociološkega srečanja. Uredil sem knjigo z 52 referati.

narju, Petru Klinarju, Zdenku Roterju, Boštjanu Markiču⁹⁹, Cvetu Trampužu idr., v širokem prostoru izobraževalnega in raziskovalnega delovanja na fakulteti in širše v sociološki skupnosti. Tako je nastajal tudi koncept »tridisciplinarne« družboslovne fakultete in njene vključitve v univerzo (FSPN), odpirali smo nova raziskovalna področja in raziskovalne centre. Še posebej v začetku sedemdesetih let, s prihodom matematika C. Trampuža, najprej v skupino SJM, nato pa kot nosilca razvoja računalništva na fakulteti in ustanovitelja računalniškega centra¹⁰⁰ so se odprla vrata mladim strokovnjakom s področja informatike in metodologije. Fakulteta se je uvrstila v vrh moderno zasnovanih izobraževalnih in raziskovalnih ustanov. Dalje, snovali smo koncept družboslovnega centra, ki je z ustanovitvijo osrednje družboslovne dokumentacije in združitvijo fakultetne in knjižnice sociološkega inštituta ter končno s spojitvijo fakultete z Inštitutom za sociologijo bistveno vplival na akademsko zasnovo Fakultete za družbene vede in njeno moderno prostorsko umestitev. In sociološko društvo je vseskozi delovalo v funkciji razvijajoče se sociologije in je bilo pri tem odvisno od iste infrastrukture. Slovensko sociološko društvo (SSD), ki sem ga vodil v najtežavnejšem obdobju za sociologijo v letih 1969–1976, je podpiralo taka prizadevanja, še posebej z ustanovitvijo t. i. študijske komisije, ki je izdelala poročilo in predlog za umestitev študija sociologije na »tridisciplinarno« fakulteto FSPN znotraj univerze. V času obračuna na FSPN je društvo zavrnilo zahtevo za ustanovitev t. i. partijskega aktiva sociologov. Dalje, društvo je spodbujalo in omogočalo vstopanje slovenskim sociologom v jugoslovanska (JUS) in mednarodna (ISA¹⁰¹) profesionalna omrežja ter njihovo vidno delovanje v njih.

99. Boštjan Markič (1934–1999), slovenski pravnik, politolog, profesor za politični sistem na FDV UL; raziskoval je delovanje in sestave političnih sistemov, volilne sisteme; bil je ustanovni član skupine SJM, urednik Teorije in prakse, prorektor UL itd.

100. Ustanovitev računalniškega centra FSPN. Center je bil ustanovljen leta 1972. Prvi predstojnik centra je bil prof. Cvetu Trampuž. Center je razpolagal z lastno računalniško opremo in bil povezan z Republiškim računalniškim centrom. Ves kasnejši razvoj računalništva na FSPN skozi FDV je vse do leta 1999 usmerjal Cvetu Trampuž.

101. Izčrpno o tem v: N. Toš, K. H. Müller, Primerjalno družboslovje.

Ali tak pomen pripisuješ samo projektu SJM in skupini ob njem ali tudi drugim?

Seveda ne trdim, da brez SJM takega razvoja ne bi bilo. Bil pa je prvi sociološki raziskovalni program, ki ga je vodila povezana skupina, ki je vseskozi nekaj snovala – in ob njem so nastajali še novi sociološki programi in povezave, npr. Center za proučevanje religije in cerkve, Center za družbenoprostorsko sociologijo in sociologijo dela, Center za družbeno komuniciranje itd. Ti centri so se med seboj programsko in personalno povezovali. Kasneje se jim je pridružil še Center za informatiko in metodologijo. So pa pomembne razvojne vzgibe v fakulteto vnesli tudi raziskovalni programi in centri na področju politologije, mednarodnih odnosov in kasneje obramboslovja idr. In vendar je razmere v zgodnjem obdobju razvoja raziskovalnega dela na FSPN, v začetku sedemdesetih let, takratni dekan Vlado Benko hudomušno označil kot »FSPN pri CJM«.

Ko govorim o vlogi in pomenu CJM, ki je znotraj fakultete, pa tudi v javnosti, v dobrem in slabem pomenu, dobival tudi vzdevek »Tošev« center, naj povem, da je bil v resnici to vseskozi skupinski program. Prav v povezanem delovanju skupine raziskovalcev, profesorjev fakultete in relativno majhne skupine strokovnih sodelavcev je bila njegova moč in garant njegove kontinuitete v vseh petih desetletjih delovanja. Jaz sam sem bil včasih preveč izpostavljen zunanji člen, res pa je, da sem bil iniciator, povezovalec, včasih tudi mediator ... A kot skupina nikoli nismo razpadli in kot posamezniki družboslovci smo vselej imeli vsak svoje mesto v programu. Zato v zvezi s CJM in SJM nerad uporabljam ednino, pa čeprav sem osnutek programa zanj napisal mnogo prej, kot je bil formalno sprejet, in center vodil skoraj petdeset let. Projekt SJM je bil in hkrati ni bil moj osebni projekt in le tak je lahko postal del slovenske in mednarodne družboslovne infrastrukture.

Skupina SJM je imela pomembno vlogo, saj je vodila edini kontinuirani projekt, ki se je razvijal in prebija skozi dva sistema; začel se je v socializmu – in kljub pritiskom ni ugasnil, nadaljeval in nadgrajeval pa se je po prehodu iz devetdesetih let vse do današnjega časa. Zanima nas, ali opaziš kakšne razlike v uveljavljanju projekta v obeh obdobjih, morda še posebej z vidika prenosa rezultatov pra-

kso, v politično odločanje? V literaturi se pojem javnega mnenja povezuje z demokracijo ter izključuje z avtoritarnimi sistemi, in ti imaš izkušnje iz obeh obdobj. Kakšne so razlike v uveljavljanju raziskave SJM v obeh obdobjih? Ali res v socializmu ni bilo mogoče govoriti o neodvisnem izražanju mnenj in o svobodnem javnem mnenju, kakor ga razumemo v demokratičnih sistemih? Ali je politični pluralizem in večstrankarski sistem v raziskavo SJM vnesel kaj novega, kaj drugačnega? So kakšne razlike v odzivih ljudi in politike, kako je danes z akademsko svobodo v družboslovnem raziskovanju?

Po letu devetdeset, po družbenem prehodu, so v zasnovi raziskave SJM nastali, lahko bi rekel, globoki strukturni premiki. Vstopili smo v prostor mednarodnega primerjalnega raziskovanja in postali sooblikovalci vseh temeljnih longitudinalnih mednarodnih primerjalnih družboslovnih programov, od Evropske in Svetovne raziskave vrednot (EVS, WVS), Mednarodne družboslovne raziskave (ISSP), Primerjalne raziskave volilnih sistemov (CSES) do Evropske družboslovne raziskave (ESS) in še številnih drugih tematsko ožjih, regionalnih, časovno presečnih raziskav in projektov. V knjigi *Primerjalno družboslovje*¹⁰² smo večino teh projektov podrobno opisali. In vendarle bi dodal, da iz nič čez noč ne nastane ničesar. Težnje za vključevanje v mednarodne projekte so bile v slovenskem in jugoslovanskem družboslovju vseskozi navzoče in v omejenem obsegu se je to tudi dogajalo. Na primer v času šestdesetih, ko je bila jugoslovanska varianta participacije v upravljanju, samoupravljanje atraktivna tema za nekatere ameriške in evropske sociologe. Ti so s svojimi raziskovalnimi koncepti, pretežno tudi s sredstvi, potrebnimi za izvajanje raziskav, prihajali v naš prostor. Raziskovalci v Jugoslaviji so služili raziskovalnim ambicijam tujih raziskovalcev, ki so jih zanimali npr. samoupravna komuna, delitev moči in udeležba v upravljanju podjetij, vpliv mnenjskih voditeljev na oblikovanje javnosti, posamične raziskave v medijskem prostoru. In vendar smo se pri tem učili – in vstopali v mednarodne povezave. V začetku sedemdesetih je politika sprožila;

102. N. Toš, K. H. Müller (2011), *Primerjalno družboslovje – metodološki in vsebinski vidiki*, Dokumenti SJM, Ljubljana 445 str.

kampanjo proti vstopanju tujih raziskovalcev v jugoslovanski družbeni prostor z lastnimi programi – to je bilo tudi administrativno omejeno oz. prepovedano. Sociologi smo zakonski predpis, ki je določal prepoved, poimenovali kot »Lex Denić«, po Bogdanu Deniću, ki je veljal za vodilnega ameriškega raziskovalca jugoslovanskega političnega sistema. V prostoru vseh jugoslovanskih republik je poizkušal izpeljati raziskavo mnenjskih voditeljev ter njihovega vpliva na odločanje. Bil je sumljiv in politične oblasti so raziskavo prepovedale. Kasneje je bilo mogoče v raziskovalne povezave s tujimi raziskovalci vstopati samo s soglasjem državnih organov. To je veljalo za sedemdeseta leta, kasneje, še posebej v drugi polovici osemdesetih, so te zakonske omejitve postale manj pomembne oz. je bilo zlahka mogoče pridobiti soglasje za izvajanje takih raziskav. Tudi v okviru programa SJM smo izvedli nekaj parcialnih raziskav na iniciativo raziskovalcev iz tujine. Tako smo npr. med slovenskimi srednješolci izvedli raziskavo Evropska mladina in mir, ki jo je zasnovala skupina raziskovalcev iz salezijanske univerze iz Rima. Za BBC¹⁰³ smo izvedli obsežno reprezentativno medijsko raziskavo, ki je opazovala radijski avditorij, še posebej doseg oz. domet tujih radijskih programov med slovenskim prebivalstvom; oglašali so se predstavniki ameriških informacijskih služb (npr. USIA), pa jih zaradi izrazito obveščevalno zasnovanega projekta nismo podprli.

Sicer pa velja, da je bil tudi jugoslovanski notranji medkulturni prostor le stežka dostopen, če ne celo zaprt. V vsem obdobju delovanja »jugoslovanske sociologije« je le malo primerov raziskav, ki bi sočasno in na reprezentativnih vzorcih vstopale v prostor vseh republik in pokrajin. To seveda ni veljalo za uradno statistiko. In vendar smo raziskovalci iz CJM leta 1970 naročili izvedbo vsejugoslovanske empirične raziskave s tematiko raziskovanja tržišča (odnos do slovenskih industrijskih proizvodov, posebej do Iskre); ob koncu osemdesetih smo znova sodelovali s kolegi iz IDN Beograd pri zasnovi zadnje vsejugoslovanske empirične raziskave o razpadanju jugoslovanske družbe¹⁰⁴. Mnogo pomembnej-

103. Raziskavo za BBC smo izvedli v okviru programa SJM – Media (1989); zasnova in rezultati raziskave so objavljeni v knjigi N. Toš, Vrednote v prehodu I., 1997.

104. Jugoslavija na kriznoj prekretnici, knjiga, skupina avtorjev (1991), IDN Beograd, 335 str.

ši kot omenjena dva projekta pa je bil projekt Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe¹⁰⁵, ki je bil grajen kot medkulturni oz. medrepubliški primerjalni projekt, usmerjen v opazovanje socialne strukture in vrednote. Empirična raziskava, ki je potekala v letih 1986/87, je zajela vzorčno izbrane polnoletne prebivalce vseh republik in pokrajin. To je bila edina kompleksna sociološka raziskava, opravljena tik pred razpadom jugoslovanske države in družbe. Dodam naj, da je zasnova in izvedba raziskave bila v rokah sodelavcev našega centra in skupine profesorjev iz Ljubljane (P. Jambrek¹⁰⁶, N. Toš), Zagreba (I. Šiber¹⁰⁷), Beograda (V. Goati¹⁰⁸) in številnih drugih.

Vse povedano kaže, da smo na prehodu v devetdeseta, v novih družbenih okvirih samostojne slovenske državnosti, imeli zadostne izkušnje iz

-
105. Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe (Klasno biće savremenog jugoslovenskog društva). Obsežna informacija o modelski zasnovi projekta, njegovi vzorčni podlagi, poteku terenskega dela ter rezultatih je objavljena v knjigi N. Toš, Vrednote v prehodu IX, 2014, 2. del, str. 309–577.
 106. Peter Jambrek (1940), pravnik, sociolog, politik, profesor za sociologijo na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani, ob J. Goričarju velja za drugega pomembnega avtorja učbenika marksistične obče sociologije; sodeloval pri idejni zasnovi in operacionalizaciji projekta Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe; sodeluje pri pisanju t. i. pisateljsko-sociološke ustave in kasneje Ustave Republike Slovenije; po osamosvojitvi postane član in predsednik Ustavnega sodišča; leta 2000 je bil notranji minister v desnosredinski vladi, leta 2004 sodeluje pri ustanovitvi Zbora za republiko, političnega društva v podporo Janševe SDS; ustanovi zasebno fakulteto za pravne in evropske študije itd.
 107. Ivo Šiber (1940), hrvaški psiholog, politolog, sociolog; profesor politične psihologije na Fakulteti za politične vede v Zagrebu; sodeloval pri idejni zasnovi in operacionalizaciji projekta Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe; avtor vrste književnih del s področja socialne in politične psihologije; profesor emeritus zagrebške univerze; prejemnik nacionalne nagrade za znanstvene dosežke, itd., itd.
 108. Vlado Goati (1939), srbski pravnik, politolog in sociolog, deloval na IDN v Beogradu kot predstojnik Centra za politološke raziskave in javno mnenje in kot direktor; vabljeni profesor na Fakulteti za politične vede v Beogradu, izredni profesor na FSPN Univerze v Ljubljani, gostujoči profesor na vrsti tujih univerz; ukvarja se s primerjalnimi političnimi sistemi, političnimi strankami, volilnimi sistemi ter problematiko družbene tranzicije; sodeloval pri idejni zasnovi ter teoretski in metodološki opredelitvi projekta Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe; avtor vrste knjig s področja politične sociologije itd.

medkulturnega raziskovanja ter visoko razvito metodologijo in raziskovalno prakso na področju družboslovnega empiričnega raziskovanja. Že ob koncu osemdesetih smo se poizkušali vključiti v mednarodne primerjalne programe, najprej v program ISSP (1988). Pri tem smo imeli popolno podporo E. Scheucha. In ker koordinatorjem nismo mogli, pa tudi ne hoteli zagotoviti vsejugoslovanske raziskave, temveč le raziskavo na slovenskem vzorcu, smo bili zavrženi z argumentacijo, da ne reprezentiramo nacije. Z osamosvojitvijo pa smo izpolnili tudi ta vstopni pogoj in že v naslednjem letu smo bili dejavni člani programov EVS, WVS in ISSP.

V obdobju do devetdeset, torej v socializmu, smo snovali pretežno izvirne, lastne raziskave. Pri izbiri raziskovalnih problemov in pri operacionalizaciji smo bili »avtohtoni«. Po prehodu, torej v obdobju, ki ga označujemo kot demokratično, pa smo z vključitvijo v mednarodne primerjalne projekta svojo »izvirnost« uveljavljali le v omejenem obsegu. Večina teh programov se je ciljno in metodološko oblikovala v času, ko v njih še nismo sodelovali. Po vključitvi pa seveda sodelujemo v njihovem nadaljnjem razvoju. Izjema je le Evropska družboslovna raziskava¹⁰⁹, pri kateri smo sodelovali od prve zamisli dalje ter nato pri njeni problemski in operacionalni gradnji in njenem vodenju v zadnjih petnajstih letih. V prvem obdobju (socializma) smo pojave analizirali in interpretirali predvsem v omejenem, nacionalnem – le izjemoma v jugoslovanskem, medrepubliškem – prostoru, v zadnjem obdobju pa so se neizmerno razširile možnosti mednarodnih primerjalnih analiz.

V razmerah socializma in sedaj, torej vseskozi, raziskujemo udeležbo ljudi pri upravljanju v ekonomskem in političnem sistemu. Prej smo povpraševali po vplivu delavcev in njihovi vključenosti v organe delavskega

109. Za mednarodne primerjalne projekte EVS, WVS, ISSP, CSES velja, da smo se vanje vključili, se jim pridružili že v teku njihovega večletnega delovanja; za projekt Evropske družboslovne raziskave pa velja, da sem pri njem sodeloval že pri sami idejni zasnovi, ki je potekala v okviru delovne skupine Evropske znanstvene fundacije in kasneje po postavitvi projekta v okviru znanstvenega svetovalnega telesa. Seveda za vse mednarodne projekte velja, da nacionalni koordinatori oz. timi sodelujejo pri nadaljnji metodološki in vsebinski gradnji in razvoju projekta. To še posebej izstopa v okviru projekta ISSP, kjer sodelujoči raziskovalci od leta do leta določajo raziskovalne teme in njihovo operacionalno opredelitev.

samoupravljanja, dalje, o vplivu občanov pri odločanju v lokalnih skupnostih, o vključenosti ljudi v družbenopolitične organizacije ipd. Sedaj pa je vse oblike participacije v ekonomskem sistemu prevzel kapital, v političnem sistemu pa politične stranke. Tako danes povprašujemo le po strankarski opredeljenosti, po zaupanju v institucije, še posebej po odnosu ljudi do vlade, parlamenta. Popoln razkroj prvotnega (samoupravnega) in vrednotenje aktualnih sistemov upravljanja je nedavno slikovito opisal B. M. Zupančič, ki je slovensko samoupravljanje označil kot »najbolj inkluzivno ekonomsko različico upravljanja na svetu«. Vsak delavec je sodeloval pri uspehu svoje »organizacije združenega dela«, bil je njen deležnik. In vsi so prispevali k skupnemu družbenemu premoženju. Ta razmislek ilustrira s primerom Fructalovih delavcev, ki so zjutraj hodili na delo z občutkom, da gredo v »svoje« podjetje. V novih sistemskih razmerah seveda ni nobenega dvoma, da so zgolj še mezdni delavci v grobem kapitalističnem smislu te oznake. Odloča le še kapital. Družbene ter regionalne oz. krajevne identitete tovarn se razkrajajo, izginjajo.

Seveda bi lahko razlike med »prej in danes« nizali še naprej. Prej smo, denimo, raziskovali pojav migracij predvsem ob strukturno in regionalno pogojenem – domnevno začasnem – odhajanju naših delavcev v tujino. Pa še glede na mednacionalne odnose med »domačini« in »delavci« iz drugih republik pri gradnji infrastrukturnih programov v Sloveniji. Danes pa opazujemo – in premalo raziskujemo – strukturno pogojen pobeg mladih izobražencev, spremembe v razmerjih deležev mladih in starih, zaposlenih in nezaposlenih ipd. In ob vsej svoji globaliziranosti in hkrati nacionalni monolitnosti lahko v Sloveniji danes, v razmerah medkontinentalnih begunskih valov, ki se je komaj dotaknemo, spremljamo – in ne raziskujemo – pojave naraščajoče ksenofobije, negativnega nacionalizma, grobega odklanjanja tujih kultur in religij, vse do verbalnih izrazov rasizma. Torej razlike v raziskovanju prej in danes so več kot očitne. In še: pojavi skrajne diskriminacije in izkoriščanje »tujih delavcev« smo nekoč občutljivo opazovali in raziskovali na primerih naših delavcev v tujini, npr. v Nemčiji, danes pa, pretežno neobčutljivi, opazujemo skrajne oblike zlorabe »tujih delavcev«, ki posredovani delajo v slovenskih podjetjih.

Pa še en vidik bi izpostavil; recimo mu vpliv režima oz. politike. Izku-

šnje iz prejšnjega obdobja sem že opisal. Imeli smo težave, delovali smo v omejenih razmerah, a vendar smo raziskovalni program, ki smo ga zastavili ob koncu šestdesetih let, vseskozi razvijali in privedli v mednarodnih primerjavah (GSS, Allbus ipd.) na visoko raven. In prav v tem se izkušnja ljubljanske šole razlikuje od zagrebške in beograjske, in če dodamo še raziskovanja, ki so potekala v sedemdesetih in osemdesetih letih v ISU (Saksida, Rus) ter raziskave na družbenorazvojnem in prostorskem področju (Mlinar) in religiološkem področju (Roter) ter dodamo še razvoj na področju informatike in metodologije (Ferligoj, Trampuž), vse to lahko strnemo v oznako »ljubljanska družbenokritična empirična sociološka šola«. Če se večji del vodilnih sociologov beograjske in zagrebške šole v zgodnjih devetdesetih znajde v prostoru ideologije in nacionalistične politike, pa je ljubljanska empirično sociološka šola bolj ali manj preživela in se po devetdesetih integrirala v mednarodne programe – in se tako ohranila. A vendar se nam v obdobju socializma ni zgodilo, da bi nam kak oblastnik čez noč »odpovedal pogodbo«. V zadnjem desetletju pa se nam je to zgodilo vsaj dvakrat. Pa še ena, ne nepomembna razlika se kaže v odzivih na naše raziskave in analize. V razmerah socializma smo pogosto bili deležni odziva, pa čeprav v obliki ostre kritike in zavračanja, v zadnjem obdobju pa namesto odziva običajno doživljamo brezbriznost, včasih celo grobe diskvalifikacije v rumenem, strankarsko opredeljenem tisku. Oblastniki so v prejšnjih razmerah svoj odnos do raziskovanja napajali iz prevladujoče ideologije, ki se je oblikovala na dveh protislovnih in nerazdružljivih prizadevanjih: ohranjanju oblasti in razvijanju samoupravljanja. Ker sem B. M. Zupančiča¹¹⁰ že prej omenjal, ga bom še enkrat. On pravi, da je slovensko samoupravljanje bilo najbolj inkluzivna ekonomska različica upravljanja na svetu. Ideološko napajališče novih oblastnikov, ki (ob)vladajo družbo s finančnimi in kapitalskimi vzvodi, pa je neoliberalizem, ki je bočno podprt s klerikalizmom in revanšizmom. In pri tem gre – tudi v Sloveniji – za v vzhodnoevropskem prostoru uveljavljeno »ekskluzivno« različico upravljanja, katere gradnik je protikomunizem. To opazujemo v razvoju današnje Poljske, Madžarske, pa tudi na Baltiku.

110. B. M. Zupančič, slovenski pravnik, teoretik in filozof, profesor kazenskega prava na PF UL; ustavni sodnik, sodnik Evropskega sodišča za človekove pravice, avtor mnogih knjig in člankov.

Ob vsej tej razlagi se nisem dotaknil vprašanja oblikovanja javnega mnenja v socializmu in torej oportunitosti in legitimnosti javnomnenjskih raziskav. Nominalno, z vidika klasifikacije sistemov, bi se zaradi avtoritarne zasnove svobodno javno mnenje v socializmu sploh ne moglo oblikovati. To, kar zajemamo, opazujemo, ni svobodno javno mnenje, je rezultat manipulacij in monopolov. V razmerah kapitalistične družbe politični monopol nadomesti navidezni politični pluralizem, ki se v resnici razvije v monopol političnih strank in oz. v kapitalski monopol. Prostor svobode javnega mnenja je torej tudi tu bistveno omejen. Javno mnenje je politično, strankarsko in medijsko določeno, manipulirano. To je morda poenostavljena, paradigmatična razlaga razlik v oblikovanju in izražanju (svobodnega) javnega mnenja v obeh sistemih. Sistem samoupravljanja je ljudem, delavcem, odpiral mnogotere dostope in vloge, pa čeprav morda malo pomembne pri končnem odločanju. Vrsta opazovanj v dolgem obdobju delovanja je pokazala, da je identifikacija ljudi s sistemom bila prevladujoče pozitivna in hkrati, da so bili pripravljeni izražati kritiko nanj. Govorili smo o socialističnem javnem mnenju. Teza, lahko sporna, a vredna analize in razprave. K temu še en vtis: nekoč so se v raziskavo povabljeni radi odzivali. Morda je bil to odraz nekega primarnega aktivizma v času in prostoru. Danes ljudje raziskovalce vse bolj pogosto odklanjajo, njihova pričakovana odzivnost – in torej vzorčna reprezentativnost raziskav – sta vse manjši. Seveda tudi to lahko pojasnimo s spremembami v času in prostoru: ljudje so zasičeni z vsemi oblikami komunikacij in so se glede odnosa do delovanja sistema kot volivci vse manj pripravljeni opredeljevati, pa čeprav ta opredeljuje temeljne pogoje njihovega preživetja in perspektiv. To še posebej velja za odnos do političnih strank, ki simbolizirajo prilaščanje oblasti, premoženja in korupcijo.

In še en razmislek v tem okviru, pravzaprav pomislek. Pred petdesetimi leti smo v raziskovalni program vstopili z imenom Center za raziskovanje javnega mnenja in projekt smo poimenovali Slovensko javno mnenje. Politični kontekst nastajanja programa in tudi mednarodni vzgledi so narekovali takšno poimenovanje. Naš namen ni bil podvojitev programa ISU, ki je takrat dobro deloval na širokem polju empirične sociologije. Oznaka javnega mnenja je ustrezala niši, prostoru, ki se je

po veliki raziskavi MKS odpiral v polju politične sociologije. Lahko bi torej uporabljali tudi oznako politično javno mnenje, a že kmalu na začetku se je pokazalo, da z raziskavo posegamo v mnogo širši sociološki oz. družboslovni prostor. Tako smo v drugi raziskavi (SJM 1969) povpraševanja glede odnosa do sistema in udeležbe v njem razširili v polje družbenoprostorskih in razvojnih vrednot, na področje sociologije religije in v nadaljnjih dveh desetletjih bolj ali manj sistematično, včasih pa tudi povsem naključno še na vrsto drugih socioloških tematskih področij. Tako smo leto potem (SJM 1970) raziskovali poglede ljudi na takrat pomemben infrastrukturni projekt: izgradnjo prve slovenske avtoceste. Gre za raziskavo Stališča o razvoju cestnega omrežja¹¹¹, ki smo jo zasnovali Z. Mlinar, S. Saksida, M. Jezernik, poročilo pa sva napisala Z. Mlinar in jaz. Pri tem smo sledili tako sociološkim kot politološkim ciljem. Odkrivali smo prostorske domete, dosege ljudi različnih generacij ter socialnih in regionalnih izvorov, torej socialno določenost obvladovanja prostora. Hkrati pa smo v raziskavo vgradili politično javnomnenjski vidik. V času t. i. »cestne afere« je Kavčičev program graditve avtocest imel visoko javnomnenjsko podporo. Kot sem že omenil, smo vstopili celo v prostor tržnega (Iskra) in tržno medijskega (reklamni domet medijev, Zlatorog¹¹²) raziskovanja, pa smo to smer po dveh poizkusih povsem opustili, a ne zato, ker tega ne bi zmogli. Pobralo nam bi energijo in pluli bi z vetrom. Tako pa smo se lotevali raziskav migracij, socialne strukture, nacionalnih identitet, kulturne potrošnje, razvojnih vrednot, participacije, odnosa do sistema, vernosti in odnosa do cerkve, mednacionalnih odnosov idr., ki so vse močno presegale zamejitev na pojem javno mnenje. Šlo je skratka za raziskave, ki ustrezajo konceptu *social survey*. Dodam pa naj, da smo tudi v aktualnem obdobju zasnovali izrazito politično javnomnenjsko raziskavo (CJM, Politbarometer¹¹³, 1995), ki je bila deležna velike me-

111. Stališča o razvoju cestnega omrežja, N. Toš, ured., 1970, VŠPV CJMMK, raziskovalno poročilo, 158 str.

112. N. Toš (1971), Reklamna funkcija množičnih medijev, CJMMK, FSPN, 110 str.

113. Politbarometer, projekt »Javnomnenjske raziskave o odnosu javnosti do aktualnih razmer in dogajanj v Sloveniji«, longitudinalni projekt je potekal od 1995–2014 po naročilu različnih državnih ustanov (Urad za informiranje, Agencija za raziskovalno dejavnost RS, posamezna ministrstva) in bil vmes

dijske odzivnosti in seveda močno izpostavljena politični kritiki. Ob njej smo leta 2005 bili deležni grobih političnih pritiskov v zvezi z njeno problemsko zasnovo in sestavo raziskovalne skupine. Pritiske smo zavrnil, naročniki pa so iz »varčevalnih razlogov« odstopili od pogodbe. Podobne pritiske s pozicije moči smo doživljali v prvi polovici sedemdesetih let. Če so bila poseganja v sedemdesetih ideološko in politično determinirana, sta imela posega v letih 2005 in 2011 zgolj civilnopравни videz, torej preklic veljavne pogodbe, dejansko pa svoj ideološki temelj.

A da se vrnem k vprašanju poimenovanja. Morda bi lahko naš program ustreznejše poimenovali kot Center za primerjalno družboslovno raziskovanje. To še posebej velja za aktualno obdobje, ko je program do štirih petin zapolnjen z raziskavami in obvezami do mednarodnih primerjalnih programov.

In vendar pojem javno mnenje, v kakršnikoli povezavi in razumevanju, že skozi desetletja pomembno določa tvoje delovanje. Kje si se srečal s tem pojmom?

Moral bi preveriti v virih in obuditi spomin, da bi lahko karkoli o tem zatrdil. Zdi se mi, da sem se s tem pojmom srečal v okviru študija teorije države in prava, nekaj let kasneje, v okviru študija na IDN v Beogradu vzel v roke Kelsnovo Čisto teorijo prava¹¹⁴, pa še Pašukanisa¹¹⁵ povrh, ruskega marksističnega teoretika države; srečal sem se z Rousseaujevim razumevanjem pojma *opinion publique* in njegovim pomenom v razvoju meščanske države; prebiral sem Tönniesevo¹¹⁶ Kritiko javnega mnenja – in po spoznanju o protislovnosti pojava in pogledov nanj prišel do prepričanja, da gre za pomembno družboslovno, soci-

dvakrat odpovedan in prekinjen (2006 in 2012). V okviru tega projekta je zbrano obsežno podatkovno gradivo, ki je urejeno in deponirano v ADP.

114. Hans Kelsen (1881–1973), avstrijski pravnik, pravni filozof, avtor Čiste teorije prava (1934); s svojim teoretskim delom je pomembno določil razvoj znanosti o pravu v preteklem stoletju.

115. Evgenij Pašukanis (1891–1937), ruski (litovski) marksistični pravni teoretik; znan po svojih delih s področja splošne teorije prava in marksizma.

116. Ferdinand Tönnies (1855–1936), nemški sociolog in filozof; znan po svoji dihotomiji: Gemeinschaft-Gesellschaft; avtor knjige Kritik der Oeffentlichen Meinung; pomemben analitik in kritik modernega javnega mnenja.

ološko kategorijo, ki sodoloča razumevanje in potek demokratizacije modernih družb, tudi socialistične samoupravne, kakršna je po svoji normativni zasnovi bila takrat jugoslovanska družba. O tem je več pisal F. Vreg.

Prej si spremembe, ki so nastale po devetdesetih, označil kot globoke, strukturne in to ilustriral s premikom raziskave SJM v mednarodni primerjalni prostor, družbeno razsežnost teh sprememb pa z nakazovanjem razlik v raziskovanju pred in po »obratu«...

Sociologi smo bili desetletja nosilci kritike sistema, ki je sicer v sebi združeval nezdržljivo, namreč enopartijski (avtoritarni) sistem in samoupravljanje. In vendarle je šlo za dve sistemski prvini, za dva gradnika: nadomestitev prvega s strankarskim pluralizmom je bila pričakovana in na videz legitimna, drugi, samoupravljanje, pa je bil zavržen, zatajen in končno v celoti nadomeščen s prakso kapitalskega upravljanja. Družboslovje oz. sociologija ni ovrednotila pomena, dometa in možnosti tega participativnega modela in prakse upravljanja niti preprečevala njegovega ukinjanja. Z enkratnim rezom je bilo odpravljeno in odstranjeno skoraj polstoletno izkustvo, kot da je šlo za obdobje, označujemo ga s pojmom socializem, ki je po svojem bistvu nelegitimno, kot da ga ne bi bilo. To velja tudi za pojav družbene lastnine in za njen popoln razkroj. Globoke strukturne spremembe sicer niso nastale hipoma, na točki prehoda, temveč postopoma, sicer res bolj ali manj sunkovito – in le na videz brez premisleka. Bile so načrtovane in njihov prvenstveni cilj je bil obnovitev predvojnih družbenih in političnih razmerij. Pokazale so se v frontalni denacionalizaciji nekdanj nacionaliziranega oz. odvzetega premoženja in njegovem »vračanju« posameznikom in skupinam brez pravnega upravičenja (npr. fevdalno premoženje, t. i. cerkveni skladi, hipotekarno obremenjeno premoženje idr.), v premikih v socialni strukturi, v marginalizaciji oz. izginjanju delavstva, v praznjenju prostora participacije, v povečevanju celotne družbene moči v rokah maloštevilnih posameznikov in skupin (lastnikov), z odtujenostjo politične oblasti od volilnega telesa, z razkrojem zaupanja v njene institucionalne nosilce idr. Ker smo v procesu razpadanja jugoslovanskega sistema in po osamosvojitvi vstopili v tok novega, evropskega združevanja, so se v prvem obdobju te »etapne« izgube

zdele manj pomembne. Zdelo se je, da bo pridruževanje, združevanje v Evropo nadomestilo oz. prekrilo izgube zaradi razpadanja oz. nadomeščanja prvin starega sistema z novim. Naše raziskave (EVS, WVS, ISSP itd.), opravljene v času do formalne vključitve v Evropsko unijo, ki sva jih analizirala in opisala z V. Rusom v knjigi *Vrednote Slovencev in Evropejcev*¹¹⁷, v glavnem to potrjujejo. Na Inglehartovem Vrednotnem atlasu¹¹⁸ smo se Slovenci znašli sicer na robu prostora, ki ga je on označil kot komunistični blok – in vendar bližje Nemčiji, Grčiji, Finski, Izraelu kot Hrvaški, Češki itd. Zapisala sva, da je »vsako uvrščanje Slovenije v postsocialistično srednjeevropsko skupino držav hoteno ali nehoteno podcenjevanje tega, kar so generacije pred nami že dosegle«. Taka ocena, ki seveda ni zgolj najina, temelji na dognanju, da je Slovenija v tranzicijo, v družbeni obrat prinesla doto kot rezultat kulture odprtosti in participacije. In zdi se, da v nadaljnjem razvoju ta prednost izginja. Motiviranost za vključevanje in identifikacija s sistemom upada, izginja in znotraj tega splošnega trenda se znajdem tudi sam.

Ali točka prehoda pomeni torej tudi zate osebno pomemben premik?

Lahko pritrdim. Na prehod smo se, vsaj iz sredine osemdesetih, pripravljali in sodelovali v pripravah zanj. To se npr. pokaže v tematizaciji raziskav v obdobju 1985–1991, ko smo v raziskavah intenzivno sledili novim družbenim gibanjem, opazovali spreminjanje odnosa do sistemskih postavk, kot so npr. bratstvo in enotnost, pomoč nerazvitim, vloga JNA, odnos do monopola ZK, odnos do zasebne lastnine, do pojavljanja novih političnih strank idr. Staro skupščino (SRS) smo na željo predsednika M. Potrča¹¹⁹ raziskovalno podprli pri artikulaciji ustavnih amandmajev o republiški suverenosti, novo skupščino (RS)

117. V. Rus, N. Toš, *Vrednote Slovencev in Evropejcev* (2005). Analiza vrednotnih orientacij Slovencev ob koncu stoletja, Dokumenti SJM, FDV, Ljubljana, 461 str.

118. Ronald Inglehart et al. (2004), *Human Beliefs and Values, A Cross-Cultural sourcebook, based on the 1999–2002 values surveys, Siglo XXI*, editores, Buenos Aires.

119. Miran Potrč (1938), slovenski pravnik, politik; tudi predsednik Zveze sindikatov Jugoslavije, poslanec oz. delegat v republiški in zvezni skupščini; predsednik Skupščine Republike Slovenije koncem osemdesetih let, do prvih demokratičnih volitev na pomlad 1990; vodil republiško skupščino v času zaostritev odnosov med republikami znotraj jugoslovanske federacije itd.

pa na pobudo predsednika F. Bučarja¹²⁰ pri oblikovanju nove slovenske ustave. To je bil čas pred in po obratu, opisan je v knjigi *Dozorevanje slovenske samozvesti*¹²¹, ko smo bili raziskovalci v polni meri vključeni v potek družbenih reform. Sam sem v tem času sodeloval in vodil vrsto programov, med njimi v sredini osemdesetih raziskavo »Razredna bit«, tekoče letne raziskave SJM, sodeloval v jugoslovanskih socioloških razpravah o družbeni krizi, sousmerjal razvoj raziskovalne dejavnosti kot direktor (1979–1989) RI FSPN ter kot dekan (1989–1991) zaključeval akademsko razpravo o prenovljenem študijskem programu družbenih ved in proces pripojitve Inštituta za sociologijo v okviru »nove« Fakultete za družbene vede. S tem je bil uresničen večji del institucionalnih in programskih predpostavk v okvirih naše zamisli o družboslovnem središču. Akademski kolektiv učiteljev in raziskovalcev je v sredini devetdesetih let bil na visoki, evropsko primerljivi ravni svojega delovanja. Žal kasnejši razvoj s pedagoškimi reformami (bolonjska), z drobljenjem smeri in programov, z ustanavljanjem novih centrov, z uvajanjem kvantitativnih meril pri vrednotenju akademske (pedagoške in raziskovalne) dejavnosti ni sledil začetnim ciljem »družboslovnega središča«.

Kot vseskozi smo tudi v tem prehodnem času v CJM vključevali mlade raziskovalce. Kot prvi se nam je pridružil Mitja Hafner Fink¹²² (1986),

120. France Bučar (1923–2015), slovenski pravnik, univerzitetni profesor, publicist in politik; udeleženec NOB; najprej visok državni uradnik, nato profesor upravnega prava na Pravni fakulteti Univerze v Ljubljani; v času političnega obračuna z liberalizmom bil odstranjen s fakultete; vseskozi javno delujoči kritični intelektualec, sodeloval je v projektih Nove revije ter koncem osemdesetih pri nastajanju političnih strank, pripravi zasnove za državno ureditev; velja za očeta Ustave Republike Slovenije, bil izvoljen za poslanca v Skupščini Republike Slovenije 1990 in bil njen predsednik; pisec mnogih knjig na temo osamosvajanja in poteka demokratične institucionalizacije; prejemnik najvišjega državnega odlikovanja.

121. *Dozorevanje slovenske samozvesti*, knjižica, izšla v seriji Dokumenti SJM, 1995, 176 str., v kateri so zbrani zapisi okroglih miz in intervjuji članov raziskovalne skupine SJM, objavljeni v slovenskih dnevnikih in tednikih v obdobju do vključno leta 1995.

122. Mitja Hafner Fink (1957) sodi, skupaj z Janezom Štebetom (1964), Brino Malnar (1964), Samom Uhanom (1963) in Slavkom Kurdijo (1964) v skupino diplomiranih sociologov, ki so se v program SJM oz. CJM vključili

ki je bil vključen v projekt Razredna bit, v okvirih katerega je pripravil disertacijo, in kmalu zatem sem mu predal predavanja iz Metodologije. V začetku devetdesetih so se v program SJM vključili še Janez Štebe, Brina Malnar, Samo Uhan in Slavko Kurdija. Vsi so bili poleg raziskovalnega dela postopoma vključeni še v pedagoško delo, ki sem ga sam ob koncu tisočletja opuščal – in na začetku novega dokončno opustil. Še vedno je delovala ustanovna skupina SJM s profesorji P. Klinarjem, Z. Mlinarjem, Z. Roterjem, B. Markičem, C. Trampužem – in potek vključevanja projekta SJM v mednarodne programe privedla do konca. Potem pa so se kolegi drug za drugim umikali, najprej Z. Roter (1990) v pokoj, nato sta se B. Markič (1994) in P. Klinar (1994) za vselej poslovila, kmalu za njima tudi C. Trampuž (1999), Z. Mlinar pa se je umaknil v svoj delovni kabinet na SAZU. Ostal sem v družini mladih sodelavcev, ki so se sčasoma izoblikovali kot raziskovalci, vsak v svoji smeri, in ostali znotraj centra oz. z njimi tesno povezani. Tako sta dva predavatelja metodologije, M. Hafner - Fink je hkrati nacionalni koordinator v programu ISSP in S. Uhan nacionalni koordinator WVS; J. Štebe je iz rok S. Švare, strokovnega sodelavca centra, prevzel empirični podatkovni sklad SJM in prevzel vodenje Arhiva družboslovnih podatkov¹²³. S. Kurdija je kot profesionalni raziskovalec nacionalni koordinator pri programu ESS. In končno, B. Malnar, visoko usposobljena raziskovalka, je postala članica osrednje koordinacije ESS in hkrati je že dobro leto in pol predstojnica Centra (2014).

postopoma v obdobju 1987–1990. Po večletnem profesionalnem raziskovalnem delovanju sta si Mitja Hafner Fink in Samo Uhan pridobila pedagoške habilitacije in po meni prevzela pedagoške obveze iz obsega metodoloških predmetov, Janez Štebe je po ustanovitvi ADP prevzel tudi njegovo vodenje; Slavko Kurdija in Brina Malnar sta vseskozi delovala kot raziskovalca in se uveljavila na metodološkem področju, Brina Malnar še posebej kot članica vodilne koordinacijske skupine ESS, je poleti 2014 prevzela tudi vodenje centra kot njegova predstojnica.

123. Arhiv družboslovnih podatkov (ADP) je bil kot posebna delovna enota v okviru Inštituta za družbene vede ustanovljen leta 1997. Do ustanovitve ADP je prišlo predvsem na osnovi zaznane potrebe po ureditvi in hranjenju podatkovnih skladov raziskave Slovensko javno mnenje. Koncept centra je bil povzet po primeru kölnskega ZA, prilagojenega slovenskim razmeram. ADP je vključen v mednarodne povezave in je član infrastrukturnega programa CESDA.

Kaj pa se je v tem času dogajalo na področju tvojega povezovanja s kolegi v tujini?

Tudi v tem drugem obdobju, ko sem izgubljal svoje prvotno, dolgoletno kolegialno okolje in ga postopoma napolnjeval z mladimi sodelavci, sem pri svojem delovanju in početju iskal in našel oporo in mnogo-tero sodelovanje. Tako sem ob koncu osemdesetih na obisku na kölnski univerzi ponovno srečal in se povezal z E. Scheuchom, se dodobra spoznal z njegovimi programi: študija sociologije na kölnski univerzi, Inštitutom za primerjalne družboslovne raziskave in še posebej s programom Centralnega arhiva za empirično družboslovno raziskovanje (ZA Köln). Ob tem sem se seznanil še s programi pomembnih infrastruktur nemškega družboslovja, namreč z ZUMA, Mannheim, osrednjim nemškim centrom za izvajanje empiričnih raziskav in metodoloških analiz ter z osrednjo nemško družboslovno dokumentacijo (IZ, Bonn). Zgledno delovanje vseh treh ustanov je, slovenskim razmeram primer-no, povzeto v programih ODK, ADP, deloma pa tudi v delovanju CJM in centrov na informatično-metodološkem področju. Povezovanje z E. Scheuchom in nato z njegovimi sodelavci E. Mochmanom, direktor-jem ZA, ter P. Mohlerjem, direktorjem ZUMA in takrat mednarodnim koordinatorjem ISSP, traja vse do danes. Tako smo npr. s P. Mohlerjem in B. Malnar skupaj uredili knjigo *Modern Society in Values*¹²⁴ (1999), zasnovano na analizah rezultatov raziskav ISSP. Koncem osemdesetih se je programu SJM pridružil socialni in politični psiholog V. Mihe-ljak¹²⁵. Skupina SJM je v začetku devetdesetih sprejela njegov predlog

124. N. Toš, P. Mohler, B. Malnar (1999), *Modern Society and Values*. Knjiga je izšla v sozaložbi ZUMA Mannheim in Znanstvene knjižnice FDV, 387 str.

125. Vlado Miheljak (1954), psiholog, socialni in politični psiholog, politični analitik in kolumnist, profesor za politično psihologijo na Fakulteti za družbene vede in Oddelku za psihologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani; je član raziskovalne skupine SJM; sodeloval je pri zasnovi aplikativne raziskave Politbarometer; kot član Centra za socialno psihologijo je sodeloval pri zasnovi in izvajanju raziskav na področju sociologije mladi-ne; iz sredine osemdesetih let vodi tedenske kritične zapise, kolumne, ki jih objavlja v reviji Mladina (v času pred in neposredno po obratu), kasneje v časnikih Dnevnik in Delo, v zadnjem obdobju pa ponovno v tedniku Mladi-na; je avtor večih strokovnih in znanstvenih knjig političnih analiz in viden slovenski kritični intelektualec.

operacionalizacije vrednot, t. i. »vrednote-pojmi«, ki je odtlej postal del železnega repertoarja projekta SJM. Najino kolegialno sodelovanje se je sredi devetdesetih izrazilo v ureditvi knjige *Slovenia Between Continuity and Change*¹²⁶; knjigo sva pripravila na pobudo H. D. Klingemanna iz WVZ Berlin. Nekako v istem času sem se v skupini čeških sociologov udeležil razprave o potekih tranzicije v naših državah. Med njimi je bil docent iz Karlove univerze Jiří Šubrt; dogovorila sva se in uredila zbornik *Crossroads of Transition*¹²⁷.

Pomembna točka mojega mednarodnega povezovanja in sodelovanja je bil projekt Politične orientacije v Srednji in Vzhodni Evropi¹²⁸, ki sem se mu pridružil na povabilo H. D. Klingemanna, profesorja na FU Berlin in vodjo raziskovalnih programov v WZB Berlin. Na njegovo povabilo sem kot raziskovalec jeseni 1992 gostoval na WZB, osrednji nemški družboslovni raziskovalni ustanovi s širokim spektrom raziskav, od novejše socialne in politične zgodovine do proučevanje institucij in procesov demokratizacije v Nemčiji in sodobnem svetu. Tu sem se srečal in povezal še z vrsto nemških družboslovcev, med njimi z W. Zapfom¹²⁹, uglednim nemškim sociologom, zastopnikom konceptov kvaliteta življenja in socialni indikatorji. Pridružili smo se njegovemu

126. *Slovenia Between Continuity and Change*, 2002, N. Toš, V. Miheljak, ed., Edition sigma, Berlin.

127. J. Šubrt, N. Toš, ed., 1995: *Crossroads of Transition*, Philosophy Faculty, Charles University, Praha, 232 str.

128. Politične orientacije v Srednji in Vzhodni Evropi je naslov raziskovalnega projekta, ki je nastal na iniciativo S. Barnesia iz Univerze Georgetown, Washington ter H. D. Klingemanna, WZB Berlin; raziskuje politične orientacije prebivalcev v državah Srednje in Vzhodne Evrope; empirična faza raziskave je potekala na pomlad 1991 in bila deset let kasneje ponovljena; v raziskavi je uvedena smer »vrednotenje socializma/kapitalizma«, ki je v kasnejšem obdobju postala stalnica programa SJM.

129. Wolfgang Zapf (1937), nemški sociolog, raziskovalec in profesor na univerzi v Mannheimu in Berlinu; vodja raziskovalnega oddelka in predsednik (direktor) WZB Znanstvenega centra za področje družbenih ved v Berlinu, eden najuglednejših nemških raziskovalcev, ki se je ukvarjal z vidiki socialnega poročanja, uveljavljanjem koncepta socialnih indikatorjev, z raziskovanjem kvalitete življenja itd.; bil predsednik nemškega akademskega sociološkega združenja itd. Sodelovala sva pri zasnovi in poizkusni izvedbi raziskave Euromodule; skupni članek: W. Zapf, N. Toš, 2002: Raziskovanje blaginje in družbeno poročanje, Teorija in praksa, Ljubljana.

projektu Evromodul, zgodnejši varianti raziskovalnega pristopa, ki je bil kasneje uveljavljen v okviru Evropske družboslovne raziskave. Po odhodu iz WZB se je v »mojo sobo«, v rotundo WZB, naselil Max Kaase, mednarodno ugleden politolog (bil je predsednik IPS in direktor ZUMA), ki je tu začel snovati in prek Evropske znanstvene fundacije plasiral idejo o Evropski družboslovni raziskavi. Povezava z njim me je privedla v inicialno skupino za pripravo tega projekta pri Evropski znanstveni fundaciji in do odločitve o sodelovanju in izvajanju raziskave ESS od leta 2000 dalje – vse do danes. Z M. Kaasejem sva uredila knjigo *Zaupanje v vlado*¹³⁰, v kateri je prikazan veliki evropski projekt, ki je potekal pod istim imenom; v knjigi je objavljena tudi slovenska študija o zaupanju v institucije.

Kako pomembni so osebni stiki med raziskovalci, pokaže tudi primer posveta, ki ga je sredi devetdesetih organiziral Inštitut za pastoralno sociologijo pri Katoliški teološki fakulteti Dunajske univerze. Srečanje s prof. P. Zulehnerjem¹³¹, teologom in izjemno raziskovalno podkova-

130. *Zaupanje v vlado* (Believes in Government) je eden najobsežnejših evropskih družboslovnih, politoloških in socioloških projektov, ki je zajal empirične raziskave o delovanju političnih sistemov oz. držav v Zahodni Evropi, opravljenih v osemdesetih in devetdesetih letih. Projekt je bil zasnovan v okviru Evropske znanstvene fundacije, vodila pa sta ga profesorja Max Kaase in Keneth Newton. Rezultati reanalize so bili izpisani v štirih obsežnih tematskih knjigah, v peti pa je bil posredovan povzetek celotne študije. Z nosilcema projekta sem se dogovoril o pripravi slovenske knjige na temo projekta, ki je vključila povzetek raziskave (peta knjiga) in prikaz rezultatov raziskav na tematiko projekta, ki so v devetdesetih letih potekale v Sloveniji. Rezultat tega sodelovanja je knjiga M. Kaase, K. Newton, N. Toš (1999), *Zaupanje v vlado*, Liberalna akademija, Znanstvena knjižnica FDV, 362 str.

131. Paul Zulehner (1939), avstrijski teolog in katoliški duhovnik, vodilni avstrijski pastoralni sociolog, predstojnik Instituta za pastoralno sociologijo in dekan Katoliške teološke fakultete na Univerzi na Dunaju, nacionalni koordinator svetovne in evropske raziskave vrednot, dal je pobudo in zagotovil pogoje za izvedbo religiološke raziskave o odnosu do cerkve in vere v Srednji in Vzhodni Evropi. P. Zulehner me je povabil k zasnovi in izvedbi tega projekta, z njim pa je kot ključni laični raziskovalec sodeloval še Miklos Tomka (1941–2010), madžarski sociolog, raziskovalec in profesor na akademskih ustanovah v Budimpešti ter gostujoči profesor na vrsti evropskih univerz, zasnoval in sodeloval pri velikem številu raziskovalnih projektov na področju sociologije religije oz. pastoralne sociologije itd. Skupaj (Tomka,

nim pastoralnim sociologom, in Miklošem Tomko, uglednim madžarskim religiologom, je spodbudilo zamisel o zasnovi in izvedbi religio-loške raziskave v Srednji in Vzhodni Evropi. Povezava in sodelovanje se je izrazilo najprej v obsežni empirični raziskavi leta 1997, nato pa v analizah in poročilih o stanju religioznosti in odnosih do cerkve, ki so bila leta 1999 objavljena v seriji nemških knjig pod skupnim naslovom *Gott nach Kommunismus*. Ob tem sem se delovno povezal s pastoralnim sociologom V. Potočnikom¹³² iz TF Ljubljana; skupaj sva napisala in objavila poročilo o slovenskem delu raziskave.

In še, nekako v sredi devetdesetih, sem v okviru študijskega bivanja na Dunaju obiskal Institut für Höhere Studien¹³³, ki ga je kmalu po vojni soustanovil P. Lazarsfeld. Tu sem se srečal s takratnim vodjo sociološko-politološkega oddelka K. H. Müllerjem in kmalu zatem znova v okviru koordinacije projekta W. Zapfovega Euromodule in še v iniciativni skupini za pripravo Evropske družboslovne raziskave. Najino dolgotrajno sodelovanje se je izrazilo v vrsti projektov in več knjigah, ki sva jih pripravila kot avtorja, soavtorja in skupna urednika. Naj omenim le najpomembnejše: *Political Faces of Slovenia* (2005), *Three Roads to Comparative Research* (2009), *Primerjalno družboslovje* (2011) in *Towards a New Kind of Social Science* (2012). Kolegialno sodelovanje z njim je vidno označilo moje raziskovalno delovanje v zadnjih petnajstih letih.

In vse to so le posamične izbrane ilustracije, v vrh teh skupnih prizadevanj pa prav gotovo sodita knjigi B. Malnar, K. H. Müller: *Surveys and Reflexivity, A Second-Order Analysis of the European Social Survey* (ESS,

Zulehner, Toš) smo zasnovali publicistični projekt »Gott Nach Kommunismus, serijo knjig v okviru Schwabenverlag, v katerih je objavljen obsežen publicistični izplen iz omenjenega projekta.

132. Vinko Potočnik (1947), slovenski teolog, sociolog in pedagog, profesor pastoralne sociologije na teološki fakulteti Univerze v Ljubljani; sodeloval pri zasnovi in izvedbi religio-loške raziskave v Srednji in Vzhodni Evropi.
133. Institut für Höhere Studien; inštitut je nastal na osnovi pobude P. Lazarsfelda in se razvil kot osrednja raziskovalna in izobraževalna ustanova na področju družbenih ved v Avstriji. Koncem devetdesetih sem ob obisku na IHS srečal K. H. Müllerja, ki je tedaj bil vodja sociološkega in politološkega oddelka tega inštituta; K. H. Müller je kasneje prešel na Wisdom, osrednjo družboslovno arhivsko in raziskovalno ustanovo, kot strokovni vodja. S K. H. Müllerjem sem se raziskovalno povezal, kar se kaže v seriji skupnih znanstvenih objav.

2015), ki predstavi problematiko »analize drugega reda« na primeru Evropske družboslovne raziskave, ter samostojna knjiga K. H. Müllerja *Second-Order Science* (2016). Seveda pri teh knjigah nisem soavtor, sem pa sodeloval v pogovorih o njihovi zasnovi in izvedbi. Dodam naj, da se je K. H. Müller pridružil programski skupini SJM.

Ali bi torej lahko rekel, da so se v zadnjem času smislu spremenili poudarki v tvojem raziskovalnem delu in tudi nasploh v okviru CJM?

Če so moje delovanje iz prvega obdobja po eni strani označevali predvsem tematska izvirnost, koordinacija, spodbujanje timskega dela, vodenje empiričnih raziskav ter po drugi strani iskanje in utrjevanje profesionalne identitete in avtonomije, kot se je uveljavljala z raziskovalnim delom in javnim, strokovnim družbenokritičnim delovanjem, pa je v drugem obdobju vsega tega manj. Po umestitvi v prostor mednarodnega družboslovnega raziskovanja so raziskovalni programi potekali mnogo bolj utečeno, delo v centru je bilo bolj profesionalizirano in dobro informacijsko tehnično podprto, sam pa sem se lahko mnogo bolj umirjeno posvečal tudi analitičnemu raziskovalnemu delu. Še posebej pomemben izkaz te usmeritve je analiza vrednotne strukture Slovencev, ki sva jo dobri dve leti vodila s kolegom V. Rusom in je izpisana v knjigi *Vrednote Slovencev in Evropejcev* (2005).

Začetne zapise o metodoloških temah, ki so bili objavljeni v metodoloških učbenikih v sedemdesetih in kasneje, sva K. Müller in jaz v zadnjem desetletju nadgradila z obravnavo metodoloških tem, posebej z vidika mednarodnih primerjalnih analiz in t. i. analize drugega reda. Torej, sam sem se po štirih desetletjih zopet vrnil k metodološkim temam.

Dodal bi še, da sem tudi v zadnjih dveh desetletjih, po prehodu, vodil nekaj raziskovalnih »ekskurzij« v aplikativno raziskovanje, celo v ponovne poizkuse tržnega raziskovanja, kot v sedemdesetih letih. Tako smo npr. po naročilu velikega trgovskega sistema z raznoliko in razpredeno mrežo enot po vsej Sloveniji (Mercator) nekaj let in ponavljajoče izvedli raziskavo notranjih odnosov, razmerij med zaposlenimi in menedžmentom ter splošno zadovoljstvo. Šlo je pravzaprav za aplikacijo koncepta socialnega kapitala. Analize in interpretacije, ki smo jih ponudili naročniku, ko prevzemnik rezultatov ni bil zgolj menedž-

ment ali uprava, ampak smo predstavitve podali pred širokim sestavom vodilnih, zaposlenih in sindikatov, so bile sprejete in upoštevane. Podobno smo z nekaj raziskovalnimi prijemi v notranji, splošni in ciljni javnosti raziskovalno preverjali zadovoljstvo zaposlenih, pripravljenost za sodelovanje v t. i. notranjem odkupu (v času certifikatne privatizacije) ter ugled poslovnega osebka (Petrol). Čeprav smo dobivali predloge za vključitev v programe nekaterih mednarodnih tržnih raziskovalnih omrežij, se v to nismo spuščali, saj bi nas odvrnilo od našega temeljnega namena: nadgrajevati koncept slovenske družboslovne raziskave kot izhodišča za udeležbo v mednarodnih raziskovalnih programih.

Svojevrsten primer »ekskurzije« zunaj osnovne programske smeri je bila tudi raziskava Politbarometer (PB, 1995–2014). Pri tem je šlo pravzaprav za izziv, vsebovan v prvotni opredelitvi programa centra: za raziskovanje političnega javnega mnenja. Ideja o Politbarometru kot tematsko aktualni in odzivni javnomnensjski raziskavi je bila tema pogovorov v skupini SJM že od sredine osemdesetih let in neposredno po obratu. Še posebej zavzet pri tem je bil B. Markič. Družbene in politične razmere za tako raziskavo so morale dozoreti, pa tudi orodja, potrebna za njeno izvajanje, smo morali pridobiti. In to ni bilo preprosto. Spomnim se, da smo si prvi telefonski anketni studio ogledali v raziskovalnem centru Doxa v Milanu (1973), nato še na Dunaju, v Berlinu in v Mannheimu idr. Prvo skico računalniško podprte anketne delavnice sva s C. Trampužem izrisala ob koncu osemdesetih, do opreme in prostorov zanjo pa smo prišli šele ob koncu leta 1994. In pri tem nas je podprl takratni minister za znanost R. Bohinc¹³⁴. Pri problemski in metodološki postavitvi raziskave Politbarometer, ki je bila projekt stare ekipe SJM, sta pomembno sodelovala profesorja C. Trampuž in V. Miheljak, izvajati pa ga je pričela mlada ekipa CJM. Sicer pa je zgodba o Politbarometru vredna posebne pripovedi.

Naj še dodam, da smo zaradi socialne občutljivosti tematike, povezane z nezaposlenimi in nezaposlenostjo, sledili predlogom in sodelovali

134. Rado Bohinc (1949), slovenski pravnik, politik; profesor za gospodarsko pravo, pravo EU in korporacijsko pravo na FDV, rektor Univerze na Primorskem, sedaj dekan FDV; bil minister za gospodarstvo v zadnji jugoslovanski vladi in minister za znanost ter za notranje zadeve v dveh mandatih slovenske vlade, pisec mnogih strokovnih knjig in člankov.

pri dveh nalogah. Za Zavod za zaposlovanje smo zasnovali in izvajamo ponavljajočo se raziskavo med registriranimi nezaposlenimi, o njihovih specifičnih problemih in njihovih pogledih na oblike socialnih podpor ter posredniške in informativne vloge zavoda. Gre za cilje, ki so vredni strokovnega raziskovalnega napora. To aplikativno raziskavo uspešno vodi S. Kurdića. In končno bi navedel primer raziskave, usmerjen je v opazovanje socialno-ekonomskih in psihološko-medicinskih učinkov razpada velikega podjetja, ki se pokaže v množični brezposelnosti: primer Mure in njenega večletnega postopnega razpadanja in razpada. Idejo za raziskavo je dala prof. M. Dodić – Fikfak, predstojnica Kliničnega inštituta z medicino dela, prometa in športa, UKC Ljubljana. Zanimale so jih družbenomedicinski učinki izgube oz. ohranjanja zaposlitev: mi smo ob tem le svetovali in izvedli anketo med delavkami Mure. Žal je pri tem šlo le za ozko opredeljen problem, ki bi terjal kompleksen pristop k razkrivanju socialnih učinkov propada velikega podjetja v omejenem lokalnem okolju. In vendar sta me ta raziskava in primer Mure vrnila za desetletja nazaj k poročilu o brezposelnih v Marienthalu. Tedaj, v zgodnjih tridesetih, ob začetkih empiričnega raziskovanja, so raziskovalni zanesenjaki to zmogli. Ali se iz zgodovine sociologije lahko kaj naučimo?

Ob vsem tem lahko le z obžalovanjem ugotavljam, da »globalizirani« mednarodni primerjalni projekti, ki jim sledimo zadnjega četrto stoletja, prav zaradi svoje odmaknjenosti od konkretnih ljudi, človeških problemov, razpoznanih socialnih skupin, slojev, populacij zgubljajo pomemben del svoje družbene vloge, socialnega naboja in spoznavnih možnosti. Slovenska in jugoslovanska sociologija je bila v svoji kritični naravnosti sposobna izbirati in se lotevati kompleksnih tem, ki se jim v zadnjih desetletjih izogibamo. In vendar gre ob tem tudi za neko morda zgolj nadomestno zadovoljstvo. Pred petimi desetletji smo v okviru raziskovalnih seminarjev z maloštevilnimi študenti družbenih ved oz. sociologije skupaj opredeljevali probleme, iskali operacionalne rešitve zanje, zbirali podatke, jih analizirali in poizkušali prenašati njihovo spoznavno vsebino v prakso. Šlo je za svojevrstne sociološke akcijske raziskave, ciljane na družbene spremembe. Sociologi smo družbene razmere in temelje ureditve vseskozi obravnavali iz kritičnih izhodišč. V zadnjih desetletjih so se razmere spremenile. Tudi pogoji izvajanja

raziskovalnega pouka so se spremenili: množice študentov, raziskave so se profesionalizirale, pristopi standardizirali, rezultati raziskav so prikazovani na odmaknjeni, abstraktni ravni, v analizi uporabljamo zahtevne matematično podprte multivariantne metode idr. In vendar se prav tu odpirajo nove možnosti: novi koncepti, njihove nove operacionalizacije in uporabljena moderna orodja, zahtevne vzorčne zasnovе in analitični postopki so javno dostopni! V okviru programa SJM smo v zadnjih desetletjih prav pri tem naredili odločilen korak naprej. Rezultati naših raziskav so javno dostopni – in postali so pomembno gradivo v študijskem procesu tako v vsebinskem kot v metodološkem smislu. Na njihovi podlagi potekajo metodološka in raziskovalna eksperimentiranja študentov, nastajajo poizkusi samostojnih študentskih analiz – vse do doktorskih disertacij. V Sloveniji je ta analitsko-raziskovalna praksa mnogoterih uporabnikov najbolj razširjena. To potrjujejo podatki o uporabi raziskovalnih datotek Evropske družboslovne raziskave, v kateri slovenski uporabniki izstopamo nad povprečjem. Rezultati raziskav, ki so v preteklosti pogosto ostajali zaprti v predale raziskovalcev in naročnikov, se tako vendarle prelivajo v širše javnosti, strokovne in tudi laične. Rezultati raziskav torej ne ostajajo zgolj v rokah raziskovalcev in naročnikov. In še vedno in vse bolj se uveljavlja desetletja gojen, SJM-ju imanenten koncept odprte, dostopne – javne sociologije¹³⁵.

In prav je, da ta pogovor tu prekinemo – in ga ob kaki drugi priložnosti nadaljujemo.

135. Koncept javne sociologije, ki ustreza dolgoletnemu razvoju projekta SJM in prizadevanjem njegovih nosilcev, je kot koncept razvil: M. Burawoy (2004), v predsedniškem nagovoru na kongresu ameriške sociološke asociacije. Glej: Burawoy, Michael, 2005, 2004 Presidential address for Public sociology, *American Sociological Review*, vol. 70, 2-28.

PRVI DEL

Prehod med sistemoma

Barometer: javno mnenje in raziskovanje mnenja

Ob dvajsetletnici raziskave
Slovensko javno mnenje.
Spraševal je Štefan Kališnik.

Projekt oziroma raziskava Slovensko javno mnenje teče že dvajset let. Vseskozi ste vodja raziskave. Dvajsetletnica ponuja veliko tako imenovanih razvojnih vprašanj. Na primer: Kako se je spreminjalo vaše delo v tem dvajsetletju?

Spremembe lahko presojamo z dveh vidikov. Spremembe, ki so nastajale v našem delu pod vplivom zbiranja izkušenj, zorenja tega našega delo po strokovni, metodološki, po vsebinski plati. Po drugi strani pa glede na naravo dela, ki močno posega v jedro družbenega in političnega življenja. Spreminjanje je bilo v marsičem odvisno od spreminjanja družbenega okolja, od spreminjanja razmer, v katerih je potekalo to delo znotraj političnega trenutka. Politični »trenutek« po se je spreminjal. Letnica rojstva je leto 1966. Rekel bi, do je povezano z več okoliščinami. Sociologija se odleplja od zgodovinskega materializma in od tradicije transparentne jurisprudence, ki predvsem interpretira politične modele in jih spravlja v norme. Po idejni, teoretični in metodološki plati je sociologijo zorela in se začela vzpostavljati kot kritična družbena veda.

Seveda pa ne smemo mimo pojavov, ki so v novejši politični zgodovini označeni s 4. brionskim plenumom CK ZKJ. Za slovenske razmere

in družboslovno raziskovanje nasploh je pomembno poročilo, ki ga je posebno komisijo izvršnega sveta podala v skupščini o delovanju služb državne varnosti v Sloveniji. Tokratni predsednik slovenskega izvršnega sveta Janko Smole je izrekel načelno politično stališče, da mora fenomen političnega javnega mnenja postati področje trajnega, strokovnega in sistematičnega družboslovnega raziskovanja – in ne sme ostati predmet policijske preiskave.

Iz tega se vsiljuje drugo vprašanje – kako se je razvijal in kako je nihal odnos politike ali nekaterih, določenih politikov, do raziskovalnega dela te vrste, do raziskave javnega mnenja in do rezultatov? Ali ožje – do objavljanja rezultatov?

Ta odnos je izrazito nihal. Za sam začetek bi lahko rekli, da smo delali z neke vrste političnim naročilom. Izhodišče našega dela je bilo utemeljeno v dogovoru z vodstvom, s političnim vodstvom v Sloveniji. Ko pa smo raziskavo zasnovali in jo v drugo pokazali javnosti leta 1969, se je več kot očitno pokazalo, da imamo vendarle zelo različna gledanja na pomen in vlogo raziskovanja javnega mnenja. Izkazalo se je, da se je v politiki oblikoval blok, ki je zaviral raziskovanje. Ena prvih kritičnih stičnih točk je bila vprašanje, ali družboslovec, raziskovalec, sociolog, lahko v svojih raziskavah (v tem primeru v javnomnenjskih raziskavah) problematizira ureditve, odnose, institucije, ki so opredeljene v ustavi in posega vanje. Ali raziskava javnega mnenja lahko zazna, registrira in analizira mnenjske pojave in izraze, ki so v nasprotju in ki niso skladni z ustavnimi določili. Zelo značilen primer te vrste je bil pogovor, ki smo ga imeli s posamezniki v republiškem vodstvu o vprašanju, ali smemo Slovence povpraševati, kako gledajo na omejitev zemljiške lastnine oziroma zemljiški maksimum. Takrat se je zdelo, da poseganje v ustavno regulirane odnose ni dopustno. Mi pa smo ta poseg prejkoslej praticirali.

Vendar pa smo v tem obdobju vsaj enkrat spremenili ustavo. To spreminjanje ustave pa ni bilo sporno?

Tako postavljeno vprašanje ima svoj aktualen pomen. Gre predvsem za vprašanje, ob kakšnih pogojih poteka ta, za nas, naše razmere tako značilen nenehen proces pretvorbe temeljev sistema, ki ureja politične, kulturne, socialne, ekonomske odnose v družbi. Bolj ali manj je očitno,

da kritična misel, ki se oblikuje še posebej na podlagi znanstvenega raziskovanja, sociološkega, politološkega, ekonomskega, kljub nasprotnim poudarkom, pravzaprav doslej nikoli ni imela odprtega prehoda v poteke spreminjanja normativnih osnov sistema, marveč se je v preteklosti in se tudi sedaj pripušča podredno in le stežka vključuje v te procese.

Ali se vam ne zdi politično nesmotrno, če se politika zapira pred javnim mnenjem, oziroma drugače rečeno, če ga ignorira?

Nesporno je, da je to eno odprtih vprašanj razvoja političnih odnosov. Mimo tega dejstva pač ne moremo, mi ga ugotavljamo in zavračamo. Čeprav obstajajo tudi vzgibi, ki kažejo na nasprotno težnjo. So posamezni primeri, situacije, konkretni pozitivni zgledi, ko se rezultati raziskav neposredno vključijo v posamezne razvojne programe.

Vrnimo se na izhodišče, na tisto, kar smo imenovali razmerje med javno raziskavo in politiko. Študentska Tribuna takole komentira to razmerje: „Diskurz javnega mnenja je diskurz vladajoče ideologije nad ideologijo vladajočih skupin – država, partija itd. To pa pomeni, da raziskovalec pristopa k anketirancem na isti način, z istimi besedami, kot nosilci gospodstva. S tem se vzpostavlja neko pomensko polje, ki je vnaprej usmerjeno samo na afirmacijo ali negacijo – izraženo količinsko, medtem ko je emancipacijski vidik raziskave zanemarjen.“

Mislim, da ta kritika razpoznavna objektiven kontekst, zunaj katerega pravzaprav raziskava ni mogoča. Raziskava javnega mnenja pač posega v pojave, ki nastajajo oziroma ki so odločilno determinirani, ujeti v takih sistemskih kompleksih, kot so politični, izobraževalni sistem, množična občila, politična kultura, politična socializacija itd. Vsi ti bolj ali manj premočrtno producirajo, oblikujejo neko »zavest« o ključnih problemih razvoja, o delovanju sistema, o temeljnih vrednotah. Objektivno poseganje v tako determinirano družbeno situacijo je mogoče le ob kritični razpoznavi dominantnih socializacijsko indoktrinacijskih dejavnikov in pretvorb, ki jih proizvajajo. Presoja o tem, ali se raziskavi uspe dvigati nad paradigmo vladajoči – vladani oziroma jo zaobiti, mora biti utemeljena na celostnem razpoznavanju ciljev, metod in rezultatov tega raziskovanja. Ne zgolj na podlagi rezultatov. Stalnica

prizadevanja raziskovalne skupine, ki nekako daje zagon tej raziskavi skozi njeno dvajsetletno obdobje, je prebiti to omejenost in usmerjenost k prvinskim in novim izrazom zavesti, interesov, vrednotenj, torej k uveljavljanju emancipacijskega pomena raziskave. Pri tem se moramo seveda zavedati, da je raziskava stališč le ena smer raziskav in da je njihova vloga izrazito eksploratorna in da to terja, spodbuja nadaljnje in poglobljeno raziskovanje.

Ali bi lahko ponazorili te nove, kakovostne zaznave?

Zgodnje zaznavanje določenih sprememb v politični zavesti, v interesih, v akcijski naravnosti; v zaznavah oblikujočih se osnov za uveljavljanje novih oblik političnega delovanja, za izpovedovanje novih, kritičnih pogledov in vrednotenj. Vprašanje lahko ponazorimo preko tega, kar raziskava javnega mnenja prispeva v polju družbenih gibanj, na točki snujoče se ekološke zavesti v Sloveniji. Raziskava ravno na teh in podobnih področjih nakazuje svoje možnosti sorazmerno zgodnjega zaznavanja teh premikov oziroma zametkov nove zavesti.

Politika je oblika družbene zavesti, recimo, dolgoročneje narave. Javno mnenje pa je oblika družbene zavesti kratkoročneje narave. Ena izmed značilnosti anketiranja javnega mnenja je njegova spremenljivost. Ta zadeva se posebno zaplete v sistemu, kakršen je naš, kjer teoretično in načelno med javnim mnenjem in politiko sploh ne ločujemo.

Soglašam z ugotovitvijo o spremenljivosti oziroma o dinamiki javnega mnenja, čeprav se mi zdi, da je vprašanje postavljeno pod vtisom rezultatov te vrste raziskav v večstrankarskih parlamentarnih sistemih Zahodne Evrope, kjer je spremenljivost javnega mnenja mnogo očitnejša. Mi pač te dinamike političnega javnega mnenja glede na prevladujočo naravo političnih odnosov in sistema nimamo in še ne moremo pričakovati. Spremenljivost političnega javnega mnenja je nekako ujeta v obseg dejansko odprtih alternativ, v obseg realnega pluralizma. Kar pa zadeva vrednotenje in stališča do temeljnih postavk sistema, ki ga označujemo s pojmom socialistično samoupravljanje, pa moram reči, da naše raziskave skozi dvajset in več let – tu ne mislim samo na tako imenovano javno mnenje, ampak na cel kompleks socioloških in politoloških raziskav – in še vedno kažejo izrazito „nespremenljivost“ teh

vrednotenj, visoko mero konstantnega pozitivnega odnosa do temeljnih sistemskih postavk oziroma do samoupravljanja kot vrednote. Tu je konstantnost zelo izrazita. Zamisel o socializmu je ljudem prejkoslej »všeč« – le praksa močno manj. To je pomembno predvsem z vidika vrednotenja stališč do ključnih družbenih in političnih vprašanj, kot jih ljudje sicer izražajo v tej dnevni dinamiki dogajanja.

Ob nezaupanju politikov do rezultatov javnega mnenja pa mislim, da gre tudi za pomanjkljivo politično kulturo. Gre pa tudi in – v bistvu – za zavračanje osnovnih programatskih postavk, na katerih naj se oblikujejo samoupravni odnosi in znotraj katerih naj delujejo tudi politične institucije. Rekel pa bi, da je dandanes to mnogo manj očitno, kot je bilo, recimo, deset ali pa še več let nazaj, ko so bila ta odstopanja najizrazitejša. To je pač lastno prilaščeni politiki. Laže je govoriti o demokratičnem sprejemanju določene zamisli, določene rešitve ali o referendumski podpori določene poteze, odločitve, če ne obstaja realna nevarnost, da bi kdo z raziskavo, z argumenti na javni tribuni ali na kak drug javen način pokazal na njeno pravo bistvo, namreč na odločanje s položaja oblasti. Tisti hip, ko pa obstaja nevarnost oziroma, ko je dana možnost, da politična presoja postane tudi predmet strokovne, raziskovalne presoje, podpore ali pa zavračanja, nastane neki delikaten odnos, neka negotovost, ki vodi od apriornih postavk h kritični presoji.

Ali bi lahko rekli, da raziskave javnega mnenja ne kažejo spreminjanja odnosa do politike, temveč spreminjanje odnosa do političnih struktur?

Seveda je vsakokratna politika izraz gledanj, vrednotenj in tudi interesov vsakokratnih političnih struktur. Mimo tega dejstva pač ne moremo. Politika se v svoji tekoči, aktualni izraznosti v zavesti ljudi kaže kritično. Pri tem je stopnja kritičnosti v odnosu do politike seveda predvsem odvisna od razrešenosti temeljnega vprašanja, ki neposredno zadeva interese ljudi – to je od obsega sprotne zadovoljitve osnovnih eksistenčnih potreb, pogojev njihovega preživetja in nad to ravniyo pogojev njihove kulturne eksistence. S tem hočem reči, da se mera kritičnosti javnega mnenja, pa tudi pozornost politike do pojava javnega mnenja v zadnjih letih, izostruje nekako z zaostrovanjem izrazov družbene krize.

Kljub vsem zapletom in nihanjem pa vendarle obstaja ta institucija raziskave javnega mnenja že dvajset let, vendar v Jugoslaviji zgolj in samo v Sloveniji. Kako to komentirate?

Razvoj raziskav javnega mnenja v posameznih družbenih okoljih znotraj Jugoslavije oziroma v posameznih republiških prostorih je po moji sodbi kazalnik demokratičnosti političnih in družbenih odnosov v teh družbah. Kritično sociološko, politološko raziskovanje predpostavlja neko notranjo primarno sproščenost, predpostavlja neko pozitivno razgibano politično ozračje, ki dopušča izpovedovanje pogledov ljudi; terja ali predpostavlja ustrezno profesionalno, tudi profesionalno etično oblikovane raziskovalce – in seveda vsaj deloma strpno politiko. To so trije temeljni pogoji. Strpnost politike v odnosu do teh raziskav, če gledamo iz naše lastne, slovenske izkušnje v minulih letih, se kaže najprej ob začetkih kot navidezna popolna podpora, kasneje pa v zapiranju rezultatov in omejevanju možnosti prenosa raziskovalnega izsledka v javnost. To omejevanje pa v glavnem ni poseglo na raven strokovne javnosti. Kritična točka v razvoju teh odnosov, na kateri so raziskave v drugih okoljih v začetku sedemdesetih let v celoti padle, sovпада z začetki obračuna s t.i. liberalizmom in restavracijo dogmatskih pogledov na temeljna družbena razvojna vprašanja. V tem času je odpravljeno oziroma zakrni raziskovanje javnega mnenja na jugoslovanski ravni, na Hrvaškem, v Srbiji itd. Raziskave pojava političnega javnega mnenja so odtlej samo sporadične, slučajnostne in samo v Sloveniji je ohranjena kot trajna, ponavljajoča se raziskava. Na podlagi izkušenj predvsem v zadnjih letih postaja raziskava javnega mnenja neke vrste trajnica slovenske politične kulture. Morda je to pretirano povedano. S tem hočem reči le, da gre tu vendarle tudi za vzpostavljen pozitiven odnos do pomena, ki ga družboslovno raziskovanje lahko ima v nekem družbenem, političnem okolju.

Letos ste spremenili tako imenovani vprašalnik. Kakšni so bili nagibi za to, kako ste ga verificirali, in še prej, kaj je od vsega začetka in je še danes v jedru vašega vprašalnika?

Raziskovalci ves čas, od začetka do danes, težimo k temu, da bi z izborom in vključevanjem temeljnih problemov in njihovim aktualiziranjem skozi čas v vsakem časovnem preseku odslikali kar se da pristno, resnič-

no podobo političnega razpoloženja ljudi. Hkrati pa da bi zagotovili pogled v spreminjanje stališč in vrednot. Rekel bi, da je v središču raziskave in prizadevanja raziskovalne skupine vseskozi razpoznavati, koliko je demokracija – in okoli nje se sučejo vsa prizadevanja, ki označujejo socialistični družbeni razvoj – primaren izraz človekove zavesti; koliko je kritičen odnos do družbenih razmer, do razmer v neposrednem okolju in seveda tudi do razmer na globalni družbeni ravni utemeljen na vrednotenju demokracije. Znotraj takega prizadevanja je v trajnici, v stalnici našega raziskovanja nekaj ključnih tem, nekaj ključnih kompleksov ali nekaj ključnih presečišč našega družbenega sistema in razvoja. Denimo, reflektiranje vloge obstoječih političnih organizmov pri nas: Socialistične zveze, Zveze komunistov še posebej. Če sem prej govoril o demokraciji, bi to dopolnil s tem, da je pravzaprav pojem demokracije v naši konceptualizaciji seveda prvinsko povezan s pojmom samoupravljanje. Tako pojmovano samoupravljanje je pravzaprav pomembna sestavina kontinuirane raziskave. Drugi temelj tega kontinuiranega opazovanja in raziskovanja je vloga političnih organizmov in še posebej Socialistične zveze oziroma Zveze komunistov v konkretnih slovenskih družbenih razmerah. Močno nas zanima, kako se klasična predstava o funkciji države v razvoju pretvarja, razkraja in obnavlja. Klasična predstava o državi, partiji ... se raztvaja in obnavlja predvsem v obsegu novo nastajajoče politične samozavesti, spoznanja o smislu in nujnosti oziroma možnosti emancipatoričnih teženj v družbi – pozitivnega odnosa do novih rešitev, novih postavitev, novih ureditev itn.

Ali javno mnenje sodi, da partija postaja specifična oblika družbenega gibanja, oziroma kako javno mnenje gleda na to, kako ZK – ne glede na to, kaj postaja ali kaj ne postaja – opravlja svojo družbeno vlogo?

Laže je odgovoriti na drugi del tega vprašanja. Namreč, kako in koliko ZK opravlja družbeno vlogo katalizatorja in usmerjevalca družbenih interesov, v najširšem smislu naša raziskava kaže, da so nihanja izrazita, pa vendarle še vedno prevladuje njeno pozitivno vrednotenje. Glede na zaostrene družbene odnose in na ostritev družbene krize pa se v odnosu do ZK kaže vse bolj kritična ost. Vrednotenje ZK je tako izrazito kritično – po težnji in po aktualnem poudarku.

Ali so do ZK enako kritični člani in nečlani?

Kritični so člani in kritični so nečlani. Pri tem je to razlikovanje poenostavljajoče, saj gre pravzaprav za členitev v tem smislu, da se oblikuje neki pavšalen odnos ljudi, ki ostajajo na nizki ravni politične kulture in katerih stališča so zelo neizrazita, mogoče slučajnostna. Tu so meje zelo zabrisane. potem pa gre za sorazmerno širok izbor kategorij ljudi, ki so družbeno angažirani, so sredi političnega življenja, so aktivni, ki razpolagajo s temeljnimi informacijami, ne glede na to, ali so člani ZK ali ne. Med njimi se seveda oblikuje ta kritični odnos. Na podlagi zadnjih opažanj pa lahko rečem, da je kritična os v vrednotenju družbene vloge ZK vendarle najizrazitejša ravno v domnevni socialni bazi ZK – pri nekvalificiranih, polkvalificiranih delavcih – tam je izražena kritika ventil za nerazpoloženje v zvezi z osnovnimi eksistenčnimi razmerami, v katerih ljudje živijo, za nemir in socialno negotovost.

Komentiramo iz podatkov, dobljenih leta 1986, kjer je rečeno tudi tole: Edini zaključek, ki bi ga lahko napravili, je, da slovensko mnenje potrebuje partijo, vendar potrebuje tudi večpartijski sistem. Tako ste napisali in se pri tem sklicevali na podatke, ki kažejo na stopnjo soglašanja in nesoglašanja z nekaterimi trditvami, ki so bile postavljene v vprašanju raziskave leta 1986. Na primer tudi s trditvijo, da bi morala biti ZK le ena od političnih partij, vsak posameznik bi sam precenil, za katero se bo opredelil. 60,3% se povsem ali pa v glavnem strinja s to trditvijo.

Končne interpretacije te aktualizirane smeri raziskave pravzaprav nimamo, ker je to prva „odmera“ te smeri v okviru raziskave, ki jo bomo v letošnji in v prihodnjih raziskavah nadaljevali. S tem hočem reči, da gre za posamičen podatek, dobljen v nekem časovnem preseku, in iz njega seveda ne kaže oblikovati neke dokončne presoje, neke fiksirane predstave. Mogoče pa je seveda na podlagi tega in vrste drugih raziskovalnih podatkov nedvomno potrditi, da je v politični zavesti Slovence politični prostor odprt in da teži k pluralizmu. V tem konkretnem podatku, ki je bil naveden, ne gre zgolj za kritiko ZK, ampak morda tudi za neko novo videnje vloge političnih organizmov oziroma institucij v naši družbi, ki je utemeljeno na veliki odprtosti, veliki širini že v samem izhodišču. Očitno je, da je to obča težnja, da razmišljanje o

odprtosti in pluralizmu ni omejeno zgolj na kulturnopolitični diskurz in na prostor znotraj političnih institucij.

Ali podatki kažejo predvsem politično razpoloženje v smeri pluralizacije, v pomenu avtonomizacije obstoječih političnih subjektov, kakor jih bolj ali manj definira obstoječi politični sistem?

Da.

Ali bi lahko rekli, da so ljudje kritični do ZK, ker jim ne uresničuje socializma?

Da, pa tudi samo deloma „da“, ker gre pravzaprav za bolj rudimentarno vprašanje. Ljudje so kritični do ZK tudi zato, ker jim aktualne gospodarske razmere ne omogočajo zaslužka na človeku primerni ravni preživetja. Če je to moč enačiti s socializmom, potem je tudi v tem primeru odgovor „da“. Gre za kritiko, ki je izraz krize, ki ni zgolj globalna družbena kriza, marveč je kriza individualnih in družinskih ekonomij, in je prej kritika kot izraz stisk, ki jih ljudje doživljajo, pa čeprav ob relativni blaginji, ki jo baje doživljamo v Sloveniji.

Kako ste preverili ustreznost radikalno spremenjenega vprašalnika?

Kar zadeva radikalnosti sprememb, bi bilo seveda nepošteno trditi, da so te spremembe res tako radikalne, ker smo nosilci in izvajalci raziskave isti ljudje. V radikalne spremembe verjamem samo ob hkratnem spreminjanju ljudi, ki te spremembe vnašajo.

Radikalna sprememba je, če ne vprašaš več: „Ali po vašem mnenju ZK uresničuje svojo družbeno vlogo?“, marveč vprašaš: „Ali naj bo ZK le ena izmed strank v sistemu?“

V tem smislu pristajam na to, čeprav radikalizem predpostavlja nove ljudi in nove ideje.

Nadomestimo besedo „radikalno“ z besedo „korenito“.

Torej, že korenite spremembe se v vsebinski zasnovi letošnje raziskave, pa tudi že v prejšnjih raziskavah, kažejo ravno v jasnejši usmeritvi k poznavanju novih oblik izražanja političnega hotenja, interesov in pripravljenosti, v usmerjenosti k razpoznavanju zametkov, nastavkov za širitev in

pestritev oblik izražanja in vsebin interesov, ki delujejo znotraj politike. V tem smislu je novost v odpiranju raziskovalnega instrumenta.

Nedvomno je situacijska novost v zasnovi letošnje raziskave njena usmerjenost k politično aktualizirani problematiki samih izhodišč Jugoslavije in položaja Slovenije v njej. Pri tem raziskovalce po eni strani vodi sam politični koncept spreminjanja, tak, kot je deklariran, po drugi strani pa vse refleksije na ta dokument, ki so nastale v slovenskem kulturnopolitičnem prostoru. V tem delu raziskave nas vodi težnja razpoznati, ali in kako ljudje oziroma posamezne kategorije ljudi sledijo tej razpravi o spreminjanju, kakšna stališča pri tem izražajo, kakšne interese kažejo, kako vrednotijo ponujene dileme oziroma alternativne rešitve – bodisi da gre za alternativne rešitve in dileme, kot so izražene skozi dokumente o spreminjanju ustave, bodisi kot se izražajo skozi dinamično kulturnopolitično razpravo ob ustavi.

Česa se Slovenci – po vzorcu – veselijo ob napovedanih ustavnih spremembah in česa se predvsem in čisto konkretno bojijo?

Na to vprašanje bomo poskušali odgovoriti v začetku julija letos, ker bomo seveda to poskušali raziskati. Zdaj o tem ne morem ničesar reči. Mene za zdaj bolj vznemirja enostavnejše vprašanje, bolj banalno vprašanje: Koliko Slovenci sploh vedo, da se nekaj dogaja v zvezi z ustavo?

Mediji in prireditve vendarle govorijo o tem, da se Slovenci zanimajo za ustavo in za ustavne spremembe.

Ja, tista srbska prisposodba „tresla se gora – rodio se miš“ morda celo ponazarja to. Pomembna dogajanja v političnem prostoru zadevajo pravzaprav samo izsek politične javnosti. S prisposodbo nisem hotel označiti posledic teh sprememb, ampak sem hotel povedati, da ob rezultatih dvajsetletnega opazovanja javnega mnenja prej ko slej ugotovljamo, da ključne bitke v političnem prostoru v enem – dobršnem – delu glav ostajajo nereflektirane. Če gledamo nazaj, to velja za vsa ta politična presečišča. Kaže pač kritično ugotoviti, da del ljudi političnega dogajanja ne spremlja kritično in sprejema dano. To je zavetje igre oblasti in vsakršne politične manipulacije in indoktrinacije. Tu je najugodnejše zaledje prevrednotenja države in etatizirane zavesti. To seveda ni nepomemben pojav.

Etatizirana zavest ima gotovo močno oporišče pri tistih, ki jih tepe drag kruh.

Da, pri tistih, ki jedo najdražji kruh ali pa, ki ga jedo najmanj ali pa pri tistih, ki morajo za preživetje najbolj prepletati svoje delo v delovnem okolju, v tovarni, z delom na zemlji. Gre za široko razprostranjeno kategorijo polproletarcev, polkvalificiranih, nekvalificiranih delavcev, ki ostajajo na obrobju političnega dogajanja.

Kakšna je družbena zavest tako imenovanega srednjega sloja?

O družbeni zavesti srednjega sloja v zadnjem času tudi v Jugoslaviji in v Sloveniji teče intenzivna ideološka razprava. V njem naj bi našli zametke tega, kar označujemo pod meščansko desnico. Rekel bi, da je družbena zavest srednjega sloja izrazito heterogena, polivalentna, pač glede na to, koliko in kako je ta sloj uvrščen v odnose upravljanja, v svet oblasti in moči. V tem smislu bi rekel, da govoriti o srednjem sloju kot o neki enoviti socialni kategoriji ni mogoče. Če pogledamo slovenske razmere, v ta sloj štejemo tako divergentne kategorije, kot so recimo humanistična in tehnična inteligenca, prosvetni delavci, obrtniki, potem uradniki vseh vrst, itd., itd. To je izrazito polivalentna kategorija. Kar zadeva politično zavest, se v njej ali skozi njo izraža ta polivalentnost.

Omenili ste meščansko desnico v okviru srednjega sloja. Kako bomo pa zdaj rekli večini članstva v ZKJ? Večinski sloj v ZK je srednji sloj.

Večina članstva nesporno sodi v to kategorijo in tudi zavest, ki jo izraža, je polivalentna, torej notranje členovito zavest te kategorije in skoraj nič drugega. Tudi druge raziskave, ne samo raziskovanje javnega mnenja, jasno kažejo, da je članska zavest izrazito polivalentna in se skorajda približuje profilu ali strukturiranosti politične zavesti istih socialnih kategorij znotraj družbe. Torej diferencialni učinek članstva, izražen skozi politično zavest, je majhen. Člani ZK se ločujejo po dejanski družbeni umeščenosti in bolj po formalni razvrščenosti v prostoru ali zunaj prostora v organizacije, mnogo manj pa po stališčih, po vrednotenju, po interesih in po aktivnosti. Le deloma se te razlike kažejo v formalno merjeni aktivnosti, ker imajo pač člani ZK neprimerno več formalnih pooblastil znotraj sistema kot nečlani.

Ali je za raziskovalce spraševanje o veri in Cerkvi še vedno enako pomembno kot takrat, ko se je o tem začelo govoriti?

Seveda, ker to pač odločilno določa našo eksistenco, naš razvoj; in raziskovalci ne moremo mimo tega. Bolj ali manj pa v nas obstaja neko neizpolnjeno pričakovanje, da se bodo ob teh trajnih temah raziskovanja skozi čas, glede na spremembe, tudi glede na krizo, ki jo doživljamo, vendarle nekoč pokazale neke temeljne razlike, neki temeljni premiki.

Kakšni so trendi v odnosu do vere in posebej do Cerkve?

Mislim, da ima empirično oporo teza o sekularizaciji, da pa je seveda ta proces počasen, nedinamičen in ne teče „pravilno“.

Kaj pa tako imenovana nova vernost ali nova duhovnost, ki z institucionalno cerkvijo ali vero nima nič zveze?

Tu v raziskavi nismo naredili preboja. Verjetno bi kazalo raziskavo prav na tej točki poglobljati in ugotoviti, koliko je pojavnost nove vere ali nove vernosti, prisoten, razširjajoč se v vrednotenju, v razmišljanju ljudi. Vprašanje pa je, kako se tem pojavom raziskovalno približati.

Tovariš Toš, kako se – po raziskavi – Slovenci počutijo v Jugoslaviji?

Če gledamo podatke za desetletje nazaj, bi rekel, da povsem normalno. Ugodno in neugodno, dobro in slabo – ampak da se počutijo v Jugoslaviji. Cela raziskava vendarle izraža «notranjost» njihovega počutja.

Torej večinski Slovenci gotovo ali nemara ne vidijo druge variante svoje državne pripadnosti kot v Jugoslaviji?

Morda gre tu za refleksijo na aktualno politično razpravo, ki je vsiljena. Za slovenski prostor mislim, da je ta dilema izmišljena. Na podlagi podatkov, ki kažejo na mednacionalne odnose, na vrednotenje aktualne situacije v Jugoslaviji na ekonomskem razsežju, razumevanja solidarnosti med republikami, itn. – vse to so problemi, ki so postali aktualnejši, lahko rečemo, da je kritičnost vrednotenja izrazitejša kot v preteklosti. Hkrati pa je seveda povsem očitno, da gre za postavljanje problemov, nakazovanje rešitev, za izrekanje kritike iz izhodišča, da smo v Jugoslaviji, da torej živimo znotraj te skupnosti, da doživljamo njene krize, naše krize. Da pa seveda pri tem poizkušamo vendarle ohranjati pra-

vico do izražanja svoje samozvesti, do svoje kulturne avtonomije, do možnosti sodelovanja pri odločanju o rezultatih lastnega dela ipd.

Naša raziskava v vsem dvajsetletnem toku ne glede na točko, na kateri bi to presvetlitev ali oceno opravili, ni kazala kakšne izrazite protijugoslovanske težnje.

To se pravi, da so Slovenci – glede na raziskavo javnega mnenja – absolutno za Jugoslavijo, za sedanjo Jugoslavijo?

No, če pravite za sedanjo Jugoslavijo, je to empirična kategorija, ki jo napolnjuje predvsem zavest o krizi, o tem bi rekel, da seveda nihče ni za sedanjo Jugoslavijo. Nihče ni za sedanjo Jugoslavijo v tem smislu, da bi pristal na trajnost, neizčrpno ponavljanje in obnavljanje krize, zapletov, omejitev, administrativnega in državnega prevladovanja nad razumom, moči nad pametjo itn.

Ko pravimo „za sedanjo Jugoslavijo“, mislimo na avnojsko Jugoslavijo, ne pa na kakšno tretjo. Če je bila kraljevina prva in je avnojska druga.

Iz avnojske Jugoslavije se je razvila ta Jugoslavija. Ta Jugoslavija je nesporno v krizi. In če gre za presojo, koliko se oblikuje zavezništvo za Jugoslavijo, bi rekel, da gre za težnjo po ohranitvi večnacionalne skupnosti avtonomnih narodov s pravico do jasnega izražanja svoje samobitnosti. Slovenci – to lahko sodim na podlagi vrste podatkov o vrednotenju mednacionalnih odnosov, o vrednotenju medrepubliških odnosov, itn. – Slovenci to jasno izražajo.

Lahko se vrnem k postavljenemu vprašanju – kam smo usmerjeni z letošnjo raziskavo. Glede na to da je prav ta problem močno aktualiziran v zadnjem letu skozi politično polemiko, ki teče in ki je usmerjena proti Sloveniji, bomo seveda ravno ta kompleks poudarili v letošnji raziskavi. Torej bomo poizkušali raziskati, kako se oblikuje zavest oziroma razpoloženje ob tem.

Boste pritrdili mnenju, da Slovenci niso nacionalisti, da pa nerazpoloženje, ki se včasih pokaže, izvira iz tega, da se njihov dohodek zapravlja brez haska in da nerazpoloženje izvira tudi iz kakšnih vehementnih nastopov unitarističnih demagogov ali pa prepričanih unitaristov?

Seveda. Prav gotovo to, kar je v jugoslovanski ali pa v delu jugoslovanske javnosti ustvarjeno oziroma poimenovano kot slovenski sindrom, ni pojav, ki bi bil v celoti artefakt. To je pojav, ki ima svojo odzivnost tudi v Slovenčevi politični zavesti. Točno je, kar pravite – v razmerah krize se vse bolj zaostrojuje vprašanje o racionalnem gospodarjenju z rezultati mojega, našega in skupnega dela. In če tu ni premikov, potem to ustvarja nerazpoloženje. Nerazpoloženje vre in lahko privre tudi do zaostritev in konfliktov.

Potem vprašanje oblasti – če deklarirana teza o samoupravljanju bolj ali manj razpada na prakso oblasti in se kolektivi znajdejo pred absurdnimi presojami, ki so omejene, ki celo terjajo čisto nemogoče, rekel bi čisto samomorilske poteze in neracionalno uravnavanje ekonomskih, kulturnih in drugih odnosov – pri tem imam v mislih učinkovanje takih ali drugačnih ukrepov, utemeljenih na moči in ne na razumu – potem to nujno povzroča kritično odbojnost, apatijo, umik, pasivizem. Po drugi strani pa razne oblike angažiranja, nasprotnega angažiranja, konfrontacije. Kajti angažiranje v takih razmerah nujno vodi do konfrontacij. Priče smo povečanemu izražanju nezadovoljstva, vključno s konfrontacijami, ko se posamezniki ali kolektivi znajdejo pred betonskim zidom. To ne velja samo za Slovenijo, marveč velja tudi za druga okolja in gre za obči pojav. Gre samo za to, koliko se v tej kritični politični zavesti v posameznih okoljih oblikuje prepričanje, da lahko z lastnimi silami prebijemo te zidove. Objektivno so zasidrane določene razlike v pogledih. Uveljavljeno je prepričanje, da krizo lahko mojstrimo z lastnim delom in pomagamo drugim. Seveda pa ne moremo krize drugih v celoti prevzeti na lastna pleča. Kajti prevzem krize drugih pomeni pravzaprav lastno krizo, lastno potonitev.

Slišali smo, da ste imeli v nekih krogih zunaj raziskovalne skupine težave z vprašalnikom. Ali je to res?

Ne. Mi debatiramo. Prej ste me vprašali, kako oblikujemo vprašalnik, kdo nam vprašalnik potrjuje. Moram zelo jasno povedati, da si že od vsega začetka nismo dovoljevali potrjevanja. Čeprav smo v nekem obdobju bili prisiljeni na potrjevanje. Že iz sredine prejšnjega desetletja nam vprašalnikov nihče ne potrjuje. Oblikujemo jih tako kot pri vseh drugih socioloških in politoloških raziskavah.

Prej ste omenili apatijo. Ali bi morda lahko rekli, da je ljudstvo včasih, zlasti v sedanjih razmerah, videti otopelo, da pa je v njem zanesljivo veliko energije. Zakaj se ta energija ne sprosti? Mislimo na to, da bi se sprostila v ustvarjalnem ali celo ali pa predvsem v solidarnem delu. Ali je tako zato, ker hočemo, da bi bilo čisto vse institucionalizirano?

Da. Čeprav ne izključno. Rekli ste, da so potenciali ne glede na krizne razmere – ti človeški potenciali – da so skoraj neizčrpani in da to velja za ta čas, kakor za čas, ki ga radi ponujamo kot zgled (vojna, povojna graditev, solidarizem, skupna akcija). Mislim, da je to prej ko slej še vedno res, da pa seveda ljudje za sproščanje, za angažiranje jasno izražajo neke pogoje. Ta primarna solidarnost ni solidarnost črede, ni težnja k fizičnemu združevanju, marveč je razumsko in čustveno raznovrstna solidarnost in angažiranje. Rekel bi, da gre za težnjo po možnosti bogatejšega, pestrejšega, izvirnejšega izražanja solidarnosti, aktivizma, angažiranosti. Velika zavora v razvoju družbenih odnosov v zadnjih desetih letih pri nas je prav gotovo še vedno ponavljajoča se težnja po vkalupljanju, institucionaliziranju vseh izrazov človekovega angažiranja. V potiskanju človeka po vsej sili v sistem. Izhajati mora vendarle iz „sreče“ in na njej graditi oblike povezovanja, izražanja, solidarnosti in opuščati sistem.

Kaj mislijo (in kaj hočejo) Slovenci

Govori vodja projekta Slovensko javno mnenje.
Spraševal je Štefan Kališnik.

Pred kratkim sem vas slišal, tovariš Toš, v ožjem, zaprtem krogu oporekati razumnikom, ki so obupavali in vzdihovali nad tem, da so Slovenci apatični, otopeli, omrtveli, da jih tako rekoč ne briga prihodnost. Trdili ste, da so angažirani, da iščejo in tudi vidijo perspektivo. Ali temelji vaše prepričanje tudi na tem, da se že več kot dvajset let ukvarjate z raziskovanjem slovenskega javnega mnenja, da ste vodja tega projekta?

Morda je šlo predvsem za oporekanje. Kajti, če kdo trdi, da smo Slovenci apatični, otopeli, omrtveli, kot pravite, in da nas prihodnost ne briga, to enostavno ni res, ni prava resnica. Lahko, da ima to oporekanje, drugačen, optimističen pogled kaj skupnega z raziskovanjem javnega mnenja, je pa tudi izraz mojega osebnega gledanja na razmere v okolju, na ljudi; morda pa je tudi izraz mojega nekritičnega optimizma. Današnjega Slovenca nič bolj kot druge (ne) označujejo nedejavnost, pasivnost, neobčutljivost, zadržanost, strpnost, beg pred lastno vlogo in odgovornostjo. Mislim, da smo današnji Slovenci povprečno angažirani, da pa nas določena vrednotenja in cilji celo razvnamajo, da delujemo kot gibanje. Tudi raziskava javnega mnenja v zadnjih letih razkriva več ciljno usmerjenega zavzemanja, več dejavnosti. In torej manj apatije.

Slovenci so torej realno optimistični. Kako se to sklada s statističnim 1,3 samomora (s prijavljenimi poskusi vred) na dan? Pona-vljam: 1,3 na dan, ob dva milijona prebivalcev republike.

Morda gre res za moj nekritični optimizem. V samomoru je nekaj alegoričnega. Človek z utrnitvijo svojega lastnega življenja nekaj sporoča, sporoča soljudem, okolju, družbi. To ravnanje prav gotovo ne simbolizira optimizma. Samomor je izraz zastrtosti, odklona, odpadništva, je svojevrstna herezija in hkrati vse temu nasprotno. Človeku zastane misel. Deset življenj vsak teden v narodu, ki se ponovno razpoznavajo; med ljudmi, ki iščejo nove možnosti lastnega in skupnega preživetja, med nadpovprečno vernimi Slovenci ... Imamo strokovnjake pri nas, ki iščejo razlago tega pojava, ki grobo reže v narodovo dušo, a je vendarle v celoti ne določa.

Kot se je nekdaj o raziskavah javnega mnenja molčalo (razen v redkih glasilih, tako letos, ob Slovenskem javnem mnenju 1990, po medijih kar frčijo podatki iz raziskave. Ob tem bi vas prosil, da bi poskusila nekako zarisati razpoloženje, upe, pričakovanja, bojazni ipd. Slovencev na začetku devetdesetih let, pred koncem tisočletja. Številke bi kajpak lahko izbrskal iz vašega sumarnika, vendar mi gre za vaše presoje. Podatki iz raziskave bi vam bili bolj ozadje in podlaga za mnenje o zadevah. Je to preveč kočljivo? Pri tem vendarle upoštevajva, da na vseh koncih radi „ocenjujejo“, ne da bi se na kaj opirali.

Če se človek četrto stoletje ukvarja z izkustvenim raziskovanjem družbe, ne more biti le analitik in statistični manipulant. Raziskava je zanj neposredno doživetje, vtis, občutje, oblikuje si predstave o dogajanju, o spremembah, ki niso podrobneje razčlenjene. Impresijo o Slovcu današnjega časa je protislovna. Slovenec kritično razpoznavajo neugodne spremembe v razmerah lastnega življenja in v svojem okolju. Izraža občutke ogroženosti svoje družine, svojega naroda, njune prihodnosti. Sprošča se iluzij, ki jim je v nedavni preteklosti nekritično podlegel. To se seveda kaže v razočaranju, v spoznanju o izgubljenih desetletjih, pa vendarle hkrati v novem optimizmu. Nekaj manihejskega je v združbi vrednotenja in ciljev, kot jih izraža: evropska usmerjenost in etnocentrizem, tržna usmerjenost in

egalitarizem, zavzemanje za politični pluralizem in svojevrstna idolatrija, individualizem ter usmerjenost v zasebnost in hkrati visoko vrednotenje socialne gotovosti itd. Slovenec devetdesetih let kaže neko do zdaj nevideno trdnost, moč kot posameznik in v združbi, narodu. Bolj prosto, svobodno izreka svoje prepričanje, svoje poglede, zavračanje. Če je za sedemdeseta leta značilna neka demoralizacija, osipanje etične utemeljenosti medčloveških oziroma družbenih razmerij, njihova ideološka zastrtost in institucionalno fiksiranje, potem bi za Slovence današnjega časa lahko rekli, da ga obvladuje neki nov etos, novo razumevanje lastnih, narodovih in družbenih možnosti in odgovornosti. Inteligenca spet prevzame svojo naravno vlogo oblikovalca kritične zavesti. Pisatelj, novinar, sociolog, podjetnik in celo politik drugače dojemajo svoje profesionalne vloge, se poklicno osamosvajajo. Vse bolj se uveljavlja ustvarjalni individualizem skozi zasebno podjetništvo itd. In naprej, Slovenca devetdesetih let označujejo visoka stopnja izražene narodne samozavesti, težnja pa samostojnosti in suverenosti – in hkrati prepričanje in odločenost, da bo to dosegel. Jugoslavijo dojema racionalno, brez iluzij, kot možnost in ne kot nujnost.

Katero vprašanje je stalnica v vaših raziskavah javnega mnenja vseh 21 let? In katera bi bila stalnica v javnem mnenju?

Več takih vprašanj je. Tako na primer v politološkem kontekstu raziskave postavljamo vseskozi vprašanje o odnosu do partije, o razumevanju njene družbene vloge, o delovanju političnega sistema, o občutku zunanje ogroženosti, o razumevanju ciljev jugoslovanske zunanje politike, vprašanje o vrednotenju razmer v Jugoslaviji v primerjavi z drugimi deželami oz. državami sveta (t.i. medsistemske primerjave) itd. Seveda pa smo skozi trajanje raziskave razvili več takih longitudinalnih vprašanj tudi v drugih tematskih sklopih raziskave, npr. v zvezi z raziskovanjem vrednot, v zvezi s kulturnim, potrošniškim, športnim vedenjem in aktivnostmi in tako naprej.

Glede stalnic v javnem mnenju lahko izrečem le vtis. Celotno obdobje označuje prevladujoče izražanje egalitarizma, čeprav v zadnjem času rahlo upada. In potem, raziskava vseskozi razkriva visoko stopnjo religioznosti ljudi, čeprav izpovedana religioznost v zadnjem času narašča. Laže pa je ponazoriti trditev o velikih spremembah v javnem mnenju oz. vračanje k

izhodišču. Mislim na začetke našega raziskovanja ob koncu šestdesetih let. V celoti gledano bi lahko rekli, da so stališča, razpoloženja, vrednotenja, kot jih odmerja raziskava v zadnjih dveh, treh letih, močno podobna tistim, ki jih je razkrila naša prva raziskava v tem nizu, leta 1968 in neposredno po tem.

Vaša vprašanja v raziskavi se glede na razmere pač spreminjajo. Kako so zaradi tega mogoče primerjave sedanjega javnega mnenja s tistim pred desetimi leti?

V raziskavi smo oblikovali sorazmerno širok nabor trajnih, longitudinalnih vprašanj. To ni predvsem izraz naše miselne lenobe, okorelosti ali pa nadojemanja sprememb, temveč metodološka nuja. Izkaže se, da so takšna vprašanja najboljši kazalniki sprememb.

Odnos do ZK je po svoje „stalnica“ šele zadnjih pet let. Tedaj ste ob začudenem vzdihu javnosti to vprašanje „detebuizirali“. Danes pa je to vprašanje samo eno izmed bolj ali manj pomembnih vprašanj in v sedanjih razmerah se odgovori nanj lahko spreminjajo tako rekoč iz dneva v dan.

Vprašanje o partiji postavljamo že kar 22 let, res pa je, da je bil odnos do ZK ponovno detabuiziran spet šele v zadnjih letih. Pravim spet, saj je kritičen odnos do ZK pokazala raziskava v letu 1968. Spreminjanje odnosa do ZK v zadnjih letih, torej iz leta v leto, pa se kaže predvsem v vse bolj izostreni kritičnosti do nje in v vse bolj neposrednem zavračanju njenega delovanja. Iz tega splošnega odklonilnega razpoloženja, ki je v zadnjih letih vse močnejše in se izraža predvsem v odnosu do partije – monolita, do nasilnega vsiljevanja njene avantgardne vloge, pa se zarisuje pozitivnejša predstava o delovanju Zveze komunistov v Sloveniji predvsem v meri, v kakršni se odreka avantgardnosti, zavzema za demokratičen model družbenega razvoja in avtonomijo naroda. Ta raziskovalna smer pa je z zadnjo raziskavo končana, seveda, če zaupamo v razvoj demokratičnega političnega pluralizma. ZKS – Stranko demokratične prenovе bomo seveda tudi v prihodnje pozorno opazovali v prepletu oziroma kontekstu drugih strank.

Kako bi označili medsebojno vplivanje raziskav o javnem mnenju, politike in izpovedanega javnega mnenja samega?

To medsebojno vplivanje določajo nosilci treh profesij: politiki, novinarji in raziskovalci. O njihovem profesionalnem součinkovanju še v bližnji preteklosti ni mogoče govoriti. Politika je novinarjem, pa tudi raziskovalcem predpisovala svojevrstno samoupravno dietetiko, ki je zagotavljala uveljavljanje ideoloških postavk. Če pogledamo rezultate raziskav javnega mnenja v sedemdesetih letih, zlahka opazimo, da je bilo doseženo „discipliniranje duha“ zavidljivo uspešno.

Pred koliko leti je slovensko javno mnenje „vsaj v sanjah“ pomislilo na vsaj približno take družbene in politične razmere, v kakršnih živimo ta hip?

To je obdobje tako imenovanega liberalizma, ki dokončno zatone s politično likvidacijo Kavčiča. To dobro ponazarjajo rezultati raziskav iz let 1968–1970.

Pred leti – do kdaj pravzaprav? – so ostajali rezultati raziskav v predalih, celo zaklenjenih. Zaradi politike (ali politikov), seveda. Zdaj se politika menda kar puli za rezultate. Ji ustrezete? Ali politiko kaj selekcionirate?

To o podatkih v zaklenjenih predalih – prisposodba pa je vendarle preostra, saj smo vsako poročilo razmnožili in razposlali v več sto primerkih – velja nekako za sedemdeseta leta. Razmere v osemdesetih so se postopoma spreminjale, deloma pa je k temu prispevalo tudi veliko zanimanje novinarjev z juga. Res pa je, da zanimanje za rezultate v zadnjih letih močno narašča. Če je le mogoče, mu ustrezemo. To, denimo, ponazarja tudi, da smo v zadnjem letu in pol izvedli dve raziskavi po naročilu slovenske skupščine v zvezi z dopolnili k zvezni oz. slovenski ustavi. Posebej zanimiva za politike pa je bila zadnja raziskava, saj v njej proučujemo odnos do političnega pluralizma oz. do posameznih strank in zvez. Takoj, ko smo opravili terensko fazo, smo vtise na podlagi rezultatov sporočili vsem zainteresiranim, od DEMOS-a do ZKS.

Ali Slovenci, v pluralistični družbi in pred volitvami (op.: zarekel sem se, da volitev sploh ne bom omenjal), razločujejo med osebnostjo (z moralnimi značilnostmi in intelektualnimi zmožnostmi), stranko, programom in naposled sistemom?

Zopet začenjajo razločevati. Na srečo živimo v Srednji Evropi, močno pod vplivom italijanskih, avstrijskih, nemških medijev. Če je v odnosu do političnih prvakov opazna zvrhana mera idolatrije, se v odnosu do strank in težko razpoznavnih razlik v njihovih programih postopoma nazirajo zavezništva. Ta zavezništva niso trdna, so prehodna in dinamična, pa vendarle kažejo, da se pluralni politični prostor zapolnjuje z osmimi pomembnejšimi strankami oz. zvezami. Posebnost dveh je, da sta izrazito stanovsko (kmečka zveza) oz. generacijsko (ZSMS – liberalna stranka) določeni. Kmetje torej naravno gravitirajo h kmečki zvezi; mladi še vedno mislijo, da pripadajo ZSMS – liberalni stranki. Obe stranki, ki prevzemata imeni iz evropske strankarske tradicije (socialna demokracija, krščanska demokracija), beležita ta hip nizko pripadnost, medtem ko stranka, ki prevzema ime iz ameriške strankarske tradicije (demokratska zveza), daleč najvišjo. Preostali stranki s preteklostjo DPO si programsko prenovljeni poizkušata ohraniti del starega in iščeta novo zavezništvo. To, denimo, ZKS – Stranki demokratične prenove uspeva po odhodu s kongresa in izstopu iz ZKJ.

So Slovenci nagnjeni k podpiranju ali vzpostavljanju delitve na dva globalna bloka (v Sloveniji, seveda), na tako imenovani komunistični in tako imenovani nekomunistični ali protikomunistični blok, ali pa so vendarle v širših razsežjih, med strankami in mimo njih, ali pa prav zaradi njih, natančneje opredeljeni?

Če to naravno težnjo k polarizaciji opazujemo iz vzhodnoevropske izkušnje, lahko rečemo, da je blaga, mehka. Ta ocena ne temelji na programskih postavkah ali izjavah, temveč na analizi zavezništev koalicije DEMOS-a, ZSMS, Socialistične zveze ter ZKS – SDP. V izpovedovanju vrednot ter zavzemanju za ključne družbeno-reformne cilje se te skupine med seboj bistveno ne razlikujejo oziroma če se, so te razlike predvsem izraz položajev v socialni strukturi in ne izraz idejne pripadnosti enemu ali drugemu bloku. Opredeljevanje med strankami – vsaj ta hip se zdi tako – poteka bolj stihijsko, fluidno, podzavestno in ustreza bolj kot težnji po polarizaciji na komunistični in antikomunistični pol težnji po prestrukturiranju oblasti in njeni razporeditvi na več središč. To pa je v naravi političnega pluralizma. O kakem množičnem antikomunizmu v Slovenčevi politični zavesti

ni mogoče govoriti. Kako bi to spravili v sklad z visokim pripisanim ugledom Milanu Kučanu? Pa z visoko pozitivno oceno sprememb v političnem delovanju ZKS v zadnjih letih, visokim zaupanjem političnemu vodstvu itd.

Število političnih zvez ali strank bi govorilo za neznansko politično angažiranje javnosti; število članov zvez ali strank bi utegnilo govoriti o nasprotnem. Niti niso tako redki ljudje, «ki si želijo miru», ki se morda tudi bojijo «drobljenja moči in zapravljanja energije», ki pa se predvsem nekako bojijo družbenih in človeških – ponavljam: človeških – razcepov. Kaj pravite k temu, glede na raziskavo?

Slovinci so že pred leti pozitivno ocenjevali družbena gibanja, pa vendar v njih le neznatno neposredno sodelovali. Zdaj velja ta pozitivna ocena političnim strankam. Ljudje od strankarskega pluralizma pričakujejo realno delovanje parlamentarne demokracije. Kot volivec v razmerah političnega pluralizma je človek razbremenjen totalne politizacije vseh področij življenja. Ni torej bistvenega pomena število članov strank. Pa tudi število strank ni bistveno, niti ni dokončno. Ni verjetno, da bi nove politične razmere povečale entropijo, pa tudi ljudje ne izrekajo te bojazni. Nove, civilne razmere strankarskega pluralizma bodo ljudem omogočale ciljno aktiviranje ali pa blagodejno politično pasivnost. Nedvomno pa bo količina zapravljenе socialne energije v novih razmerah bistveno manjša.

Osrednje vprašanje Slovenije, Slovencev, vseh zvez in strank v republiki (pa menda tudi v zamejstvu, zdomstvu in izseljenstvu) je položaj Slovenije danes in jutri. Bolj vehementni ljudje pri nas pravijo, da bi bili Slovenci takole na sploh kar takoj za odcepitev oziroma za odhod iz Jugoslavije.

Res je, da se nacionalna samozavest prelija v čustva, v ekstazo, v čustveno izražanje razmerja do lastnega naroda, v neke vrste blaženost. Vehementnežem, ki pravijo, da so Slovenci za odcepitev, pritrjuje tudi zbir odgovorov na tako postavljeno vprašanje. Več kot polovica vseh anketiranih se je v novoletnem političnem razpoloženju izrekla za odcepitev. To opredeljevanje je utemeljeno v prepričanju, da bi Slovenci lahko preživeli in se razvijali kot narod, socialno, kulturno in gospodarsko, tudi zunaj okvirov Jugoslavije. Celoten vtis na podlagi rezultatov raziskave pa razkriva pred-

vsem težnjo k visoki stopnji samostojnosti, avtonomiji in narodovi suverenosti.

Kako gledajo Slovenci na prihodnost svoje dežele in države, pa svojega naroda? So optimisti, skeptiki ali celo pesimisti?

Velika večina si Slovenijo zamišlja kot suvereno državo, vključeno v konfederaciji. Odnos do temeljnih razvojnih ciljev je skorajda do popolnosti zlit, amalgamiran. Popolna homogeniziranost se kaže v opredeljevanju za tele cilje: vsak narod naj si oblikuje svojo ureditev lastnega življenja; republike naj bodo suverene; Jugoslavija naj postane članica EGS; ukine naj se sklad za nerazvite; uveljavijo in izenačijo naj se zasebna in druge oblike lastnine, odpravijo naj se vse omejitve nad zasebno lastnino; podjetja naj delujejo po tržnih zakonitostih; vsakdo ima pravico do samostojne gospodarske dejavnosti itd. V tem popolnem zlitju pogledov in zahtev se izražata dvom in optimizem hkrati. Ljudje pričakujejo korenite spremembe zdaj, danes, letos, v tem desetletju.

Na čem utemeljujejo optimizem in česa se bojijo?

Morda je res, da je optimizem edino možna miselna in vrednostno predelava kataklizmične faze krize, ki jo preživljamo. Seveda pa se ljudje najbolj bojijo, da se ne bo nič spremenilo.

Nekoliko premaknjeno v teh okvirih: se Slovenci čutijo ogrožene?

Raziskava kaže, da sta najbolj ogroženi dobrini oziroma vrednoti človekovo dostojanstvo in obstoj naroda. Težnja za uveljavitev pravne države, civilne družbe in spoštovanje človekovih pravic se tudi zaradi najnovejših izkustev (proces zoper četverico, cinizem srbske politike v odnosu do Kosova, srbska blokada Slovenije, poizkusi reetimizacije, dominacija vojske v politiki itd.) še vedno izraža predvsem kot ogroženost. Seveda pa se Slovenci še vedno čutijo predvsem ogrožene v svoji nacionalni biti.

Deloma ponovljeno vprašanje, z drugim odtenkom: ali Slovenci trezno presojujejo odrešilno Evropo, ali je v pričakovanjih tudi kaj naivnosti?

Težnja za ponovno vzpostavitev Slovenije v Evropi je seveda polna protislovnosti. Dosedanje socialne in politične razmere so vsebovale

tudi posamične prednosti . To kaže tudi naša raziskava iz preteklih let. Ljudje so predvsem visoko vrednotili element socialne varnosti in sorazmerno odprtost in lahko dostopnost izobraževanja, kulture in zdravstva, pa tudi zavarovanost zaposlitve. Naivno je pričakovati, da bi vse te „pridobitve“ lahko brez izgub prenesli „v Evropo“. Morda je trg delovne sile najbolj delikatna točka tega prehoda, pa tudi naraščajočih socialnih razlik, ki bodo nastajale iz dela in kapitala, določene socialne kategorije ne bodo zlahka prenesle. Evropska težnja kot izraz nove socialne razvojne usmerjenosti je torej polna pasti.

Preden se Slovenija čisto osamosvoji (postane samostojna, ne se odcepi), je zelo pomemben odnos Slovencev do Kosova, pa do Srbije, in do hrvaškega – vsaj še pred kratkim – „med noge stisnjenega repa“ ipd.

Slovenčev odnos do Kosova je angažiran, večplasten ter oblikovan znotraj lastnega izkustva in vrednot. Kosovo predstavlja sublimat Slovencevega zgodovinskega izkustva zadnjih 40-ih let. Na policijski moči utemeljena avtoritarna oblast, slike o sovražnikih, skrajna sredstva politične in fizične prisile, politični procesi, zanikanje avtonomije večinskega naroda, preprečevanje civilnega upora z brutalnimi sredstvi državnega terorizma itd ... Odnos Slovenca do Kosova je izraz njegovega samozavedanja, je izraz razkritja samega sebe v drugem. Kritično označevanje razmer na Kosovu ni izraz resignacije, temveč aktivizma. Izterjava lastne suverenosti ni beg pred problemi drugih, temveč izraža prepričanje, da lahko ta kritična stanja končno presežejo le sami (brez naše policije, vojske, denarja za orožje in obsedna stanja itd.). Tisti „med noge stisnjeni rep“ pa Slovenec dojema kot del neposrednega evropskega okolja.

Kratkoročnejša zadeva: ali Slovenci verjamejo Markoviću? Drugače: kako gledajo nanj, zaupajo njegovemu programu?

Lahko bi rekli, da Marković še uživa splošno zaupanje, čeprav ljudje posamezne ukrepe iz njegovega programa zavračajo.

Določno mnenje imajo gotovo tudi o svoji, slovenski vladi. Za zdaj, za preteklost in za prihodnost. Ji zvečine kar apriorno pritrujejo, ker je pač „naša“, slovenska?

Slovenska vlada, v javnosti slabo upodabljana, ima med ljudmi začudo dosti kredita. V prid ji gredo relativen socialni mir v zadnjih letih, nizka stopnja brezposelnosti in k temu še občutek, da nam gre sicer dosti slabše kot našim evropskim sosedom, pa morda vendarle nekoliko bolje kot ljudem v drugih jugoslovanskih republikah.

Aktualen kompleks je jugoslovanska armada (oborožene sile, obramba). Kakšen je odnos do nje? In do tako imenovane slovenske vojske? Pa do gradnje jugoslovanskega nadzvočnega letala (ko so, npr., pred kratkim celo Zahodni Nemci spoznali, da takega projekta gospodarsko ne zmorejo)?

Armada se je detabuizirala šele v zadnjih letih in še posebej letos je prišlo to v raziskavi do izraza. Glede na spremembe v Evropi in še posebej na njenem Vzhodu v zadnjem letu se odnos do vojske kaže kot svojevrstna balkanska travestija. Vojska v očeh ljudi ni več vase zaprt in nedotakljiv sistem z ideološko obrambnimi funkcijami, temveč obrambni servis države. Vojaštvo postaja poklicna kategorija, služenje vojske pa je dolžnost (lahko tudi civilna), ki naj poteka ob popolnem spoštovanju vojakovih človekovih pravic in spoštovanju njegove individualnosti. Slovenci se zavzemajo za teritorializacijo vojske (služenje doma), za enote z nacionalnim jezikom poveljevanja ter za zmanjšanje vojaškega proračuna. Dodam naj še, da imajo Slovenci jasno izoblikovane obrambne vrednote in izražajo obrambno pripravljenost, ne vidijo pa več resničnega zunanjega sovražnika. O nadzvočnem letalu in njegovem ne-smislu pa tokrat niti spraševali nismo.

Jugoslovanski okvir zadeva zunanja politika. Kako sodi slovensko javno mnenje o njej?

O neuvrščenosti v Slovenčevi politični zavesti ni več sledu. Zavzema se za dejavno povezovanje v Zahodno Evropo oz. delovanjem za nevtralizem.

Slovenska pred kratkim znova prebujena narodna zavest se je nedvomno okrepila. Ali je zaradi zadnjih dogodkov v Srbiji (in Jugoslaviji) čutiti kakšna znamenja šovinizma, se pravi stališč, ki so hujša od ogorčenja?

Sprovocirana nacionalna samozavest nujno predre v šovinizem. Seveda se to kaže skozi posamezne preobčutljive, preostre, pregrobo reakcije.

Ponazoritev: skoraj polovica vseh bi ob odpuščanju dala delavcem iz drugih republik „prednost“. Pregretost političnih odnosov se izraža tudi v stališču do političnega samoorganiziranja delavcev iz drugih republik v Sloveniji – velika večina to možnost odklanja. Nekako polovica vseh meni, da zaposlovanje delavcev iz drugih republik Slovence ogroža itd. Da gre res za pregrete odzive, kaže visoko pozitivno ocenjevanje odnosov med Slovenci in delavci iz drugih republik v neposrednem bivalnem, delovnem okolju oz. v Sloveniji na sploh, pa tudi v sorazmerno visoki strpnosti, kar zadeva dostop delavcev iz drugih republik oz. Neslovencev do posameznih zvrsti poklicev. Samo pri poklicih, ki jih v preteklosti označujejo funkcije idejne in državne represije (učitelj, novinar, politik, miličnik), se kaže sorazmerno nizka stopnja nestrpnosti, medtem ko je za vse druge, še posebej za intelektualne in storitvene poklice, razumljivo izražena zahteva po dobrem znanju slovenskega jezika.

Je slovenski odnos do pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov, ki živijo ali delajo v Sloveniji, pavšalen, ali pa Slovenci med tako imenovanimi „južnjaki“ (ne zmerjam!) ločijo pripadnike različnih narodov? In ali je kaj razlike v odnosu do nekvalificiranih delavcev iz drugih republik in do tistih ljudi iz drugih delov Jugoslavije, ki so pri nas v srednjem in višjem srednjem sloju?

Teh vidikov tokrat nismo podrobneje preučevali. Iz raziskav etnične distance, opravljenih na vzorcu Slovencev in tudi drugih narodov v Jugoslaviji, pa je mogoče sklepati, da se pripadniki različnih narodov med seboj razlikujejo in da odnose med njimi označujejo večje ali manjše distance.

Se Slovenci čutijo ogrožene (reciva kljub samozavesti)?

Da. Čutijo se ogrožene, še posebej zaradi vsakodnevnih pritiskov, ki jih doživljamo, zaradi razmer na Kosovu, zaradi še vedno trajajoče gospodarske blokade, zaradi neuskladjivih razlik v gledanjih na prihodnost Jugoslavije itd.

Eden izmed vaših raziskovalcev, dr. Peter Klinar, je pred dnevi po radiu rekel, da Slovincem v njihovem pluralizmu manjka še etnični pluralizem. Je to res, in pa katerih vidikih? In kako to razlagate?

Do tega trenutka so vse oblike pluralizma še vedno le težnje, prividi. V razmerah, ko prevladuje občutek nacionalne ogroženosti, ko se sprošča

prizadevanje za nacionalno suverenost, je odnos do etničnega pluralizma skoraj nujno zastrt.

So Slovenci po vašem mnenju strpni?

Strpnost je še vedno prevladujoča značilnost Slovenčevega čustvovanja, na točki nacionalne suverenosti pa smo nestrpni (branim jo lahko tudi s sredstvi prisile, kot kažejo stališča do lanskega 1. decembra).

So Slovenci tudi dialoški, demokratični?

Vsaj v odnosu do razmer v Jugoslaviji pa še vedno prevladuje dialoško mišljenje. Raziskava ne kaže kakih teženj po prevladi, po „veliki Sloveniji“, težnje, da bi določali usode drugih.

Lahko bi spregovorila o revanšizmu, o spravi in podobnem. Zadeve so, kot se reče, večplastne. Najprej: pravijo, da je dosti takih, ki mislijo, da se je slovenska zgodovina začela lani, z ustanovitvijo alternativnih in opozicijskih zvez – tako kot se je bila za nekatere boljševike (in v obči indoktrinaciji) začela slovenska zgodovina leta 1941. Neprijazno je to, da takemu mnenju ploskajo tudi nekateri še pred kratkim partijci. Gre pa za to, da se iz takšnih krogov sem in tja zaslišijo revanšistični toni, tako opominjajo nekateri. Kako bi sodili po javnem mnenju?

Smo v fazi prenove zgodovinske in socialno psihološke anamneze slovenske družbe. Dogodke iz nedavne zgodovine, iz časa pred krizo, ki so pomembni za razumevanje in razreševanje krize, na novo vrednotimo. To je povsem razumljivo, še posebej glede na globino krize, ki jo doživljamo. Razumljivo pa je tudi, da se ob tem porajajo poizkusi nove dogmatizacije (zgodovine), torej zamenjave stare z novimi dogmami. V razmerah idejnega in političnega pluralizma pa imajo takšne dogmatizacije kratko dobo trajanja. Revanšizma kot močnejše izražene težnje iz rezultatov raziskave javnega mnenja nisem razbral, prej spravo.

Smo na vetrovnem področju (in območju). Bi kaj rekli o obračanju plašča po vetru, o ljudeh (če po vašem mnenju so taki), ki so zmeraj skrajno angažirani, tako rekoč vedno v prvih vrstah, vsakič s primernimi trobentami?

Seveda so – in jih veter nese, saj imajo velika jadra.

Druga kategorija – shema je zelo lesena – so tisti, ki pravijo, da je treba vso preteklost objektivno razjasniti, priznati dejstva, o vsem povedati sodbo (ne na sodnji). Ali ne bi prav to pomenilo neka-kšne sprave (sprave, ki je zlasti v nedefinirani obliki, ali pa „preveč definirani“, za nekatere tako spotakljiva)?

Dostop do zgodovinske resnice (dokumentov, virov, krajev tragičnih dogajanj itd.) je del zahtev javnosti. Nepopravljiva škoda je že nastala, saj je v podstat 40-letnega razvoja. Priznati dejstva, jih ovrednotiti, pomeni današnjim ljudem odpreti pogled na dogajanja, čustvovanja in dejanja takratnih ljudi. Ljudje čutijo, da to ni opravljeno, da je to treba storiti.

Se Slovenci morda kaj bojijo tega, da bi dosedanje eno samo resnico hotela zamenjati druga ena sama resnica?

Ta bojazen je, morda v podzavesti, vselej navzoča. Mislim pa, da ta čas med Slovenci prevladuje navdušenje nad pluralizmom. Bojazen pred eno samo – morda nasprotno – resnico je zakrita.

Kakšen je odnos Slovencev do političnega organiziranja vernikov, določneje: kristjanov? Imate ta odnos kaj bolj razčlenjen? Tudi med samimi verniki je nekaj dvomov. Drugi so „zgodovinski nasprotniki“, komunisti oziroma boljševiki med njimi; ti so imeli vseskozi odnos do vernikov, vere in Cerkve, čeprav so vernike „tepli“, kate-rikrat ne samo v prispodobi. Je pa, ob drugem, še velika množica liberalcev (ne najnovejših, s pred kratkim izoblikovanim programom – marveč tistih s provincialno miselnostjo 19. stoletja), ki za vernike sploh „ni vedela“.

Kar zadeva uveljavljanje vernikov v družbenem življenju, nekako prevladuje optimistično stališče do njihove popolne izenačenosti z neverniki. Manjši del jih izreka kritično mnenje, da so verniki le po zakonu izenačeni, dejansko pa ne. Čeprav izražanje vernosti narašča in se del vernikov organizira v lastni krščanskodemokratski zvezi in je Cerkev na Slovenskem vse bolj dejavna in navzoča v družbenem in kulturnem življenju, pa je gledanje na vse te pojave vse bolj strpno in civilno.

Sektaštvo preteklega časa je omejeno le še na posameznike, velika večina vernih in nevernih meni, da je vera človeku potrebna v današnjem

času, in le neznaten del vseh vidi v Cerkvi ustanovo, ki naj posega v politične odnose.

Ste v raziskavi spraševali o splavu, pa o družini? Kakšen je na splošno odnos do splava in kakšen do družine? Koliko otrok naj bi imela po slovenskem javnem mnenju slovenska družina? In ali se slovenskemu javnemu mnenju sploh zdi primerno, da bi se stranka, družba, država vtikale v družino (ne pa zgolj omogočale vsaj minimalne, če že ne optimalne možnosti, gmotne in druge, za družino)?

Družina je v Slovenčevi zavesti najvišje varovana vrednota in dobrina, ki jo je voljan zaščititi tudi s prevzemanjem največjih žrtev. Družina je zatem osnoven oz. prevladujoč motiv za delo. V tem se ne izraža predvsem Slovenčev altruizem, temveč socialna smiselnost, utemeljenost dela. Tokrat odnosa do družine nismo posebej in podrobno proučevali. Kljub izkustvu zadnjih desetletij je Slovenčeva predstava o družini ujeta v tradicionalno vrednotenje, lahko bi rekli konservativna. Visoko vrednotenje družine gre tudi na račun položaja ženske matere.

Od temeljne družbene celice h globalu: Za kakšen družbeni sistem so Slovenci? Ali razmišljajo v kategorijah socializem-kapitalizem ali kako „moderneje“?

Ta polarizirana predstava o svetu in nas je v zavesti ljudi zabrisana. Ne izraža se v razmerju oz. v razsežnosti kapitalizem – socializem, temveč nekako, kot pravi dr. Klinar, postmoderno. Družbeni sistem, h kateremu Slovenci težijo, ni enoznačno ujet v eni od obeh shem. Čeprav je vrednotenje prednosti sodobnih meščanskih družb iz neposrednega okolja izrazito, pa vendarle ne gre zgolj za preskok k njim; socializem kot vrednota, kot zavzemanje – in ne kot praksa, doživetje – ni izživet. Ljudje se izrekajo predvsem za human, demokratičen sistem z možnostjo izražanja in uveljavljanja različnih vrednot, interesov.

Ali se ljudje zavedajo (samo nekoliko hudobno rečeno: nekateri politiki ali vladajoči se ne), kaj pomeni v tržnem ekonomskem sistemu trg blaga, kapitala in ljudi? In če se zavedajo – kaj pravijo o tem?

Mislim, da je prav to razlog podzavestnega odmikanja od sheme kapitalizma. Ljudje občutijo aktualne procese diferenciacije kot izraz krize in hkrati kot posledico iskanja izhodov iz nje. Čutijo, da kot družba

stojimo na izhodišču nove diferenciacije, ki jo spremljajo pojavi diskriminacije. Ekonomski elitizem diskriminira ...

Ali Slovenci znajo dobro razločevati egalitarizem, solidarnost in pravičnost?

Ta vrednotenja bodo preizkušena šele v novih družbeno-ekonomskih razmerah. Težnja k enakosti je še močno ukoreninjena. Teza Županova o egalitarnem sindromu, čeprav spodbijana, še vedno ni presežena. Tudi v slovenskih razmerah ne.

Ali je pri Slovencih razvit socialni etos? (Seveda, tudi grabežljivost je posebne vrste „etos“, vendar, saj veste, na kaj mislim).

Če s socialnim etosom razumemo novo osmislitev spremenjenih družbenih razmer, novih družbenih ciljev, gibanj, situacij, institucij, novih družbenih odnosov, bi rekel, da ta ni razvit. Oblikujejo se nove zasnove za osmišljanje in vrednotenje. Zdi se, da je najmanj sprememb na individualni, na človekovi intimni ravni, v vrednotenju družine, največ pa pri družbeno-ekonomskih odnosih, v vrednotenju razkrajajočih se oz. na novo nastajajočih institucij itd.

Delo je bilo pri Slovencih menda zmeraj visoko postavljena vrednota. Kako je zdaj z njo? Je delo lahko vrednota že samo po sebi ali pa mora biti osmišljeno, in če, za kaj? (Nekaj ste o tem že rekli.) Ali je za ljudi vrednota tudi tisto delo, ki ni pridobitniško ali ki ni zgolj posledica Adamovega greha, ko je bilo človeku rečeno, da mu bo zemlja rodila trnje in osat in da bo v potu svojega obraza jedel svoj kruh ...

Delo je pri Slovencih od vselej visoko postavljena vrednota, njeno osmišljanje pa se spreminja. Ravnanja, ki niso izraz naravno utemeljene nomije, so zavržna. Tako so za Slovence med socialno patološkimi pojavi na vrhu: razmetavanje družbenega premoženja, podkupovanje kot pot do zelene dobrine, tatvina, neupravičeno bogatenje, izkoriščanje uradnega položaja v osebno korist. To so zavržna, čeprav pogosto navzoča ravnanja, še posebej v razmerah, ko se ljudje poganjajo za premoženjem. Delnice, obveznice, pretapljanje denarja v devize, v trajne vrednosti pa so sorazmerno široko sprejete poti pridobivanja oziroma ohranjanja vrednosti.

Se Slovenci kaj bojijo početja, ki smo mu deloma že priče, namreč razprodaje t.i. družbene lastnine, drugače rečeno javnega premoženja, ali celo narodnega bogastva? Se morda kaj bojijo domačega izkoriščevalstva in tujega izrabljanja, razmer, kakršne so bile doma na naših tleh pred 60 leti? Ali ob morebitnem strahu morda menijo, da vsaj v „postkapitalistični“ Evropi ni bil delavec tako izrabljan ali pa ni živel tako slabo kot v t.i. vzhodnem socializmu, vključno tudi z Jugoslavijo?

Predstava o Zahodu deluje v zavesti ljudi predvsem skozi koncepcijo države blaginje, skozi zaznano široko dostopnost do dobrin, ne dojamejo in ne vrednotijo pa vseh socialnih pasti in osti tega sistema. Raziskava kaže, da ljudje pozitivno vrednotijo potrebo po postopnem preoblikovanju neproduktivne javne oziroma družbene lastnine v zasebno. Vendar mora biti ta prehod ekonomsko in pravno utemeljen. Bojazni pred izkoriščanjem (diferenciacijo, socialno diskriminacijo, brezposelnostjo, nezaščitenostjo) zastira pričakovanje novega, nove racionalnosti, nove gospodarnosti, nove kakovosti življenja ...

Kolikšna je pri Slovencih resnična ekološka zavest? Ali je ta zavest samo na zastavah ali pa Slovenec na splošno ve, da je treba za boljše ekološke razmere tudi izredno veliko žrtvovati?

Ali je občutek lastne ogroženosti, ogroženosti lastne družine, ljudi v okolju zaradi nesmotrne izrabe (zlorabe) naravnih danosti in razmer v okolju že ekološka zavest? Občutek ekološke ogroženosti se je v Slovencu v zadnjih letih močno izostril. Ali je pripravljen spreminjati svoje ravnanje, se čemu odpovedati, kaj opustiti, pa raziskava ne kaže.

Ko sva pri žrtvovanju: Ali se je egoistični (kakor ga zmerjajo z juga Jugoslavije) in individualistični (s čimer se obklada med rojaki) Slovenec pripravljen za kaj žrtvovati? Celo dobesedno oziroma absolutno žrtvovati?

„Meni najbližji“ so moja in Slovenčeva osrednja vrednota. Zanje bi žrtvoval največ. Tudi pojem domovine sproža močne obrambne vzgibe v človeku. Kar dve tretjini vseh Slovencev izraža pripravljenost za velike žrtve pri obrambi domovine, pa tudi mir in človekove pravice sta visoko varovani dobrini. Pa vendarle, ali ni v tem nekaj predmodernega, ta potreba po žrtvovanju?

Kakšno ustavo hočejo Slovenci

O tem, kaj mislijo in kaj hočejo Slovenci,
na podlagi raziskave Slovensko
javno mnenje govori vodja projekta.
Spraševal je Štefan Kališnik.

V javnosti so prikazali od takrat že mnogo številke iz raziskave, vendar so šele vaši komentarji, ne da bi navedli eno samo številko, poglobljeno zarisali podobo o tem, to smeva reči, kaj mislijo in kaj hočejo Slovenci. Po tistem smo doživeli prevrat, zgodilo se je ...

... kot na Češkem, Madžarskem, v Bolgariji, pa vendarle tudi bistveno drugače – in še se dogaja. Pravega odgovora na vprašanje, kaj se je drugje zgodilo, še ni, so le različna gledanja. Tako, denimo, bocihumski profesor Papalekas meni, da gre pri tem v bistvu za konservativne kulturne revolucije, ki črpajo svoje impulze iz nacionalnih tradicij in nezlomljene identitete ljudstev Srednje in Vzhodne Evrope. Eden od pogledov govori o preadaptaciji prevladujoče politične avtoritarnosti, ki se prelija v nove institucionalne oblike. Spet je močno aktualizirana Bellova teza o koncu ideologij. Habermas pa, opazujoč razkroj in pretvorbe nekdanje Nemške demokratične republike, razvije tezo o „dohitevajoči revoluciji“, ki sprošča pot zamujenemu razvoju. Za kakšne prevrate pri tem gre in ali so to revolucije – in kaj pomenijo z vidika perspektive socializma, pa je težko reči. Pri tem pa gre prav gotovo tudi za poizkus dohitevanja zamujenega, za sizifovski napor, predmoderno stanje nekdanjih komunističnih družb uigrati v razmere postmoderne Evrope. Gre pa tudi še za kaj drugega in to kažejo razmere v Sovjetski zvezi, v Romuniji, pa tudi v Jugoslaviji.

Razmere v Jugoslaviji izražajo poln razpon možnih potekov preobratov – in tudi njihovih razlag. Zdi se, da Jugoslavija vse iz časov dveh cesarstev ni bila tako notranje razklana, kot je danes. Torej doživeli smo, doživljamo preobrat. Lanski svet, Evropa, Slovenija, je bila različna od letošnje.

Domnevam, da utegne biti zelo zanimiva primerjava lanske podobe z letošnjo in tako bom kratko malo privlekel na dan nekatera lanska vprašanja in odgovore nanje. Še bolj pa me tokrat zanima, kakšno ustavo hočejo Slovenci. Stališča kar velikega števila posameznikov in tudi skupin so sicer znana, vendar človek ne bi zmeraj verjel, da ti vselej zagovarjajo mnenja baze, čeprav radi govorijo tudi v njenem imenu.

Glede na spremenjene razmere, strankarski in oživljajoči se politični pluralizem, sklicevanje na bazo zgublja svoj realsocialistični blišč. Saj lahko gre za pristen spopad idej in konflikt interesov. Točka verifikacije pa so volitve.

Seveda se ne bova pogovarjala o ustavnih členih, poglavjih, alinejah, še manj o formulacijah, marveč o, reciva, nagnjenjih ljudi k takim ali drugačnim ustavnim rešitvam. Tako vas ne bom spraševal samo o zadevah iz ustave in za ustavo, marveč tudi o tistem, kar naj bi nakazovalo razpoloženje ljudi ali pa tudi kaj povedalo o vaši raziskavi Slovensko javno mnenje.

Saj samo to raziskava tudi dopušča. Zaznave ljudi so splošne, zabrisane in ne dosegaajo podrobnosti in posameznosti. Izražajo se skozi vrednote, njihovo spreminjanje, skozi razumevanje demokracije, narave političnega pluralizma ... Edino, kar ljudje jasno zaznajo, občutijo in izrazijo, so spremembe v razmerah njihovega preživetja, njih kot posameznikov, njihovih družin ...

Kako presoimate to, da ustavna komisija tako rekoč ne dela, če se že sestane, je nesklepčna, ali pa ugotavlja, da pravzaprav noče in ne sme stvari prejudicirati. Ali je to glede na javno mnenje upravičeno?

Ali je upravičeno, ne vem, res pa je, da imajo vse „prevratniške“ družbe že svoje nove ustave. Tudi Srbi in Hrvati jo imajo. Morda je pojasnilo v „mehki“ naravi slovenskega prevrata, ki ni tako ostro razmejil preteklo-

sti od sedanjosti, pa je zato prehod v prihodnost bolj odprt. Bolj „pri tleh“ pa je seveda razlaga o delitvi moči med koalicijskimi strankami in opozicijo, da je za sprejetje ustave potrebno soglasje med njimi – in da se niti enim niti drugim prav nič ne mudi na volitve.

Lani ste na mojo misel, češ da so Slovenci nekako otopeli kljub velikemu družbenemu vrenju, odgovorili, da se zadnja leta kaže več ciljno usmerjenega zavzemanja. Ali zadnja raziskava, narejena v decembru 1990, že po začetku novega sveta, kaže kakšne premike v zavzetosti in v angažmaju, v pozitivnem ali negativnem pomenu?

Prevrat še ni ničesar razrešil. Še vedno je zanos, je upanje – in je strah. Strahu je mnogo več kot lani. Razmere v Jugoslaviji se še vedno vse bolj zapletajo in ljudi je strah. Gospodarska in družbena kriza vse bolj pritiska na posameznika – in ljudi je vse bolj strah.

Razmere se tako naglo spreminjajo in z njimi najbrž tudi javno mnenje, da bi raziskava vsake tri ali štiri mesece mogla pokazati v marsičem različne podobe. Se motim?

Seveda so stališča ljudi dinamična in spremenljiva, njihova vrednotenja, ki oblikujejo podobo javnega mnenja, pa so mnogo bolj ukoreninjena in mnogo manj odvisna od tekoče medijske ali politične manipulacije, kot se zdi. Kako je sicer mogoče pojasniti, da nova zalivska „vera v orožje“ in grožnje fizičnih spopadov pred vrati lastnega doma pri Slovencih krepijo zavest o nevtralizmu in demilitarizaciji?

Lani ste rekli dobesedno: „Slovenca devetdesetih let označujejo visoka stopnja izražene narodne samozavesti, težnja po samostojnosti in suverenosti in hkrati prepričanje in odločenost, da bo to dosegel.“ Ali lahko to dobesedno ponovite, glede na rezultate nove raziskave?

Nič ne bi odvzel, dodal bi le, da je odločenost še izrazitejša, še bolj trdna.

Se Slovenci po vašem mnenju odločajo čustveno ali razumsko?

Kampanja o plebiscitu je ciljala na čustva. Presoja ljudi o samostojnosti pa ne more biti zgolj čustven odziv, odziv zamračenega uma.

Ali morete vedeti, ali so Slovenci za ustavo kot temeljno listino v vzvišenem, nemara celo patetičnem slogu, ali pa so za obširnejši

dokument s taksativno naštetimi pravicami in dolžnostmi države in državljanov?

Vse vzvišeno, patetično, privzdignjeno, nedojemljivo, nerazumljivo in ritualno v ljudeh vzbuja odpor.

Prihodnost more pač temeljiti predvsem na sadovih trdovratnega vztrajanja in tako rekoč nezaslišane življenjske volje naših prednikov. Iz česa pa naj bi formalno izhajala nova ustava slovenske samostojne države? Naj izhodiščno temelji na Venetih, na knezu Koclju, Karantaniji, Zedinjeni Sloveniji iz leta semnajststooseminštiridesetega, na NOB ali na čem drugem?

Čitalniško sladostrastno oživljanje lastne zgodovine današnjemu Slovencu ni lastno. Si zamišljate, kako bi izzvenela v Sloveniji proslava, podobna oni ob odkritju Jelačičevega spomenika v Zagrebu? Ali ne gre pri prevratu in iskanju nove socialne in politične identitete naroda za nekaj povsem drugega? Za svobodno osebnost, za kakovost življenja, za kulturo naroda, za demokratično družbo? Ustava je namenjena prihodnosti, zgodovina pa nas uči o preteklosti.

Kakšno kraljestvo srečnih naj bi utemeljevala nova ustava? Po vaših lanskih odgovorih so bili Slovenci za postmoderno družbo zunaj sheme socializem in kapitalizem. Bi mogli povedati, kakšen družbeni sistem bi Slovenci hoteli videti v ustavi?

Mislim, da je danes več kot očitno, da shema socializem – kapitalizem v evropskih razmerah ni več uporabna. In to ne predvsem zaradi propada totalitarnih realsocialističnih režimov, temveč zaradi celotnega razvoja evropskih družb v zadnjih 70-ih in še posebej v zadnjih 40-ih letih. Liberalni kapitalizem se je razkrojil – morda zato socializem ni več cilj. Slovenci si seveda ne želijo obnavljanja bolj ali manj odmaknjene preteklosti in najmanj obnavljanja liberalnega kapitalizma. Način njihovega doživljanja socializma je bil vendarle tako svojski, vsaj v zadnjem desetletju tako različen od totalitarnega realsocialističnega doživljanja, da so v njem ostale določene prvine in vrednote ob prevratu nedotaknjene ali pa se izražajo še močnejše. Slovenci si želijo demokratično urejeno socialno državo.

Bi mogli nakazati, kako Slovenec iz javnega mnenja gleda na svetost življenja v preambuli, o čemer se je ožji krog v javnosti toliko prerekal?

Dobra tretjina jih niti ne sluti, za kaj gre pri tem zboru, med preostalimi pa jih večina sprejema zamisel o „svetosti“ oziroma „nedotakljivosti“ življenja. Predvsem slednje razumevanje je verjetno zaradi bližine konceptiji človekovih pravic bolj izraženo.

Se Slovenci zavzemajo za učinkovit in hkrati nevaren predsedniški sistem ali pa za parlamentarni sistem, ki je kratkoročno morda manj učinkovit, dolgoročno pa gotovo primernejši in zlasti demokratičnejši od predsedniškega?

Zavzemanje za predsedniški sistem je močno izraženo. Ali na to vpliva zaupanje, ki ga uživa sedanji predsednik predsedstva, ali vrednotenje parlamentarne prakse v republiški skupščini ali predvsem zgledi iz drugih, sosednjih dežel – je konec koncev nepomembno. Pomembno je, ali se bodo pri iskanju ustavnega soglasja stranke sporazumele o najdemokratičnejših rešitvah pri oblikovanju sistema oblasti.

Prava polarizacija nastaja ob lokalni samoupravi oziroma ob regionalizmu. Nekateri izraziti anticentralisti v širših okvirih se bojijo federalizacije naše lepe dežele, drugi, z nasprotne strani, govorijo, nemara iz slabih izkušenj, o škodljivem centralizmu (v širših okvirih je bil povezan z unitarizmom).

Nasploh bi lahko rekli, da prevladuje blaga težnja k regionalizmu. Močnejše je izražena pri visoko izobraženih, visoko kvalificiranih, med volivci Demosa (SDZ, SDZS, Zeleni).

Polarizacija je še kje drugje. Pred letom dni sva govorila o polarizaciji Slovencev na dva globalna bloka, in ob tem ste rekli, da je polarizacija v Sloveniji blaga, mehka; šlo je, razumljivo, za komunistični in protikomunistični blok. Se opaža zdaj kaka polarizacija, morda nova?

Po volitvah in z delovanjem strank se je seveda začel proces postopnega idejnega profiliranja volilnega telesa. Če se gibljemo v postmoderni smeri, potem ne kaže pričakovati toge ideološke fiksacije volilnega te-

lesa, visoke „volilne zvestobe“, temveč dinamično volilno obnašanje: volilne zamenjave, protestno voljenje, neudeleževanje volitev. Seveda si slovenski volivec izkušnjo šele oblikuje, podatki pa opozarjajo na prisotnost takega pozitivnega trenda.

Če je bila pred prvimi večstrankarskimi volitvami, pred prevratom, opazna polarizacija na komunistični in protikomunistični blok, potem je danes bolj značilna polarizacija na strankarsko opredeljene oz. opredeljujoče se volivce in strankarsko neopredeljene volivce. Najmočnejšo »stranko« namreč sestavljajo znotraj volilnega telesa tisti, ki se ne čutijo povezane z nobeno od delujočih strank. Polarizacija znotraj strankarsko opredeljenega volilnega telesa pa ne poteka enoznačno na črti koalicija – opozicija, temveč v pestrem prepletu glede na različna razvojna vprašanja in vrednote. Tako so si, denimo, volivci krščanskodemokratske ter kmečke – ljudske stranke v svojih gledanjih in vrednotenjih prav gotovo najbližji in so „pol“ znotraj Demosove koalicije, pa tudi znotraj strankarsko opredeljenega volilnega telesa na sploh, njim pa so po opredelitvah najbližji volivci socialistične stranke. Volivci zelenih se po svojih opredelitvah približujejo volivcem socialnih demokratov in demokratov, pa tudi volivcem liberalnih demokratov, pa tudi prenoviteljev itd. Razlike v vrednotenjih, stališčih in interesih pa sicer najbolj izstopijo v razmerju med (potencialnimi) volivci kmečke, ljudske stranke na eni in liberalnodemokratske stranke na drugi strani. Seveda so te razlike strukturalno pogojene, saj so prvi povezani z delom na zemlji, manj kvalificirani, manj izobraženi in starejši, drugi pa najmlajši del najbolj izobražene urbane populacije volivcev. Predstavo o polarizaciji pa dopolnijo tudi podatki o razporejanju vernih volivcev med strankami. Razporejajo se med vse stranke, seveda pa so vsi volivci krščanskodemokratske in skoraj vsi volivci kmečke stranke verni. Verni volivci pa so tudi pomemben del volilnega telesa liberalnodemokratske stranke pa tudi Stranke demokratske prenovitve. Šele podrobnejše analize po naslednjih volitvah bodo pokazale na pravi pomen teh povezav.

Dolga leta ste spraševali Slovence o odnosu do komunistične partije oziroma do Zveze komunistov. Je bilo v zadnji raziskavi javnega mnenja tudi kakšno tako vprašanje?

V okviru aktualne raziskave smo zadnjič o Zvezi komunistov spraševali konec leta 1989 oz. pred volitvami.

Ste za zadnjo raziskavo opustili dosti standardnih vprašanj zadnjega desetletja in ali ste vnesli kakšno izrazito novo vprašanje?

Seveda je del našega železnega repertoarja izčrpan. To ne velja le za vprašanja o družbenopolitičnih organizacijah, ampak tudi o celi vrsti sistemskih specialitet, kot so samoupravne interesne skupnosti, participacija v organih samoupravljanja itd. Formulirali pa smo novo vprašanje v zvezi z lastninjenjem, reprivatizacijo, političnimi strankami, volitvami, človekovimi pravicami, soupravljanjem itd.

Na vprašanje o tem, ali ljudje ločijo egalitarizem, solidarnost in pravičnost, ste mi lani odgovorili, da se bo to preskusilo v novem socialnoekonomskem kontekstu. Se je že preskusilo oziroma pokazalo? In kako?

V zavesti ljudi se nesporno izostruje vprašanje solidarnosti in pravičnosti.

Februarja 1990 ste dejali, da bi za Slovence današnjega časa lahko rekli, da ga obvladuje neki nov etos, novo razumevanje lastnih narodovih in družbenih možnosti in odgovornosti. Hkrati ste dejali še to, da se vse bolj uveljavlja ustvarjalni individualizem. Se je to spoznanje po zadnji raziskavi kaj spremenilo?

Individualizem je še močneje izražen kot pred tem in se kaže skozi usmerjenost v podjetništvo. Ni presenetljivo, da največ podjetniške zagretosti sprošča populacija volivcev liberalne in liberalnodemokratske stranke. Individualizem pa se izraža tudi skozi visoko vrednotenje oz. zavzemanje za človekove pravice in oporekanje njihovem vsakršnemu omejevanju. Vzgon individualizma pa je zadrževan zaradi stisk, ki jih velika večina čuti na temeljnih solidarnostnih področjih oz. področjih, ki so zdaj bila pojmovana kot solidarnostna: zaposlovanje, dostop do stanovanja, zdravstveno varstvo, dostop do izobraževanja, celota pogojev za rojevanje otrok itd.

Ustvarjalni individualizem (reciva posebne, a elementarne vrste) je po nekaj vidikih in v nekaterih segmentih pokazal nevarno ostre ro-

gove. Gre za tako imenovano ropanje družbenega premoženja, ali ob toliko opevanem, zaželenem in nujnem lastninjenju za kriminal belih ovratnikov, o katerem je na nekem nedavnem posvetu rekel dr. Janez Pečar, da ga je težko odkriti, še teže dokazati in sankcionirati. Kako se ljudje, tisti, ki tega ne počnejo, počutijo ob tem?

Tega pojava tokrat nismo raziskovali. Ker je egalitarno norma kljub prevratu v ljudeh še vedno močno zasidrana, je seveda v njih – ob načelnem sprejemanju lastninjenja – dosti odpora celo proti „normalnemu“ lastninjenju oziroma reprivatizaciji. Zato je silno pomembno, da zakon – in še posebej praksa lastninjenja – ne obide načela pravičnosti in omogoči dostop do sedanje družbene lastnine vsem, ki so jo soustvarjali. To je še posebej pomembno v zaostreni socialni krizi.

Bi soglašali z mislijo, da „vaš“ ustvarjalni individualizem pelje politiko, politike in ljudi, družbo, v socialni darvinizem, ki je sicer po mnenju nekaterih sociologov veljavna in sprejeta civilizacijska norma v razvitem demokratičnem svetu? Kaj pravite o tej normi in njenem uveljavljanju?

Če je socialni darvinizem še vedno civilizacijska norma, potlej je socializem še vedno cilj. Slovenci solidarnost razumejo prvinsko in moderno hkrati. Politika, ki bo dopustila zrušitev temeljnih socialnih ravnotežij, bo doživela polom.

Kako sodite, ali so ljudje za to, da bi ustava določila možnosti šolanja sposobnih iz vse populacije, ali pa jim več pomeni to, da omogoča več organizacijskih oblik šolanja, določno: zasebne šole.

Zasebne šole ljudje sprejemajo, vendar ne kot nadomestilo za družbeni šolski sistem.

Prav zadnje dni se govori, naj bi na univerzi vpeljali šolnino.

Nonsens. Narod si tega ne sme privoščiti, politika pa ne more. Sicer pa z malo cinizma dodajam: omrtvičeno in razkrojeno študentsko gibanje potrebuje novih vzgonov. Sprašujem se, kako je mogoče študentom še kaj vzeti, ko jim le malo dajemo. In, ali si lahko osamosvajajoči se narod privošči še manj intelektualcev, strokovnjakov? Čeprav moram dodati, da se manjšemu delu populacije zdi doplačilo (šolnina) za fakultetne študije kar sprejemljivo – a večina to odklanja.

**Pri obči družbeni skrbi za šolanje vse populacije po mojem nika-
kor ne gre za kakšno solidarnost, marveč je to edina možnost, da
preživimo kot skupnost ali kot narod. Kako mislite o tem vi in
kako mislijo najini Slovenci?**

Če smo dospeli do sem, je to točka streznitve. Seveda pa to ne pomeni,
da šolski sistem in šolske ustanove niso potrebne temeljite notranje
presnove.

**Podobno naj bi tudi socialno in zdravstveno varstvo premaknili
bolj na t.i. individualno odgovornost oziroma „ekonomske teme-
lje“. Kako gledajo Slovenci na to? Ali je v njih kaj čuta solidarnosti
ob občem in splošnem dopovedovanju, da se bomo morali po pet-
inštiridesetletni karanteni naučiti popolnoma novega gledanja na
(družbeno-socialno) življenje?**

Ponavljjam, ni verjetno, da bi se Slovenci bili pripravljeni učiti živeti
povsem na novo in to na način, ki nas vodi bolj na Daljni vzhod kot
v Evropo.

**Po vaših presojah so bili Slovenci po prejšnji raziskavi glede priho-
dnosti Slovenije optimisti. So tolikšni optimisti tudi zdaj?**

Med ljudmi prevladuje zadržano upanje. Pa tudi strah in upanje. Osa-
mosvajanje veže pričakovanja in zmerni optimizem ljudi.

**Kakšen je intimen odnos Slovencev v suvereni samostojni Sloveniji
do Evropejcev na oni strani naše severne meje, takoj za mejo?**

Dokaj trezno kritičen. To je pokazala neka druga raziskava o imidžu
Avstrije, ki je sočasno potekala na Češkem, Madžarskem, na Hrvaškem
in v Sloveniji. Slovenci so v ocenjevanju današnje Avstrije in Avstrijcev
dosti bolj kritično zadržani – in jih ne doživljajo z distance.

**Profesor Bajt je pred dnevi dejal na televiziji (kjer so ga „pokaza-
li“ prvič!), da bi bila Slovenija s pomočjo tujega kapitala lahko
kar naglo ekonomsko uspešna družba, da pa to ne bi bila slo-
venska družba v tem pomenu, da bi bili (oz. ker bi bili) lastniki
kapitala in še kaj drugega (tudi nas Slovencev, mislim) tujci. Ali
Slovenci kaj premišljajo o tem? In kako naj bi se problem ustoličil
v ustavi?**

Če bi veljalo javno mnenje, bi morala biti v ustavi zapisana prepoved prodaje zemlje, gradbenih parcel, hiš in tovarn tujcem. Za takšno ureditev se zavzemajo tudi zagreti zagovorniki vračanja vsega po vojni odvezetega premoženja. Za tako prepoved se še posebej zavzemajo volivci kmečke ter krščanskodemokratske stranke.

Pred časom je dr. Peter Klinar trdil, da Slovincem manjka etničnega pluralizma. Je to še zmeraj res? Kakšen je po vašem mnenju odnos Slovencev do avtohtonih narodnosti na tleh Republike Slovenije in kakšen je po rezultatih raziskave odnos Slovencev do pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov, tistih, ki živijo v Sloveniji? Problematika pomeni seveda tudi ustavno materijo.

Politizacijo mednacionalnih odnosov na ravni republik se izraža tudi na medosebni ravni. Odnos Slovencev do pripadnikov drugih jugoslovanskih narodov je zadržan, z odtenki šovinizma. V okviru ustavne tematike se to kaže predvsem v težnji po dviganju ovir ob dostopu do državljanstva. Najbolj pride to do izraza pri volilnem telesu kmečke in krščanskodemokratske stranke ter socialistične stranke. Pri tem pa so bolj „libertetno“ usmerjeni volivci liberalnodemokratske stranke, prenovitelji in zelenih.

Ali Slovenci po vaših spoznanjih sovražijo Srbe, ali se jih bojijo, ali so jim po svoje celo naklonjeni, le to hočejo, naj jih oni pustijo pri miru oziroma naj oni ne odločajo o njih?

Analiza medetnične distance sicer nakazuje spremembe, ki pa ne dopuščajo sklepa o „sovražnem narodu“. Cinizem srbske politike, ki se kaže skozi kompleks Kosovo, skozi postopno zaostrovanje in militarizacijo srbsko-hrvaškega konflikta – in še enačenje srbske politike z vojsko – to so okoliščine, ki določajo odnos Slovencev do Srbije v zadnjem času. Tako se torej zgodi, da je Srbija med vsemi sosednjimi in bližnjimi državami na prvem mestu, daleč pred drugimi, kot država, ki ogroža Slovenijo.

Brez zveze s prejšnjim se srečujeva s tanki, kalašnikovci ipd. V javnosti se razvnamajo polemike o tem, ali naj Slovenci imamo svojo vojsko, ko ne bomo imeli več jugoslovanske. Ali so Slovenci za demilitarizacijo?

Predvsem, Slovenci so za demilitarizacijo, če s tem pojmom razumemo: vse manj orožja, vse manj denarja za orožje, vse manj denarja za vojsko, priznavanje ugovora vesti, prostovoljno služenje vojske, vse manj profesionalne vojske, če pa že vojsko, potem lastno nacionalno vojsko in za ustavno opredelitev njenega postopnega prenehanja. In končno, Slovenci se zavzemajo za nevtralnost.

Četudi bi imeli v uniformah zgolj gasilce in policijo, ne bomo mogli prebiti brez «kokard», pomeni brez grba, brez zastave. To kajpak ni samo estetsko vprašanje, marveč izrazito politično in hkrati ustavna materija. Prerekanje o slovenski zastavi v prihodnje zdaj zapravlja čas in moči, ko se slovenska družba gospodarsko grozljivo seseda, ob čemer je ta hip manj pomembno, kakšne so barve in katera je smer barvnih pasov, in kakšni so emblemi. Vendarle: Kako mislite, da gledajo Slovenci na zvezdo v zastavi, na Triglav z zarisanim morjem, na panterko zverino, na čisto, vseh lepot in nesnage prosto trobojnico?

Bitka za simbole je bitka za preteklost. Ljudje ne terjajo predvsem nove preteklosti, temveč novo prihodnost.

Med človekovimi pravicami, ki jih mora zagotavljati ustava, je tudi „pravica do svojega telesa“. Tu mislim na splav, o katerem je bilo veliko razpravljanja oziroma polemike. Različni so tudi pogledi na to, ali naj sploh pride določilo o splavu v ustavo ali ne. Kaj pravi o tem slovensko javno mnenje?

Pri tem se lahko oprem na odgovor, ki ga je dal na to vprašanje Zdenko Roter, ki je rekel, da kar zadeva nadzor rojstev, laični javnosti ni mogoče očitati nihilističnega odnosa do življenja. Njen odnos je moralno zelo natančen. Poenostavljeno rečeno javnost je za splav, vendar v strogo nadzorovanih, iz zdravstvenih in socialnih razlogov upravičenih razmerah.

Ali naj bo o tem kaj zapisano v ustavi, pa nismo spraševali.

To je kajpada tudi žensko vprašanje in glede na to, kakšna je obravnava žensk, lahko pridruživa še marginalne skupine. Kako gledajo Slovenci na družbeni in ustavni položaj žensk?

Začudo močno se uveljavljajo patriarhalni pogledi. Najmočneje se izrazijo skozi stališča volivcev kmečke, krščansko-demokratske in socialistične stranke.

Vaše raziskave so se že zdavnaj ukvarjale z vero, Cerkvijo, in to je kajpak tudi ustavna materija, že od nekdaj. (Ve se, kakšna so določila, in prav tako, kakšna je bila praksa.) Kakšna določila o veri in Cerkvi si želijo Slovenci imeti v ustavi? Jasno je, da ne vsi enakih. Vendar, kakšno mnenje prevladuje: Ali naj se Cerkvi in vernikom samo dopusti popolna prostost, ali pa naj ustava s svojimi določili zagotovi še posebno državno podpiranje cerkvenega in verskega življenja?

Velika večina – tudi vernih – Slovencev se zavzema za ločitev Cerkve od države. V Cerkvi Slovenci ne vidijo politične institucije in ji ne pripisujejo nalog v zvezi z državo, pa tudi obratno.

Politični in strankarski vodje med sabo niso kaj prida zgledno dialogiški. Ali so, po rezultatih vaše raziskave, kaj bolj dialogiški Slovenci nasploh?

Usmerjenost k argumentom in strpnost sta temelj za dialog.

Pred kratkim je rekel na televiziji predsednik republiške skupščine dr. France Bučar, da imajo vse slovenske stranke tako rekoč enake programe, vsi strankarski vodje pa so med sabo skregani. Kako to komentirate, kako to odseva v slovenskem javnem mnenju in kako se bo poznalo pri izdelavi in sprejemanju ustave?

Stranke so še v procesu konstituiranja, njihovi programi še niso prosojni. Kompleks „nacionalnega osamosvajanja“ prikriva razlike. Na prihodnjih volitvah bodo te razlike postale transparentne oz. bodo posamezne stranke brez lastne identitete in volilnega zaledja enostavno izginile. Strankarsko opredeljeni del volilnega telesa nakazuje možne programske razlike v prihodnje. Prepiri med strankarskimi voditelji pa so kar dobro sproti poplačani na lestvicah ugleda. Sicer pa je to del manire strankarskega pluralizma.

Pred letom dni, se pravi še v starem sistemu, ste dejali, da ima slovenska vlada, v javnosti slabo upodabljana, med ljudmi za čudo dosti kredita. Bi to lahko ponovili, se pravi rekli za sedanjo vlado?

Lahko kar pritrdim. Tudi za novo vlado velja, da se v javnosti slabo uveljavlja, pa ima med ljudmi začudo dosti kredita.

Skrb za okolje je nedvomno eno izmed življenjsko pomembnih področij. Lani je po vašem mnenju veljalo, da se je občutek ekološke ogroženosti v Slovencu v zadnjih letih močno zaostрил. Vendar, ali je pripravljen spreminjati svoje ravnanje, se čemu odpovedati ali kaj opustiti, pa raziskava ne kaže, ste rekli. Vam je zdaj znano kaj več o tem, namreč, ali se ljudje zavedajo, da je za rešitev okolja in sebe treba kaj žrtvovati? Tudi to je vsekakor ustavna materija.

Slovenčeva ekološka zavest je prodrla do tega spoznanja.

Pred letom dni ste mi na vprašanje, ali so se Slovenci pripravljeni za kaj zares žrtvovati, odgovorili z vprašanjem, češ ali ni nekaj premodernega, ta potreba po žrtvovanju. Vprašam vas, doktor Toš, koliko so se Slovenci pripravljeni žrtvovati za domovino ali celo pripravljeni umreti zanjo? Ali je republiški poslanec, ki je takšno svojo pripravljenost slovesno razglasil v skupščini, redka izjema?

Fatalistov te sorte je med Slovenci danes le malo. Zato tudi tak odnos Slovencev do vojaškega poklica, vojske nasploh in težnja k demilitarizaciji. Tisto, kar bi Slovenci branili tudi z žrtvijo življenja, jim mora biti mnogo bližje, to so njihovi najbližji, družina. Takih, ki ne bi bili pripravljeni sprejeti žrtev za svoje najbližje, pa skoraj ni.

Prehod in vrednotenje v njem

Ob raziskavi Slovensko javno mnenje
1991 – slovenska družba na prehodu
v demokracijo, govori vodja projekta SJM.
Spraševal je Štefan Kališnik.

Ali ni, gospod Toš, znamenje posebne zrelosti Slovencev (ob vseh banalnih in včasih komaj verjetnih neumnostih, ki jih zganjamo, zlasti po svojih predstavnikih), da tako neevforično, mirno postajajo nacija, se pravi narod s svojo suvereno državo, da jih ne razganja dogodek ali dosežek, kakršen se pripeti v zgodovini naroda ali nacije le enkrat?

Mislim, da je tega v povprečju kar dovolj, več od tega bi kazalo na nedemokratsko bistvo tega osamosvajanja, na prilaščanje „sna in prizadevanja“ generacij s strani posameznikov in skupin. Več takega dogajanja potrebujejo samo tisti, ki prodajajo, tržijo dogodke.

Slovenci smo demantirali Engelsa („nezgodovinski narod“), Cankarja („hlapci“, „nevreden ostanek, ki ga ni pomorila protireformacija“), novodobne psihologe („ponižni, ubogljivi kimavci“) tudi in znova lani (poletni obrambni boji ipd.). Lani ali predlanskim ste v takemle pogovoru dejali, da bi se bil Slovenec pripravljen žrtvovati predvsem za svoje najbližje. V vaši zadnji raziskavi pa je kar 78,5% vprašanih reklo, da bi glasovali za samostojno Slovenijo, tudi ko bi bili ob plebiscitu vedeli, da bo odločitev o samostojnosti povezana z vojaškim spopadom in gospodarsko krizo.

Neverjetna, pa že pred leti razpoznana je ta strnjenost predstave Slovencev o nujnosti zagotovitve samostojnega razvoja. To se je jasno pokazalo v raziskavah nekako od 85. leta naprej. Raziskovalci seveda sploh nismo dvomili o izidu plebiscita, ob vseh strahovih posameznih politikov. Res pa je seveda, da je cena, ki smo jo plačali za državno osamosvojitve in mednarodno priznanje, pomembna in hkrati nizka, če pomislimo na dogajanje na Hrvaškem. Ali bi bili Slovenci pripravljeni prevzeti nase usodo hrvaškega osamosvajanja?

To seveda ne pomeni, da smo Slovenci militaristi?

Ne, nasprotno. To pomeni, da Slovenci pravilno dojemamo, da se nismo osamosvojili predvsem z orožjem in fizično silo, temveč s potrpežljivostjo, umom, razumom, sporazumevanjem in ob spoštovanju pravil mednarodne skupnosti.

Če je resničen, je zanimiv podatek, da bi Slovenci dali obrambnemu ministrstvu manj denarja, kot ga zahteva, policijskemu pa več.

To ni točno. Obema bi ga dali manj. Takih, ki se zavzemajo v danih razmerah za „več denarja za vojsko“ in „več denarja za policijo“, je v opazovani populaciji le petina do sedmina.

Pred (že davnimi) leti o raziskavah javnega mnenja, kaj šele o rezultatih, v javnosti ni smelo biti ne duha ne sluha. Nekaj let nazaj so mediji pripenjali vaše tako rekoč še vroče rezultate kar na bojne zastave. Ob predstavitvi svoje zadnje strokovne raziskave, že pred božičem, ste padli, čeprav s četrstoletno tradicijo, skorajda v medijsko gluho, bohotili pa so se podatki drugih medijskih raziskav (anket, sondaž, top lojtrc, priljubljenosti politikov). Šele pozneje so nekateri predstavili, v skromnejšem obsegu in s šibkejšimi poudarki, nekaj vaših rezultatov. Med vztrajne spremljevalce vašega dela lahko štejemo npr. gospo Alenko Puhar.

Res je, Alenka Puharjeva je kot urednica Sobotne priloge, kasneje pa tudi kot novinarka pri Teleksu rada in za bralce zelo zanimivo popisovala naša „odkritja“ in podatke. Res pa je tudi, da jih je zavoljo tega večkrat dobila po prstih. Ne sme pa pozabiti tudi na gospoda Štefana Kališnika, tudi iz Delove hiše. Tokrat pa nas je zapustil le dnevnik Delo, ki raje bralcem prinaša svoja raziskovalna odkritja. Sicer pa so o

tej raziskavi že obširno pisali pri Večeru, Dnevniku, Slovencu – in tudi govorili po radiu.

Tiste „lojtrce“, ki razmeščajo po klinih resnično zaslužne može (žensk ni med njimi, kar je seveda spričevalo slovenske družbe in njene miselnosti) in tudi nastopače, vzbujajo v javnosti tudi odpor in celo srd. Bi povedali o njih, namreč teh anketah in sondažah, svoje strokovno in neljubosumno mnenje?

Zakaj neki ljubosumje? Politika je preresna stvar, da bi se iz nje ne mogli tudi norčevati. Sicer pa jo mediji spreminjajo tudi v predmet svojega kupčevanja. Moj vtis je, da gre pri tem predvsem za medijski marketing, torej medijsko kupčevanje, kot posledico notranje pregretosti medijskega prostora, tekmovalnosti in prerivanja. Nekoč monopolno Delo tega ni počelo, monopolna televizija tega tudi danes ne počne. Posamezna radijska in časopisna uredništva po so močno vpeta v to igro, mislim pa, do bo tega z dozorevanjem demokracije v prihodnje vse manj. Zaupam možnosti, da bomo nekoč tudi mi demokratična družba. Pri tem so ankete in sondaže le uporabljeni ali zlorabljeni instrumenti. Da to slovenskemu empiričnemu družboslovnemu raziskovanju škoduje, pa ni povsem na dlani. Večina zahodnoevropskih družb je mnogo bolj izpostavljena takim in podobnim pristopom, pa vendar empirična sociologija in politologija še vedno najdeta in utrjujeta svoj prostor.

Glede na nekaj rezultatov vaše raziskave bi pomislil, da v družbi lahko še zmeraj deluje „Štrekljev sindrom“, če to, posrečeno ali ponesrečeno, tako imenujem. (Kaj mislim s „Štrekljevim sindromom“: Ko je Štrekelj v svoji zbirki narodnih pesmi objavil tudi nekaj bolj kosmatih narodnih, pesmi iz ljudstva, so zagnali zoper njega vik in krik: pohujšuje nedolžni slovenski narod, nepokvarjeno ljudstvo.).

Tudi v odzivih na „lojtrce“ je nekaj te štrekljevščine. Pritožujejo pa se tudi ljudje, ki imajo svoj edini prav, pa ga raziskave ne potrdijo. Kot da nismo tako daleč proč od 70-ih let, se zdi – pa vendarle so razlike velike. Nobenega končnega razlagalca pravšnjosti ni.

Natanko pred dvema letoma in natančno pred enim letom ste takemle pogovoru zarisali prerez slovenske družbe in njene miselno-

sti, ne da bi navedli en sam številčni podatek. Podatki so vam bili podlaga za analizo. Zanimivo pa je, da bi zdajle pravzaprav lahko dobesedno ponovil skoraj vseh štirideset predlanskih vprašanj, le kakih pet bi jih iz časa pred prehodom v parlamentarni sistem izpustil ali nadomestil z drugimi. To bi bilo le na videz statično, saj bi odgovori ravno na ista vprašanja kazali proces in celo mejnike v njem (in stalnice). Gre mi pa tudi za presoje, za katere skoraj gotovo nimate raziskovalnih rezultatov.

Težko je v obdobju dveh let, pa čeprav ob družbenem preobratu, vojni in osamosvojitvi, pričakovati globlje spremembe v človekovem razumevanju in čustvovanju, v njegovih vrednotah in interesih. Premiki, spremembe nastajajo, vendar mnogo bolj zložno, kot menijo tisti, ki se čutijo poklicane za spreminjanje. Veljko Rus v svoji imenitni novi knjigi nihanje med antikomunizmom, ki zanika vse, kar se je dogajalo v bližnji preteklosti, in postsocializmom, ki opredeljuje prihodnost kot prazen prostor, razpozna kot osnovno značilnost časa, v katerem živimo. Pa vendar lahko rečemo, da je preteklost v nas skoraj neizbrisljivo prisotna, še posebej če je še živa v sporočilu in prenosu. In, da vsako obdobje nosi s sabo pozitivne vrednote in doživetja. V totalitarnih družbenih okvirih je bila, bi bila ta neizbrisljivost preteklosti, ta počasnost spreminjanja vrednot razlog za nestrpnost in dejanja zla. Za ponazoritev: razumevanje družbenega bistva lastnine je ljudem ostalo kljub desetletjem izgubljene izkušnje. To, denimo, kažejo raziskave iz sredine 60-ih let in tudi vse kasnejše, ki so kazale na nesprejemljivost omejevanja zasebne lastnine v obrti, trgovini, malem podjetništvu in še posebej lastnine nad obdelovalno zemljo. Ob koncu 60-ih let raziskava zabeleži zavzemanje za delničarske oblike lastnine, ponovno se postavi problem produktivnega zasebnega vlaganja ipd. Institut lastnine je vseskozi neizbrisljivo prisoten. Z odčaranjem socializma, po Habermasu, ko po preobratu zasebna lastnina pridobi veljavo, ko ljudje množično izrečejo podporo privatizacijskemu, reprivatizacijskemu projektu ter vračanju odvzetega premoženja, pa v njih niso izbrisani vsi sledovi na bližnjo preteklost. Ostajajo izkustva in vrednostne usmeritve, ki se izražajo skozi razumevanje socializma nasproti kapitalizmu. Slovenci mnogo bolj kot Bolgari, Čehi, Slovaki, Madžari, Po-

ljaki, Ukrajinci in drugi vzhodni Evropejci poudarjajo humane prvine socializma, svobodo, pravičnost, humanizem... za represijo in korupcijo pa, denimo, menijo, da ne označuje le socializma, temveč tudi kapitalizem itd. Premika od socializma h kapitalizmu vsaj v okviru lastne izkušnje v slovenskih razmerah ne razumejo kot premika v smeri večje humanosti, temveč v smeri večje učinkovitosti družbe. Iz tega sledi visoko vrednotenje socialnih funkcij države in ob tem hkrati s pritrjevanjem novemu lastniškemu konceptu izražanje situacijskega egalitarizma, ki se v socialni stiski kaže skozi močno uveljavljeno zahtevo po zmanjševanju socialnih razlik, skozi poudarjanje konfliktnosti razmerja med bogatimi in revnimi in skozi subjektivno razpoznavanje revščine. V vrednotenju ljudi se torej nič ni tako bistveno spremenilo, močno so se le spremenile razmere, ki določajo pogoje njihovega preživetja.

Ker nisem za to, da bi delala reklamo za kogar koli niti antireklame, raje ne bi navajala imen z rezultatom iz raziskave. lahko le opomniva, naj si reflektanti za odločujoče funkcije vendarle ogledajo vaše rezultate. Da ne bodo pozneje morda presenečeni (hkrati z „informirano“ javnostjo).

Če prav razumem, je to skok nazaj k prejšnjim vprašanjem. Ogleddovanje rezultatov in analiz takšnih raziskav, kot je Slovensko javno mnenje, lahko služi vsaj dvema namenoma: pri določanju družbeno razvojnih strategij, kot se konec koncev izražajo tudi v programih posameznih političnih strank. Raziskava nam razkriva prevladujoče vrednote, politične in ekonomske usmeritve osnovnih socialnih skupin, povezanost in jakost njihovega izražanja itd. To lahko prispeva k jasnejšemu opredeljevanju idejno oz. slojevskega interesno določenih družbenorazvojnih programov. Seveda pa reflektante za oblast zanima tudi možnost trženja idej, ciljev, programov, torej možnost dostopa do oblasti. Gre torej tudi izrazito za volilno taktične presoje in politični marketing v zvezi s tem. Politične stranke in reflektanti za oblast ne zanemarjajo nobenega od teh vidikov.

Sicer je pa res, da se marsikaj (ali skoraj vse) s primernimi (učinkovitimi) prijemi zgodi ne glede na javno mnenje, mimo njega ali celo proti njemu. (Razen takih stvari, seveda, ki jih zmoremo le vsi skupaj, npr. obramba domovine.)

Prav malo izkušenj imamo iz lekcij političnega, strankarskega in parlamentarnega pluralizma, da bi dojeli in smiselno ovrednotili dogajanje. Zdi se mi, da ni sporno, da je Demos na volitvah aprila 1990 dobil mandat za družbeno preureditev in državno osamosvojitve Slovenije. Seveda ob budni in močni podpori in nadzoru opozicije. Obnovila in uravnotežila se je javnost, oblast je izpostavljena ostri kritiki ... Mišlim, da večina tega, kar se je zgodilo, ni bilo zunaj konteksta javnega mnenja. Če so posamezniki v oblastniški zagnanosti želeli zanikati preteklost s predpreteklostjo kot vodilom za preurejanje razmer, se je to v glavnem izkazalo kot neuspešno. Ko že omenjate obrambo domovine, res je, to se je tu najbolj izrazilo. Obrambni uspeh je preplet pozitivnega učinkovanja ureditev iz preteklosti in sedanjosti, ki jih je vse, vsaj implicitno, vodila težnja po zagotavljanju samostojnosti slovenskega naroda. Za obrambno uspešnost ob „desetdnevni vojni“ so tako zaslužni vsi, ki so snovali in uveljavljali zamisel splošnega ljudskega odpora in profesionalne policije. Zasluga obeh ministrov na tem področju, ki jima javno mnenje izreka priznanje, pa je, da niso razgradili dobro delujočih sistemov, temveč so še utrdili njihovo organizacijsko in funkcionalno moč. Teritorialna obramba je tako institucija političnega sistema, ki poleg predsedstva republike uživa izjemno visoko zaupanje ob siceršnjem izrazitem nezaupanju ljudi v preostale institucije, kot so, denimo, politične stranke, banke, gospodarstvo, sredstva množičnega obveščanja, sindikati ter celo Cerkev in duhovščina. Če pa morda mislite, da je Demos razpadel ne glede na javno mnenje, mimo ali celo proti njemu, pa se motite. Kritika Demosa in njegove vlade je izrazita. Če bi bilo delovanje vlade na gospodarskem in socialnem področju deležno široke javne podpore, bi se morda Demos decembra namesto v Dolskem zbral v Gorskem. Program in dejavnosti, ki jih je razvila vlada ob podpori vseh strank in parlamenta v zvezi z osamosvajanjem in novo slovensko državnostjo, pa so bile deležne popolne javnomnenjske podpore.

Vendar javno mnenje, za zgled, pravi, da morajo biti poslanci odgovorni volivcem.

Točno. Pa vendarle gre morda za nerazumevanje in nepreizkušnost sistema strankarskega pluralizma. Ali je to res odpor proti partitokra-

ciji (ko množice volivcev utekajo v smeri regionalnih list in gibanj za avtonomijo), kot to označujejo italijanski politologi, je vprašljivo. Ne verjamem, da so slovenski volivci naredili ta kritični preskok. Prej gre za privajenost na t.i. osebne volitve, ki so bile demokratična kulisa. Po mojem mnenju je to prej izraz neizoblikovanosti političnih oz. strankarskih opcij pri ljudeh, torej neizoblikovanosti strankarskega političnega polja, dejstva, da ljudje pretežno ne vedo, kako naj ravnaajo.

Če se ne motim, vaša raziskava operira s strankami, z vlado, ne pa z oblastjo. Kako bi sprejeli očitek, da ste zanemarili del oblasti, opozicijo: ta vendarle participira pri oblasti, če je namreč oblast zakonodajna, izvršna in sodna.

Naša raziskava zajame sicer v omejenem obsegu vse sestavine oblasti: zakonodajno, izvršno, sodno, in seveda tudi politične stranke in posebej opozicijo. Zakonodajna (skupščina) in izvršna oblast sta v raziskavi izpostavljeni kritiki, pravosodna oblast pa ni deležna visokega zaupanja javnosti. Posebej pa smo izpostavili ocenjevanju koalicijo in opozicijo. Prva je deležna izrazitejše negativne ocene kot druga. Kar zadeva politične stranke, ljudje do njih izražajo še vedno visoko stopnjo nezaupanja, to pa se kaže tudi v odnosu do dveh najpomembnejših idejno polarnih strank, namreč strank socialnodemokratske prenovе in krščanske demokracije. Obe sta deležni sorazmerno nizkega zaupanja in vzbujata pri velikem delu opazovancev (15–10%) antipatije. Največ simpatij opazovancev pritegneta ideološko najmanj opredeljena stranka (Zeleni Slovenije) in najbolj pragmatično sredinska stranka (Demokratska stranka).

Recite kaj, prosim, o pojmu konsenza vseh strank, ali o vsenarodnem konsenzu.

Potem, ko smo razrešili najpomembnejša vprašanja narodove uveljavitve kot nacije v okvirih samostojne in suverene ter mednarodno priznane države in ko smo se ubranili pred napadi, je ideja o vsenarodnem konsenzu iluzija. Konsenz kot sestavina nove politične kulture in kot politična nuja pa bo usmerjen le na posamezne probleme, segmentalen, časovno uokvirjen, nanašajoč se ne določene politične subjekte – in torej omejen.

Tole vprašanje nama bo nemara vzelo več časa. Za celo vrsto področij ljudje odgovarjajo, da je zdaj (konec leta 1991, ko ste končali raziskavo) slabše ali celo veliko slabše, kot je bilo pred petimi leti: kako ljudje živijo, spoštovanje dela in delavcev, možnost dobiti zaposlitev, možnost izobraževanja, kulturno življenje, možnost imeti otroke; odstotek odgovorov, da je demokratičnost odločanja danes boljša, je sicer višji kot pri „enako“ ali „slabše“, a še zmeraj nizek; tako velja tudi za spoštovanje človekovih pravic in svoboščin. Korišno bi bilo vedeti, na katerih dejstvih ali spoznanjih temelji takšno javno mnenje. Bi mogli kaj reči o tem, npr. za demokratičnost in svoboščine?

Laže bi to ponazoril na primerih življenjskih razmer, dostopa do zaposlitve in stanovanja, dostopa do zdravstva, možnosti imeti otroke. Razporeditev ljudi na vseh navedenih in drugih dimenzijah opazujemo od leta 1978 dalje. Vsa opazovanja od leta do leta kažejo, da so ljudje vse bolj kritični in nerazpoloženi. Razmere za pet let nazaj so vedno boljše od sedanjih. Pri ocenjevanju kakovosti življenja se žal lahko zgledujemo le po preteklosti. Ocene sedanjosti pa so, bi lahko rekla, na dnu. Gre za socialno dno, ki se širi in utrjuje, izraža pa se poleg drugega v večanju kategorije subjektivnih revežev, torej tistih, ki navajajo, da morajo za preživetje omejevati vse vrste svojih izdatkov, tudi najnujnejših za prehrano. Raziskava kaže, da je takih v slovenski družbi že kar okoli 1/7. Prag subjektivne revščine je že tako nizko postavljen, da če ga bomo še zniževali, se lahko socialni sistem sesuje. Tu imam seveda v mislih tudi dostopnost do družbenih servisov, kot so zdravstvo, socialno varstvo, izobraževanje, kultura itd. Glede ocen družbenega oz. političnega ozračja, ki se kaže skozi presojo demokratičnosti, uveljavljanja svoboščin, zakonitosti, pa podatki govorijo, da je ob koncu leta 1989 nastal v vrednotenju pozitiven premik, da so ljudje mnogo pričakovali. Velik del (56%) opazovancev je razmere na področju demokratičnosti odločanja tedaj ocenjevalo kot dosti boljše ali boljše kot pred petimi leti, v zadnji raziskavi, dve leti kasneje, pa je takih, ki razmere ocenjujejo kot boljše ali dosti boljše, precej manj (43%). Podoben, vendar manj izrazit pa je premik v vrednotenju spoštovanja človekovih pravic. Pred dobrima dvema letoma je razmere na tem področju kot dosti boljše ali boljše kot pred petimi leti ocenilo 51% opazovancev, v zadnji raziskavi pa le še

40%. Tudi glede spoštovanja dela in delavcev je konec leta 1989 v stališčih ljudi izražen pozitiven premik (dosti bolje, bolje kot pred petimi leti – 26%) ki pa se začudo več kot potrdi tudi v zadnji raziskavi (33%). Spremembe v ocenjevanju zakonitosti pa so negativne. V dveh letih delež tistih, ki razmere ocenjujejo kot boljše, upade z 22% na 15%.

Na vaše vprašanje anketirancem, katero stranko bi volili prihodnji teden, je kar 46% vprašanih odgovorilo, da ne vedo, kako bi ravnali. Ali je to izraz mnenja (ali spoznanja), češ eni drugega so vredni (zlasti ko pridejo na oblast), ali pa je to odsev dejstva ali videza, da stranke zvečine nimajo razvidnih, izrazitih, določnih in celovitih programov, komajda jih je za „volilni golaž“?

Za normalno razumevanje političnega prostora za začetnike na tem področju je strank predvsem odločno preveč, saj jih imamo deset v parlamentu, nekaj deset pa baje zunaj njega. Še posebej pa razpoznavnost strank otežujeta njihovo nerazločno poimenovanje, pa tudi programsko prekrivanje. To prav dobro ponazarja firma Liberalne in Liberalno-demokratske stranke. Na prihodnjih volitvah bo ta zaplet prisoten tudi v odnosu krščanski demokrati in krščanski socialisti. To pa velja tudi za nizko razpoznavnost razlik med različnimi variacijami socialnodemokratskih usmeritev in ustreznih pojmovnih oznak v naslovih kar štirih strank. Raziskava volilnega telesa oz. preferenc do strank pokaže, da nekatere stranke sploh nimajo s svojimi programi skladnih volilnih teles. Tako je, denimo, volilno telo Liberalne stranke, ki je sicer majhno, po svojih značilnostih in libertetni usmerjenosti povsem podobno volilnemu telesu Liberalno-demokratske stranke. Ali pa denimo, skupina, ki preferira SDZ – Narodno demokratsko stranko, nima nikakršne zveze z volilnim telesom SDZ na zadnjih volitvah – in se torej postavi vprašanje socialne legitimnosti te stranke, ki sicer nabere volilne preference, vendar povsem na novo, povsem zunaj okvira volilnega telesa SDZ, katere pravna naslednica je itd. Ti problemi pa so izraziti tudi v odnosu socialnodemokratskih, socialističnih strank, zvez in unij. Predvsem pa je značilnost, da se v slovenskem volilnem telesu oblikujejo zavezništva do strank nekako na treh ravneh. Na prvi ravni (Zeleni Slovenije, Socialdemokratska prenova in Demokratska stranka) se oblikuje sorazmerno močno in relativ-

no trdno zavezništvo. Na drugi ravni (Liberalno-demokratska stranka, Krščanko-demokratska stranka, Kmečka zveza – Ljudska stranka) se oblikujejo srednje velike skupine zaveznikov z intenzivno navezanostjo na te stranke. Na tretji ravni pa so vse preostale stranke z izjemo Socialnodemokratske stranke, ki deloma odstopa navzgor. Za vse so značilne nizka preglednost volilnega telesa, hitre fluktuacije in majhne skupine zaveznikov. Tako je največja „politična stranka“ v Sloveniji stranka neopredeljenih. Teh je seveda v resnici mnogo več, kot jih kažejo medijske raziskave. Gre kar za polovico volilnega telesa, ki ga v večji meri kot v povprečju označujejo nižja politična kultiviranost, nižja izobraženost, nižji položaji v različnih socialnih hierarhijah, med njimi je več žensk, več starih, več ljudi s podeželja itd. Tu je seveda prostor za politično propagando, pa tudi za volilne golaže.

Peščica Slovencev je prepričana, da Slovenci potrebujejo ali celo hočejo imeti „očeta naroda“. Kako pa Slovenci v resnici in na splošno gledajo na to?

Slovenci so si ga kar naredili in se ga kar trdno držijo. Milan Kučan to vlogo že nekaj let kar dobro igra in lani jo je opravil tako, da mu še komaj kdo kaj zameri, in skoraj vsi mu izrekajo priznanja. Predvsem pa seveda ni sporno, da Slovenci ne bi prebavili v tej vlogi avtoritarne osebnosti tipa Tuđmana.

Vloga Cerkve je v najinih pogovorih standardno vprašanje. Kako gledajo Slovenci nasploh na vlogo Cerkve v družbi? Seveda je jasno, da stvari spremljava v procesu.

Cerkev je institucija v družbi in kot taka izpostavljena vrednotenju kot vse druge institucije. V okviru mednarodne raziskave politične kulture v vzhodnoevropskih državah smo v Sloveniji v preteklem letu dvakrat raziskovali odnos prebivalcev do Cerkve s pomočjo merjenja zaupanja. V prostoru 22-ih ocenjevanih subjektov oz. institucij v človekovem neformalnem in formalnem okolju se Cerkev in duhovščina uvrsti na šesto mesto spodaj skupaj s slovenskim gospodarstvom, bankami, političnimi strankami na sploh, Stranko demokratične prenove, Krščansko-demokratsko stranko itd. Razvrsti se torej v skupino institucij z nizkim zaupanjem. Take ocene izreka populacija, v kateri sta najmanj

2/3 vernih. Očitna je torej razlika v vrednotenju Cerkve kot institucije ter Cerkve kot občestva verujočih. Kritični presoji so še posebej izpostavljeni politični vidik možnega delovanja Cerkve, vpliv cerkvenih dostojanstvenikov na politične procese, versko prepričanje kot pogoj za dostop na odgovorna mesta v politični hierarhiji in tako naprej. Vse te možnosti ljudje odločno zavračajo. Zahteve za prepletanje ideološkega in političnega vidika s te plati izraža na različne načine manj kot sedmina opazovancev. Tako na primer možnost, da bi cerkveni dostojanstveniki vplivali na volilne odločitve ljudi, odločno zavrne več kot 75% opazovane skupine, s to možnostjo pa soglaša le 17,5%.

In kako, po vašem, gleda Cerkev na svojo vlogo (spet „v procesu“, čeprav je poudarek na zdaj)? Razumljivo je, da pojmujeva Cerkev v vsaj dvojnem pomenu: Cerkev kot institucijo in Cerkev kot občestvo vernih, se pravi kristjane.

Na to vprašanje bodo bolje od mene odgovorili cerkveni dostojanstveniki, religiologi in med njimi Zdenko Roter, pa morda še kdo.

Tole vprašanje, prvič, ni izpeljava iz prejšnjega; drugič, njegova optika je zožena; tretjič, za odgovor najbrž ni raziskovalnih podatkov. Kako gledajo, ne glede na spravo, nekdanji domobranci (kolikor jih je še živih) na svojo medvojno vlogo? Seveda ne mislim na ekspanzirane ideologe, marveč na ljudi iz tiste množice, ki so jo po eni izmed variantnih razlag meščanski politiki prignali do roba prepada, odločujoča komunistična elita z vrha pa jo je (jih je, revne dolenske fante) pahnila vanj. In kako ti ljudje gledajo na partizane?

Vrednotenje preteklosti je v zadnjih letih močno vzvalovano, bolj odprto, pa tudi bolj zaostreno. Mi smo na podlagi rezultatov raziskave v zadnjih letih pokazali na problem sprave in večinsko zavzemanje zanjo. Pokazalo se je tudi, da ljudje začenjajo doumevati razliko med narodnoosvobodilnim bojem in revolucijo. Občutek za „pravo stran“ se ni zabrisal. Že leta približno 40% opazovancev nakazuje svojo ali svojcev povezanost z narodnoosvobodilnim bojem, v zadnjih dveh letih pa povprašujemo tudi po sodelovanju pri oz. z domobranci in podobnimi formacijami v vojnem času, pa je teh, ki zaznavajo to sodelovanje in ga raziskovalcem sporočajo, nekako 2,5% oz. kar 95% vseh trdi, da sami

ali njihovi svojci v ali s takimi formacijami niso sodelovali. Na podlagi rezultatov naših raziskav torej ne moremo označevati pogledov na spravo v razponu: nekdanji domobranci – partizani. Spravo sprejemajo in odobravajo ter preteklost vrednotijo predvsem Slovenci 90-ih let.

Zgodovino je pač treba sprejeti; vendar, ubadajmo se s sedanjostjo in prihodnostjo. Šokanten se mi zdi podatek, da se med državami, ki bi lahko ogrožale Slovenijo, kar 27,3% Slovencev boji Srbije, 4,4% Italije, 2,1% Avstrije in 0,5% Nemčije.

V tem po moji sodbi ni nič šokantnega. Sicer pa so tak trend nakazovale raziskave zadnjih let. V tem se izraža dvojna zasnova konfliktov v Jugoslaviji v preteklem času in zdaj. Ne gre le za spopad družbenih koncepcij totalitarizma in demokracije, centralizma in avtonomije, temveč tudi za oživitev globoko ukoreninjenih in neizživetih mednacionalnih konfliktov, še posebej med Srbi in Hrvati, Srbi in Albanci, Srbi in Muslimani itd. Nosilni subjekt teh konfliktov v minulem desetletju je prav gotovo poosebljen v srbskem državnem in političnem vodstvu in JNA.

Ali se Slovenci Srbije samo bojijo, ali jo tudi sovražijo?

Spoznanje o nevarnosti ni nujno povezano tudi s sovraštvom, to so nam razkrivali tudi slikovni zapisi srečevanj med slovenskimi teritorialci in srbskimi vojaki med desetdnevno vojno. Vzbujanje sovraštva je v vojnem času sicer konjunktorno početje, pa vendarle po moji sodbi ni zasekano v duše ljudi.

Ali so kakorkoli zasovražili tudi Srbe kot narod in kot ljudi?

Sociološko mersko izraženo to pomeni, da se povečuje etnična distanca med Slovenci in Srbi. Sicer pa tega pojava letos nismo merili. Mislim pa, da se odmik, zadržanost, ki se kaže, ne levi v sovraštvo do naroda. Vse preveč je povezav med nami. Živimo v suvereni državi, pa vendarle drug z drugim in med nami je tudi precej Srbov, Hrvatov itd. Mislim, da jih bomo Slovenci pretežno razpoznavali predvsem kot soljudi, sodržavljane, sosede, sodelavce. Upam, da se z uveljavitvijo suverene države nacionalna evforija lahko le umirja.

Preučevalci pravijo, da sta za države nekdanjega komunističnega bloka zdaj značilna nacionalizem in rasizem, po Zahodni Evropi

pa na vso moč razsaja ksenofobija. Slovenija je bila v komunističnem svetu in hkrati v Evropi, torej ima vse možnosti, da je rasistična, šovinistična, ksenofobična, nacionalistična ...

Da in ne. Slovenija je nekje vmes, med Vzhodom in Evropo, predvsem bi rekel, da je na svojem lastnem mestu. Določajo jo njene lastne danosti, omejujejo njene lastne omejenosti. Slovenija ni rasistična, nacionalna vznesenost se pomirja, ko bodo urejeni še zadnji odprti statusni problemi v zvezi z državljanstvom na ravni pravne države in če bomo ustavili negativne socialne tokove, bo razlogov za izbruhe šovinizma, ksenofobije, vse manj. K sreči nismo ne Berlin ne Varšava ne Budimpešta ne Tbilisi. Smo na razpotju med nami in drugimi. Upam, da usmerjeni k nam.

Precej Slovencev doživlja kar hude travme ob razstreljevanju Hrvaške in pobijanju Hrvatov. Kako pa Slovenci bolj na splošno gledajo na to, tudi na vzroke tega brezumnega uničevanja in klanja (vzroke kot „krivdo“)?

Delovemu kolumnistu je pred dnevi v Sobotni prilogi izpod peresa, morda iz njegove duše, ušla misel o privoščljivosti Slovencev nad tem, kar se dogaja na Hrvaškem. V naši raziskavi ni niti najmanjše opore za tako gledanje. Krivce za grozovito morijo (in le tako to dojemajo) vidijo predvsem v srbski ekspanzionistični politiki, ki želi ustvariti Veliko Srbijo, pa v dejstvu, da se JLA bojuje za ohranitev svojih desetletja trajajočih privilegijev, seveda pa tudi v desetletja trajajočem prikrivanju in ne zdravljenju globokih nasprotij med Srbi in Hrvati itd. Slovenci se ob tem čutijo globoko prizadete in solidarnostno zavzete. Za človekoljubno pomoč Hrvaški v vojni se zavzema kar 90%, za gospodarsko in finančno pomoč pa kar polovica vseh opazovancev. Seveda pa se, razumljivo, Slovenci niso pripravljene vključiti v oborožen spopad.

Do avtohtonih Italijanov in Madžarov na naših tleh so Slovenci očitno še naprej enako prijazni, kot so bili do zdaj. Res, v nasprotju s povedanim ste lani navedli misel Petra Klinarja, češ da Slovenci ne poznamo etničnega pluralizma. Kajpak mi nič ne pomaga, če (čustveno?) ne soglašam z njim.

Kot že rečeno, s problemom medetničnih odnosov se v tem, vojnem, letu nismo posebej spoprijemali, saj bi bilo tako, kot če bi z družinskim termometrom merili temperaturo v plavžu. Kar zadeva odnos do avtohtonih Madžarov in Italijanov na naših tleh, pa smo postavili vprašanje v kontekstu ustavnih formulacij položaja manjšin. Iz tega bi lahko sklepali, da Slovenci vendarle kažejo visoko spoštovanje do avtonomnega položaja narodnih manjšin in ne sledijo tistim posameznikom v politični areni, ki kričijo nad krivicami, ki da se godijo Slovincem. Sicer pa se po svojem bistvu izživljamo v svojevrstnem etničnem pluralizmu, ki se kaže v odprtosti v vse smeri.

Kako po vašem mnenju in po vaših spoznanjih gledajo komunisti, bolje partiji, na svojo preteklost? Seveda tu ne mislim na razvpite in kričave konvertite.

Težko bi vam odgovoril na to vprašanje. Predvsem mislim, da je ortodoksni komunistov v Sloveniji za pet pedi. Če gre za ljudi, ki so senzibilizirani glede vrednotenja preteklosti, teh je dosti in niso komunisti. Če kdo misli, da so to volivci stranke prenoviteljev, potem naj velja, da se vrednostno, po svojih stališčih in usmeritvah, razporejajo v povprečja populacije in se z volilnimi telesi še drugih strank izrekajo za liberalnejšo ureditev družbe in za bolj socialno koncepcijo države, pa vendarle podobno kot liberalni demokrati, zeleni, demokrati itd. Torej tudi to niso komunisti. Če gre za člane prenoviteljske stranke, so to ljudje, ki so nosilci programskih sprememb Zveze komunistov oz. Stranke demokratične prenove v zadnjem času in po moji sodbi je večina realno v polju socialne demokracije. Sicer pa ima članov ta stranka po naših podatkih tudi zanemarljivo malo in jih ima denimo Kmečka zveza – Ljudska stranka več. Bitka proti komunizmu, ki se ponovno vzpostavlja na oblasti, je po moji sodbi bitka z lastno senco iz preteklosti. Pri vsem tem pa je morda škoda, da prenoviteljska stranka, torej Socialdemokratska prenova, ne dojame, da s svojim prenavljanjem zmanjšuje moč in prodornost levih sil, kot bi jo te imele v neki združeni slovenski socialdemokraciji. Sredina političnega polja je s presnovo v SDZ in ustanovitvijo Demokratske stranke prevrela, dobiva jasnejše konture. Na levici in desnici pa se nič posebnega ne dogaja.

Ponavljam staro ali že „tradicionalno“ vprašanje: Kakšen družbeni sistem si zamišljajo ali želijo Slovenci, katero možnost vidijo?

Ustavno fiksiranje nove družbene ureditve je v osnovi skladno z zavzemanji in stališči ljudi. To je pokazala že lanska raziskava, ki smo jo izvedli po naročilu ustavne komisije oz. republiške skupščine. Lastnjenje gospodarskega sektorja in uspešen menedžment ter usmerjenost gospodarstva v svet na eni strani ter dobro delovanje demokratičnih političnih institucij ob ohranjanju dosežene ravni socialne države, torej odprtost slovenskega gospodarskega in kulturnega prostora. Pojem Evrope pri tem izgublja svoj prvotni, izhodiščni blišč. Razmere nas opozarjajo, prisiljujejo k realnemu povezovanju z vsemi, ki imajo interes za to. To velja tudi za Srbijo, Bosno, Makedonijo – in seveda za Hrvaško in Madžarsko in ...

Enako staro: Kolikšna je slovenska solidarnost oziroma solidarnost Slovencev? Se ohranja?

So različne ravni solidarizma. Izražena in po moji sodbi preizkušena je visoka solidarnost s hrvaškimi begunci in vojnimi žrtvami. Ljudje se v glavnem zavedajo, da je sedanja raven socialnih storitev mogoča le ob visoki solidarnosti. In v glavnem so solidarni. Ob pomanjkanju in socialni stiski pa je vsako odstopanje navzgor bogastvo in vsako odstopanje navzdol revščina. V teh razmerah pa se seveda solidarnostno polje objektivno zmanjšuje. Sicer pasolidarnost nakazuje razraščanje različnih dobrodelnih organizacij v slovenskem prostoru, kar je pohvalno, še boljše pa bi bilo, da bi osnovnih socialnih stisk ljudi bilo manj, če pa že so, da bi jih ljudje reševali neposredno ob podpori socialne države.

Nekateri se bojijo v miselnosti Slovencev „recidivov socializma“, nekateri se bojijo „socialnega darvinizma in latinskoameriškega kapitalizma“ v družbi.

Samo odrešitelji se miselno gibljejo v teh razponih. Slovenčevo razumevanje na zasebni lastnini utemeljenega tržnega gospodarstva ne vsebuje pristanka na vse ekscesne oblike kapitalskega urejanja družbe. Slovenci so po svojih vrednotenjih bliže sosednjim družbam in daleč proč od ameriške. Marsikaj od tam nam je tuje in nesprejemljivo. Sam sem se v decembru sprehajal po obrežju Potomaka v Washingtonu, pa

tudi po ulicah federalnega trikotnika. Razpon socialnih „opcij“, ki jih ponuja ameriški sistem med razkošjem in skrajnim bogastvom na eni in bedo na pločnikih ali pod mostovi na drugi strani, ta razpon za nas ni sprejemljiv.

Kaj pa lestvica vrednot Slovencev, gospod Toš? In lestvica vrednotenja poklicev ali dejavnosti?

Marsikaj tega se razbere že iz dosedanjega pogovora. Samozaupanje, visoko vrednotenje družine, kritičnost skorajda do vsega v institucionalnem okolju posameznika, svoboščine posameznika, pravno urejanje odnosov med posamezniki, skupinami in institucijami, visoko vrednotenje življenja in avtonomije posameznika, po vojni še posebej vzgibana mirovniška zavest in težnja k demilitarizaciji, razumevanje in sprejemanje lastnine v njeni ekonomski in socialni funkciji, solidarnost, soupravljanje, regionalizem – vse to samo ponazarja ta pozitivna zavzemanja. Pri tem seveda ne smemo zanemariti prevretosti tega vrednostnega polja, ki se izraža skozi nacionalizem, šovinizem, radikalni egalitarizem ipd.

Prejle, ko sva govorila o strankah, sem pozabil pogreti staro vprašanje o nevarnosti, da bi se Slovenci razcepili na dva sovražna si bloka. V tej zvezi govorijo nekateri o „prekrajanju političnega prostora“.

To prekrajanje se je začelo in je del realnosti. Pri tem pa ne gre zgolj za polarizacijo političnega prostora, ampak predvsem tudi za večjo preglednost položajev posameznih strank, gibanj in skupin znotraj njega. Posamezni znaki sicer govorijo o polariziranosti. To, denimo, ponazarja dejstvo, da sta krščanskodemokratska strankarska grupacija in socialdemokratska prenoviteljska grupacija suponirani kot stranki, ki vežeta največ antipatij, ki pa si jih izražata med seboj. Z najmanj antipatij v sredi tega prostora pa stojijo zeleni, demokrati, liberalni demokrati kot pomembnejše grupacije v tem prostoru. Medletne analize kažejo, da so predstave o polarnih strukturah v glavah volivcev danes bolj zabrisane kot leto nazaj. Vse večje politične stranke parlamentarnega loka so za ljudi sprejemljive kot potencialne nosilke oblasti. Apriorne sodbe in izključevanja so zabrisana. Ni pa izključeno, da bo bližnja prihodnost naplavila kake politične grupacije, za katere bo večina volilnega telesa sodila, da niso primerne za udeležbo pri oblasti.

Mlajši rod Slovencev ne ve več za sintagmo „delavci, kmetje in poštena inteligenca“. Spraševanje o tem, kako gledajo danes delavci na kmete in kmetje na delavce, bi bilo najbrž zastarelo, verjetno pa so „relevantne relacije“ med raznimi družbenimi sloji. In naprej: Nekateri vedo veliko povedati o antiintelektualizmu politike – kako pa je v bazi? Zgovoren se mi zdi podatek iz vaše raziskave, da je izredno visok odstotek vprašanih zoper to, da bi dajali manj denarja za znanost.

Intelektualci uživajo v družbi visok ugled. Strokovnost v procesih odločanja je zaželena. Po mnenju ljudi je tudi znanstvenoraziskovalnemu področju treba zagotoviti fiksne finančne vire. Ljudje osnovnih družbenih nasprotij ne razpoznavajo v razmerju med delavci in inteligenco, temveč med njimi in še vedno dominantno prisotnim birokratskim slojem, pa med bogatimi in revnimi itd.

So Slovenci še tako občutljivi za grabež, izrabljanje uradnega položaja za osebno korist ipd., kot so bili predlanskim? V raziskavi si to menda upajo povedati; v podjetjih, kjer se ponekod „vodstvene strukture“ obnašajo bolj samopašno ali diktatorsko, kot če bi bile lastniki podjetij, so ljudje „raje“ tihi.

Lahko bi rekli, da se v tem izraža novodobna represivna zavest, ki je predvsem usmerjena v polje premoženjskih deliktov. Tako, denimo, bistveno upada delež tistih, ki visoko vrednotijo smrtno kazen, se pa ljudje pretežno odločajo za strogo kaznovanje tistih, ki kradejo zasebno ali družbeno premoženje, ali si ga kako drugače prilaščajo. V tem je izražen tudi odziv ljudi na dogajanje v času.

Se pa Slovenci ogrevajo za soupravljanje.

Da. Velika večina Slovencev se pozitivno opredeljuje do soupravljanja. Ta težnja po soupravljanju pa se izraža tudi v zavzemanju za regionalizem. Pri tem je morda zanimiv in pozornosti vreden podatek, da je v Sloveniji najmnogičnejša organizacija sindikat. Kar 41% vseh opazovancev v naši raziskavi izjavijo pripadnost sindikatu. Iz tega sledi, do skoraj 80% vseh zaposlenih pripada sindikatu. Družbene moči sindikata torej ne kože podcenjevati, ne glede no to, da so vsi in tudi njegovi člani do njegove dejavnosti kritični.

Praznine niso le v ljudeh (Slovencih, ki se tako grozljivo številno pokončujejo s samomori), marveč tudi okoli „edinega planeta, ki nam je na voljo in nam je zaupan“, v ozonski plasti ipd. Torej še vprašanje o ekološki zavesti Slovencev – morda bi mogli celo nakazati krivuljo?

Ekološki vidik je bil tokrat v naši raziskavi zapostavljen. Na podlagi prejšnjih raziskav, tudi zadnje, ob začetku preteklega leta, pa bi lahko sklepal, da so ljudje vse bolj usmerjeni k vrednotenju življenja, narave. Da torej prizadevanja ljudi kljub družbenim premikom še vedno označujeta ekološko in družbeno usmerjenost in ne predvsem goli ekonomizem, da jih označujeta načelo humanosti in družbene koristi, ekološko racionalnost itn. Hkrati pa nas neki droben podatek iz zadnje raziskave opozarja, da preforsirane zahteve v razmerah gospodarske in socialne stiske ne dobijo več splošne podpore. To, denimo, velja za zahtevo po takojšnjem zaprtju (do leta 1995) jedrske elektrarne.

DRUGI DEL

**Javno mnenje
pred prehodom –
o ustavnih
amandmajih**

10. junij 1988

Prvo pismo predsedniku ustavne komisije skupščine SR Slovenije

Podatki iz raziskave Slovensko javno mnenje 1988 (SJM88) omogočajo oblikovanje ocene o obsegu, širini, množičnosti ustavne razprave, kot se je razvijala v obdobju zadnjega leta in še posebej v zadnjih mesecih. Osnovno prizadevanje raziskovalcev pa je bilo usmerjeno k razkrivanju razumevanja prvinskih izhodišč sistema, tako v njegovem ekonomskem, političnem, idejnem, kakor tudi nacionalnem razsežju. Ta smer sicer predstavlja trajnico našega raziskovanja, na izsledke pa smo posebej opozorili ob raziskavi SJM87¹, ki je ponovno potrdila sunkovit preobrat politične zavesti iz začetka osemdesetih let v smeri tako imenovanih novih vrednot ter nakazovanja alternativnih rešitev ključnih sistemskih postavk. Te sunkovite spremembe so se še posebej pokazale v odnosu do sistema oblasti, moči in politike.

Izražajo se v vse bolj uveljavljenem spoznanju, da Zveza komunistov ne deluje v interesu večine ljudi, v ocenjevanju njenega nizkega ugleda, v nakazovanju nujnosti izhodov iz dogmatskega političnega monolitizma, v izrazitem zavzemanju za pluralizem, celo v nakazovanju smeri k političnemu pluralizmu, v visokem vrednotenju alternativnih družbenih gibanj, v težnji za odpravo represije v sferi politike itd. Pokazale pa so se tudi v uporabi in kritičnem vrednotenju funkcioniranja centralistične države, proti indoktrinaciji in manipulaciji, v usmerje-

1. Toš. N.: Beležka o javnem mnenju, smislu njegovega raziskovanja in rezultatih, v: Slovensko javno mnenje 1987, Delavska enotnost. Ljubljana 1987.

nosti k pozitivnemu vrednotenju osebnosti, človečanskih pravic, možnosti demokratičnega odločanja, samoodločbe in avtonomije nacije, odprtosti do drugih kultur in v širše kulturno zgodovinsko okolje, v kozmopolitski usmerjenosti, skratka v usmerjenosti k sestavinam civilne družbe.

Pokazalo se je, da v zvezi z oblastjo in odločanjem pridobivajo na pomen in so visoko vrednotene vse oblike neposrednega odločanja ter da je dan velik poudarek odgovornosti nosilcev javnih pooblastil. Raziskave so dalje pokazale nizko vrednotenje sistemskih norm in s tem opozorile na njihovo neskladje s temeljnimi družbenimi vrednotami. Tak proces oblikovanja kritične zavesti pa ni zajel le polja delovanja politike, temveč tudi polje socialno ekonomskih odnosov, etničnega in kulturnega razvoja, področje verovanja in cerkve, še posebej izrazito pa tudi področje tehnologije in ekologije.

Raziskava SJM88 nakazane ugotovitve v celoti potrjuje. Pokaže namreč, da je tok oblikovanja kritične politične zavesti in usmerjenosti k novim vrednotam še bolj izrazit, v tem toku še bolj neposredno delujejo novi sooblikovalci politične zavesti, politični socializatorji, ki bolj ustrezajo naravi raznoterosti in različnosti, danosti in pričakovanjem, hotenjem in verovanjem ljudi. Hkrati pa tudi ta raziskava še bolj jasno kot prejšnja, tudi glede na njeno takšno usmerjenost, kaže na razumevanje prvinskih temeljev družbenega sistema, na razumevanje osnovnih družbenih izhodišč v trenutku, ko v razmerah družbene krize prenavljamo ustavne določbe.

Poleg tega pa smo, ravno glede na ponude ustavnih sprememb, v letošnji raziskavi poizkušali razkriti vedenje ljudi in njihova stališča o podrobnostih predlaganih sprememb in normativnih ureditev.

Raziskave zadnjih let kažejo trend strnjevanja in poenotenja pogledov ljudi iz različnih socialno-kulturnih okolij ob ključnih družbeno-razvojnih vprašanjih. Osnovna prepreka temu toku je nizka politična kultura, neobveščenost in neznanje. Prav ta ovira pojasnjuje večino v predhodni analizi razkritih razlik glede na stopnjo dosežene šolske izobrazbe, glede na to, da so anketiranci zaposleni oziroma zavzemajo v polju „dela“ vodstvene in vodilne vloge, ali pa ostajajo izven tega polja

(vse kategorije nezaposlenih), pa tudi glede na to, kako so vključeni v družbenopolitične organizacije (kot člani, aktivisti) in ob tem še posebej, če so člani Zveze komunistov. Vpogled v to analizo pokaže, da posamezniki svoja stališča oblikujejo izkustveno, odprto in kritično in pri tem ne podlegajo pritiskom tradicionalne ideološke paradigme. Pa vendar analiza opozarja na razlike.

Oglejmo si osnovne ugotovitve iz raziskave, prikazane le v osnovnih obrisih.

1. Vključenost v potek razprave o ustavnih amandmajih

Tri petine anketirancev ni nikoli bralo kakšne jugoslovanske ustave. Več „bralcev“ je med člani ZK (79%), višje in visoko izobraženimi (76%), med vodilnimi in vodstvenimi delavci (62%), najmanj pa med anketiranci z le osnovnošolsko izobrazbo ali manj (27%), med anketiranci, ki niso člani nobene družbenopolitične organizacije (20%); itd.

O tem, da trenutno poteka javna razprava o dopolnilih jugoslovanske ustave, je seznanjenih tri četrtine anketirancev. Seznanjeni so vsi, oziroma skoraj vsi (96%–98%) višje in visoko izobraženi anketiranci, člani ZK, aktivisti DPO, vodilni in vodstveni delavci. Največ neseznanjenih je med anketiranci, ki niso člani nobene DPO (47%) in še posebej med anketiranci z osnovno šolo oziroma med nezaposlenimi (36%).

V ustavni razpravi je aktivno ali pasivno sodelovalo 23,5% anketirancev. Daleč največ angažiranih je med člani ZK (63%), med višje in visoko izobraženimi (50%), med vodstvenimi in vodilnimi delavci (43%), najmanj pa med anketiranci z osnovnošolsko izobrazbo in manj (15%), med nezaposlenimi anketiranci (14%) ter med anketiranci, ki niso člani nobene DPO (10%);

Med vsemi anketiranci jih 28,5% navaja, da so prebrali ustavne amandmaje in le manjši del med njimi jih je prebrano v celoti razumelo. Največ bralcev amandmajev je seveda med višje in visoko izobraženimi anketiranci (64%), najmanj pa med anketiranci z osnovnošolsko izobrazbo in manj (18%) in med anketiranci, ki niso člani DPO (14%). Anketirancev, ki so izjavili, da so delno ali v celoti razumeli

ustavo je daleč največ med člani ZK ter anketiranci z višjo in visoko izobrazbo (okoli 60%), vodilnimi in vodstvenimi delavci (okoli 45%);

Večina anketirancev se odloča v prid spreminjanja ustave. Glede na rezultate SJM 87 (43%) se jih je letos bistveno več (53%) izreklo za spremembo ustave. Proti spreminjanju ustave se je izreklo le 15% anketiranih, medtem ko slaba tretjina ostaja neopredeljenih. Vse opazovane kategorije anketirancev se izrekajo v prid spremembe ustave, najbolj izrazito pa anketiranci z višjo in visoko izobrazbo (75%), anketirani člani ZK in vodstveni delavci (okoli 74%). Opredelevanje proti spreminjanju ustave je izrazitejše pri mlajših anketirancih (17%), pri anketirancih z osnovnošolsko izobrazbo ali manj (15%);

Na vprašanje, kako naj bi ravnali v Sloveniji v zvezi s predlaganimi dopolnili zvezne ustave, skoraj dve tretjini anketirancev meni, da naj bi dali soglasje le k sprejemljivim dopolnilom, ostala pa zavrnila (61,5%). Le neznaten del anketirancev meni, da naj bi dali soglasje k vsem predlaganim dopolnilom (6,1%), prav tako pa tudi, da naj bi vsa predlagana dopolnila zavrnila (4,0%). Selektivno podporo amandmajev v največji meri izrekajo anketiranci z višjo in visoko izobrazbo (85,%), anketirani člani ZK, vodstveni in vodilni delavci (okoli 78%) ter anketiranci iz starostne kategorije od 18 do 30 let (okoli 69%);

Absolutna večina anketirancev se izreka v prid razpisa referendumu kot oblike sprejemanja dopolnil k zvezni ustavi (55,1%). V prid referendumu se najizraziteje izrekajo anketiranci z višjo in visoko izobrazbo (67%), mlajši anketiranci (26 do 30 let – 66%), anketirani vodilni in vodstveni delavci (64%), pa tudi člani ZK (59%). Neopredeljeni pri tem vprašanju pa ostajajo anketiranci, ki niso vključeni v DPO (47%), najstarejši anketiranci (43%), anketiranci z osnovnošolsko izobrazbo ali manj (36%) ter nezaposleni anketiranci (38%).

Očitno je torej, da je ustava čtivo ozko selekcioniranih socialnih kategorij in to navkljub izobraževalnemu sistemu in drugim dejavnikom politične socializacije. Iz tega odkritja ni mogoče predvsem sklepati na nizko politično kulturo, temveč na vrednotenje narave, vsebine in spreminljivost tega temeljnega programatskega dokumenta. Razkorak med družbenimi vrednotami, družbeno stvarnostjo ter ustavnimi normami ne vzpodbuja k pogostejšemu opiranju posameznika na ustavo. Raziska-

va ob amandmajih posebej opozarja na nerazumljivost tega in takšnih tekstov. Ostaja torej odprto vprašanje, komu je namenjena ustava?

Pri ocenjevanju obsega vključenosti občanov v ustavno razpravo, o čemer tudi govorijo gornji podatki, ne smemo zanemariti dejstva, da nastopajo tudi novi, alternativni, prvotno nepredvideni nosilci razprave, kot na primer Društvo slovenskih književnikov, Slovensko sociološko društvo in drugi, ki so bistveno prispevali k polarizaciji stališč in torej k njihovem jasnejšem predstavljanju in večji odmevnosti v javnosti.

Gotovo bi razprava, ki bi ostala v operativnih okvirih „regijskih in njim podobnih razprav“ zajela neprimerno manj ljudi, jih neprimerno manj angažirala in jim tako onemogočila oblikovanje in izražanje lastnih pogledov. Skozi udeležbo v formalno organiziranih oblikah razprave ne moremo ocenjevati dejanske dinamike informiranja in stališč o ustavnih spremembah. Kljub na videz nizki formalni vključenosti v potek javne razprave lahko na osnovi stopnje izoblikovanosti stališč ljudi sklepamo o njihovi relativno visoki motiviranosti in angažiranosti.

Velika večina anketirancev se izreka za selektivno sprejemanje amandmajev. Točka delitve na sprejemljivo in nesprejemljivo je v stališčih ljudi jasno definirana. Glede na neizpovedana stališča in vrednotenja pa je tudi jasno, da taka selektivna amandmajska sprememba ustave še zdaleč ne more zadovoljiti zamisli in pričakovanj ljudi po temeljiti presnovi in predružačenju družbenega in političnega sistema. In končno raziskava nudi trdno osnovo za presojo vprašanja kaj ljudje pojmujejo kot demokratično oziroma kakšna naj bo demokratična pot sprejemanja ustavnih amandmajev. To se izraža v večinski opredelitvi v prid referendumu kot načina sprejemanja ustavnih amandmajev.

2. Stališča o prvinskih izhodiščih družbenega sistema

Rezultati raziskave kažejo jasno usmerjenost ljudi k družbenim reformam. Skupni izraz reformne usmerjenosti ljudi je pluralizem v svojem ekonomskem, političnem, idejnem in etničnem razsežju. V ekonomskem razsežju se takšna usmerjenost kaže skozi večinsko soglasje z naslednjimi preureditvami ustroja družbe:

- načelna in praktična izenačitev vseh lastninskih oblik;
- odklanjanje egalitarizma;
- odklanjanje lažnega solidarizma med skupnostmi na različnih ravneh (nelikvidno podjetje naj gre v stečaj; nadomestitev fonda za nerazvite z oblikami bančnega posredovanja kapitala);
- usposobitev podjetja za samostojno nastopanje na trgu ter odprava vseh administrativnih omejitev v razpolaganju podjetij z dohodkom in osebnim dohodkom;
- racionalna organizacija podjetja in odprava vseh oblik normativnega in političnega omejevanja njegove organizacijske in tržne samostojnosti;
- nadomeščanje družbene (državne) z alternativnimi lastninskimi oblikami (zasebno, zadružno, delničarsko) povsod tam, kjer to lahko prispeva k oživitvi produkcijske funkcije lastnine;
- uveljavitev prvinske pravice posameznika, da lahko samostojno prične z gospodarsko dejavnostjo itd.

Glede teh in podobnih opredelitev obstaja v slovenski populaciji skorajda popolno soglasje. Visoko stopnjo soglasja glede prvinskih izhodišč preureditve sistema v njegovem ekonomskem razsežju posebej kvalificira dejstvo, da se za take preureditve še intenzivneje oziroma v celoti zavzemajo najaktivnejše kategorije prebivalstva, med njimi tudi člani Zveze komunistov ter visoko in višje izobraženi in anketiranci, ki zavzemajo vodilne in vodstvene položaje v delovnih organizacijah. Ob tem pa stališča kategorij delavcev (NK, PK, KV) le malo odstopajo od povprečja, a se manj izoblikovana izražajo skozi neopredeljenost in le v neznatni meri skozi zavračanje ali nasprotovanje takšnim preureditvam družbe.

Prevladujoči reformizem se v idejnopolitičnem razsežju ter skozi vrednotenje institucij političnega sistema izraža predvsem v naslednjem:

- izostreno kritiko tradicionalne oblastniške pozicije Zveze komunistov; skozi zahtevo o odpravi njene ustavno definirane monopolne vloge (avantgarde);
- zavzemanje za demokracijo kot temeljno sistemsko prvino, za odpravo hierarhične zgradbe družbe, za odpravo centralizma kot

bistvene sestavine sedanjega sistema ter svobodno iniciativo posameznika, osnovne skupnosti, naroda. To se še posebej izraža v zavzemanju za večjo samostojnost nacionalne politike, oziroma za povečevanje oziroma ohranjanje dosežene stopnje samostojnosti republik in pokrajin oziroma republike Slovenije;

- v zavračanju političnega in strankarskega monizma in priznavanju pravice avtonomnega političnega organiziranja na osnovi različnosti idejnih opredelitev in interesov; tudi v zavzemanju za dejansko zagotovitev enakopravnosti različnih idejnih in drugih skupin znotraj socialistične zveze, za možnost samostojnega političnega organiziranja interesov;
- skozi kritično obravnavo sistema varnosti, obrambe in JLA. To se posebej izraža v zahtevi za demokratizacijo odnosov znotraj JLA, za priznanje temeljnih človeških pravic v JLA, z zagotavljanjem etnične identitete ter pravice do izražanja religioznosti znotraj JLA. Družbeno kritično, civilno gledanje na vojsko se še posebej izraža v stališču, da naj bo financiranje armade odvisno od gospodarskih razmer, kot to velja za druga področja družbenih dejavnosti, npr. za šolstvo, zdravstvo itd;
- skozi zahtevo za spoštovanje razlik med republikami in pokrajinami, kar naj omogoči vsaki republiki oziroma narodu, da si oblikuje svojo lastno ureditev političnega življenja in gospodarstva tako, da ne ovira drugih republik in pokrajin oziroma narodov v njihovem razvoju, oziroma, da razvija samostojne politične in gospodarske reforme, ki jih ne vsiljuje drugim. Izraža se v zavzemanju za odprtost oblik gospodarskega, političnega in družbenega življenja ter v zavračanju volutaristične teze o „jedinstvu“;
- skozi zavzemanje za uveljavitev oblik neposrednega demokratičnega odločanja, za referendum, za neposrednost volitev, in dejanski pluralizem kandidatov za vodilne družbene vloge ter povečano neposredno odgovornost njihovih nosilcev.

V etnično kulturnem razsežju se pluralizem kot specifičen izraz reformizma izraža skozi zavzemanje za:

- avtonomijo naroda, republike ter suvereno urejanje vprašanj nacionalnega in kulturnega razvoja;

- skozi jasnejše izražanje etnične identitete oziroma narodne samozavednosti;
- skozi zavzemanje za uveljavitev koncepcije enotnega kulturnega prostora ter priznavanje pravic delom naroda izven matice, da sodeluje pri presoji vprašanj narodovega razvoja;
- skozi težnjo po odprtosti in povezanosti z evropskim in svetovnim družbenim, gospodarskim in kulturnim prostorom;
- s priznavanjem in zavzemanjem za etnično identiteto pripadnikov drugih narodov znotraj slovenskega matičnega okolja;
- z zavzemanjem za ohranitev relativne etnične homogenosti kot značilnosti in dela tradicije slovenskega matičnega prostora itd.

Podrobni empirični izrazi takšne usmerjenosti so vsebovani v summarynem poročilu SJM88.

3. Konkretna stališča v zvezi z predlaganimi spremembami ustave

Iz predloga ustavnih sprememb smo povzeli deset trditev ter ugotavljali stopnjo soglasja ali nesoglasja z njimi. Pri izboru trditev smo se želeli izogniti vidikom, ki terjajo predvsem ekspertsko presojo.

Anketiranci v celoti ali pretežno **odklanjajo**: zajemanje ekstra dohodka v korist federacije; omejevanje vloge republik v denarni in devizni politiki; povečevanje vpliva federacije na področju izobraževanja; financiranje armade pod posebnimi pogoji; pravico zveznega javnega tožila, da neposredno vodi pregon na vseh stopnjah. Popolnoma oziroma pretežno pa **podpirajo** naslednje ustavne preureditve: bolj liberalen odnos do drobnega gospodarstva; omogočanje vstopa tujega kapitala v naše gospodarstvo; ustanavljanje zadrug in vzpostavljanje združne lastnine; centralizacija velikih tehnoloških sistemov. Predlog za določitev enotnega davčnega sistema pa je približno z enakim deležem zavržen in podprt hkrati.

Splošna slika stališč je zaostrena, saj se kategorije članov ZK, višje in visoko izobraženih ter vodilnih in vodstvenih delavcev opredeljujejo bolj enoznačno kot celotna populacija. Tako anketiranci iz vseh navedenih kategorij dosti bolj ostro odklanjajo povečevanju vpliva federacije na

izobraževanje, omejevanje vloge republik v denarni in devizni politiki ter možnost poljubnega poseganja zveznega javnega tožilca v sodne postopke. Dosti bolj izrazito kot celota anketirancev pa se zavzemajo tudi za liberalizacijo odnosa do drobnega gospodarstva in zasebnega podjetništva ter za odpiranje dostopa tujemu kapitalu v naše gospodarstvo.

Letošnja in prejšnje raziskave pa ponujajo visoko podporo še naslednjim preureditvam:

- širitvi zaposlovanja v zasebni proizvodnji in uslužnostnih dejavnostih;
- vlaganje sredstev občanov v podjetja v obliki delničarstva oziroma z odkupom vrednostnih papirjev, odpravo ustavne omejitve lastnine na obdelovalni zemlji in torej razvijanje zasebnega podjetništva na področju kmetijstva itd.

4. Sklep

Velika večina anketirancev dojema ne le potrebo, temveč nujo po spremembi ustave. Selektivno pritrjevanje izbranim ekonomskim dopolnilom oziroma spremembam je le izhod v sili. To se pokaže v prevladujočem zavzemanju za ekonomski, politični in kulturni pluralizem, kar se izraža v zavzemanju za delovanje tržišča kapitala, proizvodov in delovne sile, v avtonomiji ekonomskih subjektov ter sprostitev zasebnega podjetništva; dalje, v razoblastitvi partije ter ustvaritvi pogojev za svobodno oblikovanje, izražanje in organiziranje političnih interesov; pa tudi v ohranjanju in razvijanju stopnje avtonomije nacije republike znotraj federacije; dalje, v razvijanju nacionalne identitete in pogojev vsestranskega nacionalnega kulturnega razvoja. V zavesti anketirancev je skoraj v celoti uveljavljeno stališče, da je z vidika Jugoslavije kot celote smotrno, da so republike in pokrajine bolj, oziroma vsaj enako samostojne kot doslej. Takšno stališče izreka 81,6% anketirancev in med njimi kar 95,7% vseh višje in visoko izobraženih, 92,9% vseh vodilnih in vodstvenih delavcev, 88,3% vseh v raziskavo zajetih članov Zveze komunistov itd. Ta splošna usmerjenost v prid razvijanja samostojnosti republik se izraža tudi na primeru Slovenije. Za to, da naj bi Slovenija v spremenjeni ustavi imela večjo ali vsaj enako politično, gospodarsko in kulturno samostojnost se izreka

72,5% vseh anketirancev in med njimi 88,1% višje in visoko izobraženih, 84,4% vodilnih in vodstvenih delavcev ter 82,4% anketiranih članov Zveze komunistov.

Presoja na osnovi v raziskavi izpovedanih stališč in vrednotenj jasno kaže, da je za Slovence oz. prebivalce v Sloveniji sprejemljiv le manjši del tako imenovanih ekonomskih amandmajev in da odločno zavračajo vsako preureditev odnosov v političnem sistemu, ki teži k centralizmu in ukinjanju uveljavljene stopnje avtonomije nacij – republik. Več kot jasno je tudi, da je ponudek ustavnih sprememb nezadosten in neustrezen, saj ohranja uveljavljene dogmatske klišeje in ne odpira možnosti za sprostitev razvoja posameznika, različnih skupnosti in jugoslovanskih družb. Glede načina sprejemanja ustavnih dopolnil pa rezultati raziskav jasno kažejo zavzetost, zahtevo ljudi, da pri tem neposredno sodelujejo. Neposrednost odločanja je bistvena sestavina aktualnega pojmovanja demokracije. Kritično razpoloženje do ponujenih ustavnih amandmajev je v politični zavesti ljudi uvrščeno skupaj z antiegalizmom, usmerjenostjo k družbenim reformam, zavzemanjem za prenovo Zveze komunistov, odprtostjo v Evropo in svet ter da je izrazito povezano z zaupanjem mladini, ne kot abstraktni kategoriji, temveč v njenem konkretnem aktualnem slovenskem empiričnem izrazu.

Gledano z vidika bodočega razvoja se s kritiko ponujenih ustavnih sprememb, ki ohranjajo dogmatske klišeje preteklosti, tendence centralizma in državne represije združujejo najžlahtnejše idejne prvine, tiste, ki zagotavljajo postopen prehod v razmere humanega socializma.

14. november 1988¹

Drugo pismo predsedniku ustavne komisije skupščine SR Slovenije

Pregled rezultatov raziskave stališč o ustavnih spremembah, SJM88, njihova primerjava z rezultati prejšnjih raziskav SJM ter delna obdelava ponuja naslednje sklepe in ugotovitve:

1. V zvezi z vprašanji spreminjanja Ustave SFRJ zadnja raziskava ne razkriva bistvenih novih spoznanj v primerjavi s spoznanji na osnovi majske raziskave SJM88, ki so bila ustavni komisiji Skupščine SRS posredovana v pismu z dne 10. 6. 1988.
2. Dogajanja okoli sprememb ustave v poletnem in jesenskem obdobju ter socialni, ekonomski in politični procesi v jugoslovanskem prostoru ter v odnosih med narodi, republikami in pokrajinami v tem času so prispevali k jasnejši artikulaciji in izražanju vrednostnih izhodišč, vrednot in stališč v zvezi s spreminjanjem temeljev institucionalnega sistema. Primerjalna analiza rezultatov obeh raziskav pokaže še jasnejšo izoblikovanost odnosa do „socialističnega samoupravnega razvoja“ skozi tržno ekonomijo, politično demokratizacijo in avtonomijo političnih gibanj ter zagotavljanje suverenosti nacij – republik. Problem tržnega gospodarstva oziroma ekonomske reforme smo zajeli z majsko

1. Povzetek osnovnih ugotovitev na osnovi raziskave, opravljene po naročilu Skupščine SRS ob sprejemanju amandmajev k Ustavi SFRJ v novembru 1988, pripravljen za Ustavno komisijo Skupščine SRS; Ljubljana, 14. november 1988. Rezultati raziskave SJM 1988, Stališča o ustavnih spremembah so objavljeni v Toš, N. (1997), Vrednote v prehodu, str. 655–667.

raziskavo in rezultate opisali v prej omenjenem prvem pismu predsedniku ustavne komisije Skupščine SRS. Tudi vprašanje politične demokratizacije, pluralizma oziroma političnih reform je bilo zajeto v majski raziskavi, medtem ko smo se temu vidiku v okviru novembrske raziskave posvetili le v omejenem obsegu, kot se izraža skozi prevladujoča stališča in vrednotenja ključnih političnih dogajanj v Sloveniji in Jugoslaviji zadnjega pol leta ter ocene osnovnih akterjev teh dogajanj. Pri tem nas je še posebej zanimalo, v kakšni meri je prizadevanje za uresničitev temeljnih humanih in demokratičnih vrednot postalo vesplošno prizadevanje večine ljudi v slovenskem družbenem prostoru.

3. Sorazmerno dinamičen proces politične socializacije, ki poteka zadnje leto in pol in katerega povod je spreminjanje Ustave SFRJ se brez dvoma najjasneje izraža skozi artikulacijo vrednote suverenost. Tako se je v SJM87 za večjo samostojnost republik in pokrajin zavzemalo 59% respondentov, v majski raziskavi (SJM88) 71,5%, v novembrski raziskavi pa že 78%. Za večjo politično, gospodarsko in kulturno samostojnost republike Slovenije kot doslej pa se zavzema v SJM87 49%, v majski raziskavi (SJM88) 58% in v novembrski raziskavi kar 75%. To je tudi obdobje vse jasnejšega razpoznavanja pomena avnojevske opredelitve pravice do samoodločbe narodov. Kar 83% vseh respondentov se v ustavni raziskavi (november) pridruži zahtevi, da je treba preprečiti vsako tako spremembo jugoslovanske ustave, ki bi pomenila zmanjševanje suverenost in samostojnosti SR Slovenije. Izhajajoč iz predpostavke o pomenu legitimnosti zavzemanja za spremembe ustavnih določil lahko sklepamo, da dosega visoko stopnjo legitimnosti vse tiste spremembe, skozi katere se uresničuje zamisel o ekonomski reformi in tržnem gospodarstvu oziroma zamisli o demokratičnem pluralističnem političnem sistemu in hkrati širijo oziroma zagotavljajo ohranitev obstoječe stopnje samostojnosti narodov oziroma republik. Visoko nelegitimne pa so vse tiste predlagane spremembe ustave, ki pomenijo osredotočanje pooblastil na ravni zvezne države, torej centralizacije – in hkrati pomenijo zmanjševanje obsega z ustavo iz leta 1974 opredeljenih pooblastil republik in pokrajin. Empirično razumevanje suverenosti pa obeležuje tudi jugoslovanska oziroma federalna dimenzija. To se izraža predvsem skozi visoko vrednotenje avtonomnosti slehernega naroda oziroma republike in ne le lastnega naroda – republike, pa tudi

v razumevanju interesov večine Jugoslovanov, kar lahko pomeni omejevanje nacionalne oziroma republiške avtonomije. Če je visoko vrednotenje suverenosti, ki se izraža skozi avtonomijo naroda – republike značilno za velik del opazovane populacije, pa podrobna analiza izdvoji majhen del anketirancev, ki izraža razumevanje suverenosti skozi „izgubo samostojnosti republike“ oziroma „interes večine Jugoslovanov ne glede na republike in narode“. Doslej opravljena analiza je pokazala, da ta del anketirancev označuje predvsem nizka stopnja informiranosti o ustavnih spremembah ter nižja izobraženost.

4. Informiranost je temeljni pogoj za udeležbo ljudi v demokratičnem procesu spreminjanja ustave. Na potek informiranja, oblikovanje stališč ter javnega mnenja o predlogih sprememb ustave so vplivale nove, v pretekli politični praksi pri nas neuveljavljene okoliščine oziroma dejavniki: novi dejavniki politične socializacije, predvsem ustavne komisije književnikov in sociologov, zveze mladine ter drugih alternativnih agensov; časopisi radio, deloma celo TV z odpiranjem prostora za kritično in alternativno obravnavo ponujenih predlogov; spremenjen stil dela ustavne komisije ter družbenopolitičnih organizacij, ki se kaže v težnji za zagotavljanje večje javnosti dela ipd. Vse tri okoliščine pojasnjujejo nastanek kritične javnosti v zvezi s predlogi sprememb ustave, kar se izraža v večjem interesu za informacije in jasnejši artikulaciji stališč v zvezi s predlogi sprememb. Seveda pa je stopnja informiranosti, še posebej ob posameznostih in podrobnostih v zvezi s predlaganimi spremembami prej ko slej še vedno nizka in bistveno bolj odvisna od stopnje politične kulturiranosti, kot se oblikuje skozi izobraževalni sistem. Raziskava razkriva, da je nekako četrtina respondentov spremljala in dodatno še dobra polovica le deloma spremljala potek ustavne razprave. Na konkretno zastavljeno vprašanje, ali so seznanjeni z bistvenimi predlogi sprememb zvezne ustave, kot ga je sprejela zvezna skupščina, je le 7,3% anketiranih odgovorilo, da so s predlogom dobro seznanjeni, da so predlog prebrali, slaba polovica jih je izjavila, da so s predlogom delno seznanjeni, da so slišali oziroma kaj brali o tem, medtem ko je tretjina anketiranih o tem le nekaj slišala, vendar ne ve dosti, osmina anketiranih pa o predlogu nič ne ve. O informiranosti med anketiranci pa govori tudi obseg neizoblikovanosti stališč o konkretnjših ponudkih sprememb. Tako na vprašanje, ali je zvezna skupščina

v svojem končnem predlogu upoštevala ali ni upoštevala odklonilnih stališč slovenske skupščine v zvezi z določitvijo pristojnosti federacije na področju vzgoje in izobraževanja, povečanja pristojnosti zveznega javnega tožilca ter v zvezi s predlogom, da federacija ureja vsa vprašanja državne varnosti, ni znalo odgovoriti od 52% do 62% vseh anketiranih. Seveda pa se neinformiranost izraža tudi v napačnih ocenah, npr. v oceni, da v predlogu ni upoštevano odklonilno slovensko stališče v zvezi z določitvijo pristojnosti federacije na področju vzgoje in izobraževanja (35,8%), pa tudi v drugih primerih.

Informacijsko uspešnost javne ustavne razprave torej lahko presojamo z vidika osnovnega informacijskega dometa, pa tudi z vidika nivoja informiranosti. Čeprav primerjave s situacijami ob prejšnjih spremienjanjih ustave dopuščajo pozitiven sklep tako o dometu kot o nivoju informiranosti oziroma sklep o pozitivni politični socializaciji pa le-ta seveda še zdaleč ne zadošča z vidika želenega demokratičnega in odprtega poteka javne obravnave ter oblikovanja širokega soglasja o vsebini sprememb zvezne ustave. Informiranost in pozitivna politizacija ob sprejemanju ustave je v tesni povezavi z razvitostjo politične kulture posameznih socialnih slojev oziroma v posameznih socialnih okoljih. To ilustrira tudi podatek, da je razprave o ustavnih dopolnilih v zadnjih mesecih bolj ali manj redno spremljalo le 15% anketirancev z osnovno šolo ali manj, 20% anketirancev s poklicno šolo, 30% anketirancev s srednjo ter 53% anketirancev z višjo oziroma visoko izobrazbo. Razkrito stanje informiranosti, kot se izraža v dometu in nivoju informiranosti o ponujenih predlogih ustavnih sprememb torej ni zadovoljivo.

5. Razkrita stopnja informiranosti kaže, da ljudje na sploh ne vedo mnogo o tem, kakšni so predlogi ustavnih sprememb. Izhajajoč iz njihovih temeljnih vrednot oziroma ciljnih opredelitev (reforma, tržno gospodarstvo, demokratični in pluralistični politični sistem, nacionalna identiteta, suverenost) pa lahko sklepamo, da se povsem veljavno zavzemajo za določene ureditve oziroma izrekajo soglasja ali nesoglasja v zvezi z njimi. To ilustrira večinsko odklanjanje možnosti, da bi slovenska skupščina pristala na ustavne spremembe, če bi te vsebovale določbe, da se denar za JLA zbira bistveno drugače kot za druge potrebe federacije,

da federacija ureja vsa vprašanja v zvezi z delovanjem službe državne varnosti v republikah, da bi člane predsedstva SFRJ volili z glasovanjem v Skupščini SFRJ, da bi v zboru republik načelo soglasja nadomestilo preglasovanje ipd., saj so vsa ta stališča izvedena iz vrednote suverenost.

6. Na vprašanje, „ali naj slovenska skupščina da, ali naj ne da soglasja k predlogu ustavnih sprememb“, tako kot so v celoti izoblikovani v paketu“ je 39,5% anketiranih odgovorilo pritrdilno, 31,3% je odgovorilo odklonilno, 29,2% anketiranih pa je ostalo neodločenih. Med anketiranci, ki so se opredelili v zvezi s predlogom se je torej večina izrekla za soglasje slovenske skupščine. Analiza glede na izobrazbo anketirancev pokaže močno polariziranost stališč pri vseh izobrazbenih skupinah, pri čemer odklonilno stališče močno prevlada pri skupini z višjo in visoko izobrazbo (48%), pri skupini anketirancev s srednjo izobrazbo je delež pritrdilnih in odklonilnih stališč enak, pri anketirancih s poklicno šolo delež odklonilnih stališč pade pod povprečje, medtem ko je med anketiranci z osnovno šolo delež pritrdilnih stališč močno nad povprečjem (41,3%), delež odklonilnih stališč pa močno pod povprečjem (23,5%).

Večinsko pozitivno presojo v zvezi s paketom ustavnih sprememb torej oblikujejo predvsem nizko izobraženi in najslabše informirani anketiranci. Na osnovi analiz iz prejšnjih raziskav lahko sklepamo, da so nosilci odklonilnega stališča anketiranci, ki jih bolj kot v povprečju označuje višja izobraženost, višja kvalificiranost, višja informiranost, večja družbenopolitična angažiranost, višja kulturna aktiviranost itd. Na osnovi analiz majske raziskave lahko sklepamo, da to skupino v večji meri kot v povprečju označuje zavzemanje za radikalnejše družbene reforme in za koncept „nove ustave“. Skupino, ki se izreka pritrdilno, torej v prid potrditve ustavnih sprememb pa označuje nižja stopnja izobraženosti od povprečja, nižja stopnja kvalificiranosti, med njimi je več upokoјencev in gospodinј, višja stopnja religiozne vezanosti, nižja družbena in politična angažiranost, nižja informiranost, manjša usmerjenost na radikalne reforme ter izrazitejše zavzemanje za „državo trde roke“ ter nižje ocenjevanje vrednote suverenosti.

Seveda vse nakazano ne izniči dejstva, da raziskava razkriva večinsko pozitivno razpoloženje v prid soglasja k predlogu ustavnih sprememb.

Delež odklonilnih stališč, pa tudi delež neopredeljenih pa opozarjata na razcepljenost javnega mnenja v zvezi s predlogom ustavnih sprememb in na relativno odprtost in delikatnost sestave javnega mnenja v primeru razpisa referenduma. Na osnovi stanja javnega mnenja, razkritega z raziskavo ne bi bilo mogoče napovedati pozitivnega izida referenduma, če bi glasovanje potekalo za ali proti paketu ustavnih sprememb.

7. Čeprav slovenska ustava ne predvideva referenduma kot načina odločanja o ustavnih spremembah v republiki in federaciji, je še nedavno veljalo popolno soglasje glede tega, da bo do razpisa referenduma v zvezi z nesprejemljivimi predlogi sprememb Ustave SFRJ dejansko tudi prišlo. Ob tej predpostavki smo vstopili v pripravo naše raziskave. Zdelo se nam je namreč, da raziskava javnega mnenja nikakor ne more nadomestiti potrebe po splošni ljudski presoji novih ustavnih določil. Raziskava SJM 87 je razkrila zavzemanje večine anketirancev za referendum (56,8%). Na enaki ravni je zavzemanje za referendum tudi v majski raziskavi (SJM 88), medtem ko v novembrski raziskavi (Ustava) upade rahlo pod polovico vzorca (48,5%). Na osip stališč v korist referenduma je bistveno vplival razplet v zvezi z oblikovanjem predloga ustavnih sprememb in stališče ustavne komisije, da so slovenske zahteve bile v veliki večini v oblikovanju končnega predloga upoštevane. Četrtnina anketiranih v novembrski raziskavi prav razplet te situacije navaja kot razlog, da referendum ni potreben. Le šestina vseh anketirancev (17,1%) pa se je odločila načelno proti referendumu.

Odnos do referenduma polarizira slovensko politično javnost prav v zadnjih dneh. Glede na rezultate naše raziskave in doslej opravljeno analizo lahko v zvezi s tem ugotovimo naslednje:

- večji del opredeljenih respondentov se izreka v prid referenduma (48,5% za; 41,3% proti 10,2% neopredeljenih);
- zavzemanje za referendum ne izraža načelnega odklonilnega odnosa do predloga ustavnih sprememb; med respondenti, ki se zavzemajo za referendum je sicer povečan delež takih, ki se izrekajo proti soglasju slovenske skupščine oziroma, ki napovedujejo, da bi v primeru razpisa referenduma glasovali proti, vendar so v tej skupini močnejše zastopani respondenti, ki bi na referendumu glasovali za potrditev predloga ustavnih sprememb;

- opredeljevanje za ali proti referendumu poteka torej na načelni ravni in torej predvsem izraža razumevanje potrebe po temeljiti demokratizaciji postopkov odločanja, še posebej, kadar gre za spreminjanje ustave.

8. Rezultati raziskave kažejo na polno soglasje glede tega, da je v prihodnje potrebno pripraviti novo jugoslovansko ustavo, ki naj bo bolj demokratična, krajša in razumljiva (88,6%). Velika večina opredeljenih anketirancev (47,1%) se izreka za tak potek spreminjanja zvezne ustave, ko bi najprej vsaka republika oblikovala svojo ustavo in določila svoje interese in se nato dogovarjala z drugimi o skupnih interesih v zvezni državi. Takšne stališčne opredelitve izhajajo iz visokega vrednotenja suverenosti. Slaba tretjina anketirancev (29,7%) se zavzema za to, da bi se republike in pokrajine dogovorile za skupne temelje jugoslovanske ustave v okviru svojih interesov, nato pa bi oblikovali jugoslovansko in republiške ustave in le neznaten del (11,0%) se zavzema za enotno pripravo ustave na ravni federacije, na osnovi katere naj bi republike v svojih okvirih določale svoje pristojnosti.

30. junij 1989¹

Tretje pismo predsedniku ustavne komisije skupščine SR Slovenije

Raziskava slovenskega javnega mnenja 1989 – Stališča o ustavnih dopolnilih (SJM89 – USTAVA), ki smo jo v maju letos izvedli po naročilu Skupščine SR Slovenije je potekla znotraj ustaljenih okvirov in metodologije raziskav SJM, zato se v njeni vsebinski zasnovi nismo omejili zgolj na vprašanja in dileme okoli ustavnih sprememb in poteka javne razprave o njih, temveč smo posegli globlje v problematiko razumevanja in vrednotenja prvinskih osnov sistema in tako dopolnili empirično gradivo, ki lahko prispeva k razreševanju dilem okoli dopolnil sedanje slovenske ustave, še posebej pa k izoblikovanju izhodišč za novo bodočo slovensko ustavo.

Tako kot raziskave v zadnjih dveh letih tudi raziskava SJM89–USTAVA jasno potrjuje trend v preobražanju politične zavesti Slovencev iz začetka 80-tih let v nakazovanju alternativnih oziroma izvirnih rešitev ključnih družbeno sistemskih postavk oziroma izhodov iz krize ter v usmerjenosti k tako imenovanim novim vrednotam. Spremembe v politični zavesti ljudi se izražajo predvsem v odnosu do sistema oblasti, moči in politike, v nakazovanju nujnosti izhodov iz dogmatskega političnega monolitizma ter v izrazitem zavzemanju za pluralizem in demokracijo. Tudi letošnja raziskava v celoti potrjuje veljavnost ugo-

-
1. Redigirano pismo predsedniku ustavne komisije Skupščine SRS, Kamnik 30. 6. 1989. Rezultati raziskave SJM 1989 so objavljeni v: toš, N., 1997: Vrednote v prehodu, str. 701-737.

tovitev zapisanih v pismu predsedniku Skupščine SRS ob zaključku raziskave SJM 1988 z dne 10. 6. 1988. Že ob prejšnjih raziskavah smo opozorili, da se slovenska politična javnost oblikuje kot samosvoj družbeni subjekt, ki ni več enostransko obvladovan po tradicionalnih političnih socializatorjih. Pomembno vlogo pri tem so v prvi polovici osemdesetih let odigrala predvsem nova družbena gibanja, v zadnjih letih tudi publicistika, tisk in druga sredstva množičnega obveščanja, v zadnjem času pa še posebej politične zveze in druga interesna grupiranja. K dinamiki ustavne razprave in osveščenosti slovenske politične javnosti okoli ustavnih dilem so brez dvoma pomembno prispevale snujoče se politične zveze, Zveza mladine, Odbor za človekove pravice ter Zbor za ustavo.

Osnovne ugotovitve iz raziskave lahko povzemamo takole:

1. Seznanjenost z Ustavo, predlogi dopolnil in vključenost v ustavno razpravo

Vsak četrti Slovenec je „kdaj bral“ veljavno slovensko ustavo. Seveda je „bralcev“ slovenske ustave bistveno manj med nekvalificiranimi, neizobraženimi, med nečlani ZK, pa tudi med tistimi občani, ki zavračajo nove politične zveze, medtem ko je bistveno več poznavalcev Ustave med izobraženci, uslužbenci, člani ZK, med ljudmi, ki simpatizirajo z novimi političnimi zvezami itd. Primerjava s podatki iz lanske raziskave o branju zvezne ustave kaže, da je bila v preteklosti motiviranost za seznanjanje s slovensko ustavo znatno manjša kot za jugoslovansko ustavo. Očitno je, da je slovenska ustava v očeh ljudi bila dokument drugotnega pomena, da je nastala kot prevod in izpeljanka iz zvezne ustave, da je po njej oblikovana kot apriorni izbor sistemskih ciljev in vizij – in ne kot izraz prevladujočih vrednot ljudi.

O tem, da trenutno poteka javna razprava o dopolnilih slovenske ustave je seznanjenih štiri petine prebivalcev Slovenije. Večina ljudi svoje vedenje o poteku javne razprave črpa iz sredstev množičnega obveščanja, še posebej iz televizijskih oddaj, iz radijskih oddaj ter iz Dela, Večera in Dnevnika. Le majhen del, šestina vseh, se je udeležila kakega sestanka, diskusije ali predavanja o ustavnih spremembah in še manj (3,2%) jih navaja, da so v teh razpravah tudi aktivno sodelovali.

Seznanjenost s ponujenimi ustavnimi dopolnili kaže tudi podatek, da polovica anketiranih ne ve za ustavna dopolnila oziroma jih ni videla, medtem ko jih slaba polovica navaja, da so dopolnila deloma prebrali ali pa le pregledali. Le 4,0% vseh anketirancev navaja, da so ustavna dopolnila prebrali. Med bralci in poznavalci ustavnih dopolnil jih je velika večina takih, ki tožijo nad njihovo (delno) nerazumljivostjo. Le 8,5% anketirancev je odgovorilo, da so ustavna dopolnila v celoti razumeli. Glede na kompliciranost ustavnega teksta, ki je predmet spreminjanja, pa tudi glede na ponujene osnutke sprememb je delež tistih, ki navajajo, da so ustavna dopolnila razumeli, presenetljivo visok.

2. Ocene o potrebnosti in okvirih spreminjanja ustav

Večina anketirancev meni, da je potrebno spremeniti veljavno slovensko in jugoslovansko ustavo. Odklonilno stališče v zvezi s tem izreka le 1/10 anketirancev. Zaporedje pri oblikovanju nove slovenske in zvezne ustave določa visoko vrednotenje nacionalne suverenosti: večina (56%) anketiranih namreč meni, da naj najprej vsaka republika oblikuje svojo Ustavo ter določi svoje interese in se šele nato dogovarja z drugimi republikami o skupnih interesih v zvezni državi, medtem ko se bistveno manjši delež anketirancev (11,8%) zavzema za doslej uveljavljeno zaporedje, da je bila najprej pripravljena jugoslovanska ustava, nato pa so na njeni osnovi republiške ustave določale svoje posebnosti (11,8%).

Dilemo okoli dometa sprememb oziroma dopolnil sedanje slovenske Ustave večina anketiranih (64%) razreši s stališči, „da naj bo v spremembe vključenih čim več določb, ki jih zahtevajo ljudje“ oziroma, „da naj se v spremembah izrazi vrednota nacionalne suverenosti ne glede na to, ali je to povsem v skladu z zvezno ustavo ali ne“. Za zgolj formalno uskladitev slovenske z zvezno ustavo se opredeljuje neznaten delež anketirancev (3,1%).

V nakazanem zaporedju nastajanja in sprejemanja slovenske republiške in zvezne ustave je izražena zahteva po zagotavljanju nacionalne suverenosti kot ene temeljnih vrednot. Slovensko javno mnenje torej utrjuje zahtevo po radikalnejših spremembah slovenske ustave že v tej fazi.

3. Stališča o »temeljnih načelih«

Raziskava kaže, da se v zvezi z družbenim in političnim sistemom kot prevladujoča uveljavljajo naslednja vrednotenja oziroma stališča:

- težnja za samoodločbo, za nacionalno suverenost, torej za obvladovanje oziroma premoč pri določanju usode lastnega naroda;
- razumevanje ustavnega načela o samoodločbi, vključno s pravico do odcepitve kot realne in ne le kot abstraktne, neuresničljive pravice;
- krepitev občutka nacionalne identitete;
- uveljavljanje spoznanja o možnostih obstanka in razvoja slovenskega naroda tudi izven okvirov Jugoslavije;
- idejni, kulturni, politični, strankarski ter lastninski pluralizem;
- spoštovanje osnovnih človekovih pravic; svoboda misli in izražanja;
- priznavanje identitete in osnovnih narodovih pravic pripadnikom vseh narodov, vključno z Albanci;
- svoboda političnega, vključno strankarskega organiziranja; odprava ustavno opredeljene monopolne vloge družbenopolitičnih organizacij; opustitev ustavne definicije avantgardne vloge zveze komunistov, zahteva po prenovi politične vloge socialistične zveze; zahteva po reformi sindikata itd.

Visoko vrednotenje pluralizma se v ekonomskem izseku izraža skozi zahtevo po izenačenosti pogojev uveljavljanja vseh oblik lastnine: državne, družbene, zasebne, združne in skupinske. Izražena je zahteva za odpravo vseh ovir, ki preprečujejo uveljavitev kmeta kot individualnega producenta za tržišče (odprava agromaksimuma, odprava monopolnih posrednikov, pravice gospodarjenja z gozdovi).

Vsa navedena vrednotenja in stališča so v slovenski populaciji prevladujoča (od 50–90%). Ob tem se zdi utemeljena zahteva po bistveni reviziji oziroma izločitvi tistih temeljnih načel, ki niso le v nasprotju s prevladujočim vrednotenjem ljudi, temveč tudi v nasprotju z že uvedenimi spremembami v sistemu in ponujenimi predlogi ustavnih dopolnil. Pri tem gre za načelno razrešitev temeljne dileme ali naj Ustava v izhodiščih izrazi prevladujoča vrednotenja, stališča in interese ljudi,

ali od ljudi neodvisne, apriorne ideološke postavke oziroma systemske cilje, ki so usmerjeni v obvladovanje interesov in vrednotenje ljudi.

4. Volitve, stališča o skupščinskem sistemu

Kljub petnajstletnemu delovanju sedanjega skupščinskega sistema od ravni občine do federacije večina ljudi ne pozna in ne razume. Seznanjenost s sestavo republiške skupščine se za posamezne zbornice giblje od 25–36%. Naš skupščinski sistem seveda še zdaleč ne dosega stopnje transparentnosti, značilne za zahodnoevropske parlamentarne sisteme, ki so v izhodišču grajeni na splošnem zastopstvu in neposrednih volitvah.

Kljub spremembam v volilnem sistemu in vpeljavi delegatskega sistema je predstava ljudi o volitvah nerazdružno povezana z zahtevo za neposrednost volitev. Predstava o neposrednosti volitev vključuje tudi zahtevo po aktivni vlogi občanov, državljanov v fazi kandidiranja. Podatki iz raziskave izražajo zahtevo za prenovu koncepta socialistične zveze. Odgovor na vprašanje, kakšno vlogo bi sedanje zveze oziroma bodoče stranke mogle imeti v volilnih procesih v bodoče, kaže poiskati v raziskavi volilnih procesov v evropskih demokratičnih sistemih.

Da je neposrednost volitev v povezavi z razumevanjem demokratičnosti političnega sistema kaže tudi zahteva za neposredno voljenje članov predsedstva republike. Dodajmo še, da je predsedstvo republike uveljavljena institucija, saj se za njegovo popolno odpravo oziroma ukinitve zavzema le 1,1% anketirancev. Dobra tretjina vseh anketirancev se zavzema za ohranitev sedanje sestave predsedstva, oziroma tretjina za to, da naj predsedstvo ostane, vendar z nekaj manj člani, medtem ko se 1/6 anketirancev zavzema za ukinitve kolektivnega predsedstva in njegovo nadomestitev z individualnim predsednikom SR Slovenije.

Skladno s prevladujočo težnjo po demokratizaciji vseh sfer odločanja je razumljivo, da se v zvezi s postopkom za sprejemanje dopolnil slovenske ustave večina anketirancev odloča za referendumsko pot odločanja. Tako se dobra tretjina vseh odloča za referendum o celoti predlaganih sprememb Ustave, nekaj manj je tistih, ki se zavzemajo za referendumsko odločanje o izbranih bistvenih vprašanjih dopolnil,

medtem ko je le slaba šestina (14,3%) anketirancev menila, da referendum ni potreben, da naj o dopolnilih slovenske ustave odloči sama Skupščina SRS.

5. Človekove pravice

Posebno poglavje raziskave smo posvetili človekovim pravicam. Ustavni utemeljitvi človekovih pravic ljudje pripisujejo velik pomen. To se še posebej kaže v stališčih o neustreznosti oziroma nezadostni varovanosti temeljnih človekovih pravic ko gre za svobodo političnega združevanja in organiziranja, svoboda misli in izražanja, pravice do zasebnosti, do družinskega življenja, nedotakljivosti stanovanja in tajnosti dopisovanja itd. Glede na pomen, ki jim ga ljudje pripisujejo, so posebne ustavne zaščite vredne pravice kot: pravica do narodne samoodločbe, vključno s pravico do odcepitve, osnovne nacionalne pravice, svoboda idejne in politične opredelitve, pravica do političnega in ekonomskega soodločanja, pravica do samoupravljanja, pravice narodnostnih in etničnih manjšin itd.

Ljudje se izrekajo za zagotovitev ustavno opredeljenega sodnega varstva nedotakljivosti stanovanja in tajnosti pisem, za ustavno opredelitev svobode izpovedovanja vere, za popolno prepoved smrtne kazni (51,6%) oziroma za odpravo smrtne kazni v miru (24,9%), za ustavno opredelitev pravice do delovanja političnih združenj in političnega organiziranja (58,4%). Velika večina anketirancev se izreka tudi za ustavno opredelitev zaščite suverenosti s sprejetjem določbe, ki bi republiko Slovenijo zaščitila pred sprejemom odločitev v zvezni skupščini, ki bi bile v škodo slovenski suverenosti (77,2%). V prizadevanju za zagotovitev ustreznega pravnega varstva osnovnih človekovih pravic je tudi zavzemanje za sprejetje ustavne določbe, ki omogoča ustanavljanje posebnih skupščinskih preiskovalnih odborov za ugotavljanje neustreznih ravnanj ali zlorabe pooblastil nosilcev javnih funkcij (72,5%).

Usmerjenost k novim vrednotam se kaže tudi v stališčih do represije kot sredstva političnega sistema. Ljudje v celoti zavračajo grožnjo s fizično močjo države, ki se uveljavlja kot grožnja z vojaško silo ali pa kot uporaba vojaške sile (76,6% neprimerno – 4,8% primerno) ter skozi grožnjo z uporabo policijske prisile ali uporabo neposredne poli-

cijske prisile (52% neprimerno – 12% primerno); legitimen pa ostaja odvzem prostosti na osnovi pravnomočne sodne odločbe (46,6% primerno, 19,5% neprimerno) ter ekonomska prisila oziroma denarno, gmotno kaznovanje (50% primerno – 23% neprimerno).

Zavest o potrebi zaščite osnovnih človekovih pravic je izraz razvite politične kulture ljudi ter relativne liberalizacije (demokratizacije?) političnih razmer in odnosov v Sloveniji.

6. Razumevanje vloge države

Vprašanje odnosa do zvezne države – federacije v tej raziskavi nismo celovito preučili, ilustrira pa ga nekaj izbranih vidikov.

Odnos do federacije opredeljuje visoka stopnja nacionalne samoosveščenosti ter vrednotenje nacionalne oziroma republiške suverenosti. To se denimo kaže v večinskem (90,7%) zavzemanju za spoštovanje razlik med republikami in pokrajinami kot pravilom v urejanju odnosov znotraj federacije, ko si vsaka republika oziroma narod oblikuje svojo lastno ureditev političnega življenja in gospodarstva tako, da ne ovira drugih republik in pokrajin v njihovem razvoju. Nadalje, kaže se v večinskem zavzemanju za ustavno zagotovitev ekonomske suverenosti, v zahtevi za ustavno (republiško) utemeljitev varovalnih ukrepov pred škodljivimi posledicami odločitev, sprejetih na zvezni ravni, v zahtevi za zmanjšanje državnega proračuna, še posebej zmanjšanja sredstev za vojsko itd.

Pogledi ljudi na funkcioniranje federacije in na odnose med republiko in federacijo sovpadajo s koncepcijo asimetrične federacije. To se kaže tudi v težnji po zmanjševanju obsega zveznih pristojnosti, po zmanjševanju obsega zveznih intervencij, tako ekonomskih kot tudi političnih, vključno z zavračanjem vsakršne represije (policijske, vojaške) kot oblike pritiska in podreditve. Razumevanje zvezne države je torej izrazito restriktivno. To, denimo, ilustrira tudi večinsko (64,8%) zavzemanje za to, da naj Slovenija z novo Ustavo določi, katere zadeve bo prenesla na jugoslovanske državne organe, pa tudi pretežno (46,5%) zavzemanje za uveljavitev konfederalističnega koncepta zvezne države v bodoči ustavni ureditvi Jugoslavije.

Skladno z visokim vrednotenjem nacionalne suverenosti in zavzemanjem za preureditev družbenega sistema se oblikujejo in prevladujejo stališča o republiški državnosti ter o odgovornosti republike za zagotovitev osnovnih pogojev obstoja in razvoja vseh temeljnih področij življenja od gospodarstva, družbenih dejavnosti, do kulturnega razvoja. Tako je po mnenju ljudi republiška država skupaj s podjetji odgovorna za zagotovitev socialne varnosti delavcev, ki so kot tehnološki oziroma ekonomski višek izgubili zaposlitev; republiška država je odgovorna za zagotovitev pogojev enovitega sistema izobraževanja in zdravstva v republiki; republiška država je odgovorna za normalno funkcioniranje sistema pokojninskega zavarovanja itd. Seveda pa v razumevanju ljudi odgovornost države ni omejena zgolj na področje družbenih dejavnosti in zagotavljanja kvalitete življenja, temveč je država neposredno odgovorna za usklajen razvoj na področju energetike, prometa itd. Lahko rečemo, da javno mnenje zagotavlja množično podporo vsakršni ustavni opredelitvi vloge republiške državnosti ter reforme njenega administrativnega aparata v smeri moderno organizirane visoko strokovne in avtonomne javne uprave.

Velika večina anketirancev se zavzema za reformo sistema upravljanja družbenih dejavnosti ter za bistveno zmanjšanje števila samoupravnih interesnih skupnosti na posameznih področjih (38,5%) oziroma za rigorozno spremembo sistema upravljanja na teh področjih in za odpravo samoupravnih interesnih skupnosti ter prenos dela njihovih pristojnosti na ustrezno strokovno vodene republiške sklade (28,3%) oziroma na ustrezne državne upravne organe (7,8%). Ljudje odklanjajo sedanje upravljalne sisteme predvsem zaradi njihove razdrobljenosti in kompliciranosti, zaradi očitne hiperinstitucionalizacije tega področja, zaradi nesmotrnega povečanja števila administrativnih delovnih mest itd.

Po mnenju ljudi je tudi komunalni sistem pri nas potreben reforme. Delno protislovnost v gledanjih na občino, v razumevanju njenega samoupravnega bista in njene vloge kot osnovne državno izvršilne ravni se kažejo v naslednjih prevladujočih stališčih in zahtevah:

- v zahtevi za enotno postavitve davčnega in inšpekcijskega sistema za vso republiko (84,3%);

- v zahtevi za zmanjšanje vpliva občine na gospodarjenje in razvoj podjetij na njenem območju (70%);
- v skrbi občine za prostorski razvoj in stanovanjsko izgradnjo (68,3%) ob hkratnem zavzemanju za prenos reševanja temeljnih vprašanj urejanja prostora, stanovanjske izgradnje in varstva človekovega okolja v pristojnosti republike (52%);
- v zavzemanju za majhno samoupravno občino, ki skrbi za zadovoljevanje potreb občanov v neposrednem življenjskem okolju (62,1%) s težnjo po ločitvi lokalno samoupravne vloge od izvrševanja republiških in zveznih zakonskih predpisov (50,8%), vendar ob hkratnem zavzemanju, da občina še naprej na svojem območju zagotavlja izvrševanje vseh funkcij oblasti in upravljanja družbenih zadev (60,7%).

Pokaže se, da je v razumevanju ljudi osrednja točka racionalnega družbenega upravljanja republiška država. Čeprav se ljudje zavzemajo za deregulacijo zvezne države in zmanjševanje državnih proračunov, pa se hkrati zavzemajo za to, da prevzame republiška država več odgovornosti v usmerjanju razvoja nacije, da zagotovi več sredstev za urejanje problemov varstva okolja, za zdravstvo, izobraževanje in druga področja družbenih dejavnosti, terjajo pa zmanjševanje porabe denarja za vojsko in obrambo, za programe pomoči nerazvitim in za domača podjetja z izgubami. Skladna s tem je zahteva po deregulaciji področja komunalnega sistema in zagotovitev strokovne uprave javnih ustanov družbenih dejavnosti.

7. Zaključne pripombe

Z raziskavo smo posegli tudi v področje političnega organiziranja ter poglede ljudi na vlogo sedanjih družbenopolitičnih organizacij in novonastajajočih političnih interesnih grupiranj, skupin in zvez. Raziskovali smo stališča Slovencev o mednacionalnih odnosih ter delovanje slovenskega političnega vodstva ob tem; posebej smo opazovali odnos Slovencev do situacije na Kosovu in drugo. Slovensko politično vodstvo v svojem prizadevanju za zagotovitev samostojnega razvoja in narodne suverenosti uživa v javnem mnenju izjemno visoko podporo (70,6%). V zvezi s stališči Slovencev do razmer na Kosovu pa velja opozoriti na

izrazito protirepresivno razpoloženje, na odklanjanje izrednih ukrepov ter zavračanje sodelovanja slovenskih miličnikov ter vojakov pri obvladovanju razmer na Kosovu.

Ob koncu tega kratkega povzetka osnovnih ugotovitev iz raziskave predlagamo, da vodstvo Skupščine zagotovi vpogled v sumarno poročilo iz raziskave vsem članom ustavne komisije. Na iniciativo ustavne komisije ali njenih posameznih članov lahko pripravimo podrobne prikaze in analize posameznih vprašanj iz raziskave.

TRETJI DEL

Graditev nove države

Mladina, 24. 5. 1994

Kaj Slovenci menijo o sebi?

Ob rezultatih raziskave
Slovensko javno mnenje 1994.
Spraševala sta Miha Đ. Štamcar in Jani Sever.

Lani je minilo 25 let, odkar Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij na Fakulteti za družbene vede opravlja sistematično raziskavo Slovensko javno mnenje. Leta 1968 je Center pripravil prvo raziskavo, ki je poskušala doseči tri cilje: pridobiti empirične podatke na podlagi odgovorov na vprašanja, pomembna za sociološko in politološko raziskavo razmer v slovenski družbi, in empirično podlago za druge temeljne projekte na tem področju; s ponavljanjem raziskav istih pojavov po možnosti z istimi vprašanji omogočiti opazovanje sprememb v družbi; meriti aktualne odzive oziroma opravljati javnomnenjsko raziskavo. Raziskava je bila zasnovana na metodoloških podmenah, ki zahtevajo veliko reprezentativnost in strogo nadzorovan vzorec.

Zglede iz ameriške in zahodnoevropske raziskovalne literature so razširili z metodami s polja komercialnega javnomnenjskega raziskovanja v nemškem in francoskem prostoru, predvsem z metodami centra Stoetzel v Parizu in linije Gallupovih inštitutov po Evropi in v ZDA. V prvi skupini, ki je do lani delovala v nespremenjeni sestavi, so pri zasnovi raziskave sodelovali Zdenko Roter, kisejeukvarjalzreligiološkimpodročjem, pokojna Boštjan Markič, kise je ukvarjal s političnim sistemom, in Peter Klinar, ki so ga zanimali medetnični odnosi, vprašanja, povezana s socialno strukturo, in razumevanje neenakosti, ter Niko Toš, ki je bil nosilec projekta in je skrbel za metodološko korektnost ter dolgoročno koncipiranje raziskave.

Z njimi sta sodelovala še Zdravko Mlinar, ki je meril odzivanje ljudi na spremembe v družbenem prostoru, in Cveto Trampuž, analitik in obdelovalec podatkov. Vzorčni model za raziskavo je pred 25 leti razvil pokojni profesor Ekonomske fakultete dr. Marjan Blejec. Raziskava vsako leto zajame 2700 ljudi. Vzorec se je v zadnjih letih zaradi varčevanja in po mednarodnih zgledih zmanjšal na 1050 anketirancev, vendar opravijo po dve raziskavi hkrati. Tokratna se imenuje SJM 1994/2.

V zadnjem letu je v Sloveniji potekal intenziven politični spopad med Kučanom in Janšo, to pa se kaže tudi v strukturiranju in izražanju političnega javnega mnenja. Kakšen vpliv je imel ta spopad na slovensko javno mnenje, če primerjamo izsledke javnomnenjskih raziskav zadnjih let?

Razvidna postaja polarizacija političnega prostora. Jasneje se razpozna predvsem pomen političnega prostora, agresivni desni blok se postopoma artikulira v jedro tudi prek javnomnenjskih raziskav. Kar zadeva konfliktnost na ravni razmerja med predsednikom republike in prejšnjim obrambnim ministrom, se pri meritvah javnega mnenja vidi, da se je zaledje obrambnega ministra razmahnilo deloma na škodo drugih politikov z desne, po drugi strani pa se prav tako vidi, da se je evforično razpoloženje javnosti do predsednika države delno umirilo. Kučan je v tem spopadu izgubil del podpore, še vedno pa je politik, ki uživa največje zaupanje v vseh slojih. Na drugi strani je del javnosti nagradil igro nenehnega političnega spopada, ki jo je igral Janša, vodja desne opozicije v slovenskem političnem prostoru. Prednost, ki si jo je Janša s tem pridobil je, da si je utrdil politično zaveznitvo in se povzpел na vrh seznama uglednih politikov ne le v svoji stranki, temveč tudi v Podobnikovi SLS in Peterletovi SKD. Razpoznavna se jasna desna pozicija, ki je močno strnjena v potencialnih volilnih telesih strank od krščanske demokracije, ljudske stranke do socialdemokratov. Postopno se artikulirajo poli v političnem prostoru. Vendar sredina ostaja trdna. Levica se zaradi delovanja desnice v očeh javnosti ni premaknila na skrajni levi pol.

Nastala pa je skrajna desnica.

Da v zaledju artikulirane desnice nastaja potencialna radikalna desnica, kaže celoten preplet izraženih stališč. Gre predvsem za vprašanje agre-

sivnega nacionalizma, ki se razteza celo tja do antisemitizma in se kaže predvsem v političnem ludizmu, ki zavrača in razkraja demokratične politične institucije in se spogleduje z razumniško močjo pravičnikov.

Lahko pojasnite, zakaj anketiranci prepoznavajo SKD kot bolj desno stranko od SLS?

SKD je razpoznavna kot desna stranka. In le neartikulirana Slovenska desnica je bolj desna od nje. Da SLS ni bolj „desna“ od SKD, ki vendar deluje veliko bolj trezno, ker je vladna stranka, je treba pripisati predvsem sestavi njenega trenutnega volilnega zavezništva. To pa se zaradi njenega populizma razteza tudi proti levi. Gre za to, kar anketiranci mislijo, da je in ne, kaj dejansko je programska osnova SLS.

Zanimivo je, da se je naklonjenost Janši povečala, obrambno ministrstvo, ki ga je vodil, pa je precej izgubilo pri ocenjevanju uspešnosti.

Ravno to po mojem kaže, da je v profiliranju desnica prišla do vrhunca. Raziskave prejšnjih let so pokazale, da je obrambno ministrstvo po osamosvojitveni vojni institucija z najvišjo pozitivno oceno. Zdaj so te ocene bistveno nižje, anketiranci so bolj kritični. Razlika med policijo in vojsko je splahnela in notranje ministrstvo je skoraj enako pozitivno vrednoteno kot obrambno ministrstvo. Obrambno področje je s svojim delovanjem izgubilo bonuse, ki jih je prej v izobilju vezalo nase. Po drugi strani spor med policijo in vojsko notranjemu ministrstvu v ničemer ni škodil, ampak je ocena učinkovitosti njegovega dela višja. Po mojem gre za racionalen, kritičen premik pri vrednotenju.

O tem, da je nacionalizem v Sloveniji zelo prisoten, ne moremo dvomiti, vprašanje pa je, ali se krepi?

Z besedami pokojnega Petra Klinarja bi dejal, da obstajata dve temeljni ugotovitvi, ki ju raziskava potrjuje. Prvič, da je narodna in nacionalna zavest poudarjeno izražena (pozitivni nacionalizem) in, drugič, da je pojavov etnične nestrpnosti, etnocentričnega nacionalizma, vse več (negativni nacionalizem). Razlage za razumevanje teh dveh pojavov je treba iskati v spremembah, ki jih Slovenija doživlja v obdobju prehoda in ki se izražajo na eni strani v premikih v socialni strukturi, na drugi

strani pa tudi v premikih, ki so definirani v političnem prostoru. Kar zadeva spremembe v socialni strukturi, je opaziti, da je vse več ljudi, ki se čutijo nekako pripadnike srednjih slojev, da obstaja manjša, a bolj izrazita skupina, v kateri se ljudje prepoznavajo kot pripadniki spodnjih slojev, in da se postopoma oblikuje tudi zgornji sloj. Ti prehodi sprožajo velike socialne negotovosti. Ljudje iščejo zavetje v nacionalni državi, kot da bo močna država, ki bo delovala predvsem na podlagi etničnega načela, urejala vprašanje socialne negotovosti. To se izraža v zahtevah, kot so: Neslovenci ven, Neslovencem odvzeti državljanstvo, Neslovencem ne zagotoviti socialnih pravic, ne omogočati dodeljevanja in odkupovanja stanovanj Neslovencem in podobno. Poleg tega so tu še begunci, ki dodatno ustvarjajo negotovost, saj se zaradi njih okolje polni s socialno neprijetnimi pojavi. Občutki te vrste ogroženosti se sicer umirjajo. Predlani smo najprej zaznali evforično solidarnost z begunci, predvsem med srbsko-hrvaško vojno, potem pa se je vse bolj kazala zadržanost – vse do postopnega oblikovanja negativnega odnosa, deloma seveda tudi zaradi nerešljivosti in trajnosti krize v Bosni. Slovenci spontano čutijo, da je kriza v Bosni nekaj, kar se bo reševalo in bo navzoče leta in leta, če ne desetletja, in v takih razmerah je seveda naklonjenosti vse manj. Po drugi strani realna navzočnost beguncev vse bolj zgošča in nalaga izkušnje iz okolja, kjer živijo. Letošnje meritve kažejo, da je vznemirjena nacionalna zavest pri Slovencih, gledano socialnostrukturno, navzoča predvsem v spodnjem segmentu prebivalstva; aktivirana in agresivna nacionalna zavest se pojavlja tam, kjer je praviloma manj znanja, kjer je socialna negotovost izrazitejša, kjer je več brezposelnosti. Kaže se kot podlaga za dejavno vstopanje v prostor politike. Gre za izrekanje za desne opcije, celo za sprejemanje političnih odločitev brez demokratičnih institucij, izrekanje proti postopno razvijajočemu se pluralnemu parlamentarizmu; skrajni izraz tega je prav gotovo nezaupanje v politične stranke, kot se kaže v javnem mnenju.

Kar 20 odstotkov vprašanih ne bi imelo Židov za sosede; ali smemo trditi, da imamo ravno toliko skrajnih nacionalistov?

Takšno mnenje bi bilo prestrogo. Analize, ki bi pretehtala moč oziroma obseg skupin nosilcev skrajno nestrpnih pogledov, nismo naredili. Mislim, da je tega manj, ni pa sporno, da je v razponu političnih pogledov

v Sloveniji mogoče prepoznati kako desetino ljudi, ki imajo skrajno radikalizirana, morda celo fašistoidna stališča do položaja lastnega naroda v primerjavi s položajem drugih narodov, ki živijo v slovenskem prostoru. Kar zadeva antisemitizem kot odnos, je res, da je to opredeljevanje zunajizkustveno in da ljudje oblikujejo svoj odnos kvečjemu posredno, na podlagi spremljanja ali opazovanja gibanj v bližnjem okolju, kjer je seveda spodbud za aktiviranje antisemitizma veliko, predvsem če gre za naravnost in pripravljenost za sprejemanje vrednot in gesel skrajno desnih gibanj v zahodnoevropskem prostoru. Avstrija, Nemčija in Italija so polne tega.

Večja etnična občutljivost za pojave agresivnega nacionalizma se v Slovenčevi zavesti poraja zaradi učinkovanja mednarodnega konteksta in zaradi razpletanja jugoslovanske krize, zaradi slovenskega osamosvajanja, zaradi ogroženosti, ki jo objektivno ali navidezno doživljamo iz neposrednega ali posrednega sosedstva, in zaradi socialnih in političnih razmer v neposrednem domačem okolju. To se potem izraža v dveh oblikah, prvič, kot agresivni nacionalizem v notranjih odnosih in drugič, kot izraz skrajnega nezaupanja in zavestnega odmikanja od sosednjih južnoslovanskih narodov.

Omenili ste pravzaprav države, ki jih Slovenci, po vaši raziskavi, čutijo kot najbližje?

Ob vprašanju bližine ali oddaljenosti teh držav je treba upoštevati pomembne spremembe, ki so nastale v zavesti in v praksi, glede na razmere, v katerih živimo danes v Sloveniji. Tisto, kar nam je bilo donedavno najbližje ali blizu, je postalo daleč, odmaknjeno zaradi redefiniranja ciljev, okvirov in podlagi obstoja naše države, nove ustave in poudarjenih ključnih vrednot, ki jih drugi niso enako prenovili. V Srbiji gre konec koncev za izrazito (post)komunistično družbo. Na Hrvaškem za neko posebno obliko cezarizma, kjer je bila demokratična forma volitev samo prenosnik, ki je pomagal pri prenosu avtoritarne oblasti v navidez demokratično. Zato je seveda od Slovencev močno odmaknjena, in to v vseh pogledih, kot dežela in kot država, ki je v vojni, dejansko pa je tem bolj odmaknjena kot sosednja država, ki zapleta urejanje naših najbolj vsakdanjih človeških potreb in interesov, kot so npr. potrebe lastnikov hiš v Istri, morskih mejašev in podobno. Po dru-

gi strani so tu evropske države, ki jih jemljemo za zgled pri graditvi modela parlamentarne demokracije, tržnega gospodarstva in socialne države. Države, ki torej niso izgubile atributa bližnjosti, ker smo vanje že prej hodili, in to množično. Recimo Slovenci v Nemčijo na delo, v Avstrijo na delo in po nakupih itd. Poleg tega sta ti državi delovali izrazito pozitivno v procesu osamosvajanja in sta nam zato postali najbližji.

Gre pa tudi za bogate države. In ugotovitve vaše raziskave kažejo, da se gmotni položaj državljanov Slovenije pravzaprav izboljšuje.

Raziskave, opravljene po letu 1990 in predvsem izrazito po letu 1991, ki je prineslo mednarodno priznanje in popolno osamosvojitve, so jasno pokazale, da ljudje spremembe življenjskih in delovnih razmer vrednotijo skrajno kritično. Življenjske razmere so se spremenile, brezposelnost je narasla in v postsocialističnem obdobju se je to izrazilo tudi v javnem mnenju. Tako javno mnenje je na Poljskem odgnalo Solidarnost, odpihnilo je Antalovo vlado na Madžarskem, izrazilo se je tudi na naših volitvah pred letom in pol, ko se je okreplil položaj levosredinskih sil in je bil mogoč prenos oblasti iz Demosovega na levoliberalni blok. V javnem mnenju se sedaj prvič kaže optimizem, ki je Slovence vodil v obdobju družbenega gibanja v 80-ih in potem v preobrate ter v novo ureditev. Ljudje od sprememb v bližnji prihodnosti pričakujejo predvsem izboljšanje življenjskih razmer. Optimizem se kaže v zgoščanju izjav o boljših življenjskih razmerah. To seveda daje realne možnosti političnim, socialnim in kulturnim ustvarjalnim silam nacije kot neke vrste pristanek na nadaljevanje dinamiziranja gospodarskih in družbenih tokov in umirjanja političnih procesov.

Pa vendar se da iz vaše raziskave razbrati, da vedno manj ljudi pričakuje bistveno izboljšanje življenjskih razmer.

Pri presojanju gmotnih razmer, ki določajo življenjske razmere, prihaja do izraza streznjenost ljudi. Kar tri četrtine jih meni, da bodo minila še leta, preden bo nova država obvladala vse težave in dediščino preteklosti. Evforičnega optimizma je vse manj. Ljudje torej vrednotijo „drobne“ spremembe življenjskih razmer in ne pričakujejo velikih obratov. In vendar bi lahko rekel, da so Slovenci pretežno narod optimistov na dolgi rok.

Pozitivno je tudi mnenje o političnem sistemu, kar je morda nenavadno, glede na to, da zaupanja v politične stranke skoraj ni?

Skromno zaupanje v stranke ni izključno slovenski pojav, je evropski pojav in ga je treba tako razumeti. Rekel bi, da v Sloveniji zaradi njene neizkušенosti v političnem pluralizmu to nezaupanje pomeni večje tveganje in večjo obremenitev za stranke, njihova odgovornost za take razmere se izostrujejo.

*Teorija in praksa, št. 5–6, Vol. XXXII,
Ljubljana, junij/julij 1995*

Emancipatorni naboj projekta Slovensko javno mnenje

V imenu uredništva
je spraševal mag. Vlado Miheljak.

Sigmund Freud je nekoč skromno izjavil, da je njegovo življenje pomembno samo v odnosu do psihoanalize. Vi ste po osnovni izobrazbi pravnik, pa vendar – če uporabiva Freudovo prispodobo – vaše življenje ni pomembno v odnosu do prava, ampak v odnosu do sociologije. Nekateri pravijo, da so slovensko sociologijo „postavili na noge“ pravniki.

Šlo je enostavno za to, da je dozorel čas za sociološko konceptualizacijo in družboslovno analizo. Ponujala se je priložnost filozofom, psihologom, ekonomistom in pravnikom, saj sociologija kot poklic konec 50-ih let v Sloveniji ni bila vzpostavljena. Da so prav pravniki prestopili okvire svoje poklicne zamejenosti, je povezano vsaj s tremi okoliščinami. Prvič, pravo se je v tem času postopoma sproščalo in odmikalo od svoje do tedaj izrazito razredno in ideološko represivne funkcije. V razvoju jugoslovanskega povojnega revolucionarnega prava je morda to točka, ki jo je mogoče pojasniti skozi Durkheimovo razumevanje represivne in restitutivne vloge prava. Prevladovanje represivnega prava je po njegovem mnenju značilno za družbe s prevladujočo mehanično solidarnostjo in je namenjeno za vzpostavljjanje socialne enakosti – in jugoslovansko revolucionarno pravo je bilo v prvem 15-letnem obdobju

ju izrazito represivno, v njem je prevladovalo kazensko pravo. In šele kasneje se postopoma uveljavljajo restitutivni vidiki prava, čeprav na poseben način, skozi t.i. „samoupravno“ pravo, ki je deloma nadomeščalo in izpodrivalo civilno pravo. Prevladujočemu egalitarizmu in političnemu voluntarizmu tistega časa navkljub pridejo bolj do izraza institucije civilnega prava, ki zagotavljajo posamezniku pravno varstvo in fiksirajo socialne razlike. Odmik od represivnega prava, ob obilici empiričnih izkušenj z njim, je vodil k sociološki paradigmi. Deloma pa je k temu spodbujal tudi koncept študija, ki je v izhodišču gradil na neke vrste pravni filozofiji, na teoriji države in prava, na pravni zgodovini, primerjalnem pravu itd. V pravniškem študijskem curriculumu se v tem času prvič pojavijo tudi zametki sociologije: uvod v družbene vede. Seveda ob tem ne kaže zanemariti vpliva posameznih profesorjev: Gorazda Kušaja in še posebej Jožeta Goričarja, ki ga danes upravičeno štejemo za starosto slovenske sociologije. Drugič, vse povedano kaže, da razdalja med pravom in sociologijo ni velika, oziroma drugače povedano, da je pravo ena od možnih poti v sociologijo. Bližnja povezava obeh področij je sociologija prava, ki proučuje pravne norme in pravne institucije. Kot teoretična in empirična disciplina sociologija prava opazuje in raziskuje potek uporabe prava in je izhodišče kritike prava. Tako se v eni svojih usmeritev sociologija prava ukvarja z vprašanjem, kako, denimo, sodišča zakone dejansko uporabljajo, katerim ciljem pri tem sledijo in kakšni so povzročeni družbeni učinki oziroma družbene posledice. Usmerjena je torej v pravno prakso, v živečo prakso in v raziskavo družbenih posledic konkretne uporabe pravnih norm. Morda pa je odmik od prava k sociologiji konec 50-ih let tudi izraz frustriranosti ob zaznavi individualnih in družbenih učinkov represivne pravne prakse.

Pa vendar ne bi mogel trditi, da moje življenje ni pomembno v odnosu do prava in pravnikov. Moj oče je bil pravnik in morda je prav to in dejstvo, da je profesionalno „deviiral“ in da je svoje najboljše poklicno življenjsko obdobje preživel kot srednješolski ravnatelj in profesor, vplivalo na mojo odločitev o študiju prava. Ko sem pri 24-ih letih diplomiral, sem imel za sabo že nekako tri leta „pravne prakse“. Šlo je za čas, ko so predpisi dopuščali, pred tem pa celo spodbujali vključevanje laikov v pravosodni sistem. Sam sem od jeseni 1956 pridobival prav-

niške izkušnje najprej kot pripravnik in nato kot namestnik okrajnega tožilca. To me je privedlo do tega, da sem se na dan diplome pravniškemu poklicu dokončno odpovedal in kot aspirant „preskočil“ na področje sociologije. Vendarle pa se moje povezave s pravom in pravniki s tem niso povsem sklenile: ne le, da je moj oče bil pravnik, tudi moja hči in sin sta pravnika.

Kar zadeva misli, da so slovensko sociologijo postavili na noge pravniki, je morda presmela. Brez dvoma pa so pri vzpostavljanju in razvoju sociologije odigrali pomembno vlogo. Imena profesorja Jožeta Goričarja in njegovih nekdanjih študentov, kasnejših asistentov, doktorandov itd: Zdravka Mlinarja, Petra Klinarja, Jožeta Derganca in kasneje Petra Jambreka, Albina Igličarja in drugih, so seveda izrazito prepletena z razvojem slovenske sociologije.

Vsekakor pa so pravniki oblikovali in vsaj v pionirskem obdobju tudi sami „obvladovali“ slovensko empirično sociologijo. So obstajali kakšni posebni razlogi, da je na Filozofski fakulteti prevladovala in še prevladuje t.i. teoretična, na FDV pa se je vseskozi razvijala tudi t.i. empirična sociologija?

Poleg omenjenih so na konceptualizacijo družboslovnega študija na nekdanji Visoki šoli za sociologijo, politične vede in novinarstvo in kasnejši fakulteti, današnji Fakulteti za družbene vede, pomembno vplivali še drugi pravniki: Adolf Bibič, Boštjan Markič, Ernest Petrič. Vsi navedeni so bili poklicni pravniki z nekaj pravosodne prakse in vse so v družboslovni prostor vrgli podobni motivi. Živeče pravo je po svoji naravi empirično: objektivnemu in občutljivemu kritičnemu opazovalcu odpira pogled v socialne situacije in individualne usode. Sodnikovo delo je kot neke vrste brezkončna nadaljevanka, polna prepletenih in neskončno tragičnih usod posameznikov, družin, skupin, kot da jo je z izjemno močjo filmskega izraza zasnoval kak Vittorio De Sica. Sociologija, ki se je razvijala pod vplivom „pravniških ubežnikov“, ni bila predvsem filozofsko oziroma ideološko koncipirana, razvijala se je kot veda za razumevanje in kritiko družbene prakse. Zato so za zgodnje obdobje razvoja slovenske sociologije značilni najprej „zakoličenje“ disciplinarnih področij znotraj nje, iniciiranje raziskav na področjih t.i. posebnih sociologij: sociologije lokalnih skupnosti, sociologije dela, in-

dustrijske sociologije, sociologije prava, sociologije družine, sociologije množičnih občil ter utemeljitve raziskav socialne strukture, socialne mobilnosti, družbene neenakosti, mednarodnih migracij itd. V temelju teh posebnih sociologij pa je seveda empirično raziskovanje in zanje posebej pomembna „šola“ in raziskovalna praksa, ki se je v začetku in sredini 60-ih let razvila na Inštitutu za sociologijo. Že konec 60-ih let pa je, še posebej z ustanovitvijo Centra za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, ta „šola“ dobila svoje sidrišče na naši fakulteti.

Razvoj sociologije na FDV in njenih predhodnicah (VŠPN, FSPN) je bil v rokah skupine mladih zagnanih ljudi, ki so se bili poleg teoretičnega študija pripravljeni lotevati tudi empiričnih projektov. Sociologija se je hitreje „kompletirala“ in v sodelovanju z Inštitutom za sociologijo ustvarila ljubljansko empirično sociološko šolo, ki se je pomembno razlikovala npr. od beograjske, ki jo je v tem času – vse do razpada Jugoslavije – bolj označevala socialno-filozofska in ideološka usmerjenost. Takšna usmerjenost se je kasneje z razvojem vse bolj potrjevala.

In Vi? Vi ste nekako najgloblje zabredli v empirično sociologijo. Najmanj, česar vas lahko bremenimo, je odgovornost za vzpostavitev projekta Slovensko javno mnenje. Kaj lahko poveste v svojo obrambo? Ste se kot nesojeni pravnik slučajno zapletli v ta projekt ali so Vas vodile posebne afinitete?

Kot vsak obdolženec bi se branil s pojasnjevanjem dobrih namenov. Priznal bi tudi, da se dolgoročnih posledic nisem v celoti zavedal. Krivde za nastanek projekta Slovensko javno mnenje pa seveda ne bi mogel zanikati.

Prebeglega pravnik in aspiranta na Inštitutu za sociologijo me je leta 1962 na pogovor povabil takratni direktor Inštituta za javno upravo na Pravni fakulteti in moj nekdanji profesor Lado Vavpetič in me spodbudil, naj se lotim pregleda literature in pripravim zasnovo projekta za raziskovanje javnega mnenja. Z Inštitutom sem celo sklenil pogodbo o pripravi takega projekta. Vavpetič je raziskovanje javnega mnenja videl oz. dojemal v funkciji učinkovitega upravnega delovanja. Seznanjen je bil predvsem s francoskimi zgledi vključevanja raziskovanja javnega mnenja (IFOP)

v sistem celovite javne uprave. Projektna skica za raziskovanje javnega mnenja je torej nastala kar nekaj let prej, kot je bil ustanovljen Center za raziskovanje javnega mnenja. Seveda pa razmere, predvsem politične, za tako početje še niso dozorele. Te so se pokazale šele kasneje po t.i. brionskem plenumu (1966) in „obračunu z Rankovičem“. Da smo lahko zasnovali program raziskav SJM, je bilo potrebno več izkušnosti v empiričnem raziskovanju. Naša prva empirična učna delavnica je bila velika raziskava „množičnih komunikacijskih sredstev“, ki jo je vodil Stane Saksida. V njej je sodelovala skupina psihologov, ki so bili metodološko bolj izšolani kot pravniki. Raziskava je bila izvedena na vzorcu 12.000 oseb, ki ga je zasnoval profesor Marjan Blejec.

Prve izkušnje iz empiričnega raziskovanja sem v letih 1962 do 1968 dopolnjeval s študijem literature pri pripravi metodološkega priročnika za študente in z izpeljavo vrste študentskih raziskav na aktualne teme. Projekt SJM pa je nastajal konec leta 1966, ko sem pripravil prve programske in organizacijske skice za ustanovitev Centra za raziskovanje javnega mnenja in seveda kasneje, še posebej ob snovanju prve letne raziskave SJM 1968.

Vemo, da „oblast“ ni ravno s fanfarami spremljala dela in zlasti rezultatov Centra. Predvidevam, da je bilo takrat treba dobiti „zeleno luč“ za začetek. Kako ste jih prepričali, da je ob dejstvu „slovitih varnostnih ocen“ sploh potreba meriti javnomnenjski utrip?

Ob vsem začetku, ob ustanovitvi centra in prvi raziskavi, je bila oblast raziskovanju naklonjena. Brez te začetne naklonjenosti program raziskav javnega mnenja ne bi mogel zaživeti, kajti empirično raziskovanje potrebuje infrastrukturo: podatkovne baze za izdelavo vzorcev, mrežo terenskih sodelavcev, denar za poplačilo terenskega dela ter vnosa in obdelave podatkov itd, itd. Brez odobritve oblasti ne bi mogli dobiti denarja. Stek ugodnih okoliščin, kot so prenos raziskovalne izkušnje iz Zahodne Evrope in Amerike, objava prvih metodoloških priročnikov v srbohrvaščini in slovenščini, uveljavljanje empiričnega pristopa na področjih posebnih sociologij, širitev študijev družbenih ved in še posebej sociologije v več jugoslovanskih univerzitetnih središčih v tem času in po drugi strani razplet političnih razmerij, ki je izražen skozi »obračun z Rankovičem«,

sproščanje, liberalizacija političnih odnosov itd. Ustvarjen je bil celo vtis, kot da politika naroča raziskovanje političnega javnega mnenja. Seveda pa tudi na začetku ni šlo povsem brez nezaupanja. Polno drobnih spletk se je spletlo okoli vprašanja, kje naj se center ustanovi, kdo naj ga vodi, kako naj poteka raziskovanje in kdo naj ga nadzira. Že ob drugi letni raziskavi (1969) pa je do raziskovanja javnega mnenja prevladovalo predvsem nezaupanje. Za prvi dve, tri raziskave, smo do potrebnega denarja prišli sorazmerno zlahka. Kasneje pa, odvisno od trenutnega razpoloženja oz. nerazpoloženja, sploh ne ali deloma in le z veliko vztrajnostjo, iznajdljivostjo in ob dobršni meri samopomoči. Izkazalo pa se je namreč, da si je raziskava z leti poleg ostrih dogmatških kritikov vse bolj pridobivala tudi zaveznike in podpornike. Res pa je, da v 70-ih letih nismo vzdržali letne dinamike raziskave. Tako smo, denimo, v obdobju 1973–1981 lahko izvedli le pet letnih raziskav.

Finančni nadzor pa ni bil edini delujoči nadzor. Center je namreč v začetku 70-ih let „usmerjal“ poseben svet, ki je bil po svoji sestavi podoben kakemu današnjemu kulturnemu forumu. Razprave v tem svetu so zadevale konceptualna, metodološka vprašanja in vprašanja nadzora nad postavljanjem vprašanj. Ko je v sredini 70-ih let na zahtevo CK-ja na fakulteti potekal proces t.i. politične diferenciacije, je bila raziskava SJM deležna ostre ideološke kritike, še posebej t.i. zahodni meščanski individualistični koncept, ki da je bil vgrajen v projekt SJM. Kritiki so terjali, da raziskavo, ki je utemeljena na opazovanju vzorčno izbranih posameznikov, ki jih anketiramo v intimi družinskega okolja, nadomestimo z opazovanjem skupin občanov v krajevni skupnosti oziroma skupin proizvajalcev v osnovnih proizvodnih in samoupravnih kolektivih. Šlo je torej za poizkus likvidacije raziskave političnega javnega mnenja, ki pa ni uspel. Vselej se je tudi v politiki našlo nekaj razumnih ljudi in predvsem: avtonomija raziskovalcev je s povečevanjem izkušnje močno narasla. Kasneje pa so se razmere, vsaj kar zadeva razumevanje globljih smotrov tega raziskovanja, bistveno izboljšale in težav v zvezi s financiranjem raziskave v okviru raziskovalne skupnosti ni bilo več. Seveda pa so spomini o mučnih in napadalnih političnih razpravah ob vprašalnikih in ob rezultatih naših raziskav ostali. Zdi se mi, da je bil vrhunec grozečega pritiska poizkus zakonske ureditve vseh oblik zbiranja podatkov. To bi družboslovna, sociološka raziskovanja ob statistič-

nih postavilo pod popoln ideološki in administrativni nadzor. Hvala bogu pa do tega ni prišlo.

Danes se veliko govori o pritiskih politike na neodvisnost znanosti in znanstvene dejavnosti. Ali torej lahko iz vašega odgovora sklepamo, da javnomnenjske raziskave niso doživljale le posrednih pritiskov, ampak tudi neposredne?

Seveda, nesporno, šlo je tudi za neposredne pritiske. Res pa je tudi, čeprav se lahko zdi čudno, da se je bilo mogoče neposrednim pritiskom lažje ubraniti. Tisto, čemur se je bilo težje ubraniti, pa se je plazilo okoli nas, je oteževalo, odlagalo ali celo preprečevalo naše delo. Na primer to, da smo bili raziskovalci varnostno »pokriti«, da se v določenem obdobju naši obrazi, glasovi in besede sploh niso pojavljali v sredstvih množičnega obveščanja in da so o izidih raziskav več pisali novinarji iz Zagreba, Beograda, kot pa iz Ljubljane, da smo bili na sestankih političnih forumov deležni metodoloških nauk o tem, kako in s kakšnimi sredstvi se raziskuje v razmerah socialističnega samoupravljanja, da smo vedno znova dobivali opozorila o tem, da vprašanj, ki so „dokončno“ rešena v ustavi in temeljnih zakonih, ne smemo problematizirati z ugotavljanjem mnenj itd. Spomnim se mučnih debat ob vprašanjih, ki bi oz. so pokazala različnost pogledov ljudi na ključna politična, socialna in razvojna vprašanja. Eno takih je bil poizkus takratnega sekretarja CK-ja, da bi preprečil postavitev vprašanja o stališčih do kmetijskega maksimuma. Velika prednost raziskovalcev, članov skupine SJM, pa je bila naša notranja povezanost in medsebojna solidarnost. Če bi notranja povezava popustila, bi projekt propadel.

So kompromisi, ki so, kot domnevam, sledili takšnim ali drugačnim pritiskom, vplivali zgolj na ne/odpiranje tem, ali so dejansko, kot se to danes včasih špekulira za nazaj, krojili tudi same profile?

Celotna raziskava SJM, vse od leta 1968 dalje, je dokumentirana. Konceptualizacija in operacionalizacija vsake letne raziskave, tako v njenem longitudinalnem, kot v njenem aktualnem delu, temeljita na analizi družbenih razmer v časovnem kontekstu. Seveda pa razkriva tudi raziskovalčeva gledanja in vrednotenja in morda tudi njegove kompromise in umike. Vsakokratna letna raziskava SJM je sledila poglobljeni kon-

ceptualni razpravi. Iskali pa smo tudi ustrezne operacionalne rešitve – in se pri tem učili. Delo pri pripravi letne raziskave je bilo iz leta v leto lažje. Vse več izkušenj in znanja smo imeli in vse lažje smo se dokopali do presoje o tem, kaj je bistveno in kaj torej kaže raziskovati. Zavestnih kompromisov nismo delali. Šele podrobna analiza celotnega raziskovalnega gradiva v kontekstu časa pa bo pokazala, ali smo se podzavestno izogibali perečim temam. To, da bi pritiski krojili „profile“, torej razlage in morda celo same podatke, o tem v našem delu ni sledov. Ob tem pa se je postavljalo drugo vprašanje, ki je profesionalno etično enako pomembno. Namreč, ali lahko zagotovimo javnost rezultatov našega raziskovanja? S sredstvi, ki so nam bila na razpolago, smo si prizadevali zagotavljati javnost rezultatov naših raziskav, vendarle bi lahko obdobje 70-ih let v tem pogledu označil bolj kot čas „sedmih let skomin“. Zadnje dni sem se ukvarjal z redigiranjem zapisov okroglih miz in intervjujev ob vsakoletnih rezultatih raziskav SJM, ki bodo izšli v knjižni seriji Dokumenti SJM. Pregled tega gradiva pokaže, da se je Delo odprlo do raziskovalcev šele v sredini 80-ih let, medtem ko so nekaj let pred tem na teme iz naših raziskav pisali posamezni pogumni novinarji – z več ali manj sreče. Lahko bi rekel, da je pretok informacij in interpretacij iz raziskave SJM odprt dejansko šele dobrih deset let.

Razmere za raziskovanje javnega mnenja in nasploh za empirično sociološko raziskovanje v Sloveniji niso bile najugodnejše. In kakšne so bile razmere na tem področju v drugih republikah nekdanje Jugoslavije?

Če označiva razmere na tem področju za neugodne, potem velja, da so bile v drugih univerzitetnih središčih, npr. v Zagrebu in Beogradu, neprimerljivo težje in slabše. To lahko ponazorimo s primerom hrvaškega projekta raziskovanja javnega mnenja, ki je leta 1971 dokončno «zmrznil», pa tudi s primerom projekta t.i. jugoslovanskega javnega mnenja, ki ga je iz sredine 60-ih let vodil Inštitut za družbene vede v Beogradu in ki je dokončno obstal leta 1970. V Srbiji je npr. raziskovanje javnega mnenja potekalo le ob sporadičnih naročilih republiških in mestnih partijskih organov in pod njihovim popolnim nadzorom. Čeprav neugodne, so torej razmere v Sloveniji težko primerljive s stanjem empiričnega družboslovnega raziskovanja v

drugih predelih Jugoslavije. Teza o «mortifikaciji jugoslovanske sociologije», ki so jo konec 70-ih let izrekli najuglednejši jugoslovanski sociologi tistega časa: Rudi Supek, Veljko Rus, Ivo Kuvačić in vrsta drugih, dovolj pristno označuje stanje na tem področju.

Na televizijskem omizju je neka osebnost na javni funkciji tolmačila javnomnenjske rezultate, ki niso ustrezali njegovim razlagam, kot verjetno pristne, a kot rezultat polstoletnega pranja možganov. Je javnomnenjski profil, ki ga izrisujejo javnomnenjske raziskave, dejansko posledica „opranih možganov“ slovenskih državljanov?

Raziskave, opravljene v okviru projekta SJM v obdobju več kot 25 let v Sloveniji, po mojem mnenju označujejo štiri zaokrožene faze v razvoju, spreminjanju in izražanju mnenj, stališč in vrednot. Tako so npr. naše prve raziskave konec 60-ih let nakazovale razkroj dogmatičnih ideoloških postavk realnega socializma in vidno liberalizacijo, sproščanje pogledov ljudi in njihovih vrednotenj. V 70-ih letih pa je „pranje možganov“ prišlo bolj do izraza. To fazo bi lahko označili kot obdobje dedogmatizacije in desakralizacije ideološke zavesti. Tretja faza zajema obdobje 80-ih let, ko spoznanje o krizi dozoreva v postopen, celo sunkovit preobrat v smeri zavračanja ideoloških postavk in nakazovanja alternativnih rešitev ter novih vrednot kot podlage za usmerjanje življenja in družbenega razvoja. Četrta faza pa je obdobje v razvoju Slovenčeve politične zavesti, ko se ta spusti na realna tla postsocialistične preobrazbe v smeri tržno urejene družbe. Po mojem mnenju – in na podlagi izidov raziskav – bi samo za obdobje 70-ih let lahko trdili, da je v njem uspešno delovala „centralna pralnica možganov“. V tem obdobju je sposobnost ljudi za kritično presojo nadoમેščal konformizem. Antiideološkost, ki je sicer značilna smer spreminjanja vrednot v zahodnoevropskem kulturnem prostoru, je v tem času v jugoslovanskem, pa tudi slovenskem prostoru, ustavljena, oživljajo pa oblike civilne religije, ritualizem in podobno. Pri tem seveda ne smemo pozabiti, da je to obdobje rasti življenjskega standarda, pa čeprav na goljufivih osnovah. Konec 70-ih let pa ta zastor pade. Ljudje so pretreseni zaradi sprememb, ki nastajajo v njihovem življenju. Pranje možganov v takšnih razmerah v Sloveniji ne deluje več. Vrednotenja ljudi se vse bolj sproščajo dogmatskih pritiskov. Proces trganja ideoloških

spon so hkrati svojevrstni sekularizacijski procesi. Osnovnega spoznanja, namreč, da je „danes življenje mnogo slabše kot včeraj oziroma kot pred desetimi leti“ in da ni pravih možnosti za izhod, ni mogel več prikriti noben ideološki aparat. Kritična zavest, ki se v tem času oblikuje, seveda ni v celoti razbremenjena napačnih predstav – in vendar je predvsem usmerjena k novim vrednotam: priznavanje človekove individualnosti, človekovih pravic, prvinske povezanosti med delom in lastnino, samobitnosti naroda. Ljudje vse več pričakujejo od družbenega preobrata, od lastninskega preoblikovanja družbe, od demokratičnega preoblikovanja vseh družbenih institucij, od narodnega osamosvajanja. Medtem ko so pričakovanja ljudi v zvezi z osamosvajanjem v glavnem izpolnjena, pa sta ekonomsko in socialno preobrazbo družbe spremljala nezadovoljstvo in tudi nostalgija. Ne nostalgija po starem sistemu, temveč spomin na boljše razmere v preteklosti in občutek izgube: izgube varnosti zaposlitve, občutka socialne varnosti. Hotenja in vrednotenja ljudi so pristni izrazi vrednotenja razmer, tako kot jih doživljajo. Razmere je treba spreminjati in z njimi ljudi in njihova vrednotenja. Politika, ki se sklicuje na oprane možgane Slovencev, v svojem bistvu ni nič drugega kot le repriza, ponoven poizkus pranja možganov. Ljudje, ki ne mislijo in vrednotijo kot jaz, ne vrednotijo svobodno. Treba jih je osvoboditi njihove presoje. Neke vrste drakonska varianta lustracijskega zakona bi bila torej potrebna, ki bi odrekla politično opravilno sposobnost volilnemu telesu. Nadomestili pa bi ga z voljo izbrancev.

Dodam pa še, da je mogoče o „latentnem komunizmu“ v zavesti oziroma podzavesti Slovencev mogoče sklepati na podlagi mednarodnih primerjalnih raziskav. Zadnja leta je teh vse več in vse bolj očitno je, da Slovenci po svojih vrednostnih usmeritvah vse manj ali sploh ne odstopajo od evropskih povprečij. Naši „oprani možgani“ namreč proizvajajo podobne presoje, čustvovanja in vrednotenja, kot so značilni za druge zahodnoevropske narode. To lepo ponazarja primerjalna analiza religioznosti oziroma verskega čustvovanja ljudi v vzhodno- in srednjeevropskem prostoru, v zahodnoevropskem prostoru in med Slovenci. Ni dvoma, da je bila religiozna zavest Slovencev v povojnem času najbolj izpostavljena ideološkimi pritiskom in omejitvam. Sledilo

pa je obdobje sprostitev in spoštovanja človekove individualnosti in njegovega verovanja. Slovenčeva religiozna zavest je danes v enaki meri sekularizirana in sproščena, kot to velja za večino zahodnoevropskih nacij. To je samo dodaten argument proti tezi o opranih možganih.

Sicer pa se zdi, da se spet obnavlja manira, da politiki tolmačijo javnomnensjske rezultate kot prave ali napačne. Je občutek o izjemno pogumnem spuščanju politikov v strokovna vprašanja točen?

Tudi za preteklost velja, da se niso vsi politiki spuščali v presojo strokovnih vprašanj. To pa velja tudi za dandanašnji čas. Ob tem pa gre za ključno vprašanje, namreč kakšna je politična kultura politikov. Smo pač na začetku obdobja nove, demokratične institucionalizacije družbe. Ta proces zapolnjujejo nove politične tvorbe, politične stranke z novimi ljudmi, ki jih na državnozborsko obalo naplavlja volilni sistem. Čim bolj bo prevladovala neposrednost v procesu volitev, tem manj se bodo politične stranke uveljavljale kot prilaščevalke politične moči in države. V razmerah nedozorelega političnega pluralizma lahko le demokratizacija volitev prispeva k pozitivni kristalizaciji, čiščenju in strnjevanju političnega prostora.

V letih demokratizacije, v letih, ko se je trasirala pot iz enopartijskega sistema, so se oporečniki pogosto sklicevali na rezultate javnomnensjskega raziskovanja - v prvi vrsti ravno na SJM, ki je nastopalo z avtoriteto stroke – da bi oporekali legitimnost oblasti in njenih konkretnih postopkov. Bi lahko rekli za SJM, da je nosil v letih prehoda emancipatorni naboj, da je z odpiranjem tem (denimo: verbalni delikt, smrtna kazen, vojaščina, jezik, nacionalna identiteta itd.) dejavno posegalo v proces demokratizacije?

Projekt SJM je bil opazovalec in udeleženec procesa demokratizacije hkrati. Raziskovalna skupina, ki je vseskozi vodila raziskavo, si je prizadevala z odpiranjem tem posegati v te procese. Seveda pa je pri tem bila uspešna le v meri, v kakršni ji je odkrito javno mnenje „sledilo“. Tako je raziskava razkrivala zametke in nato pogosto epidemično širjenje stališč in vrednotenij, ki so bila v diametralnem nasprotju s politično proklamiranimi. Raziskava je tako že zgodaj pokazala stališčno podlago realnega političnega pluralizma, nakazovala je vse radikalnejše zavra-

čanje politike jugoslovanske zveze komunistov, nakazovala je vse bolj zapletena in zaostrena razmerja v prostoru mednacionalnih odnosov in hkrati naraščajočo nacionalno identiteto oziroma prebujanje nove narodne samozvesti ter občutljivo vrednotenje položaja narodnega jezika in kulture. Nakazala je naraščajočo zavest o pomenu človekovih pravic in zavrnosti vseh oblik njihovega kršenja. Skratka, z raziskavo smo posegli po vseh aktualnih temah, ki so izstopale v procesu liberalizacije in s težnjo po demokratičnem preoblikovanju družbe. Verbalni delikt, odnos do smrtne kazni, odnos do civilnega služenja vojaškega roka, služenje vojske v Sloveniji, vprašanje jezika v vojski, stališča do denarja za represivni državni aparat, mednacionalni odnosi, stališča do pomoči manj razvitim, pravica do kulture naroda, odnos do družbenih gibanj, proces proti četverici, temeljne libertetne vrednote, stališča do političnega oz. strankarskega pluralizma, urejanje odnosov v federaciji, vrednotenje odprtosti in usmerjenost k Evropi, stališča do preteklosti in zahteva za popravilo krivic in tako naprej – s temi in podobnimi problemi se je raziskava pridruževala aktualnemu gibanju, prispevala k uveljavljanju demokratične kulture in s tem morda res dejavno posegla v proces demokratizacije.

Ampak, če pogledamo, kdo se je v posameznih obdobjih pojavljal med najuglednejšimi osebnostmi, bomo našli v vseh obdobjih enostrankarskega režima med najuglednejšimi osebnostmi tudi predstavnike t.i. trdne linije. Kako razložiti ta pojav? Ali Slovenci izbirajo gospodarje?

Samo v dveh obdobjih smo raziskovalno načenjali ugled politikov: konec 60-ih let in od sredine 80-ih let dalje. Prvi poizkus raziskovanja tega pojava smo končali po treh oziroma štirih letih vsaj iz dveh razlogov hkrati: prvič, ker nas je zaradi tega vladajoča politika frontalno napadla – in je to lahko na videz primer neposrednega političnega pritiska na raziskovalca; in drugič, ker v spremenjenih razmerah prevladujoče indoktrinacije v začetku 70-ih let ugleda politikov enostavno ni bilo smiselno raziskovati. Iz sredine 80-ih let pa teče ta smer raziskave kontinuirano. Ob tem lahko rečem predvsem tole: javno mnenje do zdaj na „prestol“ uglednega politika ni privzdignilo nikogar, ki si v tistem času v slovenskem prostoru ne bi prizadeval za uveljavljanje nečesa po-

zitivnega. To brez dvoma velja za Staneta Kavčiča, ki je bil nesporni mnenjski voditelj in ugledni politik konec 60-ih let v Sloveniji, to pa še posebej velja tudi za Milana Kučana, ki si je kot predsednik slovenske zveze komunistov po 1985. letu postopoma pridobival in utrdil širok ugled, ki je dosegel kulminacijsko točko leta 1991 pot t.i. 10-dnevni vojni in mednarodnem priznanju Slovenije. V tem obdobju pa si je izjemen ugled ustvaril tudi Janez Drnovšek. Medtem ko ugled drugih, še posebej voditeljev Demosovega obdobja, bolj ustreza prispodobni o kresnici. Samo majhnemu številu politikov pa se je uspelo uveljaviti v njihovih „segmentih“. To, denimo, velja za Janeza Janšo, ki ga izbirajo za svojega voditelja predvsem volivci strank t.i. slovenske pomladi in še posebej SDSS.

Vsekakor pa le vpeljava večstrankarskega sistema dala novega vetra SJM-jevski ladji. Šele s spremljanjem političnih preferenc, determinant političnih preferenc, politične kulture, anatomiziranjem volilnega telesa, se je javnomnenjsko raziskovanje nekako zaokrožilo. Koliko konsistentno in stabilno je danes volilno telo? Lahko po vašem mnenju še pride do velikih prerazporeditev volilnega telesa?

Poleg prehoda na večstrankarski sistem je SJM-jevski ladji dala novega vetra predvsem osamosvojitvev. Gre za dve pomembni okoliščini, ki raziskavi odpirata nova obzorja. Osamosvojitvev, torej oblikovanje mednarodno priznane slovenske državnosti, dodaja raziskavi SJM v mednarodnem prostoru atribut nacionalnega projekta. Že leta nazaj smo se trudili, da bi se z našim projektom pridružili sorodnim mednarodnim kooperativnim raziskavam. Pa pri tem nismo bili uspešni, saj nismo zadostili merilu „nacionalnega“ projekta. Slovenija kot republika znotraj Jugoslavije ni bila subjekt mednarodne primerjave, žal tudi sociološke ne. V mednarodne projekte bi se lahko vključevali le ob zagotovilu, da bomo izvajali raziskave na celotnem ozemlju Jugoslavije. To pa je bilo praktično nemogoče. Z osamosvojitvijo pa smo na podlagi ocene našega dosedanjega raziskovanja postali polnopravni člani International Social Survey Programme in tako že peto leto izvajamo mednarodne primerjalne raziskave problemov, ki so izrazito pereči tudi za slovensko družbo: razumevanje socialne funkcije države, raziskovanje religioznosti in stališča do cerkve, raziskava vrednot o okolju in ekologiji, raziska-

va nacionalne identitete, vrednotenje družine in spolnih vlog itd. Poleg tega smo se vključili v pomemben mednarodni projekt raziskovanja vrednot, ki v časovnih presledkih nekaj let zajema vrednote ljudi v več kot 30-ih državah sveta (World Values Survey), vključeni smo v različne raziskave, ki so usmerjene v opazovanje prehodnih procesov v Srednji in Vzhodni Evropi in tako naprej. Širi se torej register raziskav, ki omogočajo mednarodno primerjalno analizo raziskovalnih problemov in na nov način odpirajo pogled na Slovenijo in Slovence nam samim in drugim evropskim narodom.

Vključevanje v mednarodne primerjalne projekte pa je pomembno še z vidika vrednotenja našega dotakratnega dela. Primerjava projekta SJM z velikimi podobnimi projekti v svetu, npr. z General Social Survey, ki ga izvaja NORC (National Opinion Research Center) Chicago, ali ALLBUS, ki ga izvaja ZUMA v Mannheimu, pokaže, da smo v glavnem delali dobro in da glede evropskih oziroma svetovnih družboslovnih raziskovalnih standardov v ničemer bistveno ne zaostajamo.

Seveda pa je politični pluralizem, kot se izraža skozi delovanje političnih strank in pluralne volitve, dal, kot pravite, našemu raziskovanju novega vetra. Če smo v 80-ih letih razkrivali pluralnost stališč, se nam je v 90-ih dejansko odprlo novo široko področje raziskovanja političnih strank in volilnega ravnanja. Da je bil ta prehod pomemben za slovensko družboslovje in še posebej za sociološko proučevanje volilnih procesov, ponazarja dejstvo, da sta pojav volitev in opredeljevanje do strank, denimo, v Zvezni republiki Nemčiji daleč najbolj pogost objekt empiričnega družboslovnega raziskovanja, da po obsegu močno prednjačita pred vsemi drugimi raziskovalnimi problemi in komaj kaj zaoztajata za raziskavami potrošniških navad in trga dobrin. Tudi pri nas je raziskovalni pristop na tem področju skorajda del vsakdanje prakse.

Strankarski pluralizem predpostavlja nov način političnega opredeljevanja. Ljudje se ne izrekajo več za ali proti, temveč izbirajo med alternativnimi strankami, programi, ljudmi. Šele te nove razmere postavijo ljudi v vlogo volivcev. Pet let izkušenj v okvirih nove demokratične politične institucionalizacije in dvakratno neposredna volilna izkušnja seveda še ne zadoščajo za izoblikovanje volilnega telesa. Volilno telo v Sloveniji torej še ni dokončno izoblikovano in ni konsistentno in ni

stabilno, temveč je v stanju valovanja. Osnovna značilnost stanja v volilnem telesu je visoka stopnja politične neopredeljenosti. Ta se izraža skozi volitve kot volilna abstinenca, pa tudi v obdobju med volitvami kot neopredeljenost do posameznih političnih strank. Nekako polovica volilnega telesa v obdobju med volitvami ne izraža svojih političnih preferenc, na samih volitvah pa se to pokaže v (naraščajoči) volilni abstinenci oziroma v volilnem opredeljevanju kot sleditvi večine. To seveda še posebej otežuje delo napovedovalcev volilnih izidov. Lahko bi rekli, da so v tem smislu prerazporeditve volilnega telesa pričakovane, še posebej pa lahko na tako prerazporeditev vplivajo kak poseg v strankarsko strukturo, pojav kake nove stranke ipd.

Slovenci si še vedno ne moremo privoščiti, da bi pri „tretjem dnevniku zvedeli, ali so naši na volitvah zmagali ali izgubili“. Tempo objavljanja kolikor toliko pomembnih podatkov spominja na tretji svet. Lahko CJM „za kakšen teden“ skrajša čakanje na prve verodostojne izide“?

Seveda bi lahko bistveno skrajšali čas nesigurnosti in čakanja na izide. Že ob prvih volitvah 1990 se nam je ponudila izjemna priložnost, da bi v slovenskih razmerah preizkusili delovanje metodološko-informacijsko-tehnološkega servisa t.i. „exit poll“. Ponujala se nam je namreč priložnost, da bi se podobno kot v nekaterih drugih vzhodnoevropskih državah volitvam v Sloveniji pridružili zohodnonemški raziskovalci z inštituta IFES, Bad Godesberg. In to zastonj. Ponudbo smo posredovali takratnemu vodstvu RTV Slovenije, ki pa je sploh ni resno obravnavalo, potrebo po napovedovanju izida pa nadomestilo s svojimi „dopisniškimi“ raziskavami. Žal se razmere ob drugih volitvah 1992 niso spremenile kaj dosti na bolje. Znanje in raziskovalna sredstva, s katerimi razpolagamo, brez dvoma omogočajo izvedbo take raziskave. Zahodnoevropske izkušnje kažejo, da televizijske hiše takih raziskav nikoli ne opravljajo same, ampak da se pri tem oprejo na razvite profesionalno vodene inštitute. Ob ustrezni pripravi in vnaprejšnjem dogovoru bi torej zlahka napovedali izid volitev najkasneje ob zaprtju volišč.

CJM je nedavno pridobil sodoben telefonski studio. Bo konkuriral dosedanjim „velikim terenskim“ raziskavam ali bo namenjen drugim vlogam?

S telefonskim studiem se nam predvsem odpira novo raziskovalno področje. Tu gre za hitre, ažurne, sorazmerno cenene aplikativne raziskave. V računalniško podprti telefonski anketni delavnici pa bomo seveda v največji meri izvajali raziskave volilnega opredeljevanja. Našega temeljnega raziskovalnega programa, predvsem še raziskave Slovensko javno mnenje in že uveljavljenih metod raziskovanja, zato ne bomo opuščali.

V zadnjih letih je bilo nekaj poskusov antropološkega fenomenološkega in tudi empiričnega portretiranja Slovence. Ima tudi SJM skico za portret Slovence? Se da tisočero preverb zgostiti v nekaj značilnih in prepoznavnih potez?

Te tisočere preverbe, kot pravite, res dajejo slutiti neke obrise. Pri tem mislim na preverbe, kot potekajo v vsem več kot 25-letnem obdobju raziskovanja. V zadnjih nekaj letih, pa čeprav ob družbenem preobratu, osamosvojitvi, ni pričakovati globljih sprememb v človekovem razumevanju, čustvovanju, izražanju njegovih vrednot in interesov. Premiki, spremembe, nastajajo mnogo bolj zložno, kot menijo tisti, ki se čutijo poklicane za spreminjanje, za zdravljenje duš. Seveda je preteklost v nas neizbrisno prisotna. In dodajmo, da vsako obdobje nosi s sabo pozitivne vrednote in doživetja. V totalitarnih družbenih okvirih je ta neizbrisnost preteklosti, ta počasnost spreminjanja vrednot razlog za nestrpnost in dejanja zla. Ko sem pred dvema letoma odgovarjal na podobno zastavljeno vprašanje Štefanu Kališniku za Naše razglede, sem to ponazoril takole: razumevanje družbenega bistva lastnine je ljudem ostalo kljub desetletjem izgubljene izkušnje. To, denimo, kažejo raziskave iz sredine 60-ih let in tudi vse kasnejše, ki so nakazovale nesprejemljivost omejevanja zasebne lastnine nasploh in še posebej lastnine nad obdelovalno zemljo. Ob koncu 60-ih let raziskava ugotovi zavze-manje za delničarske oblike lastnine, zastavi se vprašanje oz. problem produktivnega zasebnega vlaganja ipd. Institut zasebne lastnine je torej vseskozi neizbrisno prisoten v zavesti ljudi. Z odčaranjem socializma, po Habermasu, ko po preobratu zasebna lastnina pridobi veljavo, ko ljudje množično izrečejo podporo lastninjenju, pa s tem v njih niso izbrisani vsi, predvsem pozitivni sledovi bližnje preteklosti. Obstajajo izkustva in vrednostne usmeritve, ki se izražajo skozi razumevanje humanega bistva socializma nasproti kapitalizmu. To v primeru Slo-

vencev še posebej ustreza praksi „blagega totalitarizma“. Slovenci torej še vedno vrednotijo humane prvine socializma: pravičnost, varnost zaposlitve, socialno zaščitenost. Pomika od socializma h kapitalizmu, vsaj v okviru lastne izkušnje v slovenskih razmerah, ne razumejo kot premika v smeri večje humanosti, temveč v smeri večje učinkovitosti družbe. Iz tega izhaja visoko vrednotenje socialnih funkcij države, še vedno prevladujoča težnja po zmanjševanju socialnih razlik, ki ne temeljijo na delu, zaslugi, storitvi; subjektivno razpoznavanje revščine itd. V vrednotenju ljudi se torej v zadnjem času ni nič tako bistveno spremenilo, kar močno pa so se spremenile razmere, ki določajo pogoje njihovega preživetja. Seveda lahko obrise Slovencevega vrednostnega profila iščemo tudi v drugih presekih. Npr. v preseku religiozne zavesti, v razumevanju in vrednotenju družine, v etničnem oz. nacionalnem preseku in drugih. Pa prepustimo to kakšni drugi priložnosti.

Delo, Sobotna priloga, 31. 8. 2002

Slovenska zagledanost vase usiha

Spraševal je Matija Grah.

Odnos Slovencev do vključitve v Nato je protisloven. Poglavitno korist od nje vidijo v zmanjšanju vojaške ogroženosti od tujih držav, toda hkrati Slovenije sploh ne zaznavajo kot države, ki bi jo sosednje ali katere druge države ali sile vojaško ogrožale. Obenem od vstopa v Nato pričakujejo marsikaj slabega: zvišanje obrambnih stroškov, že zdaj jih skrbi preveč dominantna vloga ZDA v Natu in, ne nazadnje, prepričani so, da b včlanitev Slovenijo izpostavila mednarodnemu terorizmu. Kljub temu relativna večina Slovencev pritrjuje včlanitvi. Odkar se slovenski raziskovalci javnega mnjenja vključujejo v mednarodno zasnovane raziskave, postaja Slovenija tudi predmet ocen, analiz in interpretacij tujih raziskovalcev. Njihove ugotovitve so za Slovenijo marsikdaj ugodne, vedno pa ne. O tem smo se pogovarjali z dr. Nikom Tošem, profesorjem sociologije na Fakulteti za družbene vede in predstojnikom Centra za raziskovanje javenga mnjenja.

Kakšen je splošen odnos Slovencev do včlanitve v Evropsko unijo in Nato?

Zanimivo je pogledati, kako poteka sočasno, hkratno opredeljevanje do EU in Nata. Kajti samo deloma na opredeljevanje do EU in Nata vplivajo posebni razlogi in okoliščine. Nasprotno se v njihovem ozadju oblikuje dovolj enoten pogled na oba pojava.

Naše osamosvajanje je teklo pod parolo Evrope. Parola je od tedaj izgubila del leska, še vedno pa je osamosvajanje dojeto kot vključevanje v širše integracije, v Evropo, v svet. Letošnja junijska raziskava Slovensko javno mnenje je pokazala, da je med polnoletnimi prebivalci v Sloveniji proevropsko in pronatovsko usmerjenih, torej takih, ki govorijo v prid popolni vključenosti v oba organizma, skoraj dve petini. To je največja skupina ljudi, ki bi jih pogojno lahko označili kot integracioniste, internacionaliste. Druga skupina zanika potrebo po vključevanju tako v EU kot Nato in bi jo lahko poimenovali za separatiste. Gradi na predpostavkah avtonomije, lastnih sposobnosti... Giblje se med dobro petino in slabo četrtino populacije. Približno petina populacije – lahko bi jih imenovali »golobe« – pritrjuje ekonomski in politični integraciji, ne pa tudi vojaški; se pravi, zavzema se za vključitev v EU, ne pa tudi v Nato – ali pa je do Nata neopredeljena. Najmanjša pa je skupina »orlov«, ki podpirajo vključitev v Nato in hkrati zavračajo ali pa so neopredeljeni do EU.

Če letošnje rezultate primerjamo z lanskimi, ugotovimo, da v preteklih dvanajstih mesecih v javnem mnenju pravzaprav ni prišlo do pomembnih strukturalnih premikov. Tako je skupina integracionistov v obeh meritvah enako močna; skupina separatistov, ki zavračajo tako EU kot Nato, je ob drugi meritvi neznatno okrepljena, podpornikov zgolj EU je ob drugi meritvi neznatno manj, le majhna skupina podpornikov zgolj Natu, ki hkrati odklanjajo EU se je skoraj prepolovila.

Intenzivna enoletna javna razprava o Natu je torej bolj prispevala k razjasnjevanju in utrjevanju lastne opredeljenosti ljudi kot pa k spreminjanju globalne opredeljenosti za Nato ali proti njemu. Razprava minulega leta kljub ostricam in polarizacijam, ki smo jim bili priče, izkazuje zadostno odprtost in pripravljenost slovenske družbe za demokratičen disput. Moj vtis je, da se ljudje sedaj bolje znajdejo v svojih stališčih – in celo nekaj več je neopredeljenih.

Se prebivalci Slovenije počutijo vojaško ogrožene od sosednjih ali drugih držav?

Ne. Ne zaznavajo, da bi jih tuje sile ali države vojaško ogrožale. Bolj čutijo druge vire nevarnosti: ekološko ogroženost, zaradi razvoja odno-

sov v svetovni in domači ekonomiji socialno in ekonomsko ogroženost, zaradi počasnega razvoja demokratičnih institucij, ki ni povsem skladen s pričakovanji ljudi, pa tudi neke vrste politično ogroženost. Ko zatem ljudi povprašamo po pozitivnih ali negativnih učinkih vključitve v Nato na ogroženost, opazimo, da Nato locirajo tja, kjer ta organizacija faktično deluje. Ne vidijo je kot pomembno korekcijo v ekološkem, socialno-ekonomskem ali političnem prostoru ogroženosti, ampak kot korekcijo v vojaškem kontekstu ogroženosti. To kaže, da prepričevanja o tem, da vključitev v Nato prinaša večjo socialno varnost, večjo tržno propulzivnost slovenskega gospodarstva in podobna, med ljudmi ne delujejo. Ljudje funkcijo Nata vidijo tam, kjer se hkrati čutijo sorazmerno malo izpostavljene, malo ogrožene.

Mar ni to protislovno? Mar to hkrati ne pomeni, da ljudje pravega smisla vključitve v Nato pravzaprav ne vidijo? Ali ni Nato potem nekakšen odgovor na potrebo, ki je ni – če namreč ljudje vojaške ogroženosti ne čutijo kot pereče, potem tudi ne čutijo potrebe po vojaškem zavarovanju, ki jo v njihovih očeh predstavlja Nato?

To je morda prehitro poskus odgovora na vprašanje. Navsezadnje: lahko se vprašate, zakaj se potem ljudje, ko na splošni ravni presojujejo koristi in slabosti vključitve, v znatno večjem delu vendarle opredeljujejo za Nato? Zakaj ob Natu zaznavajo več koristi kot slabosti? To kaže, da je opredeljevanje do Nata mnogoplastno.

Še nekaj: javna razprava zadnjega leta daje vtis polariziranosti, zgolj kopičenja argumentov v prid eni in drugi opciji. Javnomnenjska raziskava pokaže, da ni tako. Ljudje določene argumente sprejemajo, druge odklanjajo, zatem pa – včasih tudi neskladno s presojami na parcialni ravni – prihajajo do splošne opredelitve. Sprejemajo določene argumente, ki govore v prid Natu, in določene, ki mu nasprotujejo. Njihova splošna opredelitev ni zgolj rezultat parcialnih zaznav in opredeljevanj.

Kako ljudje vrednotijo Nato?

Danes razpoznavajo pozitivno zgodovinsko vlogo Nata pri demokratični institucionalizaciji sodobne Evrope, utemeljene na političnem pluralizmu in socialnotržnem gospodarstvu. Menijo, da članstvo Slo-

venije v Natu zagotavlja večjo stopnjo varnosti. Pozitivno vrednotijo tudi Natov poseg na Kosovu in še prej v Bosni. Menijo celo, da lahko članstvo v Natu prispeva k razreševanju odprtih vprašanj s sosednjimi državami ...

Na drugi strani je ena od zadrževalnih presoj pri oblikovanju končnega stališča do Nata vezana na razumevanje vloge Združenih držav. Ta je po mnenju ljudi pretirana; ZDA preveč obvladujejo Nato. Tako menita kar dve tretjini populacije. Javni razpravi tudi ni uspelo prepričati ljudi, da bo članstvo v Natu stalo manj ali enako, kot nas obramba stane zdaj. Nasprotno, trdno so prepričani, da bo včlanitev povečala obrambne stroške. Vse to kaže, da opredeljevanje do Nata ni tako enoznačno, da je mnogoplastno, v marsičem kontradiktorno.

Ali Nato v zavesti Slovencev v kateri od svojih pojavnosti ali dejavnosti nastopa tudi kot grožnja oziroma ali nas članstvo v Natu v čem ogroža?

Slovenci se čutimo izvzete iz tokov svetovnega terorizma. Zaviti kot v sviloprejki. Pred letom, dvema, ob množičnih pritiskih beguncev, smo se čutili mnogo bolj izpostavljeni svetovnim tokovom. Svetovni terorizem v slovenski prostor ni neposredno posegel in zdi se nam, da bi vključitev v Nato in naše angažiranje pri projektih Nata Slovenijo izpostavilo terorizmu. To in predominantna vloga ZDA znotraj Nata so ob pričakovanih višjih obrambnih stroških tisti dejavniki, ki ljudi odvrčajo od Nata. Hkrati pa ljudje menijo, da Nato, v celoti gledano, prinaša večjo varnost, da je varovalka v ekstremnih situacijah, ko bi Slovenija takšno podporo potrebovala.

Če sklenem: relativna večina populacije govori v prid vključitve v Nato, govori o večjih koristih kot izgubah v zvezi s članstvom v Nato. Še mnogo izraziteje se takšno mnenje pokaže pri vprašanju vključitve v EU.

Dodal bi še, da razvrstitev odgovorov ob vprašanju EU in Nata v štiri tipe ni ne nova ne izvirna. Razprava v Sloveniji po dinamiki, tipu argumentacije, po diferenciaciji stališč in tudi po artikulaciji končnih pogledov v ničemer bistveno ne odstopa od razprav, ki so v zahodno-evropskih državah potekale pred petnajstimi, dvajsetimi ali petindvaj-

setimi leti. V času, ko je pričel teči proces transformacije iz Evropske gospodarske skupnosti v Evropsko unijo kot politično formacijo s težnjo oblikovanja različnih nadnacionalnih tvorbo.

Je te štiri bloke, v katere se javno mnenje razdeli ob vprašanju vključitve v EU in Nato, mogoče določneje okarakterizirati?

Pomemben kriterij členitve je izobrazba, torej izobraženost, informiranost. Med integracionisti je daleč največ srednje-, višje- in visoko izobraženih. Med separatisti prevladujejo osnovnošolsko izobraženi. Podobna je izobrazbena struktura »orlov«, ki zagovarjajo le vključitev v Nato. Med »golobi«, ki pritrjujejo Evropi, ne pa tudi Natu, so v relativni večini srednjeizobraženi, toda med njimi je tudi več visokoizobraženih kot nizkoizobraženih. Če sklenem: višja izobraženost neposredneje učinkuje na opredeljevanje v prid integracijam v EU, pa tudi v Nato, medtem ko je separatizem v najdirektnjši povezavi z nižjo izobraženostjo, nižjo ravno politične kultiviranosti in njej bližnjih tradicionalističnih vrednostnih usmeritev. Tudi starost je pomembna, saj pokaže, kako potekajo politično-socializacijski procesi, še zlasti v zadnjem desetletju, ko nastajajo zametki novega vrednostnega opredeljevanja. Vendar tu razlike niso tako značilne. Med integracionisti je nekaj več starejših od 45 let, med separatisti pa nekoliko več mladih, zlasti tistih v starostnem obdobju med 30 in 45 let. Ko pa odgovore razvrstimo po političnih oz. strankarskih preferencah respondentov, ugotovimo, da so tisti, ki so bližji LDS, SDS in NSi, bolj zastopani med integracionisti, torej bolj proevropsko in pronatovsko usmerjeni, oni, ki so bližje Združeni listi, pa manj. Med secesionisti pa so izraziteje zastopani le preferenti SNS in SMS in ne tudi ZLSD.

V javni razpravi so padale različne kvalifikacije. Tudi ta, da je v ozadju nasprotovanja Natu nostalgija po Jugoslaviji, komunizmu, bivšem režimu itn. Ali vaše raziskave pritrjujejo takim tezam?

Nemci imajo lepo skovanko iz da-ja in ne-ja. Šalo na stran: Je nekaj, kar bi dopuščalo tudi takšno presojo in je mnogo tega, kar tako presojo zavrača.

Konkretno: Integracionistična orientacija je močno zasidrana v kategoriji ljudi, ki visoko vrednotijo socializem. Toda ista orientacija je še

močnejše zasidrana v sorazmerno majhni skupini ljudi, ki visoko vrednotijo kapitalizem. Drugače povedano: proevropska orientacija je dominantna opredelitev obeh skupin. Je pa integracionistična orientacija podobno zastopana tudi med ekvilibristi, se pravi med ljudmi, ki približno enako visoko vrednotijo tako socializem kot kapitalizem. Na tej točki torej ni bistvenega razhajanja in neposreden odgovor na vaše vprašanje je – ne.

V separatistični skupini bi lahko potrdili močnejšo prisotnost tistih, ki višje vrednotijo socializem kot preostale skupine. Tu bi lahko dobili rahlo oporo za gornjo tezo. Gledano v celoti pa ji ne bi mogel pritrditi.

Pravite, da ljudje večinoma negativno vrednotijo preveč dominantno vlogo združenih držav Amerike znotraj Nata. Mislite, da bi morebitno ameriško posredovanje v Iraku, ki se navsezadnje utegne zgoditi ravno v času, ko bomo na Slovenskem o Natu odločali na referendumu, lahko pomembno vplivalo na izid referenduma?

To vprašanje morate zastaviti političnim analitikom, ne meni.

Zavedam se, da je vprašanje hipotetično.

Gre za projekcije, ugibanja. Lahko izrečem le svoj vtis.

Brez dvoma bi kak krucialen dogodek svetovnih razsežij – in vojna v Iraku bi se kljub oddaljenosti dogajanja nedvomno izrazila v politični zavesti Slovencev – lahko vplival na oblikovanje odnosa do Nata. Kolikšen in kakšen bi bil ta vpliv, pa je težko soditi. Odvisen bi bil tudi od narave vojaškega posega. Da smo Slovenci senzibilni za dogajanja v svetu, pa je pokazalo že merjenje javnega mnenja ob Sueški krizi leta 1967, ki je bilo sploh prvo javnomnenjsko raziskovanje v Sloveniji, ki je bilo vezano na konkreten svetovni dogodek.

Poljskim sociologom so raziskave nedavno pokazale, da se dvema petinama Poljakov toži po starem režimu in da je teh več, kot onih, ki podpirajo kapitalizem. Se pri nas dogaja kaj podobnega?

Odpiranje slovenskega raziskovalnega prostora v programe mednarodnih raziskav je ustvarilo možnosti za izrekanje primerjalnih ocen. Slovenija je s serijo raziskav, opravljenih v zadnjem desetletju predvsem na naši fakulteti, postala raziskovalno razpoznaven subjekt. Primerjave,

ki so zdaj na voljo, pokažejo, da Slovenci pri vrednotenju preteklosti, sedanjosti in prihodnosti ne odstopamo iz povprečij v drugih držav, čeprav so naša izkustva s preteklim sistemom in predvsem s sedanjimi razmerami, opazovanimi skozi objektivne ekonomske kazalce, drugačna, lahko bi rekli, da pomembno boljša.

Po drugi strani med prebivalci Slovenije prevladuje nekakšna kritičnost ...

... ki se kaže kot visoka stopnja nezaupanja v institucije države, političnega sistema?

Da, to je izraz te kritičnosti. Del na novo etabliranega sistema in tradicionalnih institucij se pred javnostjo enostavno še ni ustrezno vzpostavil s svojimi prispevki in storitvami. Za uveljavitev in razvoj demokratičnih odnosov je ključnega pomena podpora sistemu in zaupanje še posebej v dve instituciji: državni zbor kot zakonodajno telo in sodstvo. Obe ljudje vrednotijo nizko in jim le malo zaupajo. Po obsegu pridobljenega zaupanja sta višje postavljeni tako vojska kot policija. Tudi banke – kar je dobro, ker kaže na neko temeljno zaupanje v nosilce ekonomskega razvoja. Očitni in kritični so primanjkljaji zaupanja v razmerju med državljani in državo. Deficit zaupanja ni tako izrazit tam, kjer politično institucijo »pokriva« posamezni nosilec, npr. Predsednik republike, Predsednik vlade, Varuh človekovih pravic. Visoko je vrednoten – torej zaupanja vreden – šolski sistem, čeprav mu oporekajo in je nenehno točka ideoloških konfrontacij. Tudi zdravstvo vsem konfrontacijam in včasih tudi izigravanjem etične pozicije stroke navkljub ostaja visoko na lestvici zaupanja med ljudmi. Nasprotno je nizko uvrščena cerkev, duhovščina.

Znate razložiti zakaj?

Podatki od prve meritve zaupanja v institucije v okvirih svetovne raziskave vrednot v letih 1991/92 pa vse do današnje kažejo, da je cerkev in duhovščina na lestvicah zaupanja uvrščena skupaj ali neznatno nad politične stranke, sodstvo, parlament – vselej nizko. To kaže, da ljudje to pomembne civilnodružbene ustanove ne razpoznavajo predvsem po njeni temeljni pastoralni in karitativni vlogi, ampak jo vrednotijo po njeni politični in ideološki vlogi v družbi. V tej točki svojega delovanja

Cerkev ne uživa prevladujoče podpore in zaupanja samo med nevernimi, temveč je ima bistveno manj tudi med vernimi.

Dodam pa lahko, da je v prebivalstvu Slovenije pomemben del vernih. Po njihovem deležu se Slovenija v srednje- in vzhodnoevropskem prostoru, prostoru od Baltika do Madžarske in Hrvaške, ki smo ga raziskovali, za katerega je značilna historična in aktualna prisotnost katoliške cerkve, razvršča blizu Madžarske; je bistveno nad Češko, ki je daleč najbolj sekularizirana. Na isti lestvici se Hrvaška uvršča visoko v vrh ob bok Poljski. V evropskem primerjalnem kontekstu se ob Poljski znajde Irska, v svetovnem pa – presenetljivo – Združene države Amerike, kar kaže na izrazito kontradiktorno kulturno situacijo nosilke modernega tehnološkega razvoja in v dobršni meri določevalke usode sveta.

Slovensko javno mnenje vse bolj postaja tudi predmet interpretacij tujih družboslovcev. Kam ti razvrščajo Slovenijo?

Eden najatraktivnejših raziskovalcev sodobnega sveta vrednot Američan Ronald Inglehart je na podlagi vrste raziskav v več desetinah sodobnih družb od Evrope, Afrike, Azije do ameriške celine naredil tudi tipologizacijo teh družb na dveh oseh: tradicionalno versus sekularno-racionalno in materialistična versus postmaterialistična orientacija. Razpoznal je več kulturno-vrednotnih tipov oz. enot. Eno teh enot, kulturno heterogeno, pa vendarle dovolj vrednostno enovito regijo izenačuje z Evropsko unijo, drugo kot bivše komunistične države, tretjo – temelji razvrščanja so različni – z angleškim kulturnojezikovnim področjem, nato azijsko, latinskoameriško ter afriško območje.

Do katerih ugotovitev se je dokopal? Med bivšimi komunističnimi državami posebej opazuje Češko, Slovenijo, Madžarsko in Poljsko. V njegovi uvrstitvi je Slovenija na dimenziji tradicionalno-sekularno, racionalno visoko sekularna. Velja torej za moderno, racionalno, sekularizirano družbo. Na dimenziji materialistične-postmaterialistične orientacije smo nekje na sredini, pozicionirani na obrobje prostora, ki ga označuje kot prostor Evropske unije. Ugotavlja, da glede na prevladujoče vrednostne orientacije teh štirih družb – Slovenije, Češke, Madžarske in Poljske – ni nobenega razloga, ki bi govoril proti integraciji v Evropsko unijo, kajti po njegovem gre za kopičenje vrednostno istorodnega. Drugeče rečeno: vrednostni svet teh štirih družb je identičen vrednostnemu

svetu družb Evropske unije. Izrecno pravi, da je pomembno, da se v vseh teh štirih vodilnih državah kandidatkah kažejo vrednostni sistemi, ki so relativno blizu sistemom članic Evropske unije. Videti je, da so z vidika kulture, pa tudi z vidika gospodarstva in politike, relativno združljive, kompatibilne z drugimi članicami Evropske unije.

Kam pa se na tej lestvici uvrščajo Združene države Amerike?

ZDA se – po Inglehartu – uvrščajo visoko na dimenziji materialistično versus postmaterialistično, a hkrati izjemno nizko na dimenziji tradicionalno versus sekularno-racionalno. Inglehart potrjuje, kar so pred njim ugotavljali že mnogi drugi družboslovci, npr. Tocqueville, Lipset, namreč, da je ameriška družba zelo heterogena, polarizirana in da v njej še vedno v mnogočem dominira tradicionalna, nesekularna orientacija. Na tej dimenziji so ZDA uvrščene značilno nižje kot Slovenija.

V ameriški družbi so obdobja, ko libertarni element močno prevlada v notranjih koncepcijah in z močjo dominantne družbe vpliva tudi na svetovno okolje. Moj vtis pa je, da danes v ameriški družbi dominirajo tradicionalne, nesekularne vrednote. Enajsti september je brez dvoma kataklizmično posegel v vrednostni svet Američanov, kar se kaže tudi v ravnanju Združenih držav navzven. Če je to samo epizoda, ki jo bo izjemno dinamična ameriška družba zmogla v sebi predelati in se ponovno prežeti z libertarnimi vrednotami, bo to dobro za svet in tudi za nas. V nasprotnem bomo morali razpoznavati dvoplastnost vpliva ZDA na svetovne razmere. Ena plast se rojeva iz notranje moči prevladujočega konservativizma, tradicionalizma in nesekulariziranosti; druga pa iz globalistične orientacije odprte svetovne ekonomije, igre kapitala, ki povratno deluje na ameriško družbo, a se hkrati dviga iz njenih interesov in včasih zelo egoistično regulira svetovne razmere.

Kako pa se Slovencem prikazujejo procesi globalizacije – kot grožnja, priložnost...

V neznatni meri, pa vendarle postopoma se kaže tendenca odpiranja, ki priznava možnost selitev v prostoru. To je seveda le en vidik.

Mislite na to, da so se Slovenci vse bolj pripravljeni seliti za boljšim delom in življenjem, ne samo iz kraja v kraj, iz regije v regijo, ampak tudi iz Slovenije v Evropo in svet?

Da. Čeprav so še vedno prevladujoče nepripravljeni na migracije, hkrati postajajo vse bolj pripravljeni. Če Evropa trepetja pred migracijami iz vzhodne Evrope, se boji navala Poljakov in Slovakov, se ji Slovencev ni treba bati. Še vedno smo tradicionalno teritorialno vezani. Večji migracijski potencial izkazujejo predvsem mladi. A populacijsko, demografsko še vedno nepomemben. Nobene bojazni ni, da bi njihov odtok imel za posledico hitro praznjenje slovenskega prostora.

Po drugi strani vse več ljudi potuje po svetu, bodisi kot turisti, bodisi poklicno ali kako drugače in na ta način širi krog svojega izkustva.

Na neki drugi ravni pretirano samovrednotenje lastne nacije, lastne pomembnosti rahlo usiha. Na začetku devetdesetih smo bili zelo vznihičeni nad seboj. Zdaj se ta plamen samovšečnosti umirja.

In ne nazadnje, kaže se tudi značilna odprtost za evropske integracije, sprejemljivost za koncept poenotenega reguliranja določenih področij, odpiranje nacionalnega gospodarskega prostora – čeprav s kar močnimi zavorami v zavesti. Vse to kaže na postopno vse večjo globalizacijsko pripravljenost in zavest med Slovenci.

Kako pa ljudje gledajo na prevzeme uspešnih slovenskih podjetij, ki jih izvajajo multinacionalke?

Raziskave kažejo še vedno prevladujočo zadržanost do takih ravnanj na konkretni in pritrjevanje na načelni ravni. Ekonomske integracije ljudje načelno podpirajo, a ko gre za konkretna dejanja, pa vzniknejo pomisleki, kot so se pokazali tudi v razpravi o tako imenovanem nacionalnem interesu.

Če so Slovenci visoko kritični do institucij države, političnega sistema, ali so morda tudi na splošno kritični do svojega življenja, so nezadovoljni sami s seboj, nesrečni v življenju?

Ne, tega ne bi mogel reči. Sem pa nedavno prebiral analizo nekega nemškega raziskovalca, ki ugotavlja nizko socialno zaupanje Slovencev in Madžarov v primerjavi z Nemci, Švicarji in Španci. Na kateri točki? Madžarska in Slovenija sta glede na delež tistih, ki odgovarjajo, da imajo prijatelja, ki mu lahko zaupajo, uvrščeni bistveno nižje kot prej naštetih tri zahodnoevropske države. Prijatelji segajo onkraj meja družine,

družina pa je pri Slovencih postavljena zelo visoko. Morda družina pri Slovencih preveč prekriva potrebe po navezovanju stikov navzven in uvrščenost v širše socialno omrežje. V Zahodni Evropi družina ne igra več tako velike vloge, namesto nje se ustvarjajo nova socialna omrežja, grajena na prijateljstvih, na neformalnih oblikah združevanja, civilnih iniciativah, prostočasnih aktivnostih in podobno. Vsi ti stiki polnijo prostor, ki ga je nekdaj pokrivala družina.

Ob tem se mi sprožajo še druge asociacije: Recimo, večen slovenski problem samomorov. Kje je tu družina? In ali je družina zadostna? Očitno ni. Kar del osebnostnih kataklizem se dogaja pred očmi družine. To kaže, da družina, ki je pri Slovencih vrednostno tako visoko uvrščena, vendarle ne zmore pokriti vseh posameznikovih stisk, potreb...

Večer, 5. 2. 2005

So meteorologi krivi za slabo vreme?

Pogovor s tistim sociologom, ki že 40 let
potrpežljivo posluša, da potvarja javno mnenje.
Spraševala je Dragica Korade.

Seveda je iluzorno pričakovati, da bi se komunikološki mojster takega formata, kot je dr. Niko Toš, ob kakem vprašanju zdrznil. Če denimo načnete pogovor o »udbomafijskih kontekstih«, v katerih se je zaradi svojih prijateljskih in osebnih vezi s »Kučanovim klanom« kar nekajkrat pojavil, vam bo s širokim nasmehom pokazal fotografijo, prilepljeno s selotejpom na steno. Na njej so štirje moški in eden med njimi je seveda Milan Kučan. Potem sledi pripoved, kako je bil razočaran, ko na nekem spisku »pomembnežev«, ki je pred leti krožil po Ljubljani, najprej ni našel nobenega sociologa. »Ko sem na dnu seznama odkril dr. Veljka Rusa, sem si oddahnil v smislu, da sociologi še nekaj pomenimo v tej družbi. Ko pa sem spisek bolj pozorno pogledal, sem šele videl, da so tudi mene uvrstili na visoko mesto. Tako visoko me, hvala bogu, niso uvrstili nikoli več.« V principu se mu »seznamarska« literatura ne zdi nič novega. »Ah, veste, kaj vse so v vseh teh letih že o meni rekli in zapisali,« zamahne z roko.

Da let ni malo, pove podatek, da je pred nedavnim praznoval 70. rojstni dan, o tem, da je v svojih 48 letih delovne dobe že marsikaj slišal, pa tudi ni dvoma, saj je zaradi rezultatov Slovenskega javnega mnenja znorel partijski vrh z Edvardom Kardeljem na čelu že leta 1969. Na Inštitutu za sociologijo se je zaposlil kot pravnik leta 1960, dve leti kasneje je začel na takrat ustanovljeni Visoki šoli za politične vede pre-

davati metodologijo družboslovnega raziskovanja, spomladi leta 1968 je postal nosilec prve raziskave Slovensko javno mnenje. Leta 1972 je magistriral na temo enakosti v jugoslovanskih razmerah, leta 1985 pa je zagovarjal doktorsko disertacijo Politična zavest in angažiranje.

Dr. Niko Toš, ki ga javnost najbolj pozna po nacionalnem projektu Slovensko javno mnenje, gotovo sodi v tisto generacijo slovenskih sociologov, ki je na področju družboslovnega raziskovanja opravila pionirsko delo. In nobenega dvoma ni, da je mož, ki je še zmeraj predstojnik Centra za raziskovanje javnega mnenja, na to delo ponosen. Saj ne, da bi se mu upirala misel na pokoj, ampak zdi se mu, da s svojimi dolgoletnimi izkušnjami še lahko stori kaj koristnega za center, ki se preživlja izključno z raziskovalnim delom. Tudi med mladimi kolegi, devet jih je, se dobro počuti in za zdaj nima vtisa, da se oni ne bi počutili dobro ob njem ali da bi jim bila njegova navzočnost neprijetna. »To so čudoviti mladi ljudje, od liberalno do bolj konzervativno mislečih, ki čudovito sodelujejo. Zaradi vzdušja, ki je tako prijetno, rad prihajam sem,« pripoveduje, medtem ko trka na vrata pisarn, da bi me seznanil s svojimi sodelavci. Šele potem lahko pride na vrsto zgodba o tem, kako se je kalilo Slovensko javno mnenje. Precej vznemirljiva je. Preveč preprosto bi bilo, če bi tudi v resnici bila tako preprosta, kot si nekateri vseskozi domišljajo, da je. Ker mi jo je pripovedoval v prostoru, ki je bil nekoč del tistega, čemur se je v 60. letih reklo Dolančeva hiša, sem ga najprej vprašala, **kaj mu to ime danes pomeni in kaj v njegovem življenju označuje?**

Zagotovo del realnega življenja. Če označujete del tega prostora, v katerem sediva, z imenom Dolanc, potem naj povem, da sem Dolanca najprej srečal kot študent prava. Bil sem v tretjem letniku, ko se je pojavil starejši mož, ki je odstopal od generacije redno študirajočih. Kasneje sem zvedel, da je prišel na študij iz vojske, in moram reči, da se je normalno vključeval v študentsko okolje. Sam nisem imel posebnih stikov z njim. Vem, da je uspešno in sorazmerno hitro študiral. Vedel sem, da je bil človek v uniformi, vendar na predavanja ni hodil v uniformi. Kasneje se je ta sled zabrisala. Sam sem odšel na sociološki inštitut kot mlad pravnik, ki po nekaj grenkih izkušnjah ni videl perspektive v delovanju znotraj pravne stroke.

Takrat smo se na inštitutu že šli empirično raziskovanje. To so bili prvi resni poskusi. Res, videti je bilo tako kot snemanje prvega slovenskega filma. To so bili vznemirljivi trenutki v neki zelo zanosni skupini. Takrat sem zvedel, da se ustanavlja nova šola in da iščejo ljudi. Pri prvi veliki sociološki raziskavi sem si nabral nekaj izkušenj in sem seveda prikimal, ko so me vprašali, ali bi predaval na tej šoli.

To je bila tedanja Visoka šola za politične vede?

Da. Potem sem napisal program za poučevanje metodologije in ta program se je bolj ali manj obdržal do današnjega časa.

Znanje se je sicer močno razširilo, veliko je novih izkušenj, ampak konceptualno je ta program obstal. To je prodrlo v vse študijske programe, se razširilo, se specializiralo, razvili so se metodologija, statistika, računalništvo, informatika.

In Dolanc je bil tisti, ki vas je povabil za predavatelja na fakulteto.

Ne samo mene. Več kolegov: profesorja Vladimirja Benka, Petra Klinarja, Boštjana Markiča, Dolfeta Bibiča, Ernesta Petriča, malo kasneje še Zdravka Mlinarja, Staneta Južniča, Zdenka Roterja, Cveta Trampuža in druge. To je bila skupina pretežno mladih ljudi, ki je ustvarila akademsko zasnovo te šole in jo potem vodila od političnih ved preko uvrščanja novih disciplin – sociologije in novinarstva – do FSPN ter v letu 1989 do današnje Fakultete za družbene vede.

In kaj je pri vsem tem počel Dolanc?

Dolanc sem doživljal kot namestnika in kot direktorja Visoke šole za politične vede. Moj vtis je, da je aktivno sodeloval pri razvoju te šole in da je podpiral njen disciplinarni razvoj. To se danes morda čudno sliši. Ko pa je ugotovil, da z odpiranjem akademske perspektive te ustanove izgublja lastno perspektivo, je konec šestdesetih odšel. Ta prehod ni bil tako kolosalen, kot se je pokazal kasneje. Mislim, da je najprej odšel za univerzitetnega partijskega sekretarja in se kasneje, ko je že odhajal v Beograd, s fakulteto pravzaprav ni več aktivno srečeval.

Kako pa se je fakulteta dokopala do njegovega stanovanja?

To je bilo fakultetno stanovanje, veliko 78 m². Natančno vem, ker smo v njem uredili delovne prostore Centra za raziskovanje javnega mnenja.

To smo storili po tem, ko se je z družino preselil v Murgle.

Danes je tu še zmeraj Center za raziskovanje javnega mnenja. Zdi se, da okrog njega še vedno vlada politična fama. Kako gledate na prah, ki se vsake toliko dvigne okrog centra?

Z nekim odmikom, z neko izkušnjo in predvsem z mirom. Veste, to se bolj ali manj ponavlja kar naprej. Viri kritike so vedno isti.

Politični?

Da. Pozicija, s katere izrekajo kritiko, je vedno oblastniška. In motite se, če mislite, da ni bilo kritike, ko je bila oblast liberalna.

Tega niti slučajno ne mislim. V čem je jedro spora?

Vedno gre za občutljivo razmerje med oblastjo in stroko, ki smo se ga zavedali že prav na začetku, ko smo snovali programe družboslovnega študija, in še posebno pri snovanju programov družboslovnega raziskovanja.

Ljudska volja in empirično raziskovanje. Ampak v tistih časih je bilo sociološko raziskovanje, še posebno empirično, že po definiciji sumljiva reč. Sociologija je takrat imela status meščanske znanosti, danes pa ta status ni več problematičen.

Ni bilo tako preprosto. Moj občutek tega ne potrjuje. Seveda lahko vsako raziskovanje, vsaka kritična interpretacija slej ko prej naleti na zadržke, odklanjanje, ampak v osnovi je veljala in velja odprtost do družboslovnega raziskovanja. Zagotovo pa je neko valovanje v tem odnosu: so obdobja večje in manjše sprejemljivosti. Če samo pogledava v začetek 60. let: morda sem bil preveč pionirski, začetniško zagnan, ampak prepričan sem, da je ob prvih poskusih empiričnega raziskovanja ne samo med raziskovalci, ampak tudi v okolju, ki je za tako početje moralo imeti razumevanje, obstajalo neko pričakovanje. Šele potem, ko je raziskava dozorela, sta se lahko pojavila odklanjanje njenih rezultatov in kritičnost do projekta.

Se morda spomnite prvega naročnika empirične raziskave?

Se, zelo dobro in zelo anekdotično. Prvi naročnik raziskave v Sloveniji sploh je bil Lado Vavpetič, znani profesor upravnega prava na Pravni

fakulteti. Mislim, da je bilo to leta 1962, ko smo delali veliko raziskavo MKS, Množična komunikacijska sredstva. To je bila tista prva velika raziskava na Inštitutu za sociologijo, ki smo jo delali na vzorcu 12 tisoč Slovencev in Slovenk. Ko je ta profesor videl, da se projekt razvija, mi je naročil, naj pripravim projekt raziskovanja javnega mnenja kot korekcijskega mehanizma, s katerim bi lahko vplivali na izboljšanje odnosov med javno upravo in javnostjo. Profesor Vavpetič je namreč prišel s študijske poti v Pariz, kjer je v srečanju s francoskim družboslovcem M. Duvergerjem prišel do zamisli, da bi lahko z raziskovanjem javnega mnenja tudi v Sloveniji izboljšali odnos javne uprave do občanov. To je bilo torej prvo naročilo. Iz njega ni bilo nič, ampak projekt je nastal.

Tako potem nastane tisto, čemu danes rečemo Slovensko javno mnenje?

Ne. Stvari so morale še dozorevati. Začel sem poučevati metodologijo in s študenti smo pri pouku snovali majhne raziskave, ki so dajale zanimive rezultate. Spomnim se, da smo leta 1963 raziskovali stališča v zvezi z novo ustavo. Raziskavo smo delali med prebivalci Savskega naselja, ki je bilo tedaj elitno novo naselje v Ljubljani, prevladovala so mlade, višje situirane družine. Medtem ko so raziskovalci v Beogradu ugotavljali, da Jugoslovani množično podpirajo novo ustavo in da o njej veliko vedo, smo mi v Savskem naselju spoznavali, da o njej le malo vedo in jo torej le slabo podpirajo. Veste, takrat so vsemu pripisovali skladnost z ljudsko voljo, ampak empirično raziskovanje je to razgaljalo.

Seveda ni nepomembno, da se je to dogajalo v času sproščanja političnih razmer, v obdobju liberalizma, t. i. obračuna z Aleksandrom Rankovićem. Po drugi strani pa so se postopno že etablirale nove stroke, sociologija, politologija, Inštitut za sociologijo. Vse to je vplivalo na artikulacijo programa, ki smo ga leta 1966 položili pred državo.

O tem, ali smete pognati Slovensko javno mnenje, je odločala država?

Da, o tem se je bilo treba pogajati z državo. Takrat smo dobili podporo. To je sovpadalo s politično presojo, da se z javnim mnenjem ne bodo več ukvarjale tajne službe, temveč naj postane predmet strokovnega

raziskovanja. To je le en vidik. Na drugi strani pa je v sociologiji nastala potreba po kontinuiranem empiričnem družboslovnem raziskovanju. Tako je bil leta 1966 ustanovljen Center za raziskovanje javnega mnenja, prva raziskovalna enota na takratni Visoki šoli za politične vede, sociologijo in novinarstvo. Od tu naprej se je raziskovalno delo na fakulteti razvijalo tako zelo, da imamo danes 17 centrov. Fakulteta, ki ima danes 4000 študentov, je do polovice raziskovalni inštitut in to je neverjeten razcvet. Raziskovalno delo je tako zelo vpeto v pedagoško in pedagoško v raziskovalno, da eno brez drugega ne more preživeti. To kaže, da smo že prav na začetku vzpostavili program, ki se potrjuje tudi v demokraciji. Seveda se nam pred 35 in več leti ni niti sanjalo, da delamo program za desetletja naprej. Ampak bili smo dovolj vztrajni, dovolj solidarni, dovolj iščoč.

Kaj je bilo za preživetje pomembnejše: solidarnost ali vztrajnost?

Oboje. Zlasti v začetku 70. let brez solidarnosti v raziskovalni skupini ne bi preživeli. Sicer so nas zmeraj prizadevale politične razmere in gibanja na ravni sistema kot celote, njegova konfliktnost, kriznost, ampak noben udarec, ki je priletel, ni bil dokončen. Center vodim od leta 1966, velikokrat je padalo tudi po meni, ampak preživel sem vse do današnjega dne.

Metodologija in ideologija. Kdor torej trdi, da je Slovensko javno mnenje Toševa izmišljotina, ima v bistvu prav.

Ne, to bi bilo preveč domišljavo in preveč samovšečno. To predvsem ni moja izmišljotina. To je najprej rezultat razmisleka izjemne skupine kolegov, potem izraz potrebe razvijajočih se strok in seveda vplivov od drugod. Močno pretirano bi bilo vse to imeti za moj izmislek.

Raziskavo slovenskega javnega mnenja ste zasnovali po tujih, ameriških zgledih. Ali se v tovrstne meščanske vzore ni nihče zapičil?

Joj, pojavljala so se ostra zavračanja našega dela, ker nismo razvijali izvirne metodologije raziskovanja samoupravne družbe. Koncept javnega mnenja namreč izhaja iz posameznika. Uporablja torej izrazito individualistični pristop. Kritika na začetku 70. let je od nas terjala, naj to, za meščansko družboslovje značilno metodologijo, namreč komunikacijo z atomiziranim posameznikom, nadomestimo z razis-

kovanjem človeka kot kolektivnega bitja. Rekli so nam, da moramo nadomestiti anketno metodo – anketiranje doma v intimnem stiku – z opazovanjem stališč, ki se oblikujejo na svetih delavcev, v krajevnih skupnostih in podobno. To je po svoje lahko zelo zanimivo, ampak za naš pristop je značilno, da smo vedno raziskovali posameznika v intimi njegovega doma.

Debate seveda niso tekle samo o zgrešeni metodi.

Bile so tudi bolj grobe kritike, da služimo nekim zavrženim ideološkim ciljem, da se odmikamo od bistva samoupravnne socialistične družbe, da načenjamo probleme, ki so se zdeli oblasti dokončno rešeni. Recimo neke postavke v ustavi, vprašanje agrarnega maksimuma, zasebne iniciative, družbenega premoženja, vprašanje participacije v sistemu, ki je bil po definiciji participativen, čeprav so naše raziskave kazale, da je participativen samo deklarativno. To je bilo v 70. letih, potem pa je v 80. ta pritisk popuščal. Delovali smo dokaj sproščeno, nakar se je s pluralizacijo političnega prostora izkustvo ponovilo. Tisti, ki so bili nezadovoljni – in pluralni politiki je imanentno, da je vedno kdo nezadovoljen – z rezultati, so nekako spet izrekli kritiko, ki smo jo slišali že na začetku. Vendar je treba reči, da doslej niso ogrožali projektov.

Še lani so v političnem prostoru funkcionirale ideje o tem, da bi bilo raziskave javnega mnenja najboljše ukiniti. To so pravzaprav ideje iz 70. let prejšnjega stoletja.

V 70. letih so te ideje bile del sistema. Če boste pogledali v dokumentacijo, boste zlahka ugotovili, da so bila tudi leta, ko raziskav nismo delali, ker za kaj takega nismo imeli pogojev.

Je bilo to po tistem znamenitem obračunu, ko Kardelj ni mogel verjeti podatkom, po katerih so ljudje bolj kakor njega cenili Staneta Kavčiča?

Ja, ampak to je bila epizodna zgodba. Mi smo vznemirili že s konceptom raziskave leta 1969, ki se je lotila poizkusa prepoznavanja razvojnih vrednot tistega časa. Vpraševali smo o vsem, kar se je zdelo politiki primerno in neprimerno. Neprimerno je bilo vzpostavljjanje dilem o ideoloških tabujih, kakršni so bili denimo zemljiški maksimum, zasebna lastnina, interesna razhajanja... Kot sociologi nismo videli smisla v

tem, da ljudje svojega dohodka ne morejo vlagati. To je bilo obdobje, ko so Slovenci začeli na veliko graditi počitniške hiše. Druge možnosti ni bilo. Nam v skupini se je zdelo, da je vredno sondiranja vprašanje, ali naj se zasluženi denar vrne v proizvodnjo. Taka vprašanja so seveda rojevala skrajno odbojnost.

Epizodno, vendar ne po učinkih, smo z merjenjem ugleda politikov posegli tudi v politični prostor. Naenkrat se je pokazalo, da javnost oblikuje svoje hierarhije. Tako je bil na primer Stane Kavčič daleč v ospredju, Kardelj pa bistveno nižje. To seveda ni ustrezalo vzpostavljenim političnim hierarhijam in tako so nastale hude reakcije. To se je vleklo skozi vsa 70. leta, v času obračuna s FSPN. Mi smo raziskave sicer delali, ampak z njimi nismo mogli prodreti v javnost. Na začetku se je zdelo, da je bil medijski prostor odprt. O raziskavah so pisali, nastale so nove rubrike, o teh temah so se vrstila pisma bralcev... Kmalu pa so se pojavile nove zapore, o rezultatih raziskovanja se je pisalo bistveno manj. Pojavile so se ostre kritike, da potvarjamo dejstva, da manipuliramo, da naše razlage odstopajo od dobljenih rezultatov ipd. V posameznih novinarskih hišah so posebni varuhi preprečevali pisanje o rezultatih ali sploh o raziskavah. Ampak takrat smo počeli to, kar je počel ves vzhodni blok: ciklostirali smo.

Komu služimo? Se je še kdaj v zgodovini kak politik pritožil, da ste mu namerili premalo ugleda?

Verjetno je imel kdo pri sebi tudi take misli. Če so bili ljudje, ki so imeli drugačne predstave o svoji uvrstitvi, so seveda verjeli, da mi potvarjamo podatke. Ampak to je skregano z naravo raziskovanja. To je približno tako, kot če bi meteorologom rekli, da so krivi za slabo vreme. Mi seveda nismo napovedovalci. Smo opisovalci. Empirične raziskave razkrivajo stanje in poglede na stanje. Seveda je vprašanje, ali je mogoče iz tega graditi anticipacije. V glavnem smo zelo trezni, brez futurističnega zanosa, in se ne lotevamo ekskurzov v prihodnost.

No, o vaši volilni napovedi se je lani veliko govorilo.

Ne, se ni moglo govoriti, ker izida volitev nismo napovedovali. V okvirih Politbarometra smo redno, enkrat mesečno, merili javno mnenje in med drugim tudi opredeljevanje volivcev do strank. Deset dni pred vo-

litvami smo izvedli zadnjo meritev in ni bila napoved. Medijska predstavitev naših rezultatov pa je ustvarjala vtis, kot da gre za napoved.

Politbarometer, o katerem zdaj govoriva, ste pognali sredi 90. let. Zakaj?

Center, kakršen je naš, ima razvito metodološko izkušnjo in servisne kapacitete, seveda pa opravlja tudi raziskave, ki niso teoretične, ampak so empiričnoraziskovalni servis. Politbarometer je recimo v svoji tekoči izvedbi izrazito strokovno delo, ko pa se naloži serija datotek iz npr. desetletnega raziskovanja, se odpre nova dimenzija. To je že polje akademskega raziskovanja. Sprotno raziskovanje, preneseno v javnost, doživlja medijski in politični odziv in je izpostavljeno tudi kritiki. Tu se spet pojavljajo taki, ki niso zadovoljni z rezultati.

Naročnik Politbarometra je vlada. Se ta čas na tej relaciji dogaja kaj dramatičnega? Sprašujem zato, ker je Janez Janša lani, ko ste mu namerili veliko prednost pred LDS, rekel, da vam ne verjame niti takrat, ko mu Politbarometer kaže dobro, niti takrat, ko mu kaže slabo.

Kolega Janša – pravim kolega, ker je Janez Janša diplomant naše fakultete – je dajal različne izjave skozi dolgo obdobje našega raziskovanja in njegove sleditve temu raziskovanju. Te izjave so bile zelo različne v različnih obdobjih. Res pa je, da se je kazal neki odmik. Ampak, veste, mi smo vedno v stiku s prakso. Kemiki s kemijskega inštituta se povezujejo s kemično industrijo, farmacevti s farmacevtsko, družboslovci, ki z raziskovalnimi instrumenti merimo družbene pulze, strukture, procese, pa imamo adekvaten pol v družbeni praksi. To je polje delovanja države, politike. Tu se stvari polarizirajo glede na potek in naravo vsakokratnega političnega spopada za oblast in tu se zdi, da raziskovalci služijo enim ali drugim. Seveda je v tem temeljna zmeta. Poznavajoč cilje, ki vodijo nas v to početje, je temeljna zmeta v tem, da mi komu služimo ali da komu ne služimo. Mi seveda služimo, ampak javnosti. Če se znajdejo posamezne stranke v poziciji porabnika, je to drugotnega pomena. In če se jim zdi, da ta razkrivanje niso skladna z njihovimi predstavami, je tudi to drugotnega pomena, čeprav lahko ima posledice.

Torej, slišal sem najrazličnejše odzive: od pozitivnih do tega, kar ste vi povedali. To je absurdno. Kot da gre pri vsem skupaj za eno samo manipulacijo. Absurd je kaj takega pripisovati družboslovcu. Kako pa si izbereš nevrokirurga, ko je potrebna operacija glave? Vprašal po njegovi profesionalni kompetenci, ne po tem, ali je bel ali črn, kam hodi, s kom se druží. V družboslovju velja isti princip. Seveda smo ljudje celostna bitja, ampak ko smo raziskovalci, smo pač operaterji, ki poskušamo biti sterilni in pri operaciji uporabljati kar se da neboleče pristope.

Namig je bil, da se pred operacijo ne razkužite.

Ta kritika visi nad nami od leta 1969. In se ponavlja. In jo dobivamo vedno takrat, kadar nismo všečni z rezultati. Skorajda ni politika, ki takšne kritike ne bi bil izrekel. Ah, te ankete! Ko gre za konkreten raziskovalni napor, je tako govorjenje vsaj neupravičeno in nesmiselno. Družboslovni raziskovalci v odprtem demokratičnem prostoru, poleg politikov, nastopamo kot avtonomen subjekt. Raziskovanje javnega mnenja je v teh 40 letih prispevalo k formiranju in podpiranju demokratične zavesti in demokratične prakse.

Mednarodne perspektive. Vsemu navkljub pa je treba reči, da so bila slovenska poosamosvojitvena leta odlična leta za raziskovalce in raziskovanje. Prostor se je odprl in razširil. Ste nove možnosti znali izkoristiti?

Res je, v 90. letih se odpre nov prostor. Mi smo zelo razširili pahljačo raziskav v novi smeri, ki nam pred tem ni bila dostopna. Nacionalne raziskave smo lahko vpeli v mednarodni prostor. Naš program Slovensko javno mnenje je po svoje postal manj originalen, z vidika spoznav pa je šel globlje in širše.

Ste pri vključevanju v mednarodne raziskovalne tokove naleteli na kake težave ali pa ste stvar preprosto obvladali?

Vidite, domiselnost koncepta, ki smo ga razvijali od 1969. leta, se pokaže ravno v dejstvu, da smo s svojim znanjem in svojo metodološko izkušnjo vstopili v mednarodni prostor z najvišjo možno kvalifikacijo. Izkazalo se je, da smo povsem kompatibilni, da znamo vse, kar znajo drugi raziskovalci v Evropi in v atlantskem prostoru. Program raziskave

Slovensko javno mnenje smo tako leta 1991 vpeli v ISSP (International Social Survey Programme). To je pomembna vsakoletna tematsko ponavljajoča se raziskava, v katero je vključenih 45 držav. Vključili smo se tudi v najpomembnejšo mednarodno raziskavo vrednot, sodelujemo v mednarodnih raziskavah volilnih procesov. Potem so tu še mednarodne religiološke raziskave, mednarodne raziskave kvalitete življenja itd.

Važno je to, da smo se lahko vseskozi enakovredno vključevali v te ključne družboslovne mednarodne projekte. Še več: v zadnjih letih smo tudi med iniciatorji in partnerji Evropske družboslovne raziskave (ESS), v kateri sodeluje 25 članic EU.

Prehod v mednarodni prostor je bil za nas pomemben. Do leta 1990 smo vsako raziskavo koncipirali sami, od leta 1990 pa z vstopom v mednarodne povezave sodelujemo pri snovanju skupnih raziskav. Moji mladi kolegi, ki so v te raziskave vključeni, v njih sodelujejo pri snovanju konceptualnih rešitev, postavljanju metodologij... Medtem smo zasnovali tudi lasten Arhiv družboslovnih podatkov, ki hrani in omogoča dostop do vseh opravljenih raziskav. To je velik napredek.

Kakšni pa so danes odnosi med državo in raziskovalno sfero?

V upravljanju raziskovalne sfere v Sloveniji se pojavljajo pomembni premiki. Deležna je večje podpore. V tem vidim pozitiven vzgib in pozitivno perspektivo ne samo za raziskovanje, ampak za celosten družbeni razvoj, umeščanje Slovenije v mednarodno perspektivo. Tudi družbene vede lahko k temu veliko prispevajo.

Kako gledate na današnjo Slovenijo? Je izkoristila vse svoje priložnosti ali pa je posvečala preveč energij takim malenkostim, kot je uvrstitev na Politbarometru?

Danes govorimo v Sloveniji o trgu znanja ob predpostavki, da se bomo kot družba spustili v tekmo z najkvalitetnejšimi. Ampak kako bomo to dosegli? Za kakšno družbeno in kakšno individualno ceno? O tem se premalo pogovarjamo. Poglejte na primer, kaj se je dogajalo v mariborski industrijski regiji. Mariborski metalurški kompleks je bil včasih eliten. To je tipičen primer, kjer slovenska družba še zdaleč ni izkoristila šans, ki jih je imela. Država ni vzpostavila mehanizmov, ki bi omogočali, da bi v ta prostor vstopali kakovostni projekti. Tudi tuji kapital.

Veste, tuji kapital ne pomeni samo prodajanja substance, še posebno če vzpodbuja nastajanje novih proizvodnih programov. In Maribor je celo desetletje hlepel po novih programih, ampak zgodilo se ni nič. Tu je prostor še vedno prazen, možnosti še neizrabljene. In vprašanje je, kako tu zdaj vzpostaviti trg znanja, ko pa bijemo bitko šele za vzpostavitev liberalnih konceptov trga delovne sile. Zdaj nas ne zanima več, koliko ljudi bomo izločili iz aktivnega življenja, ampak nas zanima samo še funkcioniranje kapitala.

Boljše čase smo torej zamudili.

Leta zamude so v tem primeru nesporna. Izgubljali pa bomo še naprej, če bomo igrali igro prodajanja bank, zavarovalnic. Ne morete reševati mariborskega industrijskega bazena z odprodajanjem mariborske banke. Kaj bi to prispevalo k razvoju Maribora? Nasprotno: še dodatne zadržke bo ustvarilo. Vprašanje je torej, kako bo razvojni eliti uspelo rešiti vprašanje perspektiv. Pri tem je pomemben konsenz. In ne pozabimo, da tudi sociološke raziskave lahko prispevajo h krepitvi tistih družbenih sil in projektov, ki dosegajo razvojni konsenz. Konsenz seveda pomeni, da ne gre samo za odpuščanje, za enostranske odpovedi delavcem, ki jim dopovedujejo, da ne morejo imeti več službe zato, ker na primer Kitajci enako delo opravijo za desetkrat nižje plačilo.

Dnevnik, Zelena pika, 29. 10. 2005

Reforma, ki se požvižga na stališča ljudi, je že propadla

Pogovor z dr. Nikom Tošem in dr. Veljkom Rusom.
Spraševala je Ranka Ivelja.

Če bi za koga lahko rekli, da je pogledal Slovincem v dušo – če drži, da tam prebivajo človekove vrednote – potem sta to zagotovo dr. Veljko Rus in dr. Niko Toš, pionirja javnomnenjskega raziskovanja na ljubljanski Fakulteti za družbene vede in mednarodno priznana sociologa, v svoji dolgi karieri prav toliko kritizirana kot hvaljena. Pred nedavnim sta svoje bogate raziskovalne izkušnje združila in napisala knjigo *Vrednote Slovencev in Evropejcev*.

V njej sta na podlagi domačih raziskav in gore empiričnih podatkov iz velike svetovne raziskave vrednot (Slovenija je v njej sodelovala od leta 1991, meritve pa so potekale v letih 1992, 1995 in 1999), analizirala vrednotne orientacije Slovencev ob koncu stoletja. S prof. Rusom in prof. Tošem smo se med drugim pogovarjali o tem, zakaj se Slovenci počutijo manj srečne od drugih in kaj storiti, da bi razvoj Slovenije obrnili tako, da ne bi v prihodnje postali še nesrečnejši. Napovedana gospodarska reforma, menita naša sogovornika, s tega vidika ne vzbuja optimizma...

Ena zanimivejših ugotovitev, do katerih sta prišla v svoji knjigi, pravi, da ima Slovenija glede na prevladujoče vrednotne oprede-

litve svojih prebivalcev več skupnega z najrazvitejšimi evropskimi državami kot z bivšimi komunističnimi državami. Pokazalo se je celo, da smo vrednotno bliže nekaterim anglosaksonskim narodom kot narodom, s katerimi smo dolgo živeli v skupni državi in skupnem sistemu, denimo Hrvatom. Kako naj to razumemo?

Rus: Vrednotne sisteme smo ugotavljali po dveh merilih: merili smo položaj Slovenije glede na prehod iz patriarhalnih v racionalne ali moderne vrednote in glede na prehod iz materializma v postmaterializem. Pokazalo se je, da je Slovenija po teh dveh kriterijih bliže Nemčiji, Finski, Grčiji kot denimo Hrvaški, po drugi strani pa vrednotno zelo daleč od bivših jugoslovanskih in bivših vzhodnoevropskih držav. Za lažje razumevanje naj tu dodam, da je svetovna raziskava vrednot zajela 80 držav, s profesorjem Tošem pa sva se osredotočila na 14 Sloveniji primerljivih zahodno- in vzhodnoevropskih držav.

Zakaj je to tako, ne vem, o tem lahko le ugibamo. Če izhajamo iz domneve, da so vrednote zelo stabilne, potem je zgodovinska razlaga najprimernejša: Slovenija je bila v prejšnjih stoletjih del Avstro-Ogrske, se pravi del osrednje Evrope, z jugoslovanskimi narodi pa smo skupaj živeli krajši čas, pa še to v precej liberaliziranem socialističnem sistemu, ki je vsaj od leta 1960 dalje omogočal neovirane komunikacije. Slovenija ni bila ne politično ne poslovno nikoli tako zaprta kot nekdanje vzhodne države. Zato je, če smem dodati, toliko bolj čudno, da se naša današnja politika zgleduje po Slovaški, ki ne sodi v isti vrednotni prostor kot Slovenija, ne pa denimo po Češki, ki nam je vrednotno veliko bližja.

K reformi in Slovaški se bomo še vrnili. Ali lahko naštejete konkretne vrednote, po katerih se najbolj ločimo od bivših socialističnih držav?

Toš: Kar zadeva Hrvaško, bi rad dodal tole: javnomnenjske raziskave, ki smo jih opravljali v 80. letih, so pokazale, da sta se po vrednotah bližnji Hrvaška in Slovenija na družbenopolitični obrat odzvali bistveno različno. Kasneje pa se je pokazalo, da so v Sloveniji vrednotne usmeritve ostale enake, na Hrvaškem pa je prišlo do velikega zasuka v stališčih. Slovenci smo, tako kot prej, pri vprašanjih, ki so zadevala

religijo ali odnos do Cerkve, kazali neko sproščenost, na Hrvaškem pa je prevladala zadržanost, prej nekakšna omejena civilna religioznost. Po spremembi sistema se je slika obrnila: Hrvati so postali zelo religiozni, tudi v cerkvenem smislu, Slovenci smo ostali zmerno religiozni. Podobne obrate je bilo mogoče zaznati tudi na Slovaškem, manj na Češkem, ki je podobno kot Slovenija kulturno-politično bolj stabilna.

Kar zadeva vaše vprašanje: težko je izpostaviti posamezne vrednote, v katerih smo Slovenci drugačni. Raziskave so namreč pokazale, da lahko primerjamo kateri koli presek vrednot – Slovenija se vedno uvrsti v zahodnoevropski prostor. Morda je to le najbolj očitno pri religiji in v odnosu do socialne države. Vzhodnoevropske države namreč kažejo več pripravljenosti za eksperimentiranje pri razumevanju socialne države. Slovenci smo bolj stabilni: vztrajamo pri solidarnosti kot izhodišču, enakih možnostih, zaščiti šibkejših.

Rus: Za razumevanje rezultatov raziskave o vrednotah je potrebno vedeti, da ne gre za kvalitativno, temveč za kvantificirano raziskavo, se pravi, da se ugotavlja le to, česa je več, česa manj. Z drugimi besedami – ta raziskava je pokazala, da so razlike med Slovenijo in povprečjem zahodnoevropskih držav manjše kot razlike med Slovenijo in vzhodnoevropskimi državami.

Vrednote so, kot pravite v knjigi, nekakšne zvezde stalnice. Če tudi so dokaj odporne proti političnim spremembam in globoko zasidrane v zavesti ljudi, pa se, kot kažejo dolgoročne raziskave, vendarle spreminjajo – v razvitih evropskih državah, če nekoliko poenostavimo, raziskovalci zaznavajo prehod od »imeti« k »biti«. Za kaj natanko gre? Je ta proces zajel tudi Slovenijo?

Rus: Ta proces je najbolj zajel zahodno Evropo, znotraj nje tudi Slovenijo, deloma pa tudi vzhodno Evropo. Gre za uveljavljanje postmaterizma. Krepijo se vrednote, ki se vežejo na osebno samopotrditev; delo je vse bolj razumljeno kot možnost za osebni razvoj. Vse pomembnejši postajajo nematerialni pogoji družinskega življenja, kot so ljubezen, razumevanje, zvestoba in spoštovanje. Pomen plače, stanovanja, pripadnosti zelenemu sloju itd. upada, na zahodu hitreje kot na vzhodu. Gre torej za premik v civilizacijski usmerjenosti, ki je splošen in konstanten.

Toš: Kot je že dejal kolega Rus, se ta vrednotni prehod najbolj kaže v odnosu do družine in dela. Na zahodu se uveljavlja nenormativno pojmovanje družine. To niso več le mati, oče in otroci, družina so vse mogoče oblike partnerstev in sobivanja, tudi zveza istospolnih. Če pogledamo evropski zemljevid s tega vidika, je zopet opazna ločnica: na vzhodu, vključno s Poljsko, je pojmovanje družine še vedno konzervativno, vezano na reproduktivno funkcijo, Slovenija pa je tudi tu »zahodna« oziroma srednjeevropska, do pojavnih oblik družine, ki na vzhodu sodijo v sfero deviantnega obnašanja, smo strpni. Strpni, libertarni smo tudi do splava in ločitev, le prakticiramo jih manj kot na zahodu. Res pa je tudi, da na odnos do družine močno vplivajo višina standarda oziroma ekonomsko-družbene okoliščine in tehnološka razvitost družbe. Čim manj je družba razvita, tem bolj konservativen je odnos do družine.

Rus: Raziskave so pokazale, da družino najvišje vrednotijo bolj izobraženi in mlajši ljudje, sicer pa njen pomen narašča tako na zahodu kot na vzhodu. Po mojem mnenju gre razloge iskati v tem, da je dezorganizacija družine dosegla takšno stopnjo, da je prišlo do reakcije. Uveljavlja pa se, kot rečeno, drugačen model družine. Ob tem je mogoče opaziti, da se povečuje odgovornost, ki jo čutijo ljudje do družinskih članov. To je dobro tudi zato, ker isti ljudje čutijo tudi večjo odgovornost za sosede, za sodržavljanke itd. Se pravi, da se ne reafirmira tradicionalna, ekskluzivna družinska skupnost, temveč skupnost, ki je močna, ki do brodejno vpliva na kakovost življenja, vendar ni izključujoča.

S skrbjo za družinske člane je povezan tudi podatek, da so Slovenci sicer kar visoko uvrščeni po tem merilu, prav malo pa so v primerjavi z mnogimi drugimi narodi, denimo Skandinavci ali Nizozemci, zaskrbljeni za svet in človeštvo. Smo lokalistično zaverovani v svoj mali svet?

Rus: Res je, Nizozemci trikrat bolj pogosto izražajo odgovornost za svet kot za svoje rojake. S tem v zvezi so pripravljeni tudi veliko storiti – so pač kozmopolitski narod. Slovenci smo blizu evropskemu povprečju, ne bi pa mogli reči, da smo nacionalistično zaverovani vase.

Kaj pa skrb za starejše? Tudi tu se ne odlikujemo.

Rus: Da, res je. Po izražanju skrbi za starejše Slovenija močno negativno odstopa. To dejstvo je vredno vse pozornosti, saj kaže na velike medgeneracijske probleme, pred katerimi si neodgovorno zatiskamo oči.

Ena najzanimivejših ugotovitev v knjigi, ki prav tako ni razveseljiva, zadeva kakovost življenja v Sloveniji. Ob vprašanju, kako ste zadovoljni s svojim življenjem, se je Slovenija med 14 primerljivimi državami uvrstila na deseto mesto: na dno lestvice zahodnoevropskih držav in na vrh lestvice vzhodnoevropskih držav. Še slabše pa nam kažejo podatki o (samoocenjeni) sreči: med 80 državami smo se znašli na 58. mestu, med razvitimi pa smo med najnesrečnejšimi državami. Zakaj se po vašem mnenju Slovenci počutimo tako zelo nesrečne?

Rus: Podatki, ki ste jih omenili, so zanimivi z več plati. Kažejo, da smo Slovenci z življenjem celo nekoliko nadpovprečno zadovoljni, obenem pa se po občutenju (ne)sreče uvrščamo skoraj na dno. Sam te razlike argumentirano ne znam razložiti. Lahko pa ponudim hipotezo: pri Slovencih gre, kot je opazil že Tine Hribar, za neke vrste nesrečno zavest. Živelimo v dovolj liberalni in socialno varni državi, s tranzicijo pa smo vse to izgubili. In k temu nas ni nihče silil, za spremembe smo se odločili sami. Tu nastopi neka dvojnost občutja in dvojnost navezanosti – na preteklost in prihodnost. To je generator nesrečne zavesti.

Bi bilo možno odgovor na to iskati tudi v tem, da je izrekanje o zadovoljstvu s svojim življenjem bolj racionalno kot izrekanje o sreči, kjer gre najbrž bolj za čustva in bolj za trenutno počutje?

Toš: Morda, te odgovore bodo, upam, razkrile nadaljnje analize. Sam bi razmišljal v tej smeri: sprememb v 80. in 90. letih ljudje ne zaznavajo tako pozitivno, kot so jih drugod, ker pri nas ni bilo takega preloma. Zato so bolj kritični do negativnih pojavov nove dobe in jih morda tudi bolj občutijo.

Rus: Mogoče je, kot ste nakazali v vprašanju, razmišljati tudi o razliki med občutkom sreče kot neko psihično blaginjo in zadovoljstvom z življenjem. Ob tem pa je treba povedati, kaj je tisto, kar vpliva na večje ali manjše zadovoljstvo z lastnim življenjem. Raziskava je pokazala, da je plača pri Slovencih šele na petem mestu, veliko bolj pomembni od

plače pa so zadovoljstvo z delom, ki mora biti zanimivo, možnosti napredovanja in spoštovanja in druge nematerialne vrednote. Po tem smo bliže skandinavskim kot pa zahodno- in vzhodnoevropskim državam.

Pa še to bi rad poudaril: pri nas se je v minulih dveh desetletjih zelo povečala stopnja politične demokracije. Organizacijska demokracija ali demokracija v podjetjih, ki je pogojena s stopnjo samostojnosti in samoregulacijo, skupinsko ali individualno, pa se je zmanjšala. Kakovost življenja pa ni odvisna samo od količine materialnih dobrin, temveč tudi od nadzora nad temi sredstvi: od možnosti, da lahko vplivamo na svoje delovno in življenjsko okolje. Če nekoliko poenostavim, ljudje so tem bolj zadovoljni s svojim življenjem, kolikor bolj se jim zdi, da odločajo o njem. Tu, na tej točki, se spreminja naša razvojna paradigma.

Napovedane reforme bodo vsekakor prinesle več negotovosti. Delovno mesto bo še manj trdno, dosedanje pravice iz dela okrnjene, socialna varnost za dokaj širok sloj manjša, prostega časa, brez katerega ni kakovostnega življenja, bo še manj. Bo reforma torej povzročila, da bomo kot država uspešnejši, kot družba pa še manj zadovoljni? Ali je reforma sploh lahko uspešna, če se ne ozira dovolj na stališča in pričakovanja ljudi?

Rus: Taka reforma po mojem mnenju ne more uspeti, ker ni prav zasnovana. Finci, ki so se prenove svojega gospodarstva lotili zelo uspešno, so najprej poskrbeli za vrednotno preusmeritev. Ljudje morajo na spremembe najprej pristati, šele potem jih lahko začnemo uresničevati. Če se to ne zgodi, je reforma vnaprej obsojena na neuspeh, ker se spremeni v en sam konstanten konflikt. Na to ključno finsko spoznanje so naši reformatorji pozabili. Motivacijski sistem, ki ga odraža koncept predstavljenih reform, je sistem, ki je deloval na začetku industrijske dobe. Tedaj se je dalo ljudi dolgoročno stimulirati s plačo in materialnimi dobrinami. Danes to ne gre, zlasti ne v zahodni, razviti Evropi. Ne pozabimo: Slovenija je zelo blizu tistim deželam, ki poudarjajo postmaterialistične vrednote. To ključno spoznanje snovalci reforme v celoti ignorirajo, kar se kaže v tem, da nameravajo materialno najbolj stimulirati tiste ljudi, ki jim materialne dobrine najmanj pomenijo oziroma jih najmanj motivirajo za boljše delo, saj so materialno že zadovoljivo preskrbljeni.

Povedano drugače: pri določeni stopnji razvoja – po Ingelhartu tedaj, ko BDP preseže 3500 dolarjev na prebivalca (mišljeno je leto 1980; zdaj znaša pri nas blizu 15.000 dolarjev na prebivalca, op. a.) – ljudi, tistih najbolj aktivnih in ustvarjalnih, ne moremo več stimulirati samo s plačo. Pomembnejši postanejo avtonomija, možnost samoregulacije, profesionalna kariera oziroma karierno načrtovanje. Tega zadnjega denimo pri nas skorajda ni. Delodajalci se izgovarjajo na negotovost trga in na druge gospodarske okoliščine, v resnici pa le skrivajo svojo neodgovornost.

Toš: Reforme so potrebne, temeljno vprašanje pa je, v katerem prostoru se bodo odigrale. Tudi po mojem mnenju je ta prostor v prvi vrsti vrednotni prostor. Manipuliranje zgolj z ekonomskimi kategorijami in parametri, določanje premikov zgolj v finančno-ekonomskih razsežjih nas ne bo pripeljalo nikamor...

Rus: S tega vidika je zelo povedno, da v odboru za reforme sedijo sami ekonomisti, niti enega sociologa ali psihologa ni med njimi.

Toš: ...izkušnje namreč učijo, da so reforme praviloma neuspešne, ko se z ekonomskimi in finančnimi parametri, s premikanjem bremen med skupinami, poseže v kulturne, konceptualne, zgodovinske temelje neke družbe. Tovrstni premiki, ki ne upoštevajo, kako so ljudje doživljali življenje v zadnjih dvajsetih, tridesetih letih, spodnašajo stabilnost posameznika, družine in družbe. Reformiranje ekonomskih parametrov torej lahko poseže v samo eksistencialno srž te družbe, zareže v njeno vezivno tkivo – v naše razumevanje solidarnosti in socialne države. Evropska kultura se je v zadnjih dveh stoletjih namreč gradila prav na postopnem, dinamičnem razvijanju koncepta solidarnosti in socialne države.

...toda politika, ki snuje in zagovarja te reforme, načelno še vedno prisega na socialno državo...

Toš: ...da, toda naš največji in pravzaprav edini cilj postaja konkurenčnost, ki mu je podrejeno vse drugo. Za razvito Evropo je konkurenčnost le eden od ciljev – nič manj pomembno ni vprašanje socialne kohezije in kakovosti življenja. Gre torej za to, kakšno razmerje bomo vzpostavili med konkurenčnostjo gospodarstva, socialno kohezijo zno-

traj slovenske družbe, na ravni države in Evrope, in kvaliteto življenja. Ta vprašanja so jedro razvojnih razprav v Evropi, in sicer veliko bolj na zahodu in v skandinavskih državah kot na postsocialističnem vzhodu. Tam se je tudi med tranzicijo pač manj gradilo na posamezniku, sistem je bil bolj grobo dirigiran. In zato ne preseneča, da postajajo prav te države, med njimi Slovaška, avantgarde regulacije kapitalističnih odnosov v sodobni Evropi. Ne vidim nobenega razloga, da bi se tudi Slovenija, z našo prozahodno tradicijo socialne države, vključila v ta eksperiment. To bi bil pravi absurd. Vrednot socialne države, kot jo razumemo v Sloveniji, pač ne moremo odpraviti kot navlako preteklosti.

Če so vrednote, o katerih govorite, tako pomembne Slovencem in v nasprotju z napovedano reformo, je malce težko razumeti, da so na volitvah vseeno večinsko podprli sedaj vladajočo politiko. Ta je navsezadnje dala dovolj jasno vedeti, v kakšno smer bo šla gospodarska reforma. Kako si to razlagate?

Rus: Tudi tu si lahko pomagamo z rezultati raziskave. Pokazalo se je namreč, da enakost kot vrednota izgubi težo, ko je bolj ali manj dosežena. Na Švedskem je denimo egalitarizem precej manj pomemben kot kje drugje, ker je dosežena enakost razmeroma visoka. Raziskovalci so prišli do spoznanja, da je enakost zadovoljiva, ko ena tretjina prebivalstva ne nadzoruje več kot 50 odstotkov bogastva. Ta standard smo v Sloveniji dosegli, zato nas enakost ne zanima več tako zelo. Poleg tega pa je pri nas, kot sem že omenil, zelo izražena skrb za sočloveka, kar vse prispeva k temu, da ne čutimo, da bi bila enakost ogrožena. To je del odgovora na vaše vprašanje. Drugi del se skriva v dejstvu, da so ljudje želeli oblast, ki bo počistila s senčnimi stranmi privatizacije. Koliko bo novi politični garnituri, ki izvajalsko zelo odločno deluje, to uspelo, bomo še videli.

Toš: Iz aktualne politične podpore ne kaže sklepati na to, da imajo te reforme tudi dolgoročno podporo. Upoštevati je treba tudi to, da naš strankarski prostor ni izoblikovan oziroma dovolj diverzificiran. Programi in cilji strank se le malo razlikujejo in ni je stranke, ki ne bi prisegala na neko različico socialne države. Poleg tega je treba vedeti, da so bile volitve dobljene na kritiki dotedanjega vladanja in še posebej na osnovi treh K-jev: korupcije, kriminala, klientelizma. Mislim, da se

bo počasi razjasnilo, da je tudi razvoj mogoč le na osnovi treh K-jev, in sicer konkurenčnosti, kohezije in kakovosti življenja. Da bi to doumeli, bo treba narediti kar velik preskok. V središče reformnih prizadevanj morata biti postavljeni vprašanji kakovosti življenja in družbene kohezije – kot cilja.

Dr. Rus, so tudi za vas to ključna izhodišča, ki bi jih morali upoštevati načrtovalci gospodarskih in družbenih sprememb, če želijo reformo opreti na trdne temelje?

Rus: Da, ob tem bi še poudaril, da je treba reformo domisliti tako, da bomo z njo spodbujali razvoj družbe, ki bo privedel do večje kakovosti življenja na vseh področjih, za veliko večino ljudi. Odreči se je treba prepričanju, da je mogoče ljudi motivirati samo z obljubo boljšega materialnega standarda. Ta cilj v prihodnje ne bo ključen. Saj tudi višina BDP ni več ključna za uspešnost neke družbe! Kanada ima nižji BDP na prebivalca in vendar je kakovost življenja tam veliko višja kot v ZDA. Ruski BDP pa je višji od kitajskega in vendar je pričakovana dolžina življenja na Kitajskem višja. Skratka, očitno je, da bo za razvoj v prihodnje veliko bolj odločilna stopnja kakovosti življenja kot pa stopnja gospodarskega razvoja. Poleg tega je za razvoj vse bolj pomemben socialni kapital. Naj tu omenim ameriškega sociologa Putnama, ki je dokazoval, da je stopnja socialnega kapitala – stopnja medsebojnega zaupanja, zaupanja v institucije in stopnja vključenosti ljudi v prostovoljne organizacije – boljši napovedovalec ekonomskega razvoja kot pa sami gospodarski kazalci. To se je v prejšnjem stoletju v celoti potrdilo za Italijo, njegovih spoznanj pa ni še nihče ovrgel.

Raziskave o kakovosti življenja so pokazale, da je ta pri nas po ocenah vprašanih v minulem desetletju dosegla izredno hitro rast, toda ne za vse. Kot ugotavljate v knjigi, v Sloveniji obstajajo naravnost dramatične razlike med sloji, med spodnjo tretjino nekvalificiranih in kvalificiranih delavcev in zgornjima tretjinama strokovnjakov in uslužbencev. Kakšne bodo posledice, če se bodo škarje socialnih razlik še bolj razprle?

Rus: Glede tega vprašanja prevladuje cinično stališče, da marginalni sloji v bistvu ne igrajo pomembne razvojne vloge in da se je v razpravi

o reformi treba osredotočiti na centralne sloje, ker da bodo ti največ prispevali k gospodarski uspešnosti družbe. To velja le do neke mere. Kajti ti sloji, kot sem že povedal, niso življenjsko zainteresirani za pospešeno bogatenje, še manj pa za bogatenje delničarjev.

Toš: Deprivilegirani sloj, ki ga omenjate, je bil v zadnjih desetih, petnajstih letih razvojno občutno potisnjen navzdol. Zame ni zgolj retorično vprašanje, ali se lahko lotimo reforme, ne da bi upoštevali tudi možnosti in razvojne perspektive teh skupin. Zdi se mi, da nas bolj kot to, kako učinkovito poskrbeti za enake možnosti vseh, kar je eden od temeljev evropskega razumevanja socialne države, skrbi to, da ne bi kdo morebiti »obogatel«. Pri tem se seveda pridružujem potrebi po zagotovitvi preglednosti tako imenovanih socialnih transferjev.

Socializem je pokazal, da je prevelika socialna zaščita najšibkejših slojev sicer humana, toda gospodarsko neučinkovita. Ljudje pač niso osebno zainteresirani, da bi se z lastnim delom izkopali iz revščine. Je s tega vidika sploh možna pravična, humana rešitev?

Rus: Da, toda zasnovati jo je treba tako, da bo upoštevano preizkušeno pravilo: stopnja negotovosti ne sme biti prenizka, ker sicer ljudi ne motivira, ne sme pa biti niti previsoka, ker ljudi paralizira. Kaj je nizka, kaj visoka stopnja negotovosti, je seveda zelo težko določiti, toda igrati se s tem ne smemo, saj lahko dosežemo prav nasprotno od pričakovanih učinkov. Sklicevanje na globalizacijo, ki da nas sili v povečevanje negotovosti na vseh ravneh in v vseh slojih, pa se mi zdi prazno izgovarjanje. Globalizacija obstaja od začetka industrijske družbe, spomnimo se samo šoka, ki ga je povzročila ustanovitev vzhodnoindijske družbe v 17. stoletju.

Toš: Pred leti sem opazoval revščino v prestolnici najbogatejše države na svetu. Nikoli ne bom pozabil ljudi na obrežju reke pod mostovi in tiste, ki so se gredli ob jaških iz podzemne železnice. Po mojem mnenju presajanje ameriških vzorcev visoke negotovosti v naš sistem pomeni destrukcijo osnov naše družbe, zaostreno socialno razlikovanje z vsemi posledicami. Pomeni širjenje socialnega dna, tlakovanje poti v deviantnosti vseh vrst, kriminal... Slovenska družba bo, znova poudarjam, dobro delovala le, če se bomo pri iskanju vzorcev naslonili na evropsko

kulturno tradicijo, na reformne koncepte, ki se oziroma se bodo potrjevali v razviti Evropi. Vse drugo vodi v brezplodna in z vidika socialne cene tudi draga eksperimentiranja z ljudmi, s posamezniki in z družbo kot celoto.

Pogledi na reforme¹

Predgovor v knjigi Pogledi na reforme,
Znanstvena knjižnica FDV

Veš, poet, svoj dolg?

O. Župančič, Izbrane pesmi²

Vabilo na dvom o dvomu.

A. O. Župančič, O ustvarjalnosti v znanstvenem raziskovanju³

Analogije in asociacije

Velja si prebrati drobno knjižico Andreja O. Župančiča o ustvarjalnosti v znanstvenem raziskovanju. V njej se avtor z modrostjo filozofa in naravoslovnega teoretika opredeljuje do ustvarjalnosti v znanstvenem raziskovanju. S svojim „vabilom na dvom o dvomu“ vzbuja ugibanje, kaj bi dvom lahko pomenil. „Nemara tudi to, da pri pohajanju ob robu neznanega podvomimo o rečeh, ki jih imamo za samoumevne, in se poslovimo od zdravega razuma“. Morda se ob tem utrnejo analogije, asociacije iz naravoslovnega v družboslovni prostor in iz raziskovalnega prostora v prostor prakse. Morda tudi v prostor (našega trenutnega) reformnega zagona, ki se, pravijo, zapisuje vzpodbujanju človekove ustvarjalnosti; najustvarjalnejši, tisti, ki največ delajo, pravijo, morajo biti bolje nagrajeni, da bi vsi imeli več. In že hitimo spodnašati uvel-

-
1. Predgovor v knjigi: Toš, N., 2006: Pogledi na reforme, Znanstvena knjižnica FDV, Ljubljana, str. 5–11.
 2. Oton Župančič, Izbrane pesmi, SKZ, Ljubljana, 1950.
 3. A. O. Župančič, O ustvarjalnosti v znanstvenem raziskovanju, Založba ZRC, Ljubljana 2006.

javljene solidarnostne temelje družbenega sožitja in posegamo po eni temeljnih evropskih socialnih, lahko bi rekli kulturnih vrednot in tudi praks. V imenu spodbujanja t. i. ustvarjalnosti bi se odrekli solidarnosti – po možnosti na vseh področjih: pri obdavčenju, dostopu do zdravstvenih storitev, v izobraževanju in kulturi – in celo v družini.

Vrnimo se k A. O. Župančiču, ki v razpravi o metodi opozarja, da njena nesmotrna raba lahko kvari in skazi tudi samo raziskavo. „Pri mojstrski uporabi se metoda z uporabo vsakokrat izpopolnjuje, tako da se meja med njima zgublja, zlivata se v celoto – kot tehnika in umetniški izraz pri virtuoznem violinistu“. In zapiše staro kitajsko priliko o razkosavanju vola. Preberite. Doda še priliko o tibetskem govedu jaku in pravi: „Mogočen je kot nevihtni oblak, miši pa ne zna ujeti“ (Chuang Tzu). Ta prilika o jaku kaže, da je metoda lahko še tako imenitna, pa nam je samo v napoto, če ne ustreza naši raziskavi. In naprej, „da je pomen neke nove metode (npr. neoliberalnih ekonomskih konceptov?) precenjen, ker je v modi...“. V svoji analizi ustvarjalnosti navaja, da so raziskovalci⁴ opazili, da se nevroni v premotorni skorji, aktivirani po določenih gibih, aktivirajo tudi tedaj, kadar opica samo opazuje določene gibe eksperimentatorja: tak načrt za akcijo se po navadi zavre – kadar se ne zaustavi, pa tako akcijo imenujemo posnemanje. Te nevrone so pri opici imenovali zrcalne (mirror neurons). Pozneje so poizkusi pokazali, da to velja tudi za človeka: lastni nevroni, ki se aktivirajo pri opazovanju drugega osebkta iste vrste, simulirajo program za akcijo, čeprav akcije same ne izvedejo. In dalje pravi, da „ljudje kot izrazito socialna bitja potrebujejo učinkovito komunikacijo med svojimi člani; zrcalni nevroni posamezniku omogočajo predvidevanje, kako se bodo obnašali drugi“ (Carter, R.⁵). V svoj razmislek o nedokazljivosti (po K. Gödelu⁶) navrže še, da „niza fizikalnih zakonov ali verskih zapovedi, realnosti platoničnih oblik, nekega legalnega sistema, npr. ne moremo znotraj sistema ne dokazati ne ovreči. Položaj znotraj sistema ponazarja z ribami v globokem morju: če bi imele razum – kaj bi bilo zadnje, kar bi odkrile? Morsko vodo, seveda; ker ne morejo skočiti iz sistema.

4. Vittorio Galleze, Leonardo Vogossi in Giacomo Rizzolatti, 2001.

5. Carter, R., *Exploring consciousness*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles.

6. Gödel, K., 1931, *Collected Works*, Oxford University Press, Oxford.

Površinske ribe, ki lahko skačejo iz morja in nazaj, bi vodo odkrile takoj“. Kako tehtna je zaznava o „življenju znotraj sistema“ kot cokli, kot omejevalnem dejavniku za človeka, kaže naša lastna praksa, praksa življenja znotraj avtoritarnega sistema, kar je preprečevalo oz. onemogočalo spoznanje o bistvu demokracije. Ali v razmerah novega sistema zapadamo „legalizmu“ le enega sistema, ko sta kapital in trg (totalitarna) vsedoločujoča – in preprečujeta spoznanje o bistvu demokracije? Mar nimamo izkušenj rib, ki skačejo iz vode in spoznajo, da je zrak?

Še en pouk iz Župančičevega branja je za nas pomemben: ko govori o genskem inženirstvu. Navaja primer avstralskega raziskovalca R. J. Jacksona s sodelavci (2001); namen njihove raziskave je bil, da bi miši postale jalove, toda pri tem so nehote ustvarili virus, ki je vse miši pomoril.

Raziskava je – nepredvideno – odkrila način za spremembo nepatogenih virusov v patogene. Verjetnost, da se to zgodi, se večja s številom laboratorijev, ki uporabljajo rekombinantne tehnologije... Ob tem se kar sama ponuja analogija s socialnim inženirstvom. Da ima tudi A. O. Župančič ob tem v mislih socialne posledice takih ali drugačnih inženirskih posegov z možnostjo grobe zlorabe, kaže sklicevanje na A. Trstenjaka,⁷ da je sodobni človek s svojimi znanstveno-tehniškimi dosežki sovražnik samemu sebi. „Če nosi primitivni človek na sebi pečat ljudožerstva, pa se sodobni človek zmeraj bolj usmerja v genocid celotne vrste“. Očitno sta tako A. O. Župančič kot A. Trstenjak pri tem imela v mislih predvsem učinke razvoja naravoslovja v smeri genskega inženirstva in tehniškega napredka, ki izloča oz. zavrača humano dimenzijo, temeljne vrednote, kot so se razvile skozi tisočletja razvoja civilizacije. Novo fazo v tem razvoju, v družbenem razvoju, pa predstavlja globalizacija družb. V podstatu globalizacije je revolucioniranje odnosov in procesov v sferi produkcije (industrijska revolucija; tehnološka revolucija), v tržni sferi, sferi potrošnje, v sferi kulture in vrednot in, končno, revolucioniranje ali konserviranje družbenih in političnih sistemov, ki lahko temeljijo tudi na najbolj grobi eksploataciji, preprečevanju človekove ustvarjalnosti in siljenju k posnemanju in ponavljanju. Globalizacija kot razvojna teorija in praksa v sodobnem svetu, ki je utemeljena zgolj na neoliberalističnih konceptih, ruši socialne, eko-

7. Trstenjak, A. 1981, Psihologija ustvarjalnosti, Slovenska matica, Ljubljana.

nomske in kulturne identitete družb in socialnih skupin. Potiska jih v skrajne, polarne položaje: najvišje razvitih, najustvarjalnejših in predvsem najbogatejših na eni ter najnižje razvitih, neustvarjalnih, repetitivnih, najsiriromašnejših na drugi strani. To velja tudi za socialne strukture in procese razslojevanja, ki se v sodobnih družbah v svojih skrajnostih kažejo v pauperizaciji in proletarizaciji srednjega sloja itd. Ko (neoliberalni globalizem) udari v družbene prostore, deluje kot cunami: ruši vzpostavljena socialna omrežja, spodnaša osnove socialne solidarnosti, briše socialne in kulturne identitete itd. Po izteku stoletja, ki ga v drugi polovici označuje triumf demokratizacije in države blaginje, se vzpostavljajo razmere za utrjevanje, obnavljanje oz. ohranjanje totalitarnih oz. avtoritarnih režimov, kvazidemokracij, oprtih na nasilje ali populizme. Proizvodi genskega, političnega in socialnega inženirstva seveda niso predvsem plod človekove ustvarjalnosti, temveč izraz razkroja, nadomeščanja, prilaščanja, pa tudi onemogočanja in preprečevanja le-te.

Javno družboslovje (Public Sociology)

Družboslovec, sociolog, ekonomist... si vedno znova postavlja vprašanja o smiselnosti svojega početja, o svoji poklicanosti. Pred skoraj štirimi desetletji sva z Z. Mlinarjem ob rezultatih neke sociološke raziskave razpravljala o tem, o dejavnikih družbenega razvoja ter „o neizkoriščenih potencialih za družbeni razvoj“; to je bilo zapisano v knjigi (Mlinar, Toš);⁸ v uvodu je Mlinar poizkušal odgovoriti na vprašanje o smislu oz. o tem, kaj terja prisotnost družboslovja v usmerjanju razvoja. Izhajal je iz predpostavke, da družbe, morda bi temu danes rekli demokratične države, politike, ne zadovoljuje dano stanje, torej ne sprejema načela *laissez faire – laisser passer*. Bržkone gre – in danes še posebej – za poizkus objektivnega prepoznavanja stanja in za poizkus reguliranja razvoja skladno s privrženostjo določenim ciljem. Čim bolj posegamo v spontani tok dogodkov, tem bolj popolno znanje o stanju stvari, strukturah in procesih je potrebno, „če naj bi se izognili neodgovornim avanturam, ki lahko celo poslabšajo stanja stvari“. Poseganje v odnose, torej reformiranje, brez popolnejšega znanja o možnih učinkih

8. Z. Mlinar, N. Toš, Neizkoriščeni potenciali za družbeni razvoj, Tema dneva, ČZP Komunist, Ljubljana, 1971, 138 str.

teh posegov nujno povečuje tveganje in zmanjšuje predvidljivost učinkov danega programa reform.

Vsaj za slovensko družboslovje in še posebej za sociologijo v njenem štiridesetletnem razvoju velja, da si je nenehno prizadevala graditi tako spoznavno, raziskovalno podlago za usmerjanje družbenega razvoja. Na teh izhodiščih je nastal in se več desetletij nadgrajeval koncept angažiranega (in empirično) utemeljenega družboslovja in se navzven izražal vse od poznih šestdesetih let pa do razpada nekdanje skupne države kot „ljubljska družboslovna šola.“ To velja za področje sociologije, ekonomije itd.; morda manj za področje politologije. Spoznanja raziskav smo poizkušali prenašati v javnost – in to ne glede na odziv vsakokratne vladajoče politike. Morda je šlo za zgodnje udejanjanje mnogo kasneje teoretsko utemeljenega koncepta t. i. public sociology⁹. Tak koncept se je, denimo, v začetku sedemdesetih let izkazal pri izpeljavi obsežnih raziskav, razprav in končno v znanstvenem posvetu na temo o družbenih konfliktih v takratni Jugoslaviji.¹⁰ Sociologija se je torej aktivno odzivala na dogajanja v takratni družbi in bila deležna ustrezne politične „obravnavae“. Zgodovina jugoslovanske sociologije to obdobje označuje kot „svinčena leta“. Šele na prehodu v osemdeseta leta je nastal nov vzgib v smeri javne sociologije s kritično in poglobljeno obravnavo takrat najaktualnejših tem, kot npr. dezintegracijski procesi v družbi, družbena kriza itd. Tudi tedaj so isti akterji vzpodbujali poglobljeno razpravo o socioloških razsežjih družbene krize.¹¹ Politična (dis-)kvalifikacija teh prizadevanj se je pokazala v poimenovanju sociologije

9. Burawoy, M., 2005: For Public Sociology. *American Social Review*, 70 (1) – citirano po Mlinar, Z., 2006: Ali se sociologija razblinja in/ali krepi?, *Družboslovne razprave*, XII, 52.

10. Na pobudo Z. Mlinarja, V. Rusa in N. Toša in v soorganizaciji Slovenskega sociološkega društva in Jugoslovanskega združenja za sociologijo je potekalo posvetovanje pod naslovom Družbeni konflikti in socialistični razvoj Jugoslavije, Portorož, 10.–13. 2. 1972, o čemer pričajo tri obsežne knjige referatov.

11. V organizaciji Raziskovalnega inštituta FSPN in Jugoslovanskega združenja za sociologijo ter na pobudo V. Rusa in N. Toša je v Ljubljani potekalo posvetovanje na temo Sociološko raziskovanje vzrokov krize in možnosti izhoda, 27.–28. maj 1982.

kot krizologije in sociologov kot krizologov.¹² Slovensko družboslovje, še posebej sociologija, ujeta v koncept ciljne angažiranosti, je aktivno delovalo tudi v procesu sproščanja in priprave slovenske družbe za osamosvojitve njenega prehoda in poteka njene tranzicije v smeri razvite socialno-tržne in demokratične družbe in države.

Aktivno odzivanje na reformne poizkuse v zadnjih letih in še posebej na „okvir“ gospodarskih in socialnih reform za povečanje blaginje v Sloveniji, ki ga je v javnost položila slovenska vlada novembra 2005, je torej več kot razumljivo.

Povabilo h knjigi. Bilo bi močno pretirano, če bi zatrdili, da je za nastanek te knjige najbolj zaslužna vlada, ki je novembra lani javnosti ponudila „Okvir gospodarskih in socialnih reform za povečevanje blaginje v Sloveniji“. Seveda pa tega, tudi če bi hoteli, ne moremo zanikati. Vsa preobračanja in reformiranja države imajo vselej končne koristnike. Tokrat so to „najustvarjalnejši in najbolj delavni“, katerih nižja obdavčenost se bo posledično kazala v boljšem življenju vseh. Morda je zaslužnejša od nje interesna opcija, ki stoji za njo.

Knjiga je odziv na reformni „ponudek“. Zasluga zanjo gre torej avtorjem, ki so se odzivali, se vključili v javno razpravo, bodisi spontano ali pa celo grobo izzvano. Izbrani „mladi“ ekonomisti, ki so bili pozneje „izbrani“ kot pravi (v t. i. Strateški svet, v Odbor za reforme), so obmetavali tiste, ki niso bili pravi in niso bili izbrani, da bi jim zameglili ostrino pogleda in voljo do javnega argumentiranja stališč. To se je pozneje manj izrazito dogajalo tudi med sociologi. Da se znotraj strok znajdejo taki, ki svoj znanstveni prav utemeljujejo z osebnimi argumenti in napadi, ni nič novega. To izpričuje zgodovina jugoslovanskega družboslovja, pa tudi slovenskega v zadnjih desetletjih, pri nas morda najizraziteje v zgodnjih sedemdesetih letih, sicer pa ob vsakem pomembnem prehodu, ob menjavah na oblasti...

Za to, da je ta knjiga nastala, so torej nesporno zaslužni avtorji. Bili pa so še dodatno vzpodbujeni: eni, ker so se vključili v javno razpravo in objavili svoje prispevke;¹³ drugi, ker so se odzvali na razprave za

12. Asociacija na aktualno politično obravnavo t. i. komunikologov ni izključena.

13. Predvsem v Sobotni prilogi Dela.

okroglimi mizami, ki so od lanske jeseni do konca letošnje pomladi potekale v organizaciji Slovenskega sociološkega društva¹⁴ in Foruma 21¹⁵. Razprave, ki so potekale v teh okvirih, so bile deležne velikega neposrednega odziva, a skromnega medijskega odmeva.

Ne nazadnje pa si nekaj zaslug zanjo lahko pripiše tudi urednik, ki se je pred poletjem s pismom obrnil na šestintrideset družboslovc in družboslovcev. Pismo je bilo deležno izrednega odziva. Tako je pred nami knjiga s šestindvajsetimi avtorskimi prispevki s podpisi devetindvajset avtoric in avtorjev. Gre za skupino družboslovc in družboslovcev, ki jih označuje izredna raznolikost, saj so med njimi tako najmlajši kot tudi najstarejši, pripadniki različnih šol in pogledov, sociologi/nje, ekonomisti, pedagogi/nje, psihologi/nje, pravniki, filozofinje, pretežno univerzitetni profesorji in asistenti z različnih fakultet in akademski raziskovalci, pa tudi strokovnjaki iz prakse. Vsi pa so ljudje z izjemno strokovno poklicanostjo in razgledanostjo. Prispevke so pripravili v kratkem času, v nekaj tednih pred počitnicami. Gre za neposredne, zavzete in kritične odzive na zamisel predlagateljev reforme kot celote in na njene posamezne dele, posamezne vidike, posamezne ukrepe. Gre za tehtne znanstvene prispevke, polemične zapise, zapisane diskusijske prispevke in vsi so pisani z izjemno refleksivnostjo, strokovno odgovorno in kritično. Kritičnost je rdeča nit vseh prispevkov.

Prava vrednost knjige je prav v njeni kritičnosti. Morda bo izzvenelo paradoksalno: vrednost knjige je v njenem argumentiranem zavzemanju za družbeno reformo – in to prav zategadelj, ker gre za kritiko ponujenih reformnih ukrepov, če še enkrat povzamemo A. O. Župančiča,

-
14. Slovensko sociološko društvo je organiziralo naslednje okrogle mize: (1) Liberalno – (a-)socialno v reformnem programu, Cankarjev dom, Ljubljana, 14. 12. 2005; (2) Družbeni vidiki predlaganih vladnih reform, Cankarjev dom, Ljubljana, 19. 1. 2006; (3) Reformisti odhajajo, reforme ostajajo, Galerija Škuc, Ljubljana, 15. 5. 2006.
 15. V okviru Foruma 21, Društva za politična, gospodarska, razvojna, socialna, kulturna in etična vprašanja, so potekale okrogle mize pod skupnim naslovom Vrednote Slovencev in predlagane reforme, in sicer: (1) Vrednote Slovencev in predlagane reforme, Cankarjev dom, Ljubljana, 26. 1. 2006; (2) Kultura na trgu, 7. 3. 2006 v Beli dvorani GH Union, Ljubljana; (3) Reforme na področju izobraževanja, Cankarjev dom, Ljubljana, 9. 5. 2006 in (4) Od trga delovne sile do trga znanja, Cankarjev dom, Ljubljana, 15. 6. 2006.

ker gre za „vabilo na dvom o dvomu“. Iz zapisov in kritične argumentacije sledi, da vsi, do zadnjega avtorja/ice v tej knjigi, gospodarskim in socialnim, torej družbenim reformam, v najširšem smislu pripisujejo izjemno težo in pomen. Družbenim reformam torej pripisujejo izjemen pomen, hkrati pa so kritični do metod, ki jih ubirajo izbrani „reformatorji“ in njihovi „interesenti“ – in do ciljev, ki si jih zastavljajo v tem „paketu“. Avtorji sestavkov v knjigi opozarjajo na neutemeljenost in nedognanost konkretnega reformnega ponudka.

Lahko bi rekli celo, da je knjiga izpisan poziv k partnerstvu za razvoj med politiko in družboslovjem v razmerah, ko se znanost, družboslovje, sproščeno ovir in spon, vključuje v presojo o metodah in ciljih spreminjanja družbe – skupaj z nosilci demokratičnega sistema in politiko. Ta knjiga seveda ni in ne more biti alternativni reformni program.

Dnevnik, 10. 2. 2007

Rekli so mi, da sem slon v trgovini s porcelanom

Spraševala sta Sonja H. Vogrič in Ali Žerdin.

Pred štiridesetimi leti je pri nas nastala nova raziskovalna dejavnost. Skupina entuziastov je sklenila, da bo raziskovala javno mnenje. Javno mnenje? Kaj si mislijo državljanke in državljani. Vendar ljubezen med politiko, ki je idejo podprla in raziskovalci, ni trajala dolgo.

Dr. Niko Toš je predstojnik Centra za raziskovanje javnega mnenja. Prostori centra stojijo na robu ploščadi, ki nosi ime po Edvardu Kardelju. V hiši, kjer deluje center, je nekoč živel direktor visoke politične šole Stane Dolanc, kasneje izvršni sekretar jugoslovanske partije, notranji minister in član predsedstva SFRJ. Nekaj metrov stran stoji Fakulteta za družbene vede, katere diplomant je tudi predsednik sedanje vlade.

Ste začeli javno mnenje meriti, ker je to naenkrat začelo zanimati politiko?

Vtis, da je raziskava Slovensko javno mnenje nastala zaradi potreb politike, partije, je napačen. Partija je morda sredi šestdesetih let zaradi krize in notranjega obračuna res čutila potrebo po nekem obratu, odpiranju. Vendar pa so iniciative za empirično raziskovanje nastale znotraj razvijajoče se sociološke stroke. Oblikovala se je potreba po empiričnem raziskovanju kot temelju razvoja sociologije. In prav v Sloveniji je bila ta potreba najbolj izrazita. Si predstavljate Institut Jožefa Stefana brez laboratorijev in eksperimentalnih programov?

Kaj se je pravzaprav zgodilo leta 1966, da je dal Janko Smole pobudo za ustanovitev Centra za raziskavo javnega mnenja? Je to povezano z brionskim plenumom, ko je Tito obračunal s trdo udbaško linijo?

Stvari se deloma prepletajo, okoliščin pa je več. Kriza v partiji se je tedaj kazala v spopadu med trdo linijo in linijo odpiranja, kar se je izrazilo na tako imenovanem brionskem plenumu. Jugoslavija se je postopno odpirala. Iniciativa, da bi se sistematično lotili raziskovanja javnega mnenja, pa je starejša, res pa je, da ustanovitev centra sovpadla z zahtevo politike, da naj se z raziskovanjem javnega mnenja ukvarja stroka in ne državni aparat.

In vendar dodajam, da je bil Inštitut za sociologijo – na pobudo Jožeta Goričarja in Borisa Ziherla – ustanovljen že dosti prej. Prve empirične raziskave so bile že za nami. Prav te dni mineva 100 let od rojstva akademika Jožeta Goričarja, mojega profesorja na Pravni fakulteti, ki je nedvomno zaslužen za zgoden razvoj družboslovnega raziskovanja.

Kdo pa je utrip javnega mnenja meril do tedaj? Možje v dolgih črnih usnjenih plaščih, ki so hodili po gostilnah in vlekli na ušesa, kaj se ljudje pogovarjajo?

Težko odgovorim. Kar se tiče dolgih usnjenih plaščev, pa žal velja, da jih moda dopušča vse v današnje dni. Državne varnostne službe so do tedaj, morda tudi kasneje, zbirale informacije o razpoloženju ljudi. In še enkrat, vse se je začelo pred tem. Tako se je Lado Vaupetič, profesor upravnega prava leta 1962, po vrnitvi iz Francije, kjer je prišel v stik z žlahtno francosko upravno šolo, zavzel za raziskovanje javnega mnenja o delovanju javne uprave. To naj bi bil nekakšen korekcijski mehanizem, zamisel pa je podprl tudi Jože Goričar. Ideja sicer ni bila sprejeta, res pa je, da sem leta 1962 na njun predlog zapisal prvi projekt za takšno raziskovanje v Sloveniji. Po tem so se razmere v Sloveniji vse bolj odpirale, nastala je predhodnica današnje Fakultete za družbene vede – Visoka šola za politične vede s kar modernim programom ...

Ah, tole pa težko verjamemo.

Ne pozabite, bilo je leta 1961. Za tiste čase je bil program moderen. V njem ni prevladoval doktrinarni marksizem, temveč posebni sociološki

in politološki predmeti, filozofija, zgodovina ... in celo metodologija družboslovnega raziskovanja z raziskovalno prakso. Ko sem se mnogo let kasneje, po padcu zidu v Berlinu, srečeval s kolegi, ki niso poznali mojega dela, so me spraševali, kaj sem počel pred obratom.. In ko sem jim odgovoril, da sem kot profesor predaval metodologijo in raziskoval, so se čudili. Razmere v Sloveniji so pač močno odstopale od razmer v drugih vzhodnoevropskih državah.

Seveda se je metodologija v zadnjih desetletjih močno razvila, vendar pa sta njeno logično jedro in pouk konceptualno ostala vseskozi ista in bila pomembna sestavina izobraževanja.

Kdo pa je bil naročnik prvih empiričnih raziskav v Sloveniji?

Zanimivo, da je bil to prav takratni urednik Dnevnika Miloš Mikeln, pa tudi urednik Radia Ljubljana dr. Egon Tomc. Tako sta nastali prvi dve empirični raziskavi. Pomembna je bila predvsem druga, tako imenovana MKS 1962, ki je pokrila celoten prostor medijskega in kulturnega »tržišča« in bila izvedena na najobsežnejšem reprezentativnem vzorcu. Raziskavo je vodil Stane Saksida, vzorec zanjo pa pripravil Marijan Blejec, profesor statistike na EF.

Je bila odločitev, da v sociologijo uvedete empirično dimenzijo, subverzivna gesta? Ali pa je, po drugi strani, šlo prej za to, da politiki pomagata pri malih korekcijah kurza?

Dilema ni prava. Ni šlo za to, da bi se želeli opredeljevati za ali proti politiki, sistemu. Šlo je enostavno za to, da smo v razvijajoči se sociološki stroki čutili potrebo po empiričnem raziskovanju. In ker smo med začetniki tega razvoja bili tudi pravniki, smo jasno zaznali, da zgolj s študijem literature, normativnih aktov, ustave, političnih programov in tujih raziskav, ne bomo opravili svoje poklicnosti.

Če pogledamo prve raziskave in sam koncept projekta Slovensko javno mnenje (SJM) od leta 1968 dalje, lahko ugotovimo, da je vsebinsko jedro teh raziskav zasnovano na kritični teoriji družbe. Skušali smo razpoznavati dejanske strukture in procese, dejanske odnose, resnične poglede in stališča ljudi. Tu bi lahko uporabil pojem pluralizem. Zanimale so nas namreč razlike v položajih ljudi in v njihovih pogledih na ključna družbena vprašanja in sistemske predpostavke.

Prvi hip se je sicer dozdevalo, da nas je za to naročila politika zaradi svojih potreb. Naslednji hip pa se je izkazalo, da politika naše početje le še tolerira. In že v naslednjem koraku se je izkazalo, da politika to početje zavrača in preprečuje. Dejstvo, da smo se ukvarjali z empirično sociologijo, nas je po petih, šestih letih pripeljalo do neke vrste spopada s politiko. To je veljalo za cel kompleks družbenih ved na takratni FSPN, ki je bila deležna ostrih ukorov.

Raziskave javnega mnenja ste začeli poleti 1967 z anketo o odnosu javnosti do šestdnevne arabsko-izraelske vojne. Z današnje perspektive se zdi nepojmljivo, da je bila tema, ki se zdi tako oddaljena, predmet javnomnenjske raziskave.

Tema raziskave, arabsko-izraelski konflikti, je, žal, danes še vedno, morda celo še bolj aktualna. Tedanja slovenska politika je želela dobiti informacijo o pogledih ljudi na to vojno.

Jugoslavija je bila neuvrščena država, arabske države tudi. Se je zato zdelo, da gre za nam bližnje dežele?

Jugoslavija je bila v vrhu neuvrščenih skupaj z Naserjem, voditeljem Egipta, ki je v vojni doživel hud poraz.

V šestih dneh je Izrael pregazil arabske države ...

Zanimal nas je predvsem odmev, saj je šlo za del sveta, ki so mu takratna politika in mediji namenjali veliko pozornost. Jugoslovanska uradna stališča so bila proarabska. Pogledi, ki smo jih razkrili z anketo, pa so pokazali znaten mnenjski razpon, lahko bi rekli odklon. Pokazalo se je, da je del javnosti do arabske politike zadržan, kritičen, ali celo naklonjen Izraelu.

Je bila s takšno javnomnenjsko sliko pod vprašaj postavljena legitimnost ključne zunanjepolitične usmeritve SFRJ, torej neuvrščenosti? Je imela raziskava kak odmev?

Odmev je ostal v internih političnih krogih. Šele raziskavo SJM 1968 smo postavili v medijski prostor – in mediji so bili zelo odzivni.

Hkrati pa ste hitro zabredli v resnejše težave. Leta 1969 ste merili, kateri politiki uživajo največ ugleda. Stane Kavčič, tedanji pred-

sednik slovenske vlade, je bil daleč najbolj ugleden. Kardelj kot siva eminenca celotne jugoslovanske politike je bil šele četrti, daleč zadaj.

S tem se odpira drugo obdobje v razmerju med raziskovanjem in politiko, ki je mnogo bolj zadržano. Nam pa je vseskozi šlo za odprto, obojestransko komunikacijo z javnostjo. Nismo bili zadovoljni zgolj s tem, da bi zbirali podatke o družbenih pojavih in stališčih ljudi, pač pa smo čutili dolžnost, da javnosti informacije vračamo.

In kaj se je zgodilo, ko ste izmerili, da Kavčič uživa trikrat večji ugled kot Kardelj?

Dokler rezultati niso bili objavljeni, se ni zgodilo nič. Vendar je skupina, ki je pri tem sodelovala – Peter Klinar, Boštjan Markič Zdenko Roter, Zdravko Mlinar, Cveto Trampuš in jaz – sklenila, da moramo o tem pisati. Govoril sem s takratnim urednikom Dela; zamisel je sprva sprejel. Prvi ponujeni članek je poročal o ugledu politikov. Nesel sem ga na Delo, a objavili ga niso. In sem šel k uredniku Dnevnika Slavku Bezniku. Članek je objavil – in to je kasneje tudi »plačal«. Dogodek je sprožil verižno reakcijo. Kavčič, ki je še bil predsednik Izvršnega sveta, je o tem govoril kot o »slonu v trgovini s porcelanom«.

Vi ste bili sloni?

Da. Poanta očitka je bila: fantje so sicer želeli dobro, vendar so ob tem razbili veliko porcelana. Politična kritika se je razširila, znana je kot obračun z liberalizmom – in padlo je, med drugim, tudi po FSPN. To je bila edina fakulteta UL, ki je bila deležna ostre politične obsodbe.

Kaj pa avtonomija Centra za raziskavo javnega mnenja?

Od tedaj so se stvari začele postavljati na novo: ali je dopustno, da si raziskovalci sami izmišljajo teme svojih raziskav, ali smejo sami oblikovati vprašanja o delikatnih problemih itd. Od začetka pa nekako do leta 1971 je bila situacija relativno odprta. Potem pa so bile vse do začetka osemdesetih let te stvari bolj zoprne.

Odpiranje raziskovalnega prostora se ponovno sproži ob prehodu s konca sedemdesetih v začetek osemdesetih let. To obdobje je razisko-

valno najbolj vznemirljivo in hkrati ustvarjalno. Sodelovali smo v odprtem civilnem gibanju tistega časa in ga z raziskavami podpirali. Beležili smo premike v vrednotenjih in pričakovanjih, pa tudi v upanjih in verovanjih ljudi.

Kdaj ste bili najbolj svobodni pri svojem raziskovanju?

V drugi polovici osemdesetih in na začetku devetdesetih.

Torej v času razkroja prejšnjega režima?

Tako. In v času postavljanja novega demokratičnega sistema. Vsi smo bili polni pričakovanj.

Kaj se je pa zgodilo po letu 1990?

Širili smo projekte in jih postavljali v mednarodni prostor. V tem času smo se vključili v vse pomembne mednarodne raziskovalne projekte, denimo v svetovno in evropsko raziskavo vrednot, v primerjalno raziskavo volilnih sistemov, v mednarodni družboslovni raziskovalni program, v mednarodne religiološke raziskave itd. Nekaj kasneje smo pričeli tudi z raziskavo Politbarometer (PB). In prav ob njem so se sprožali dogodki in odzivi kot v zgodnjih sedemdesetih letih. Politika je spet imela občutek, da gre za instrument, ki ga mora obvladati. In ker na ta instrument ne igra sama, mora obvladati igralce, torej raziskovalce.

Kar precej let je trajalo, da so rezultati Politbarometra postali javni. Pred tem so bili rezultati interne narave, namenjeni so bili zgolj vladi. Zakaj?

Šlo je za metodološko korektno zasnovano aplikativno raziskavo, ki jo je poskušal obvladati naročnik.

Vendarle, zakaj ni bila javna? Kako to, da ste pristali na to, da rezultati raziskave dolga leta niso šli v javnost?

Politbarometer je bil vselej na marginah naše dejavnosti, a hkrati v zadnjem desetletju v središču politične in medijske pozornosti. Koncept raziskave smo postavili po evropskih vzorih. Ko je politika poskušala v to posegati, je to lahko storila le z odpovedjo. Kljub dvakratnemu preklicu financiranja raziskave nismo ustavili. Sicer pa Politbarometer nikoli ni bil tajna raziskava. Tudi na vsem začetku je bila dostopna

koalicijskim strankam in parlamentu – in vsem, ki so prišli ponjo k raziskovalcem.

So raziskave naročale tudi stranke?

Nismo izvajali raziskav, ki bi jih naročile stranke. Za naročila nismo bili dovzetni. Delali pa smo za državo.

Strankam pa ste razlagali, kaj ste ugotovili.

Seveda. Vsaki, ki je to želela. Poleg poročil smo vpogled v rezultate SJM ponujali vsem strankam. Sprva jih je to zanimalo. Zanimanje pa je starejše kot stranke. Kazal ga je tudi Jože Pučnik, po stroki sociolog, kasneje predsednik Demosa, s katerim sva se poznala iz mariborskih gimnazijskih časov.

Ponovil bi, da je SJM bila in je vseskozi naša temeljna raziskava. Če slovensko empirično družboslovje primerjamo, denimo, s hrvaškim ali srbskim, lahko ugotovimo, da smo prav z njo ohranili profesionalno integriteto. Mnogo mojih znancev in prijateljev, beograjskih in zagrebških družboslovcev, ki niso raziskovali, je pristala v politiki.

Koštica, denimo. Pa Kosta Čavoški. Ali pa Vojislav Šešelj.

Vsi ti, pa tudi Đinđić, Mičunović, ki so postali vodilni ljudje srbske politike.

Vam so očitali, da ste prijateljevali z bivšim predsednikom Milanom Kučanom. In da ste bili naklonjeni levici.

Prijateljstvo, če je pravo, je nedovršno, trajno. Sem prijatelj Milana Kučana in ga cenim. Lahko bi tudi rekel, da sem levičar, saj sem se kot sociolog oblikoval v času in okolju, tudi evropskem, ki ga označuje prevladovanje kritične teorije o družbi.

Ali ni bolj primerna neka nevtralnost raziskovalca?

Družboslovec ne more živeti v vakuumu. To bi bil absurd. Sociologija ja bila vselej družbeno angažirana. Družbena angažiranost ne pomeni pristranskosti ali celo prikrajanja rezultatov raziskav. Prav zaradi angažiranosti smo bili slovenski sociologi na jugoslovanskih socioloških srečanjih v Portorožu vselej deležni posebne pozornosti. Teh posvetov, ki smo jih organizirali v sedemdesetih in osemdesetih, pa se niso ude-

leževali le sociologi in novinarji iz zahoda, temveč pogosto tudi predstavniki drugih služb iz Beograda..

Govorite o možeh v usnjenih plaščih?

Denimo. Četudi ... no, usnjenih plaščev verjetno niso nosili, ker klima v Portorožu ni bila primerna. Imeli pa so primerno snemalno tehniko.

Vendarle – očitek, da Politbarometer ni kredibilen, se pojavlja v zadnjih letih.

Vedeti morate, da Politbarometer ni kakšna posebej izvirna raziskava. Prakticirajo jo povsod na zahodu. Prinesena je bila iz ZDA, tam pa so jo razvijali tudi evropski sociologi, ki so se v ZDA zatekli pred nacizmom. V času po vojni se vrača, lahko bi rekli z Unrinimi paketi, kot orodje za denacifikacijo in demokratizacijo v Nemčiji, Avstriji... Adenauer je dobil neposredno ameriško »podporo« z Elizabeth Noelle Neumann, ki velja za gurujko te vrste empiričnega družboslovja. In, mimogrede, velja tudi za konservativno gospo, naklonjeno nemški CDU.

Meriti pa zna.

No, včasih ji je tudi kaj spodletelo. A to je imanentno tej stroki. Hkrati pa morate vedeti, da so meritve javnega mnenja objektivizirano početje. Zasnova raziskave je delo skupine strokovnjakov, za računalniki pri nas sedi 28 študentk in študentov, ki opravljajo pogovore in podatke vnašajo v računalnik; obstajajo kontrolni programi. Tu ni niti prostora in seveda tudi ne motivacije za potvarjanje rezultatov. Konec koncev tudi veterinarski stroki ne boste izpodbijali analize vzrokov pogina piščancev, če bi bil direktor inštituta povezan s kako politično stranko.

No, rezultat raziskave je najbrž odvisen tudi od fines pri postavitvi vprašanj.

Pri tem smo vselej na spolzkem in odprtem terenu. Bogastvo znanj in izkušenj o sestavi vprašalnika je tako naraslo, da raziskovalec to znanje komaj zaobjame in ga zavestno nikakor ne opušča. Hkrati je danes raziskovanje javnega mnenja vsakodnevni del informacijskega trga. Na fakulteti imamo sicer dolgoletno tradicijo raziskovanja, vsaj od leta 1990 pa so na trgu številne skupine, tudi diplomiranih sociologov, ki nekaj vedo o metodologiji.

Ste kdaj raziskovali, koliko so raziskave SJM vplivale tudi na proces demokratizacije, na samo odločanje oblasti?

Ni dvoma, da tak vpliv nastaja. Raziskovali pa tega nismo. Mogoče bo to predmet kakšnega kasnejšega raziskovanja.

Včasih imamo vtis, da je pogosto merjenje javnega mnenja – to ne velja samo za vas, tudi za druga merjenja – na nek način spridilo politiko. Nekoč je politika veljala za umetnost možnega, za umetnost iskanja kompromisa oziroma za umetnost, kako potegniti poteze, ki so po eni strani nujne, po drugi pa ne ravno všečne javnosti. Dandanes je politika umetnost všečnega: pred vsako politično občutljivo potezo se meri javno mnenje in potem vlečejo poteze, ki so popularne, vprašanje pa je, če so optimalne.

Če je demokratični kontekst motiviral raziskovanje, je raziskovanje na neki način motiviralo politiko. To je zaprt krog. Če poiščemo kak primer, vezan na dilemo, ki je za politiko težko razrešljiva ...

... recimo legalizacija istospolnih partnerskih zvez. V javnem mnenju bi dobila zelo negativne odgovore...

... niti ne. Ker je libertarnost dosegla v Evropi in tudi v Sloveniji sorazmerno visoko raven. Marsikateri preboj na področju polnejšega uveljavljanja koncepta človekovih pravic v javnem mnenju ne naleti na odpor. Seveda pa se hkrati pokaže, da naleti kašnem preboj na zelo močne zapore, ki jih politika uporabi – ali pa jih celo sama proizvede.

V zadnjem času je na primer veliko govora o tem, v kakšni meri je zavest prebivalcev Slovenije strukturirana z diskriminatornostjo. Od leta 1990 izvajamo mednarodno raziskavo vrednot, kjer merimo tudi pojave, kot je diskriminatornost...

In kaj se je zgodilo v petnajstih letih z (ne)naklonjenostjo diskriminaciji?

Ko smo opravljali prve meritve na začetku devetdesetih let, smo bili Slovenci pod vtisom osamosvojitve in dogajanja na področju nekdanje skupne države fascinirani sami s seboj. To je bilo obdobje izžarevanja primarnega nacionalnega ponosa in entuziazma. To je deloma sevalo tudi v izražanju odnosov do drugih etnij. Nekaj manj izrazita pa je bila

občutljivost do drugih odklonskih vidikov, razlikovanj, deviacij. V zdajšnjem obdobju pa se občutljivost in odklanjanje seli bolj k marginalnim skupinam, kot so alkoholiki, narkomani, bolniki z aidsom... Seli se celo k političnim skrajnežem, levim in desnim. Polje zavesti je torej občutljivo in v njem lahko prihaja do izbruhov, spontanih in izzvanih.

Vas je presenetil izbruh diskriminatorne nastrojenosti do Romov, konkretno družine Strojani? Je bilo to latentno zaznavati že ves čas?

Latentno je to v vsakem takšnem prostoru in v takšnem obdobju, v kakršnem smo nastajali kot nacija, nujno prisotno. Vprašanje pa je, kako je delovala politika kot ključni socializator v prid uveljavljanja človekovih pravic. In seveda, kako je delovala država. Izbruhi so znanilci in posledice neodgovornosti politike in nedelovanja pravne države. In to prav vse politike in vseh nosilcev državne moči. Sprašujem, zakaj se zamisel in zaveza o skupnosti vseh v Sloveniji živečih ljudi, sprejeta ob osamosvojitvi, ni uresničila v polnem obsegu? Pri tem imam v mislih tako imenovane izbrisane. Javno mnenje o tem je bilo proizvedeno.

Je politike vedno bolj zanimal Politbarometer kot rezultati SJM? Imam občutek, da je večino bolj zanimalo, kam so uvrščeni na lestvicah oni in njihove stranke kot pa, kaj se subtilnejšega dogaja v družbi.

Različno. Del politikov je znal vrednotiti rezultate raziskav, razumel je tudi njihova sporočila. Niso kazali oziroma ne kažejo vsevednosti. Mnoge pa zanimajo le rejtingi, rangi, uvrstitve ...

Bi lahko politika bolje izpeljala določene projekte, če bi resneje jemala raziskave javnega menja? Pri zadnjih reformah, recimo, so šli direktno v konfrontacijo s tem, kar je med drugim pokazala SJM: da več kot polovica Slovencev ne odstopi od socialne države. In s tem je, kot je dejal dr. Veljko Rus, reforma, ki ne upošteva mnenja ljudi, že na začetku obsojena na neuspeh.

Socialna država je vgrajena v temelje vrednotenja ljudi tako močno, da je reformni poseg v to možen samo, če racionalno razgradimo to zaporo.

Se je v teh petnajstih letih čut Slovencev za socialno državo povečal, zmanjšal?

Vprašanje je, kako se oblikuje pogled na preteklost in kako na prihodnost. Skozi medije, govore na proslavah itd., se razgrinjajo novi pogledi na preteklost – in z »reformnimi programi« novi pogledi na prihodnost. Ob tem pa imajo ljudje globoko usidrane lastne predstave o tem, kako je bilo, kako je danes, in tudi o tem, kako naj bi bilo v prihodnje. Ljudje dojemajo, da je Slovenija naredila velik korak v razvoju demokracije kot vira človekovega zadovoljstva, sreče. Toda v mnogočem so bili tudi prej zadovoljni, tudi v razmerah, ki jih danes označujejo za totalitarne ...

Je sreča posledica občutka, da so živeli v socialni državi?

Lahko bi tako rekli. Je pa izražanje srečnosti, kot ga mi zmoremo meriti, v zadnjih letih v rahlem porastu.

Res, kako to?

Naredili smo velik premik v zagotavljanju pogojev boljšega življenja, toda ne za vse. Srečnost ni v enaki meri izražena pri vseh kategorijah ljudi, v vseh okoljih in pri vseh tipih osebnosti. No, ko so tako imenovani mladi ekonomisti na zahtevo vlade prišli s predlogi reform, me je to vznemirilo. Bil sem razočaran in hkrati razočaran, ker sem bil razočaran. Zdelo se je namreč, da vlada frontalno vstopa v družbeno-ekonomske reforme z neoliberalnimi koncepti, ki predpostavljajo razkroj vsega, vseh uveljavljenih vrednot, odnosov. Tudi tega, kar je bilo zgrajeno v zadnjih petnajstih letih po osamosvojitvi.

Poznavajoč vrednostno strukturo prebivalstva Slovenije sem vedel, da to ni izvedljivo. Politika bi morala najprej razgraditi bariere in vzpodbuditi pričakovanja pri ljudeh. Zavračajo namreč revolucije, izrekajo pa se za postopne reforme. Neoliberalni reformni ponudek je bil bolj podoben diverziji, kot reformnemu programu. Škoda, ki je bila storjena zamislim o reformah, ki so nujne, močno presega prehlade tisočev premraženih sindikalistov v Ljubljani.

Vprašanje je, kaj jih je vodilo k temu udaru. Da pa bi se vladajoča politika umaknila iz teh reformnih konceptov, ne verjamem. Sicer pa poglejte davčno reformo, njen edini učinek je zmanjšanje davkov najbogatejšim. In to ustreza »reformnim ciljem«. Je pa res, da so ob velikem vznemirjenju, ki je nastalo, ostale prikriti poteze, ki gredo v sferi

postavljenih ciljev: v državni upravi, na področju zakonodaje, tudi v raziskovalni sferi, z razgradnjo javnega zdravstva, s poseganjem v univerze, s krepitvijo vpliva politike v gospodarstvu, prevzemi največjih podjetij itd.

Zdi se, da gre za osvajanje pozicij oblasti na vseh področjih družbenega življenja. Gre za razkroj demokratične institucionalizacije slovenske družbe brez jasnih izhodov.

Kako se to osvajanje pozicij kaže v znanstveni sferi?

Predvsem z njeno podreditvijo politiki, s posegom v zakon o raziskovalni dejavnosti, s katerim si je minister podredil upravljanje raziskovalnih inštitutov. Znan je primer Pedagoškega inštituta, kamor je minister poslal emisarja iz svojega kabineta za direktorja. Agencija za raziskovalno dejavnost je ohromljena in napolnjena z ljudmi, ki so naklonjeni vladajočim strankam.

Vas so kot predsednika upravnega odbora agencije odstavili, mar ne?

To je zgolj anekdota. Pristojni minister me je povabil na pogovor, mi potarnal, da njegovi v upravnem odboru nimajo večine ter mi predlagal, da odstopim. Rekel sem mu, da smo v demokratični državi vsi njegovi – in tudi jaz. In da odstop pod pritiskom ni po moji meri. Potem ko je zamenjaval neposlušne ljudi s svojimi, je stvar dobila svoj komičen konec. Član upravnega odbora dr. Stane Granda je na neki seji ob začetku predlagal, da na dnevni red uvrstimo izvolitev novega predsednika. Kot predsedujoči sem mu rekel, da to lahko storimo, vendar moramo še prej dati na dnevni red točko o razrešitvi predsednika. Granda je odgovoril, da sem delal dobro, da nima nič proti meni. Le novega predsednika hoče. Po daljšem napenjanju in mojem muzanju smo vendarle ugotovili, da je treba starega predsednika razrešiti pred izvolitvijo novega. Potem smo to tudi storili. Glasoval je tudi novooimenovani član upravnega odbora – in takoj zatem je bil izvoljen za predsednika.

Če bi naredili presek dosedanjih meritev javnega mnenja, katera od vrednot se je pri Slovencih najbolj spremenila?

Meritve kažejo, da je sprememb malo.

Vas ni nič posebej presenetilo?

Nič posebej. Morda le, ko smo se lotevali kakih novih problemov. Na primer leta 1991, ko smo prvič v okviru mednarodne raziskave postavili vprašanje zaupanja v institucije. Opazovali smo zaupanje do političnih strank, državnih institucij, institucij civilne družbe, med njimi tudi do medijev in cerkve. Tedaj se je pokazalo, da je zaupanje v parlament sorazmerno visoko, a je hitro padlo.

Zdaj pa je zelo nizko. Kaj se je zgodilo?

Zgodila se je »demokratska praksa«, razgrnila se je zavesa pred praktičnim političnim pluralizmom. Demokratična kultura parlamenta je ostala vseskozi nizka. To ne vzbuja zaupanja.

Toda sami vladi zaupanje ne pada toliko.

Tudi vladi.

Je to normalno stanje? Razumemo, da strankam pade zaupanje, saj nikjer v Evropi niso pretirano priljubljene. Je nizko zaupanje v državne institucije slovenski unikum?

Določene stvari so v skladu s splošnimi, evropskimi trendi, določene pa so naše lastne finese.

Recimo?

Parlament je, denimo, nizko in nižje kot nekoč, kar kaže, da ljudje zelo kritično vrednotijo parlamentarno prakso. Dojemajo oportunistem parlamentarne prakse. Razumejo in sprejemajo sicer smisel političnega spopada med mnogimi osebki in sprejemajo stranke kot garant pluralnosti, vendar pa so obenem do njih izrazito kritični. Politične stranke so deležne najnižjega zaupanja na sploh in tudi posamič. Razlike v izražanju zaupanja do parlamentarnih strank so zelo majhne.

Drugo je seveda vprašanje volilnih preferenc, ko se ljudje morajo odločati. Strankarske preference tako izreka okoli tri petine vseh, razumevanje smisla političnih strank pa je še višje. Tistih, ki se čutijo povezani s strankami pa je le slaba petina, članska identifikacija z njimi pa dosega le nekaj odstotkov. Ta kaskadna slika samo potrdi ugotovitev, da so ljudje do strank ostro kritični.

V podobnem položaju je cerkev. No, to pa je že druga stvar, ki me je ob prvi meritvi leta 1991 presenetila. In to, da se zaupanje v cerkev v vsem tem času ni nič bistveno spremenilo, je tudi presenetljivo.

Kako si to razlagate?

Najprej bom povedal, zakaj me je presenetilo. Empirično opazujemo fenomen religije in cerkve od leta 1968. To je empirični zaklad, ki ga nima nobena vzhodnoevropska država. Ljudje so v vsem tem obdobju dokaj sproščeno izrekli svoje poglede na Cerkev. To se kaže tudi v sredini 80. let, ko smo raziskovali fenomen družbene biti v jugoslovanskem prostoru. In pokazalo se je, da v Sloveniji tudi po prvih parlamentarnih volitvah v odnosu do Cerkve ni prišlo do velikih sprememb. Drugače kot na hrvaškem, kjer je bila religioznost ali zakrita ali pa navezana na partijo. Z osamosvojitvijo pa postanejo skoraj vsi Hrvati deklarirani verniki. Podoben pojav opazimo tudi na slovaškem, ne pa na Češkem, Madžarskem.

Na eni strani imamo opravka z vernostjo, na drugi pa s cerkvijo kot institucijo.

Zanimiva so 80. leta, ko smo v raziskavah preizkušali odnos do tabujev v omenjeni vsejugoslovanski raziskavi. Pri tem se je pokazalo, da je bilo izražanje odnosa do cerkve pri nas mnogo bolj sproščeno kot v drugih republikah. Očitno pa je, da ljudje svoje vernosti oz. pripadnosti verskim skupnostim ne izenačujejo z odnosom do cerkve kot institucije. Le-ta je prej ko slej uvrščena v segment skupaj z državnimi in političnimi institucijami – in ne predvsem z ustanovami civilne družbe. In politične institucije ljudem še vedno niso blizu. To ni dobro niti za demokratično državo niti za cerkev v njeni pastoralni vlogi.

Štirideset let vodite Center za raziskovanje javnega mnenja. Ste zaskrbljeni, kaj se bo dogajalo naslednjih 40 let?

Ne. Sem optimist. Skrbi pa me, kaj se bo dogajalo prihodnji dve leti.

Delo, 19. 4. 2007

Nikjer ni tako malo razumevanja kot v Sloveniji

O ogroženosti slovenskega sodelovanja v Evropski družboslovni raziskavi. Spraševala je Jasna Kontler Salamon.

Štirideset let je za vsako raziskovalno skupino spoštovanja vredna doba. Toliko jih šteje tudi skupina v okviru Centra za raziskave javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJMMK), na Fakulteti za družbene vede (FDV). Od začetka jo vodi prof. dr. Niko Toš, ki je, kot pravi, s skupino v minulih desetletjih preživel boljša in slabša obdobja.

Sedanje je po njegovi oceni vsekakor med najslabšimi, ker finančna stiska ogroža izpeljavo ene od temeljnih raziskav te skupine, Evropsko družboslovno raziskavo (European Social Survey – ESS). To za prestižno ne označujejo zgolj znanstveni razlogi, temveč bi moralo biti – tako dr. Toš – slovensko sodelovanje pri izpeljavi tega velikega evropskega infrastrukturnega projekta tudi v interesu slovenske države.

ESS je nastala na pobudo Evropske znanstvene fundacije, ki od leta 2002 vsaki dve leti zbira in analizira vseevropske mnenjske podatke z različnih področij družbenega življenja. Koordinatorstvo Evropske družboslovne raziskave ima City University London (koordinator je Roger Jowell), sodelujoče institucije pa so še: Katholieke Universiteit Leuven (Belgija), NSD (Norveška), ZUMA (Nemčija), University of Amsterdam (Nizozemska), SCP (Nizozemska) in Univerza v Ljubljani.

Naš del raziskave se izvaja na FDV – Inštitut za družbene vede, Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, nacionalna koordinatorica je dr. Brina Malnar. Mednarodno koordinacijo tega infrastrukturnega projekta financira Evropska komisija, vse nacionalne dele raziskave pa je treba financirati z lastnimi sredstvi.

Poglavitni cilj ESS je – kot piše v predstavitvi projekta – »kontinuirano in sistematično opazovanje pomembnih stanj in procesov v evropskih družbah« in tudi »vzpodbujanje uporabe mnenjskih kazalcev pri oblikovalcih politik«. Namen ESS naj bi bil, po že omenjenem viru, »merjenje evropske družbene ,klime', ne ,vremena', torej dolgoročnih trendov, ne začasnih kratkoročnih nihanj, zbrani podatki naj bi zagotavljali kakovostno analitično podlago za družboslovce in oblikovalce politik na evropski in na nacionalnih ravneh, še zlasti zato, ker je metodologija raziskave ESS med vsemi tovrstnimi mednarodnimi projekti zaradi široke infrastrukture in dolgoročne finančne podpore dosegla najvišjo raven mednarodne standardizacije in s tem merske kakovosti (veljavnosti primerjav)«. Zaradi izjemnih dosežkov pri harmonizaciji kakovosti mednarodnega družboslovnega raziskovanja je ESS v letu 2005 prejela tudi Descartesovo nagrado, najvišje evropsko priznanje na znanstvenoraziskovalnem področju.

Prva raziskava v okviru tega projekta je bila izvedena v Sloveniji in še v 23. evropskih državah jeseni 2002. Ta raziskava se je ukvarjala z »državljanstvom (citizenship)« v najširšem smislu in z odnosom prebivalstva evropskih držav do pojava priseljevanja in etničnih razlik. V različnih raziskavah so poudarki drugačni, v vsakem primeru pa aktualni z vidika evropske raziskovalne sfere, političnih in drugih institucij.

Evropska družboslovna raziskava Slovenije kot izvajalke seveda ne vključuje naključno. Vi se bili menda v to raziskavo vpeti od samega začetka?

Sodeloval sem v evropski skupini, ki je pripravila ta projekt. Ta skupina se je kasneje preoblikovala v svetovalno telo ESS, ki mu predseduje Max Kaase, ugledni nemški družboslovec, politolog, tudi predsednik svetovnega politološkega združenja. Je malo mlajši od mene, vendar je že dopolnil 70 let, a je še vedno poln neverjetnega zagona. Tudi po nje-

govi zaslugi je ESS ena od svetovno najpomembnejših družboslovnih empiričnih raziskav, ki je zgrajena na izkušnjah predhodnih podobnih evropskih empiričnih projektov, ki pa jih, seveda, vse po vrsti prekaša.

Kako je zasnovana raziskava? Kolikšen del raziskovanih vsebin ostaja enak, kolikšen se spreminja vsaki dve leti ob empirični izvedbi?

V vsaki raziskavi, ki poteka v dvoletnih ciklih, je osrednji del nespremenjen. K temu pa se vsakič dodajajo še druge raziskovane vsebine na podlagi izbranih predlogov, ki jih lahko daje vsakdo. Sicer pa je bistven del raziskave empirično zajemanje stališč, kar traja običajno tri do štiri mesece, vendar nekatere države pri tem zamujajo in tam se lahko to raztegne tudi na šest mesecev. Nato se to gradivo obdeluje, ureja in nadzira, dokler ne dobimo urejen podatkovni sklad za vse zajete države. Ta sklad se nato deponira v pomembne družboslovne arhive, tudi v našega. Te datoteke so dostopne vsem, saj gre za infrastrukturni projekt.

Naslednji empirični val ESS bo v Evropi zanesljivo potekal prihodnje leto, po vaših napovedih pa še ni zanesljivo, ali bo med državami, izvajalci ESS, ostala tudi Slovenija. Kaj se je spremenilo od lani, ko ste še normalno sodelovali, oziroma vsaj v javnosti še ni bilo slišati za finančne težave?

Raziskovalne enote fakultet, oziroma univerz, po obstoječi zakonodaji nimajo pravice do ustanovnega proračunskega deleža, tako kot ga imajo raziskovalni inštituti. To je pri ESS, kjer zaradi empirične narave raziskav nastajajo veliki stroški, finančne primanjkljaje povzročalo že doslej, a tega nismo razglášali, ker smo si manjkajoči denar pridobili iz drugih finančnih virov znotraj raziskovalnega dela centra, predvsem na račun financiranja Politbarometra.

Kako je zdaj s Politbarometrom? Je to postal ljubiteljski projekt?

Lahko bi mu rekli tudi tako. To je sicer še vedno nacionalna raziskava, ki poteka po enaki metodološki osnovi in z enakim empiričnim vzorcem, tudi vsebinska osnova je pretežno nespremenjena, saj temelji na našem železnem repertoarju. Razlika je le v pogostosti izvajanja. Dokler smo imeli zagotovljeno financiranje, smo Politbarometer izpeljali desetkrat ali enajstkrat letno, lani petkrat, letos pa načrtujemo štiri Politbarometre. Toliko pač, kot nam še dopušča naše minulo delo, to

je privarčevani denar iz preteklih let. Toda vedeti je treba, da so to majhni stroški. Izpeljava enega Politbarometra nas v glavnem stane samo toliko, kolikor moramo plačati študentom, ki izvajajo anketarsko delo. Na žalost po tem receptu ne gre pri mednarodnih projektih. Tam so stroški neprimerno večji.

In to je poglavitni problem vašega sodelovanja pri ESS?

Tako je. Ta zahteva precejšnja nacionalna sredstva, ki si jih pri nas nikakor ni mogoče zagotoviti. Za tovrstne empirične projekte ne bi smela veljati enaka merila kot za družboslovne projekte drugačne vrste. V večini drugih držav, ki sodelujejo v tej raziskavi, to razumejo in imajo na voljo dovolj sredstev za izvedbo nacionalnih delov projekta. Mislim, da nikjer ni tako malo razumevanja kot v Sloveniji. Naša težava je tudi v tem, da sta obe naši članici Evropske znanstvene fundacije taki, da od njiju ne moremo pričakovati podpore. Slovenska znanstvena fundacija tako rekoč živi v zraku in iz zraka, SAZU pa tudi nima denarja za tak namen. Preostane nam torej samo to, da si sami najdemo sponzorje in to bomo tudi poskusili, vendar je to negotovo početje. Katero naše uspešno podjetje bo razumelo pomen slovenskega sodelovanja pri Evropski družboslovni raziskavi? Če bi ocenil, da sem za težave vzrok jaz, bi se umaknil. Toda prepričan sem, da je to sistemska napaka, za katero sem tudi sam sokriv, saj sem v preteklosti aktivno sodeloval v organih, ki so imeli vpliv na našo znanstveno politiko. Takrat bi morda lahko vzpostavili drugačna, realna merila za financiranje raziskav. Vendar se to tedaj ni zdelo tako nujno kot zdaj. Celotne posledice so se pač pokazale šele zdaj, ko so presahnili drugi finančni viri – poleg politbarometra tudi ciljni raziskovalni program (CRP), ki smo ga pridobili leta 2001 in nam je zagotovil vsaj nekaj denarja za ta namen. Sredi lanskega leta je ta pogodba potekla, nove pa nismo sklenili. Zato smo lansko leto končali z izgubo, letos pa še ne vemo, kako bo. V takšnih razmerah načrtovati izvedbo raziskave, ki zahteva velike stroške, se zdi nespametno. Toda mi bomo najprej naredili vse, da ostanemo med izvajalci ESS. Res bi bila velika škoda, če bi se Slovenija umaknila iz te velike evropske raziskave. Še toliko bolj, ker bomo prihodnje leto predsedovali EU ...

Delo, Sobotna priloga, 24. 12. 2009

Objektivne strokovne presoje skoraj ni več. Je le politična.

Spraševala je Jasna Kontler Salamon.

Neposreden povod za pogovor z dr. Nikom Tošem, starosto in utemeljiteljem slovenskih javnomnenjskih raziskav, je bil predvsem izid zajetne knjige *Dokumenti SJM, Vrednote v prehodu IV*, ki pokriva preteklih pet let raziskav slovenskega javnega mnenja; Toš je urednik tega dela, ki ga je izdala Fakulteta za družbene vede. A aktualnih razlogov za pogovor s profesorjem Tošem, ki je učil vsaj polovico dosedanjih diplomantov FDV in njenih predhodnic, je še več, denimo petdesetletnica inštituta za sociologijo pri Univerzi v Ljubljani, ki se mu je pridružil leto kasneje, in tudi njegov življenjski jubilej – konec novembra je dopolnil 75 let.

Nedavno smo praznovali pol stoletja inštituta za sociologijo. Kakšne spomine imate na njegov začetek?

To je bil čas, ki ga nekateri razglašajo za mračnega, vendar je takrat v Sloveniji v zaporedju nekaj let nastala cela vrsta inštitutov, med njimi za ekonomska raziskovanja, za kriminologijo in tudi za sociologijo. Ustanovljen je bil leta 1959 na pobudo prof. Jožeta Goričarja, njegov prvi direktor pa je bil Boris Ziherl.

Ali ni s tem ta inštitut avtomatsko dobil ideološki predznak?

Predvsem je s tem inštitut imel podporo, brez katere tedaj verjetno ne bi mogel nastati. Toda ko je inštitut začel delo, še posebej empirično raziskovanje, se je pokazalo, da njegove raziskave kritično obravnavajo

družbo, da prispevajo k razkrivanju in načenjanju družbenih problemov. Mene so v inštitut sprejeli v neke vrste neformalni podiplomski študij, ki se je dejansko razvil v metodološko raziskovalno šolo. Vsi smo vstopali na novo področje sociologije. Vrsta takrat mladih pravnikov, psihologov in filozofov, med njimi Zdravko Mlinar, Veljko Rus, Stane Saksida, Mišo Jezernik, Ana Barbič, Peter Klinar, Katja Boh, Matija Golob in vrsta drugih. Jaz sem z inštituta kmalu odšel na visoko šolo za politične vede, kjer sem začel predavati metodologijo in odpiral raziskovanje.

Večkrat ste se označili za izrazitega legalista. Vam je tudi to pomagalo, da ste bolj trdno stali na nogah, da vsaj v prvih desetletjih niste imeli posebnih težav z oblastmi?

Lahko bi rekel, da sem bil pragmatičen, k čemur je verjetno prispeval tudi študij prava, kjer ni bilo veliko teoretičnih komponent. In vendar so mi teorija države, teoretična obravnava demokracije, vprašanje človekovih pravic, pa tudi Goričarjev uvod v družbene vede koristili na začetku moje raziskovalne in znanstvene kariere. Lahko bi rekel, da se moja začetna pragmatičnost kasneje izrazi v moji dosledni kritični empirični usmerjenosti. Bil pa sem tudi dober organizator in povezovallec, kar je pri izpeljavi obsežnih empiričnih projektov zelo pomembno. Sicer pa je moje raziskovalno področje bilo vseskozi interdisciplinarno. V njem so vidiki različnih posebnih sociologij, pa tudi politologije, politične psihologije in še posebej metodologije. Zadnja leta pa se ukvarjam predvsem z raziskovanjem vrednot in raziskavami v polju politične sociologije kot, denimo, elektoralne demokracije, procesov demokratizacije, konkretno tudi z vprašanjem položaja strank in odnosa do institucij v demokratičnih sistemih.

Že vrsto let ste nekak zaščitni znak politbarometra, raziskave, ki poteka že petnajst let. Ko ste v prejšnjem vladnem mandatu naleteli na odpor vladajoče politike, ki je politbarometer financirala, so mnogi pričakovali, da pomeni to konec te raziskave. Zakaj ste vztrajali?

Politbarometer je izrazit primer politično akcijske raziskave. Že na koncu osemdesetih smo želeli vzpostaviti tako raziskavo, pa ni bilo pravih pogojev za to. Epizodi, ki jo omenjate, ne bi dajal posebnega pomena.

Kljub odpovedi raziskave smo jo nadaljevali. Presodili smo, da se v novih demokratičnih razmerah politika ne more vmešavati v naše delo, zato smo ohranili to raziskavo. Prej ali slej se izkaže, da so raziskave instrument raziskovalcev in ne instrument politike.

Kje pa ste našli denar za nadaljevanje raziskave?

Kadar človek nekaj dojame kot svojo nalogo, bodisi v družbi bodisi v družini, in si postavi cilj, potem tega doseže. Seveda je denar pomemben. Velik strošek empiričnega raziskovanja so zunanji sodelavci, lastne stroške pa lahko raziskovalec »zmanjša«. Raziskavo smo v zadnjih štirih letih iz mesečne spremenili v četrletno. Sicer pa kaže, da se bodo s prihodnjim letom znova vzpostavile razmere za izvajanje te raziskave.

V krizi se je pred nekaj leti znašel naš del evropske družboslovne raziskave, katere pridobitev ste označili za velik slovenski dosežek. A se očitno s tem mnenjem niso strinjali tisti, ki bi morali zagotoviti denar zanjo?

Zgodba sega v konec devetdesetih let, ko se nam je ponudila priložnost, da sodelujemo pri zasnovi te kompleksne – jaz ji pravim infrastrukturne – družboslovne raziskave. Ko se nam je takoj po osamosvojitvi odprl mednarodni prostor, smo čutili dolžnost, da se vanj kot raziskovalci vključimo. Priključili smo se petim mednarodnim raziskavam. Tako je naša majhna raziskovalna skupina na FDV v teh 17 letih prevzela nase pomembne mednarodne družboslovne komparativne programe. Najprej tako imenovano ISSP, mednarodno mnogotematsko sociološko raziskavo, ki danes sega na vse celine. Ta raziskava je tematsko pestra, posega pa na področja delovanja demokratične države v različnih družbenih prostorih, razumevanja državljanstva, v polje ekološke zavesti, v razmere sodobne družine in družinske vrednote, v pojav religije v sodobnem svetu in tako naprej. Vsako leto raziskujemo eno temo, vse od leta 1991. Sočasno smo stopili tudi v prostor evropske raziskave vrednot, prek nje pa tudi v svetovno raziskavo vrednot. Omenjeni raziskavi ponujata izjemen vpogled v vrednostni sistem sodobnih družb. Z Veljkom Rusom sva pred štirimi leti objavila knjigo na podlagi analiz iz teh raziskav pod naslovom *Vrednote Slovencev in Evropejcev*. Zdaj se dogovarjava in iščeva možnosti, da bi to začeto delo nadaljevala. Velika

raziskava, v katero smo vstopili po osamosvojitvi, je tudi primerjalna raziskava volilnih sistemov; sodelovali pa smo še pri vrsti mednarodnih religioloških raziskav. Najaktualnejša mednarodna raziskava, to je tista, ob kateri so se pojavili finančni zapleti, pa je za nas ključna. To je evropska družboslovna raziskava, ki je bila zasnovana v skupini sociologov, povezanih z Evropsko znanstveno fundacijo. Za nas je nekaj posebnega, ker smo sodelovali že v pobudi za to raziskavo, nato v postavljanju metodologije, ki je kasneje dobila Descartesovo nagrado, in nato še v vodenju oz. izvajanju raziskave. Pomen slovenske udeležbe se kaže tudi v tem, da je raziskovalka iz naše skupine dr. Brina Malnar vključena v vodstveni tim tega projekta, predstavnika pa imamo še v znanstvenem svetu – do nedavno sem to bil jaz, zdaj je prof. Ivan Bernik. Toliko bolj nas je prizadelo, ko smo pri izvajanju tega projekta ostali brez nacionalnega sofinanciranja.

Takrat je očitno tudi vam zavrela kri. Vsaj sodeč po pismu, ki ste ga poslali takratnemu ministru Juretu Zupanu?

Seveda mi ni bilo vseeno, čutil sem se odgovornega za program in skupino, ki je res dobro delala. Če bi šlo samo zame, ne bi tako reagiral. Ker zelenega odziva ministra ni bilo, smo poskušali reševati sami in to nam je ob velikih odpovedih tudi uspelo. S tem smo si slovenski družboslovci zagotovili sodelovanje v raziskavi in uporabo njenih datotek. Zanimivo pri tem je, da Slovenci med uporabniki vidno izstopamo. Upam, da si bomo prihodnje leto, ko bo desetletnica te raziskave, zagotovili tudi nacionalno podporo zanjo. Navsezadnje je pomembno, da se tudi Slovenija pojavlja v tej sodobni evropski družboslovni raziskavi in v analizi in da ima vpliv nanjo. Ta raziskava je spodbudila nastanek knjige *Three Roads to Comparative Research: Analytical, Visual and Morphological*, pri kateri smo pomembno sodelovali raziskovalci iz naše skupine. Raziskava ESS je med drugim utrdila ugled slovenske raziskovalno-metodološke šole na področju družboslovnih raziskav, ki se je s tem uveljavljala v mednarodnem prostoru.

Nedavno ste na Dunaju sodelovali na posvetu o tem, kaj se je v evropskem prostoru po razpadu komunizma zgodilo z religioznostjo. Kaj je temeljno sporočilo tega posveta?

Ob tem sem znova opozoril na razlike v družbeno-kulturnih in političnih kontekstih v Sloveniji v primerjavi z drugimi postsocialističnimi državami, na primer s Poljsko, Češko, Madžarsko, še posebej z Romunijo, Bolgarijo ... Mi smo sicer tudi živeli v »avtoritarnih«, vendar »samoupravnih« in torej bistveno drugačnih razmerah. To se je kazalo tudi v izražanju religijske zavesti vseskozi, še zlasti v desetletju pred obratom. Pričakovanje, da bo po devetdesetih prišlo do bistvene rasti religioznosti, pa se vsaj v Sloveniji ni izpolnilo. Ravno nasprotno. Na Hrvaškem in tudi v drugih delih nekdanje Jugoslavije se je sicer zgodil obrat, izražanje religioznosti se je močno okrepilo, vendar predvsem pod vplivom vojn v tem prostoru. Biti Hrvat je v tem času pomenilo biti katolik, biti Srb pa biti pravoslavac. V Sloveniji do enačenja nacionalne in religijske identitete ni prišlo. Raziskave pa tudi ne potrjujejo kardinalu Rodetu, ki je nedavno rekel, da je Slovenija ateistični otok. Resnica je, da je Slovenija glede religioznosti primerljiva z drugimi razvitimi zahodnoevropskimi državami, v katerih prevladuje trend sekularizacije. Ta moja trditev ima trdno empirično podlago prav v rezultatih omenjenih mednarodnih raziskav. V knjigi o vrednotah sva z Veljkom Rusom ugotovila, da je vsako poenostavljeno »umeščanje« Slovenije v postsocialistično srednjeevropsko skupino držav hoteno ali nehoteno podcenjevanje tega, kar so generacije pred nami že dosegle in kar se je kazalo kot izrazita prednost na točki prehoda, vseskozi in izrazito tudi danes. Vsi poskusi vračanja »na izhodišče« so po svojem bistvu predmoderni in protikulturni. Ne le v religijskem izseku, ampak po svojem vrednotnem izrazu nasploh je Slovenija evropska, lahko bi rekel zahodnoevropska družba, čeprav po svoji geografski poziciji na robu Balkana.

Ali torej mislite, da se pri nas po osamosvojitvi niso dramatično spremenile vrednote?

Drži. Nekateri sicer še vedno obžalujejo, da pri nas ob prehodu ni prišlo do radikalnega obrata. Toda vprašanje je, ali je bila slovenska družba leta 1990 potrebna te radikalizacije. Bi jo sploh prenesla? Osebno mislim, da je ne bi oziroma da je bila tista mera radikalizacije, do katere je prišlo z Demosovim zakonodajnim paketom, delno nabitim z negativnimi emocijami, že zgornja mera. Če bi se zgodilo kaj več,

se Slovenija ne bi mogla tako (uspešno) razvijati, kot se je v letih po osamosvojitvi in vse do danes. To se ne nazadnje kaže tudi v obratu v hierarhiji vrednot, ki ga opazujemo v zadnjem desetletju. Ob prehodu so ljudje pričakovali predvsem izboljšanje življenjskih razmer. Sprejemljivost za socialne razlike med ljudmi je bila večja ob koncu osemdesetih kot kasneje. Ljudje so sicer bili naklonjeni tržnemu sistemu in zasebni lastnini, ne pa tudi velikim družbenim razlikam in zmanjševanju odgovornosti države na socialnem, zdravstvenem in drugih področjih. Pojem kapitalizem, ki je ustrezal novemu redu, je v začetku devetdesetih vezal nase predstave o učinkovitosti, k družbenemu in tehničnemu napredku usmerjeni družbi, ki jo označuje dobiček, pojem socializem pa je predstavljal sinonim za nasprotje napredku in učinkovitosti itd., a se je razumevanje dobro desetletje kasneje zaobrnilo. Predstava o aktualnem sistemu ni več skladna s predstavo o učinkovitosti in k napredku usmerjeni družbi, predstava o socializmu pa je še vedno predstava o družbi večje enakosti, solidarnosti in večje participacije.

Kaj pa si lahko obetamo od naslednjih raziskav vrednot in drugih mnenjskih raziskav? Pričakujete, da bo recesija tako stresno vplivala na sistem vrednot in na javno mnenje, kot bi lahko sklepali po dnevnih medijskih odzivih?

Ne, doslej se je že dostikrat pokazalo, da se vrednote in stališča zlahka ne spreminjajo. Res pa je, da živimo v času, ki ga obvladujejo mediji, še zlasti elektronski, in da o družbenih pojavih govorijo skoraj samo še politiki in politično opredeljeni ljudje. To se kaže v vseh aktualnih problemih, od družinske zakonodaje, posegov v okviru tako imenovanih strukturnih reform do obravnave preteklosti. Za obravnavo teh vprašanj ima slovensko družboslovje vrsto uglednih strokovnjakov, ki v teh obravnavah ne pridejo do izraza. Ti v medijih skoraj ne dobijo prostora. Objektivne strokovne presoje skoraj ni več, je le politična. Kot da je družba last politikov.

Kaj je vzrok, da ste tako nastrojeni do medijev?

Nisem nastrojen, saj sem na neki način sokriv. Naša metodološka šola je skozi dolgo dobo, še posebno pa leta 1990, sprožila val javnomnenjskih raziskav; od tedaj se je število podjetij, ki pri nas opravljajo

javnomnenjske raziskave za potrebe medijev in strank, nesmiselno povečalo. To pa lahko vpliva tudi na verodostojnost raziskav, ki jih mediji objavljajo. Sicer pa ta medijska povpraševanja večkrat nastanejo tako, da slikajo mimoidoče v bližini frančiškanske cerkve v Ljubljani, kar, na primer, ustvari vtis, da so vsi za nekaj ali proti nečemu, da so, denimo, vsi proti arbitražnemu sporazumu s Hrvati itd.

Predstava o aktualnem sistemu ni več skladna s predstavo o učinkoviti in k napredku usmerjeni družbi, predstava o socializmu pa je še vedno predstava o družbi večje enakosti, solidarnosti in večje participacije.

Politični pritiski na javno mnenje

V knjigo *Vrednote v prehodu IV., Slovensko javno mnenje 2004–2009* je dr. Niko Toš uvrstil dokumente o ustanovitvi Centra za raziskovanje javnega mnenja, med njimi tudi svoj članek *Pobuda za pogovor o javnem mnenju in nujnosti njegovega raziskovanja*, ki je bil 22. oktobra 1966 objavljen v Delu.

»Ravno zaradi tesne navezanosti na dnevno politično prakso pa je mnenjsko raziskovanje izpostavljeno in občutljivo še v drugem smislu. Objektivnost in nepristranskost raziskave je lahko ogrožena zaradi pritiskov različnih sil, skupin in posameznikov, ki v imenu političnega realizma, potreb trenutka in drugih «tehtnih» razlogov učinkujejo na popuščanje v metodi in povzročajo pačenje v analizi. Normalna posledica teh pritiskov pa je tudi izločanje mnenjskih raziskav s področja znanstvene aktivnosti, iz delovnega programa znanstvenih institucij in delokroga strokovnjakov in njihovo poverjanje priložnostnim raziskovalcem, ki opravljajo raziskovalno delo brez potrebnega teoretičnega in metodološkega znanja in moralne trdnosti,« je med drugim pred 43 leti zapisal Toš. Je vse navedeno le stvar davne preteklosti?

Dve leti dekanovanja na petdeset let podlage

FDV – Petdeset let znanosti o družbi

Res je, da znotraj te akademske ustanove delujem že petdeset let (1961–2011).

In res je tudi, da sem v času 1989–1991 skupaj s prodekani Tinetom Hribarjem, Dimitrijem Ruplom in Mirjano Ule na fakulteti deloval kot dekan.

Res pa je tudi, da sem kakih petindvajset let pred tem (1966) zasnoval prvi raziskovalni program in center (CJMMK), ki ga odtlej usmerjam in v njem delujem vse do danes, da sem bil vmes kako desetletje in pol direktor Raziskovalnega inštituta FSPN, pa tudi predstojnik katedre, oddelka, član uredništva ter sveta Teorije in prakse, od postavitve predsednik gradbenega odbora fakultete itd. – kar vse kaže, da sem bil vsebinsko in organizacijsko močno vpet v fakulteto, da sem ji vseskozi pripadal in da sem za marsikaj, kar se je na njej zgodilo in kar se je z njo dogajalo, soodgovoren in tudi »sokriv«.

Približevanje jubileju sproža spomine, razmišljanja, pa tudi kritične presoje okoliščin, potekov in nosilcev pomembnih premikov in zastojev v njenem petdesetletnem razvoju. Ta se navzven izraža najprej v sami ustanovitvi Visoke šole za politične vede (1961) in nato skozi njene razvojne korake, ki se navzven kažejo v preimenovanjih v Visoko

šolo za sociologijo, politične vede in novinarstvo (1968), v Fakulteto za sociologijo, politične vede in novinarstvo (1970) in v njeni vključitvi v ljubljansko univerzo ter končno v njenem preimenovanju v Fakulteto za družbene vede (1991). Petdeset let razvoja fakultete se izraža v fizičnih in statističnih kazalnikih rasti, njeni programski rasti in organizacijski razvejanosti, naraščanju števila študentov dodiplomskih, podiplomskih in doktorskih študijev, povečevanju števila asistentov in profesorjev ter poteku njihovih habilitacij, izjemni rasti raziskovalnih programov in projektov ter njihovi institucionalizaciji v obliki raziskovalnih centrov, Raziskovalnega inštituta FSPN in kasneje Inštituta za družbene vede FDV, v razvoju znanstvene infrastrukture, predvsem z razvojem bibliotечne in dokumentalistične dejavnosti ter njuno postavitvijo v Osrednjo družboslovno knjižnico in dokumentacijo Jožeta Goričarja, nadalje v razvoju informatičnih osnov pedagoškega in raziskovalnega delovanja ter končno tudi v projektiranju in gradnji fakultetnega gradišča, modernih študijskih in raziskovalnih delavnic, predavalnic in kabinetov, ki nam jih zavidajo vsi, ko jih spoznajo, pa čeprav s prostori sami nismo povsem zadovoljni. Itd.

Prvi koraki družboslovnega raziskovanja

Ob prihodu na VŠPV sem – ob svojem tedanjem razumevanju sociološke poklicnosti, povabljen v učiteljski poklic, prešel z Inštituta za sociologijo (ISU) – in pričel poučevati metodologijo družboslovnega raziskovanja. Svojo tedanjo sociološko izobraženost in metodološko–raziskovalno izkušnost bi lahko označil za začetniško. Nekaj izhodiščnega znanja in izkušenj sem sicer prinesel s kratkotrajnega študijskega bivanja na Inštitutu za družbene vede v Beogradu, predvsem pa z Inštituta za sociologijo Univerze v Ljubljani, kjer smo se preizkušali s prvimi raziskavami. Na novo ustanovljeni visoki šoli sem pričel poučevati in se učiti raziskovanja, čeprav zamisel o slednjem še ni bila jasno izoblikovana. Zavedal pa sem se, da to nalogo lahko uspešno opravim le s študijem in sprožanjem raziskav ter uvajanjem študentov v konkretno raziskovalno delo. In to sem počel praktično od vsega začetka, od pomladi 1962 dalje. S tem in ob kasnejšem sistematičnem uvajanju in širitvi družboslovnega raziskovanja v naslednjih letih in desetletjih se je empirični pristop izoblikoval in uveljavil kot pomemben temelj razvoja

družboslovja, še posebej sociologije, v okviru naše ustanove in v slovenskem družboslovju nasploh. Tak njen razvoj je sprožal nove pobude in premike (razvoj metodološkega izobraževanja, uvajanje računalniškega pouka, razvoj informatike, dokumentalistike itd.), postavljajl zahteve za institucionalizacijo infrastrukturnih programov (Računalniški center, dokumentacijski oddelek v okviru ODK, Arhiv družboslovnih podatkov) ter prispeval k njeni znanstveni in akademski umestitvi in razpoznavnosti ne le v slovenskem, temveč v širšem družboslovnem okolju.

Spodbuda, ki je tako kot mnoge vrstnike kolege, tudi mene osebno privedla do tega, da sem zapustil področje svojega prvotnega (pravniškega) fakultetnega študija, je bilo iskanje prostora svobode. Ob svoji pravniško-pravosodni (tožilski) izkušnji sem ob diplomu (1958) to področje zapustil in prestopil na družboslovno, sociološko študijsko raziskovalno področje (Inštitut za družbene vede, Inštitut za sociologijo). Čutil sem, da mi to ponuja več prostora za samostojno strokovno delovanje in intelektualno svobodo. Pravniški prostor je bil namreč v drugi polovici petdesetih let zame prezaprto, normativno in ideološko determiniran; tožilske vloge pa tudi – razumsko in še manj čustveno – nisem zmogel.

Družboslovni prostor se je tedaj šele odpiral, šele oblikoval. Zdel se mi je svobodnejši, spodbujal je radovednost in razgledovanje, dopuščal je možnost raziskovanja družbenih struktur, procesov, odnosov in stanj, odpiral je kritične poglede in omogočal spopade zanje, spodbujal je iluzijo o vplivu raziskovanja na družbene spremembe, dopuščal je sanje in imaginacijo – skratka, odpiral je prostor raziskovanju. In prav te okoliščine so se skozi desetletja pedagoškega in raziskovalnega delovanja kolektiva družboslovcev VŠPV–FDV izkazale kot pomembne stalnice v njegovem razvoju. Izražale so se v veliki angažiranosti, zanosu, vztrajanju pri zamislih in njihovem uresničevanju – hkrati pa so bile vir razočaranj, umikov, popuščanj ... Pokazale so se tudi v opredeljevanju temeljnih disciplinarnih in izbiri družbeno pomembnih raziskovalnih tem in problemov, njihovi analizi in posredovanju izsledkov. Izrazile so se v določanju, spoštovanju in obrambi prostora družboslovne, sociološke raziskovalne svobode in profesionalnega etosa – pa tudi v odstopanjih, zastojih pri tem. To se je prav določno pokazalo v spo-

padih znotraj akademskega zbora in še posebej v njegovem odnosu do nosilcev politične moči v zgodnjih sedemdesetih letih. In pri tem je vendarle vseskozi šlo za ohranjanje prostora (znanstvene) svobode in razvoj strok. Prav takšno zavzemanje je skupina slovenskih družboslovcev (še posebej sociologov, pretežno z naše fakultete) uvrstilo visoko v takratno jugoslovansko družboslovno gibanje. V prostoru in času nas je kot pomembno teoretično-empirično utemeljeno »ljubljsko sociološko šolo« umestilo ob bolj socialno filozofsko (marksistično) usmerjeno beograjsko in sistemsko-teoretsko zagrebško družboslovno šolo (Korčulanska šola, Človek in sistem).

Morda je prav iskanje lastne profesionalne identitete in etične pozicije skupine družboslovcev, ki so se zbrali v šestdesetih letih, v začetnem obdobju VŠVP–FSPN vplivalo na postavitev njenih temeljev ter tak dolgoročen razvoj družboslovnih strok in razvoj kolektiva družboslovcev, ki danes zbran v okviru Fakultete za družbene vede predstavlja pomembno družboslovno izobraževalno in raziskovalno središče, ne le v slovenskem kulturnem in družbenem prostoru, temveč širše, v evropskem in svetovnem ...

Dekanovanje v sedmih slikah

V petih desetletjih delovanja na fakulteti sem bil, nekako na sredi tega obdobja v letih 1989 do 1991, izbran za dekana fakultete. Dekanski mandat je lahko zgolj epizoda, lahko pa je tudi programski podvig. Ker dekanstvo pritiče izkušenim in starejšim, pa je lahko tudi zaključek, finale. Vse je odvisno od dogajanja pred tem – in po tem. Naj povem, da sem tri desetletja pred tem deloval povezano v kolektivu s kolegi in študenti – in to velja tudi za dekansko obdobje. V dekanatu so v tem času skupaj z menoj delovali Tine Hribar, Dimitrij Rupel in Mirjana Ule. Med našim mandatom so se iztekali pomembni družbeni in družboslovni razvojni procesi in projekti. Ob izteku mandata smo naslednikom predali programsko in organizacijsko prenovljeno in kadrovsko okrepljeno Fakulteto za družbene vede.

Na kratko bom označil najpomembnejše razvojne premike in procese, ki so se v tem času iztekali.

Družboslovci aktivni v družbenih gibanjih

Prvič, iztekala so se družbena gibanja, procesi in spopadi, ki so iz globoke krize takratnega jugoslovanskega sistema privedli do sistemskega obrata, do osamosvojitve in s tem postavitve osnov nove slovenske državnosti. Družboslovci iz FSPN smo bili v te procese močno vpleteni, v njih smo delovali kot raziskovalci, analitiki, publicisti, člani civilnih družbenih gibanj in kot akterji na najrazličnejših družbenih področjih. Naj le spomnim na pomembne vloge, ki smo jih imeli in prevzemali člani akademskega kolektiva, pa tudi študentje in diplomanti pri iskanju izhodov iz kriznih razmer ter zavzemanju za njihova preseganja, pri utemeljevanju nujnosti sistemskega preobrata, uveljavljanja človekovih pravic in svobode, pri udeleževanju pravice do samoodločbe naroda in lastne državnosti ter pri oblikovanju temeljev novega demokratičnega sistema. Vse to družbenopolitično in kulturno vrenje je dosegalo svoj vrh z demokratičnimi volitvami (pomlad 1990) in razglasitvijo slovenske osamosvojitve (poleti 1991), torej prav v »našem« mandatu. Fakulteta je bila postavljena pred nova vprašanja, razvojne dileme in pričakovanja. Ob svoji tridesetletnici (jeseni 1991), se je ob kritični presoji dotedanjega delovanja in razvoja potrdila kot pomembna družboslovna, kulturna in družbena razvojna ustanova ter vredna članica ljubljanske univerze. O tem je na proslavi tridesetletnice tehtno spregovoril njen prvi dekan profesor Benko.

Kljub reformam ohranili družboslovno jedro

Drugič, s sprejetjem novih programskih zasnov in študijskega načrta leta 1990 je bila zaključena večletna kritična in ustvarjalna razprava, ki je zajela vse vidike in področja akademskega delovanja ustanove. Po programski reformi, ki je potekala iz sredine šestdesetih let in se konec tega desetletja potrdila s konceptom Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo in z vključitvijo v ljubljansko univerzo, je bila študijska reforma, sprejeta v tem mandatu (leta 1990) prav gotovo druga najpomembnejša programsko-reformna odločitev v vsem dotedanjem razvoju fakultete. Čeprav so vsi reformni posegi pred tem sledili pomembnim evropskim in svetovnim zgledom, pa smo se lahko šele ob tokratni graditvi programa bolj oprli na svetovne in hkrati obsežne

lastne izkušnje. Pri tem smo se povsem obranili sistemskih (političnih) pritiskov in kakršnihkoli od zunaj vsiljenih modelov (npr. usmerjeno izobraževanje). Z reformo 1990 so študijski programi pridobili na svoji znanstveni, disciplinarni utemeljenosti in usmerjenosti. Ohranili so skupno družboslovno jedro, ki je vezalo vse tri temeljne študijske smeri, vendar z jasnim poudarkom na disciplinarnih zasnovah študija sociologije, političnih ved in komunikologije. Učni programi so bili razbremenjeni sistemskih usedlin in navlak predhodnih obdobj. Izbi-re predmetov in njihovih vsebin so bile – ob veliki zavzetosti skupin (kateder, oddelkov) in posameznih učiteljev – podrejene zamislim programov študijskih smeri kot celot. Izločanje splošnih družboslovnih in humanističnih vsebin iz programov je bilo nadomeščeno s postavitvijo posebnega usmeritvenega programa t. i. kulturološkega študija, z jasnejšim filozofskim, antropološkim in kulturološkim poudarkom. V zvezi s posameznimi usmeritvenimi programi, ki so težili k večji specializaciji, smo vztrajali pri njihovi temeljni družboslovni (sociološki, politološki, komunikološki) umeščenosti. Tako smo npr. ob obramboslovnem, tedaj že uveljavljenem usmeritvenem programu, pa tudi v zvezi s programom družboslovne informatike, ki sta kazala takšne težnje, vztrajali pri njuni temeljni družboslovni umeščenosti. Obramboslovna usmeritev je tako ostala uvrščena v politološki disciplinarni okvir in oddelek, družboslovna informatika pa v sociološkega. Kasnejši razvoj je takšno stališče potrdil.

Izobraževalni programi so bili s to reformo dokončno razbremenjeni vseh predhodnih sistemskih determinacij in vsiljenih vplivov. Fakulteta je ob tej reformi pri postavljanju programov bila prvič povsem samostojna. Reformne zamisli so se oblikovale zgolj v fakultetnem akademskem okolju in brez kakršnegakoli vpliva politike. Seveda pa so na reformo vplivale družbene spremembe in odpiranje v svet.

Ali je fakulteta v odzivu na tretjo, zadnjo, navidez zakonsko (torej od zunaj) določeno reformo, na bolonjsko reformo, pokazala enako mero kritične zadržanosti in pretehtanosti kot ob predhodni, bodo pokazale šele ocene njenih učinkov. Moj občutek je, da smo bili ob njej preveč zagnani, prehitri, kar je v mnogočem privedlo do razpršitev in drobitev humanističnega jedra družboslovnega izobraževanja. Kot da gre pri sno-

vanju novih programov za umeščanje virov in informacij ter seznanjanje s tehnikami ozko določenih »poklicev«, ki povrhu vsega ne najdejo svoje umestitve v zaposlitvah. In vendar gre za izobraževanju družboslovcev.

Raziskovalna dejavnost se razmahne

Tretjič, v času »našega« mandata so nastali veliki premiki v zasnovi in organizaciji raziskovalnega dela na področju temeljnih disciplin fakultete. Znanstvenoraziskovalno delo in njegova institucionalizacija sicer teče skozi ves razvoj VŠPV–FDV, iz začetka šestdesetih let, ko se iz predhodnih manjših osebnih projektov in prvih timskih raziskav oblikujejo smeri, področja in prvi raziskovalni centri na sociološkem (Center za raziskovanje javnega mnenja, Center za proučevanje lokalnih skupnosti in delovnih organizacij, Center za proučevanje religije in cerkve ...), politološkem (Center za politološke raziskave) in nekaj kasneje na komunikološkem (Center za družbeno komuniciranje) raziskovalnem področju. Politična kritika in napadi na FSPN v začetku sedemdesetih so seveda (predvsem!) zadeli tudi raziskovalno dejavnost. Prišlo je do zastojev in organizacijskih posegov vanjo. Ustanovitev Raziskovalnega inštituta kot uresničitev zahteve politike za povečevanje nadzora nad raziskovalnim delom in zmanjševanjem prostora raziskovalne avtonomije pa se je kmalu sprevrgel v svoje popolno nasprotje, v pomemben razvojni vzvod. Z Raziskovalnim inštitutom FSPN ter bolj povezanim delovanjem in skupnim nastopanjem raziskovalcev na temeljnih področjih se je v naslednjih dveh desetletjih raziskovalna dejavnost močno razširila. Nastajali so novi raziskovalni programi in novi centri na temeljnih disciplinarnih in usmeritvenih področjih (Obramboslovni raziskovalni center, Center za proučevanje znanosti, Center za mednarodne odnose). Politična kritika je sicer »odgnala« ustvarjalne posameznike iz fakultete, ne pa tudi iz stroke. Kolega Veljko Rus in Vladimir Arzenšek sta prešla na Inštitut za sociologijo. Ob »prerazporeditvi« predavateljev med raziskovalce (kolega Tineta Hribarja in Janeza Jerovška) se je okrepil profesionalni sestav inštituta. Tako smo ustanavljali nove programe, nove raziskovalne centre. Skupna strategija Raziskovalnega inštituta in skupno nastopanje sta omogočala raziskovalni vzgon. S tem se je na fakulteti široko odprl kadroviski prostor, povečal se je dotok stažistov in mladih raziskovalcev ter tudi profesionalnih ra-

ziskovalcev. Brez Raziskovalnega inštituta FSPN in tako dinamičnega razvoja raziskovalne dejavnosti v sedemdesetih in osemdesetih letih ter širokega odpiranja vrat mladim raziskovalcem, ki danes predstavljajo njeno akademsko jedro, si je težko predstavljati današnji FDV.

Politika je tako s svojo grobo kritiko FSPN v sedemdesetih po krajšem zastoju v njenem razvoju dejansko sprožila nasprotno učinke. Raziskovalno delovanje se je osredotočalo k osrednjim temam stroke in družbe ter odločneje vstopalo v domačo družbeno in mednarodno strokovno javnost.

Mednarodno povezovanje raziskovalcev

Četrtrič. V osemdesetih letih je razvoj raziskovanja šel še dlje: raziskovalno delo se je vse bolj mednarodno povezovalo. Mednarodna vključenost raziskovalcev s FSPN v tem času je močno presegala jugoslovanska in bližnja evropska povprečja. To sicer velja tudi za raziskovalce, ki so delovali na ISU. Ugled, ki smo si ga v mednarodnem znanstvenem okolju pridobili, se je izrazil v priznanjih in vlogah, ki s(m)o jih prevzemali v okviru mednarodne sociološke zveze (ISA), mednarodne politološke zveze (IPSA) in mednarodne zveze raziskovalcev komunikacij (IAMCR), in še posebej v naročilu ISA, ki ga je dobila skupina sociologov FSPN za ustanovitev Mednarodnega sociološkega inštituta v Ljubljani. Šlo je za pomembno iniciativo, ki je ob razpadu Jugoslavije žal zamrla, se pa je kasneje, sicer preoblikovana, obnovila in se danes kaže v mnogoterih trajnih oblikah mednarodnih družboslovno-metodoloških ter socioloških, politoloških, komunikoloških in informatičnih izobraževalnih in raziskovalnih programih, ki potekajo na FDV. Z dekansko verigo okoli vratu sem leta 1989 otvoril pomembno posvetovanje o primerjalnem družboslovnem raziskovanju, ki je potekalo v okvirih raziskovalnega sveta ISA in v soorganizaciji naše fakultete v Ljubljani, leto kasneje pa kongres IAMCR na Bledu; v letih 1991–1992 nam je (raziskovalcem CJM) končno uspela polna vključitev v ključne empirične družboslovne programe (Evropska raziskava vrednot, Svetovna raziskava vrednot, Mednarodna družboslovna raziskava in druge). Ob vseh teh mednarodnih vključitvah FDV uspešno odigrava svojo partnersko, domicilno in gostiteljsko vlogo.

Inštitut za družbene vede

V letih neposredno pred mandatom 1989–1991 smo poglobljali sodelovanje z raziskovalci iz beograjskega, zagrebškega in drugih jugoslovanskih družboslovnih središč, še posebej pa z raziskovalci z Inštituta za sociologijo v Ljubljani. V razpravi s kolegi z inštituta je ponovno zaživela ideja družboslovnega centra, ki je nastala in delovala kot vodilo že iz sredine šestdesetih let (glej Toš, N., 1966), ko se je na VŠPV zbrala razvojno zavzeta in inovativna skupina sociologov. Družboslovni center je bil vseskozi, včasih spontano, zgled in cilj pri usmerjanju družboslovnega razvoja ter institucionalizaciji na tem področju. Konec osemdesetih se nam je zdelo pomembno, da na fakulteto spet pridobimo kolege, ki so bili »odgnani« ali so odšli od nas in se zbrali na ISU. To velja za Veljka Rusa, Vlada Arzenška, pa tudi Ivana Svetlika in Vojka Antončiča – in vrsto drugih uveljavljenih raziskovalcev, ki so bili v tem času vodilno jedro ISU. Z njimi smo se dogovarjali o vrnitvi, vključevali smo jih v razpravo o programski reformi fakultete – in predvideli združitev z ISU. Tako se je iztekla nova etapa v združevanju družboslovja. Nastal je koncept FDV in znotraj njega Inštituta za družbene vede. Z združitvijo, ki je sicer naletela tudi na kritične odzive nekaterih kolegov in skupin, češ da to pomeni preveliko koncentracijo in prevlado sociologije na fakulteti, smo predvsem pridobili vrsto uveljavljenih raziskovalcev, nova raziskovalna področja in oblikovali nove raziskovalne centre. Iz te povezave so nastali programi in centri, usmerjeni k raziskovanju pojavov družbene blaginje, organizacije človeških virov, za strateške študije, za področje teoretske sociologije in celo Center za filozofijo, v okviru katerega je krajši čas na fakulteti deloval Slavoj Žižek. Z združitvijo z ISU smo se bolje usposobili za prehod v novo obdobje slovenskega družbenega razvoja.

V času tega mandata so bile pripravljene vsebinske in organizacijske podlage in zakonodajne priprave za prehod (preimenovanje) v Fakulteto za družbene vede in ustanovitev Inštituta za družbene vede kot notranje organizacijske enote fakultete.

Fakulteto zaznamujejo odlični profesorji in raziskovalci

Petič. To dekansko obdobje označuje tudi izrazita kadrovska rast. V drugi polovici osemdesetih se je iz leta v leto povečevalo število mladih raziskovalcev, ki danes po uspešnih habilitacijah predstavljajo nosilno jedro učiteljev in raziskovalcev FDV. Hkrati pa v tem času dogajanje na fakulteti še vedno pretežno označuje skupina »prvopredavateljev«, ki sta jih s srečno roko izbirala prva kadrovika: Stane Dolanc, drugi direktor VŠPV, in ob koncu šestdesetih let Vladimir Benko, zadnji direktor in prvi dekan FSPN. Med prvimi kadrovanci so bili predavatelji Vladimir Benko, Peter Klinar, France Vreg, Adolf Bibič, Boštjan Markič, Janez Škerjanec, tudi Cveto Trampuž – vsi žal pokojni kolegi; še vedno pa delujejo Niko Toš, Zdravko Mlinar, Ernest Petrič, Zdenko Roter, Spomenka in Tine Hribar, Veljko Rus, Maca Jogan, Janez Jerovšek, Jan Makarovič, Tomo Korošec itd. Med njimi so (bili) pravniki, filozofi, lingvisti, komparativisti, psihologi, matematiki, ekonomisti ter politologi in sociologi – vsi vključeni v snovanje novega družboslovnega izobraževalnega in raziskovalnega programa. Med temi kolegi so (bili) bivši dekani, snovalci novih študijskih programov in raziskovalnih projektov, voditelji raziskovalnih centrov in uredniki ... Nekatero od njih je kasneje odgnala ali pasivizirala politika, nekatere pa je prevzela in pritegnila vase. In vendar velja, da je to skupina »prvopredavateljev«, ki je imela ključni vpliv ter bila zaslužna in hkrati odgovorna za razvojne premike in zastoje, ki so nastali v procesu od VŠPV do FDV in v odnosu do politike v prvih treh desetletjih. V tem času, še posebej v sedemdesetih in osemdesetih, je na fakulteti strokovno in znanstveno zorela ter se usposobila in uveljavila skupina izvrstnih raziskovalcev in profesorjev, ki je pomembno sovplivala na programsko reformo v letu 1990. To so Slavko Splichal, Ivan Svetlik, Mirjana Ule, Anuška Ferligoj, Marjan Svetličič, Pavle Gantar, Dimitrij Rupel, Bojko Bučar, Ivan Bernik, Vlado Miheljak, Anton Grizold, Danica Fink-Hafner, Tanja Rener, Zinka Kolarič itd., itd. Ob izteku opisovanega mandata je prav ta skupina prevzela v svoje roke odgovornost za usmerjanje razvoja fakultete. V devetdesetih letih so se kot dekani uveljavili profesorji Slavko Splichal, komunikolog, Ivan Svetlik,

sociolog, Marjan Svetličič, politolog, in drugi. Žal pa je do izvolitve prve dekanje moralo miniti kar štirideset let.

Ob spominu na sodelovanje z vsemi navedenimi in vsemi mlajšimi in še mlajšimi, ki danes predstavljajo nosilno akademsko jedro fakultete, čutim veselje in hvaležnost, seveda tudi zato, ker z njimi še vedno lahko sodelujem.

Med prostorsko stisko in izgubljenimi financami

Šestič. To mandatno obdobje označuje »projektna faza« graditve fakultete in priprave za njeno kasnejšo gradnjo. Prostorska stiska je bila v osemdesetih letih na FSPN več kot očitna. Iskali smo rešitve. V času dekana Vrega je nastala zamisel o gradnji velike predavalnice na vzhodni strani fakultetne zgradbe. Stisko s predavalniškimi prostori smo najprej reševali z vključitvijo v projekt gradnje Pedagoške akademije, kjer smo nastopali kot soinvestitorji. Tako pridobljeni prostori so komaj zadoščali za študij obramboslovja. Kasnejša iskanja in strokovni preizkusi so pokazali, da je stolpnica študentskega doma potresno nevarna. V času dekana Petriča smo nadaljevali iskanje rešitev in pričeli pridobivati podpore za celovitejši projekt gradnje. Povezovali smo se s takratnim Izvršnim svetom in nekaterimi večjimi podjetji, med njimi z SCT, ki je v svoji projektivi pripravil in nam podaril projektno dokumentacijo glavnega projekta, ki je predvidel gradnjo polkrožnega objekta na severni strani z umestitvijo predavalnic in ODKJG. Takrat je bil oblikovan gradbeni odbor, ki je kasneje uspešno spremljal gradnjo fakultete v obeh etapah, do današnjega končnega stanja. Možnosti za začetek gradnje so se pokazale šele nekaj let kasneje, v času dekana Svetlika, ko je v prvi etapi bil realiziran koncept arhitektov Jožeta Koželja in Andreja Goljarja, in kasneje, v drugi etapi, v mandatu dekanje Anuške Ferligoj, ko je bil končno porušen študentski dom in zgrajen osrednji pedagoški objekt, predavalniška kocka, po zamisli arhitekta Goljarja.

Povezave z gospodarstvom so v tem času, v projektni fazi, potekale predvsem kot prizadevanja za pridobitev možnosti za gradnjo fakultete. To in dejstvo, da je tudi FSPN kot večina drugih ustanov v času visoke inflacije vročala ležeča denarna sredstva, da bi se izmaknila razvredno-

tenju denarja, nas je privedlo do tovarne Elan. Dekani, moji predhodniki, so fakulteto povezali s to ugledno tovarno in njenimi finančniki. Pri Elanu so vročali vsa ležeča finančna sredstva v prepričanju, da bo to za fakulteto najbolj donosno. Elan je obljubljal visoke obresti in pomembna sponzorstva pri nakupu tuje literature in opremi fakultete. Mi na fakulteti pa smo bili neizkušeni, neinformirani in močno naivni. Sam, kot dekan, zatečenih finančnih naložb pri Elanu prvi hip nisem prekinil, drugi hip, nekaj mesecev po tem pa je bilo to že prepozno. Fakulteta je takrat izgubila več sto tisoč mark vrednih dinarskih sredstev, ki jih je prinesla inflacija, Elan in njegovi finančniki pa odnesli. Meni je to povzročilo mnogo skrbi in neprespanih noči. Pedagoško-znanstveni svet je, prvič v času svojega obstoja, glasoval o zaupnici dekanu, ki mi jo je sicer izglasoval. Fakulteta se je izvlekla brez občutnejših posledic, nominalni denar je kasneje, postopoma, pritekel nazaj iz stečajne mase. Seveda pa si je ob vsem tem težko predstavljati veliko piramido tujih knjig in revij, ki bi jih v tistem času fakulteta lahko nakupila za izgubljeni denar.

V uniformi na fakulteti

Na koncu. Čas iztekanja dekanskega mandata je bil tudi čas »desetdnevne vojne«. Kot anekdoto naj povem, da sem kot bivši pravnik in rezervni častnik, razporejen v enote Teritorialne obrambe na območju Ljubljane, v tistih dneh bil vpoklican v ljubljanski pokrajinski štab in umeščen v vlogo predsednika vojaškega sodišča ter preoblečen v maskirno uniformo.

Kot da bi se mi zavrtel čas nazaj, k pravosodju, iz katerega sem trideset let prej zbežal. Trajalo je le nekaj ur, da smo zbrani »juristi« ugotovili, da ni nikakršnih zakonitih podlag za sklic in delovanje vojaških sodišč, kot je to naročil tedanji sekretar za ljudsko obrambo, naš diplomant obramboslovja. Iz predsedstva države so nas razpustili in poslali domov. Spotoma sem se oglasil na fakulteti, bil sem v uniformi. Brez dvoma se je zgodilo prvič – in upam, zadnjič – da je dekan FDV hodil po fakulteti v vojaški uniformi, pa čeprav uniformi slovenskega teritorialca.

Nedelo, 16. 10. 2011

Politike se menjajo, ogledalo ostaja

Ob 50. obletnici Fakultete za družbene vede.
Spraševal je Gorazd Utenkar.

Pred petdesetimi leti je prag nove visoke šole za politične vede v Ljubljani prestopilo 79 študentov. Na začetku letošnjega oktobra je bilo njihovih naslednikov 825, vsega skupaj pa se na naslednici šole, fakulteti za družbene vede, šola nekaj manj kot 3500 študentov. V pol stoletja se je v prostorih za Bežigradom zvrstilo na tisoče študentov, s katerimi je delalo na stotine učiteljev in raziskovalcev. Edini, ki je tam od začetka leta 1961 do danes, je profesor sociologije dr. Niko Toš.

Začetnik raziskav javnega mnenja v Sloveniji je še vedno predstojnik Centra za raziskave javnega mnenja; ustanovil ga je leta 1966. Njegove izsledke so postrani gledali že komunisti v 60. letih, nič bolj jim niso naklonjeni politiki danes. A Toš pravi, da tudi brez vlade kot naročnika raziskav politiki držijo ogledalo še naprej.

Kakšne so bile leta 1961 razmere v Sloveniji?

Bilo je pozitivno, zanimivo obdobje, obdobje začetne liberalizacije v slovenski in jugoslovanski družbi. Po eni strani se je kazala gospodarska kriza, po drugi pa so v Sloveniji takrat nastajali projekti, kot so letališče na Brniku, Luka Koper, pojavljale so se zamisli o avtocestah. Tudi v družboslovju se je prostor odpiral. Leta 1959 so v Ljubljani ustanovili sociološki inštitut, leto pozneje so na filozofski fakulteti ustanovili sociološko katedro in začeli izvajati študij sociologije. In leta 1961 so ustanovili visoko šolo za politične vede.

Je bila njena ustanovitev znamenje novih časov ali pa je bila valilnica novih kadrov za zvezo komunistov?

Ustanovitelji so imeli različne predstave. Del politike je pričakoval, da bo šola prispevala k boljši izobraženosti političnih kadrov. Že med zbiranjem učiteljskega zbora pa se je pokazalo, da gre za korak v graditvi nove znanosti, družboslovja.

Kdo so bili prvi predavatelji? Od kod so pridobili znanje?

Program je bil obče družbosloven, humanističen, z elementi filozofskega in zgodovinskega znanja. Na začetku so na šoli predavali ugledni profesorji z drugih fakultet. S pravne profesorja Jože Goričar in Gorazd Kušej, z ekonomske profesorji Stane Kraševac, Ivan Lavrač in Dolfe Vogelc. Tudi ravnatelj Heli Modic je bil prej dekan pravno-ekonomske fakultete. Vsak je predaval svoje specifično področje, sociologijo, teorijo države, politično ekonomijo, statistiko. Bili so ugledni, izobraženi družboslovci. Ob njih se je zbrala skupina mladih, ki smo se usmerili v politične vede in sociologijo.

Kdo pa so bili prvi študenti? Je bil vpis na šolo prost ali so obstajala kakšna sita?

Prvi generaciji sta bili izbrani, kakor ste rekli, za valilnico kadrov. Prijavili so se starejši, v praksi preizkušeni študentski kandidati, ki so končali različne višje strokovne šole, na primer upravne ali pedagoške. Po letu diferencialnega študija so se vpisali v tretji letnik visoke šole za politične vede.

Je bila to še generacija partizanov?

Deloma, vendar so bili zraven tudi mlajši. Bili pa so aktivni v različnih okoljih in regijah Slovenije. Dve leti so zelo vneto študirali, da so prišli do diplome. Nekateri so se potem uveljavili kot raziskovalci.

Se mogoče spomnite študentov iz generacij sredi 60. let prejšnjega stoletja, ki so zdaj znani na znanstvenem in političnem področju?

Med prvimi iz teh zgodnjih generacij so profesor Zdenko Roter, ki je postavil temelje religiološkega raziskovanja, mednarodno priznana komunikolog akademik Slavko Splichal in sociolog, zdaj profesor na filozofski fakulteti Rudi Rizman, ki sta široko odprla prostor druž-

boslovnega raziskovanja. Potem je bila med zgodnjimi študenti vrsta profesorjev, utemeljiteljev novih strokovnih področij, kot Marjan Svetličič, Bojko Bučar, Ivan Svetlik, Zinka Kolarič, Ivan Bernik in skupina zdaj na fakulteti delujočih rednih profesorov in profesorjev.

Kaj pa politiki?

Prvi diplomanti so sicer odhajali nazaj v državne in politične strukture, vendar je bera politikov bogatejša v poznejših generacijah. So pa učitelji in študenti aktivno sodelovali v vseh procesih družbenih gibanj, že na prehodu iz 60. v 70. leta, v 70. letih in izrazito v 80. letih prejšnjega stoletja. Nova družbena gibanja si je pravzaprav težko predstavljati brez sodelovanja angažiranih družboslovcev s te ustanove. Dali so jim izjemen zagon. Ne samo v Sloveniji. V jugoslovanskem združenju za sociologijo smo kritično obravnavali ključna vprašanja družbenega razvoja, predvsem demokratizacije sistema. Zato so nas na prehodu iz 70. v 80. leta ostro kritizirali in nas imenovali »krizologi«, kar je bila negativna politična oznaka za slovenske in z nami povezane zagrebške ter beograjske sociologe, ki smo vodili razpravo o konceptu in sistemu takratne družbe.

Učitelji in študenti so imeli velik vpliv tudi na gibanje Nove revije, v katerem so bili ključni Tine in Spomenka Hribar, Dimitrij Rupel in še cela vrsta takrat mladih družboslovcev. Tudi pri pisateljski in sociološki ustavi s konca 80. let je sodelovala vrsta sociologov. Ko javnost nekritično, morda premalo informirano ocenjuje današnjo fakulteto za družbene vede, se zakriva izjemen intelektualni in kritični potencial, ki prihaja z nje. Fakulteta je v petih desetletjih več kot upravičila svoje delovanje.

Katere spremembe v 60. letih so privedle do tega, da se je tako imenovana politična šola leta 1970 preoblikovala v akademsko ustanovo, fakulteto za sociologijo, politične vede in novinarstvo (FSPN)?

Predvsem je potekala organska rast v smeri utrjevanja disciplin. Če je bila prvotna šola enotno družboslovno-humanistična, so se z razvojem vedno bolj uveljavljale tri temeljne discipline – sociologija, politologija in komunikologija, ki smo jo na začetku poimenovali novinarstvo. Že leta 1968 se je šola preimenovala v visoko šolo za sociologijo, politične

vede in novinarstvo. V teh disciplinah se je razvila tudi v osrednji raziskovalni inštitut v Sloveniji. Odpirali smo prostor novim družboslovnim disciplinam, na primer mednarodnim odnosom in obramboslovju v polju politologije, družboslovni informatiki v sociološkem polju, tržnemu komuniciranju v polju komunikologije. Leta 1970 smo se dokončno odtrgali od dominantnega vpliva politike in kot fakulteta vstopili v univerzo.

Zakaj se je po osamosvojitvi, ko se je FSPN preimenovala v fakulteto za družbene vede (FDV), vpis tako enormno povečal?

Gre za premike v sistemu vrednotenja in izrazite premike v zaposlitvenem polju.

Se vam zdi, da glede na razmere FDV daje Sloveniji preveč diplomantov?

Da, vendar to velja za visoko šolstvo nasploh. V tem desetletju bomo morali temeljito razmisliti o programski ponudbi in odgovornosti izobraževalcev do študentov nasploh. Mislim, da je pretirano število fakultet in šol v družboslovnem polju, še posebno v polju ekonomije, menedžmenta, kar vse ustvarja vtis o širini možnosti zaposlovanja.

Pet let po začetku delovanja visoke politične šole ste leta 1966 ustanovili Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij (CJM). Kaj je bil cilj centra?

Mlade sociologe, med katerimi sem bil takrat, so na začetku postavili predvsem v učiteljske vloge, vendar smo vedeli, da lahko svojo profesionalno vlogo uresničujemo samo z živim raziskovanjem. S CJM in drugimi raziskovalnimi centri smo oblikovali temelje za trajnejše raziskovanje družbenih pojavov. Družbenih ved ni brez živega raziskovanja, ker je drugače samo čista teorija. Za resno raziskovanje pa sta nujna infrastruktura in urejeno institucionalno okolje.

Kako je na raziskave javnega mnenja gledala takratna oblast?

Na začetku, to je bilo obdobje začetnega liberalizma, smo dobili ustrezno podporo. Vendar so hitro ugotovili neskladja med izidi raziskav in njihovimi prepričanji. Takrat se je začelo še vedno bolj ali manj napeto razmerje med politiko in sociologijo.

Politiki ni bila vseč podoba v ogledalu?

Leta 1968 smo izvedli prvo raziskavo v sklopu še vedno trajajoče raziskave Slovensko javno mnenje in zaradi izidov sem se moral zagovarjati na nekem političnem forumu. Ostro so me kritizirali, znani novinar Dušan Dolinar pa je zbranim dejal: »Saj je jasno. Raziskava vam kaže sliko v ogledalu. Radi bi razbili ogledalo, ne pa razpravljali o ugotovitvah.« Takšen je odnos politike do raziskav še danes.

CJM je najbolj znan po raziskavi Politbarometer ...

Mislim, da je CJM najbolj znan po raziskavi Slovensko javno mnenje, ki jo izvajamo že več desetletij in z njo od leta 1991 sodelujemo tudi v mednarodnih raziskavah. Naši podatki so v vseh pomembnih svetovnih družboslovnih datotečnih centrih, od Michigana, Essex, Bergna do Kölna in Dunaja.

Res pa je, da je trenutno medijsko najbolj opisan Politbarometer. Najprej smo ga delali vsak mesec, zdaj ga izvajamo štirikrat na leto. Vmes smo izgubili podpornika, ker nam je politika – saj veste, katera – leta 2005 čez noč odpovedala leto prej na novo podpisane pogodbe. Vendar vztrajamo naprej, še naprej držimo ogledalo.

Po toliko letih neprekinjene raziskave bi lahko verjetno precej natančno opisali povprečnega slovenskega volivca?

Ne, ker ga ni, ha, ha. Če ocenjujemo to, kakšno vlogo države pričakuje, je slovensko volilno telo levo usmerjeno. Ljudje pričakujejo, da država ustvari razmere za znosno preživetje vseh. V jedru razumevanja države je njena socialna vloga. Prevladuje mnenje, da mora država poskrbeti za delovanje zdravstva, šolstva, sociale, kulture in za odpiranje možnosti za gospodarsko delovanje. Država mora skrbeti, da ni prevelikih razlik v družbi. Te niso del Slovenčevega vrednostnega sveta. Nasploh so v zadnjem času, kot posledica krize, po vsej Evropi prevladujoče kritične ocene neoliberalnih ureditev in zahteve za oživitev socialne vloge države.

Se je v letih izvajanja Politbarometra zgodil kakšen večji premik med levico in desnico?

Najbolj povedni so volilni izidi sami. Iz njih lahko ugotovimo, da na volitvah odloča o zmagovalcu sorazmerno majhna skupina, kakšnih

200.000 volivcev, ki se premikajo med političnima poloma. Izrazitih premikov pravzaprav ni.

Ker smo ravno pred predčasnimi volitvami: kaj pomeni tako množično nastajanje različnih strank, gibanj, list, da jim človek komaj sledi?

Očitno se nismo zavedali, da je toliko zametkov nezadovoljstva, toliko projektov za obvladovanje razmer, toliko potencialne energije za njihovo spreminjanje, kot jih zdaj bruha na plano.

Je občutek, da se nove politične formacije oblikujejo predvsem na levici, upravičen?

Pojavljajo se na celotnem političnem spektru. Desnica ni nič manj vznemirjena in nič bolj homogena od levice. V volilnem telesu sicer zaznamo dobro petino ljudi kot nekakšno konservativno jedro, ki izraža več odklanjanja, več zavračanja libertarnih ureditev, zavračanje marginalnih skupin in njihovih pravic ... To jedro se povezuje predvsem z eno stranko, kar daje desnici videz trdnosti. Vendar se v teh dneh kaže, s pojavi novih izbir tudi na desnici, da ta homogenost ni takšna, kakor se zdi. Za utrditev demokratičnih procesov v Sloveniji bi bilo odločilno, če bi stranke, kot nosilke parlamentarnega sistema, same sebe povprašale, kako udejanjajo načela demokracije v svojem notranjem življenju. Če bi to uporabile kot princip notranje samokontrole, bi dobili sodelujoče stranke, namesto strank v nenehnem spopadu, kakršne imamo zdaj. Stranke bi tako postale odprti prostori razprav o ciljih razvoja, in ne zaprti svetovi zarot.

ČETRTI DEL

Iskanje nove družbenosti

Večer, V soboto, 19. 11. 2011

Ne kradi! Še vedno velja

Pogovor je vodila Dragica Korade.

»Ko se nekaj končuje, se zmeraj začenja nekaj novega. Ni konca.« Tako preprosto je dr. Niko Toš, ki se v kronologijo slovenskega družboslovnega raziskovanja vpisuje kot oče Slovenskega javnega mnjenja, odgovoril na vprašanje, kam drvi ta svet. V sredo bo legendarni profesor iz tiste generacije sociologov, ki je na slovenskih tleh opravljala pionirsko delo, dopolnil 77 let, v petek bo praznoval 45 let »njegov« Center za raziskovanje javnega mnjenja, kot ustanovni član pa je že oktobra nazdravil 50-letnici Fakultete za družbene vede.

Ker se v politiki zmeraj najde kdo, ki mu rezultati javnomnenjskih raziskav niso všeč, neskončne zgodbe o tem, »kako Toš potvarja podatke«, pripoveduje z nasmehom. Prvi, ki ga je zaradi teh raziskav oštel, je bil Edvard Kardelj davnega leta 1969. Pri vsem skupaj se mu zdi najbolj pomembno to, da je Slovenija od 90. let udeležena v vseh pomembnih mednarodnih raziskavah.

Ker so se slovenski sociologi v četrtek zbrali v Celju na svojem srečanju pod naslovom Trideset let spreminjanja slovenske družbe, smo ga najprej vprašali, zakaj ravno 30 let. Zakaj ne 20?

Zakaj pa ne bi govorili o 50 ali sto letih?

Ker je to preveč za eno sociološko srečanje.

Res je. Zato se zmeraj postavimo na neko točko, ko lahko rečemo, da je to najhujša kriza.

No, premier Pahor nam je v teh dneh kar nekajkrat sporočil, da je to najhujša kriza po drugi svetovni vojni. Je res?

Zadnje čase sem vztrajno prebiral »zgodovino slovenskega naroda«, izjemne knjige, od Grudna in Mala do Repeta, Vodopivca in Pirjevca. To so bogata, branja vredna pisanja, ki ti odpirajo širši horizont. In na kateremkoli preseku zgodovine se ustaviš, vedno znova lahko ugotoviš, da je šlo za krizna stanja, za krize. Res pa je, da je zdaj v najhujši krizi po drugi svetovni vojni Evropa.

Mi smo torej vedno v krizi?

V družbah se vseskozi kaj dogaja, vseskozi razpadajo neki prvotni sestavi in prvotna pričakovanja - in zmeraj smo pred tem, da jih moramo na novo oblikovati oziroma preoblikovati, da preživimo kot nacija in kot družba. Ja, rekel bi, da smo vseskozi v krizi. Ta, v kateri smo sedaj, je mogoče specifična, ker ta krizna stanja drugače doživljamo. Z mojega vidika spremljanja in raziskovanja družbe pa se ne dogaja nič novega pod soncem. Kot mlada stroka v začetku 70. let smo sociologi dokaj jasno dojemali kriznost razmer. Videli smo, da koncepti, v katere je bila družba takrat potisnjena, ne morejo dolgoročno vzdržati. To smo tudi raziskovali. Spomnim se, da smo se zbrali na velikem posvetu leta 1972 v Portorožu in govorili o konfliktih v socialistični družbi. Zaostrjeni konflikti že po svoji naravi kažejo na neobvladljivost razmer, ki se v družbi uveljavljajo kot kriza. Potem, v začetku 80. let – vmes nas je politika dodobra obtolkla – smo se spet zbrali na temo družbene krize. Sociološka analiza je pokazala, da je jugoslovanska družba morda ne pred nujnim razpadom, zagotovo pa pred nujnim prehodom. Ta sociološka obravnava, ki je dobivala že status oporečništva, je odprla celo vrsto razmislekov o nadaljnjem razvoju in na osnovi tega posveta je v politično-novinarskem jeziku nastal pojem krizologije. In takrat smo nesporno bili v najhujši krizi po drugi svetovni vojni.

In iz nje smo izšli leta 1991, ko je nastala slovenska država?

Kaj pravzaprav pomeni izhod? Mi smo takrat izživelili svoje iluzije o samostojnosti kot nacija, pričakovanja so se razplamtela, potem smo se kar naenkrat znašli v novih socialno-tržnih, torej kapitalskih okvirih –

in hkrati nujno v novi krizi. Prehod na videz pomeni rešitev, v bistvu pa pomeni redefiniranje kriznih osnov nadaljnjega razvoja.

Ampak tistemu, kar je sledilo potem, nismo rekli kriza. Tisto je postala tranzicija.

Ja, ampak tranzicija vseskozi terja krizno upravljanje nevzdržnih razmer. Poglejte samo naš Maribor. Poglejte, kaj je Maribor doživel v letih po prehodu, kaj je doživela mariborska regija.

Razpad gospodarskega sistema.

Razpad tekstilne industrije, razpad elektroindustrije, razpad kovinske in avtomobilske industrije. To se je izrazilo kot praznjenje zaposlitvenega prostora na eni strani in kot pavperizacija velikega števila delavskih družin na drugi strani. Ampak to se ni zgodilo samo v Mariboru. Sam živim v Kamniku, ki je bil izrazito industrijsko mesto. Tudi v Kamniku je skoraj vsa industrija razpadla.

Saj to, kar je propadlo, ni problem. Problem je, da v Mariboru potem ni nič nastalo.

Ta prehod je povzročil razpad proizvodnih obratov, deloma iz objektivnih, ekonomskih, deloma pa tudi subjektivnih razlogov. Menedžment ni dobro opravljal svojega dela. Iskra je razpadala, Gorenje pa ni. Novo mesto je s tem prehodom rastle, dobilo zelo propulzivne programe.

Saj. Ampak Maribor ni nič dobil.

To je vprašanje. Kaj je dobilo Novo mesto? To je vprašanje subjekta, ki bi moral biti nosilec razvoja.

To je vprašanje države, ki bi morala skrbeti za enakomeren razvoj.

Država tu seveda ima svojo vlogo, je odgovorna za takšna neusklajena gibanja, za praznjenja in polnjenja, gre pa tudi za vprašanje moči lokalnih elit, gospodarskih, tehnoloških in kulturnih ustvarjalnih elit, ki iščejo in so tudi sposobne najti alternativne programe, ki vodijo ta razvoj naprej. Seveda mora država pri tem sodelovati, mora ohranjati razvojne vzvode in ne zgolj prodajati svojega premoženja. Tu ne gre samo za razmerje med centrom in – grobo rečeno – periferijo.

Zakaj grobo?

Ker Maribor ni periferija. Pomen Maribora v slovenskem kulturnem, gospodarskem in političnem prostoru ni periferen. Maribor s svojo potenco in iniciativami, ki jih mora oziroma bi jih moral vnašati v regijo, v Slovenijo kot celoto, ne more ostati v periferni vlogi. Maribor seveda je doživel krizo, ampak po obratu je bila v krizi Slovenija kot celota, pa smo vendarle lahko vsi skupaj živeli v skladu z osnovnimi idejami samostojnosti skozi ero liberalnega upravljanja države.

To je res, ampak zdaj ne jamra več samo Maribor, zdaj vsi pravijo, da tako ne gre več.

Iluzije, ki so nas popeljale v samostojnost, popuščajo. Zdaj smo v Evropi, čutimo posledice tega vključevanja, ta vzratni učinek in naša samorazpoznavna možnosti nas spet postavljata v neko krizno situacijo. In to, kar imamo zdaj, ni samo finančna kriza.

Pa ne boste zdaj še vi začeli govoriti o krizi vrednot.

Jaz se ne strinjam s tezo o krizi vrednot, saj gre pri nas za sorazmerno stabilna vrednotna opredeljevanja ljudi. Gre za izrazito vrednotno krizo elit, še posebno političnih in gospodarskih.

No, vidite. Gotovo imate pri roki tudi dokaze.

Veliko se govori o nemorali. Ni res, Slovenec je stabilno vrednostno formiran znotraj temeljnih zapovedi, on ve, kaj je in kaj ni prav. Ne kradi! še vedno velja. In to je začetni in skrajni izraz civilizacijskih napotil, ki segajo vse tja do obsodbe korupcije kot zavržnega početja. Ta zavest je v ljudeh prisotna in se v raziskavah potrjuje. Ne bi rekel, da smo izgubili kompas in da je vse dovoljeno. Ljudje ne razmišljajo predvsem o tem, kako bi kršili pravna pravila, in jasno razpoznavajo in razlikujejo med tem, kar je dovoljeno, in tem, kar ni. Celo na videz zakonito početje lahko razpoznavajo kot nemoralno.

Saj ljudje niso problem, problem je pravni sistem, ki ne sledi tem prepoznavam.

Ja, seveda je problem. To je vprašanje, kako skrbimo za utrjevanje občutka, da je spoštovanje prava pomembna osnova za razvoj skupnosti.

To pa je naloga države. To, da ne kaznuje tistih, ki kradejo, ljudje doživljajo kot krivico. Delavci, ki za svoje delo niso dobili plačila, vedo, da je to nepošteno.

In tudi drugi, ki to opazujejo, vedo, da je to skrajno nepošteno. Vedo tudi to, da je utaja davkov nepošteno dejanje, da je prilaščanje tujega denarja, tudi tam, kjer posameznikov neposredno ne zadene, zavržno dejanje. Korupcija recimo. Pa da je lažno prikazovanje lastnega položaja zaradi osebnih koristi ali ponarejanje dokumentov zaradi političnih interesov zavržno početje. Ampak tu je vprašanje, kako ta moralna pravila prevajamo tudi v delujoča pravila v glavah tistih, ki nas predstavljajo, in kako v pravne sankcije.

No, to pa je problem slovenske politične elite.

To je problem, pred katerim zdaj stojimo. Ali bomo volili ljudi in stranke, ki izpostavljajo uveljavljanje takih vrednot, ali ne? Že dolgo opazujem – tudi skozi Politbarometer – odnose med strankami in volilnim telesom, javnostjo. Odmikanje ljudi od strank je doseglo svojo kritično točko.

Zdaj govorite o zaupanju ljudi v politiko in politične stranke.

Ja. Na tej relaciji smo dosegli skrajne možne spodnje točke za demokratični sistem, ki gradi na zaupanju. Zaupanje ni samo v temelju sistema, je tudi v temelju medčloveških odnosov. Z ravni medčloveških odnosov se prevaja na sistemsko raven in obratno. Mi še vedno visoko postavljamo družino. Kar pomeni, da je družina tvorba z notranjo kohezijo, v kateri vlada medsebojno zaupanje. Ko izstopamo iz njenega okvira, pa več ne zaupamo (skoraj) nikomur, vendar tega nezaupanja ne prevajamo v dovolj kritične presoje, dejanja - in tudi volilno ravnanje.

Se čudite? Poglejte naš parlament.

Parlament, tak, kot deluje zdaj, sem poimenoval z naslovom romana, ki sem ga kot mladenič v Mariboru prebiral pred davnimi leti: Semenjičevosti. Ne govorim o vseh posameznikih ali vseh skupinah v parlamentu, ker bi to bilo krivično, ampak o zunanji podobi dogajanja v parlamentu, ki res ustreza semnju.

In ničevosti. In kako se lahko izkoplremo iz tega?

Aktivna presoja in odgovorno izbiranje ljudi sama po sebi ne zadoščata. Gre za vprašanje strankarskega sistema in zadnje čase je dosti razmislekov o strankarskem polju na sploh. Vprašanje je, kaj so osnovni motivi povezovanja ljudi v politične stranke, torej v formacije, ki naj bi generirale demokratični sistem. In v kakšnih odnosih te formacije delujejo. Problem je v strankokraciji, v prilaščanju strank, v strankarskem prilaščanju države. Iz 80. v 90. leta smo Slovenci prišli brez izkušenj v strankarstvu, ampak z neko specifično izkušnjo participativne demokracije. Mnogim se je zdelo, da sodelujejo v odločanju. Potem je prišlo do reza, substitut te množične participacije so v kriznih razmerah postale stranke. Z vprašanjem, kako se formirajo, kakšna so njihova notranja razmerja, se nihče ni ukvarjal. In zato smo danes prišli do stanja, ko imamo sicer na videz programsko vrednotne stranke – SDS, SD, LDS, da ne naštevam – faktično pa se za temi fasadami v velikem delu skriva izrazit personalizem, izrazita polastninjenost strank po ozkih skupinah in celo po posameznikih.

Po liderjih?

Voditeljih. Enote, ki bi morale generirati zavest o demokraciji, so po svojem notranjem bistvu bolj avtokratsko vodene tvorbe, kot avtokratski sistem, ki smo ga zapustili. In to je defekt.

To je demokratični centralizem našega časa.

Pustiva to. Tisti demokratični centralizem, na katerega merite, je imel morda več demokratičnih elementov, kot jih imajo odnosi znotraj nekaterih naših strank danes. Te stranke potem polnijo prostor demokratičnih institucij. In tako nastane nov problem, ko v spraznjeno demokratično polje v krizi vstopajo nove personalne stranke.

Mislite na Jankovićevo in Virantovo stranko?

Tudi. Mi doslej nismo imeli stranke Gregorja Viranta ali stranke Zorana Jankovića.

Res je. Kako pojasnujete njihov uspešni nastanek?

Stranka Zorana Jankovića je odgovor na stanje, ki ga je s svojim načinom delovanja – in ne s svojimi rezultati, do katerih nisem tako kritičen

– proizvedla socialdemokratska stranka. Njena celotna vladna »igra«, v katero je vstopila po volitvah 2008, je bila osredotočena na enega samega vodjo in dokaj zmedeno javno delovanje in predstavljanje. Njen prostor se je izpraznil. Če bi socialna demokracija normalno delovala, Jankovića kot stranke ne bi bilo. Še naprej bi bil le župan Ljubljane.

Zakaj je po vaši oceni mariborski župan tako burno reagiral na vstop svojega ljubljanskega kolega v volilno igro? Pomagal si je celo z zgodbo o odcepitvi Štajerske.

Kdo je Janković? Janković je menedžer, učinkovit ljubljanski župan, relativno premožen človek, ki izraža neka gledanja, zavzemanja. In doslej je bil v svojih gospodarskih in županskih vlogah zelo uspešen. To je seveda grob opis. Kaj pa velja za tip voditeljev, ki jih imate na mariborskem koncu? V Ljubljani se je Janković oblikoval skozi realno gospodarstvo, kako so se pa oblikovali podravski voditelji? Če celo življenje grabite samo po oblasti, je to drug tip politike, kot če zbirate izkušnje in menjavate vloge tako, kot jih je Janković. Nekaj tega nasprotovanja pa seveda lahko pojasnimo s tradicionalnim razmerjem med Ljubljano in Mariborom, ki ustreza medmestnim razmerjem tudi v drugih evropskih državah. Je pa seveda treba reči, da je vzpostavljanje razmer za izenačevanje razvojnih možnosti odgovornost države.

Čemu pripisujete uspeh tako Jankovićeve kot Virantove stranke?

Uspeh bomo presojali na volitvah.

To že, ampak tako Viranta kot tudi Jankovića so javnomnenjske ankete takoj zaznale in ju ponesle na vrh strankarskih lestvic. Zakaj?

Ker je (bil) levosredinski prostor izpraznjen. Pred mesecem in pol sta bili dve tretjini volivcev povsem neopredeljeni, potem pa so se pojavile nove ponudbe.

Janković se je pojavil celo brez programa.

Ja, brez tradicionalnega programa, a z napovedjo, da bi delal v dobro Slovenije. Uporabil je za nekatere čudno paradigmo. Predstavi se kot ljubljanski župan z menedžersko izkušnjo, govori, da je treba vse skupaj premakniti, da je treba delati, in če se prav spomnim, reče delu čast in oblast. Kakšne asociacije to vzbudi?

Na stare dobre čase, ko je človek še lahko živel od svojega dela.

Haha. Princip delu čast in oblast je pravzaprav ohranjanje koncepta socialne države, v kateri sta glavni vrednoti delo in solidarnost. Jaz to tako razumem. Potem pa učinkovito prevajanje programskih zamisli v realizacijo. Glede na izkazane storitve, ki so za tem ponudnikom, mi vzbujajo vtis kontinuitete prvin socialnodemokratskega reguliranja odnosov. V nasprotju s tistimi, ki pravijo, da je treba vse prodati in privatizirati, Janković zagovarja socialno državo, ker razume, da vsesplošna privatizacija nujno privede družbo do zaostrenih in poglobljenih razlik v dostopu do osnovnih dobrin — in predvsem v dostopu do dela.

Zanimivo, prav na teh volitvah sta v igri dva koncepta države: vitka država, ki se ne muči s problemi ljudi, in socialna država, ki ji kriza reže krila. Ampak ko je ta država nastajala, dvomov o tem, kaj to je in čemu služi, ni bilo.

Skozi dolgo dobo iskanja slovenske avtonomnosti in samostojnosti obstaja v zavesti ljudi odgovor na vprašanje, kaj je država in čemu država služi. Zdelo se nam je, da je to samozadosten obod, ki omogoča nacionalni, kulturni in gospodarski razvoj, prvič smo sami na svojem, smo rekli, zdaj smo narod, smo nacija, imamo svojo državo. Od tu naprej pa je mnogo tega v zavesti ljudi, kar je prvinsko – in ostaja problem.

Kaj je prvinsko?

Zagotavljanje solidarnosti. Državo ljudje razumejo skozi njeno reguliranje izenačenih pogojev preživetja. To pomeni funkcioniranje socialnega sistema v najširšem smislu, to pomeni tudi zagotavljanje javnega šolstva in javnega zdravstva in ne predvsem zasebnega, to pomeni delujoč pokojninski sistem. Mi smo danes do države zelo kritični, ampak v zadnjih treh letih, ko je naša država postala del evropskega in svetovnega kriznega prostora, ko so jo presekali vsi globalizacijski pritiski, je koncept socialne države še vzdržal.

120 tisoč brezposelnih, ki so tudi po leto dni ostajali brez plačila za svoje delo, se z vami ne bo strinjalo.

Tem ljudem je država s svojimi zaščitnimi ukrepi vendarle zagotovila minimalne pogoje preživetja. Seveda so oškodovani in poškodovani in

vse več jih je. Delo je temeljna vrednota. Ampak Slovenija je vendarle še država s sorazmerno nizko stopnjo socialne diferenciacije in nizko stopnjo revščine. Vse to drži, ko pa to doživlja posameznik, ki je potisnjen v te razmere, ne more drugače čustvovati. Zato je država tista, ki mora slediti vsak tovrsten premik z novimi varovalnimi mehanizmi. In v teh razmerah potrebujemo državo z najvišjo možno stopnjo socialne senzibilnosti, ki je hkrati sposobna sproščati gospodarske tokove.

Govorijo nam nekaj drugega. Da je treba v imenu sproščanja gospodarskih tokov stisniti zobe in pozabiti na socialno senzibilnost.

Vem. Kaj to pomeni? Da bomo najprej »nabrali«, da bomo lahko sprožili gospodarske tokove, potem pa bomo začeli skrbeti za reveže. Zadnje čase je dosti govora o gospodarstveniku, ki je dosegel velik tehnološki prodor v svetu z značilno državno podporo. Ta gospodarstvenik je bil v javnosti že ob sprejemanju programa družbenoekonomskega razvoja pred šestimi leti, ki je med družboslovci naletel na oster odziv. Spomnim se njegove prispevke: Tudi piramide so gradili faraoni. To pomeni, da je treba najprej imeti faraone, potem pa bomo začeli graditi piramide kot sinonim za gospodarsko uspešnost. Kulturnozgodovinski spomin pa govori o tem, da so piramide gradili sužnji. Slovenija je solidarnostna družba, in če bo razgradila svoj solidarnostni sistem, če bo država v kriznih razmerah izgubila gospodarske vzvode in razprodala svoje premoženje, če bo privatizirala javno zdravstvo in šolstvo skupaj s pokojninskim sistemom, potem se tej naciji slabo piše.

Privatizacija zdravstva, šolstva in prodaja državnih podjetij je tudi na teh volitvah top politična ponudba. Politična formula za izhod iz krize.

Saj. Morda je to pretirano, ampak treba je pozorno opazovati in razmišljati o tem, kaj to pomeni. Ne nasedati populističnim konceptom. Biti moramo pozorni na zagotavljanje kontinuitete socialne države z razvojnimi programi, tudi programi za večje vključevanje delovno sposobnih v proizvodne procese. Saj je to, da s svojim delom ustvarja pogoje za svoje življenje, temeljna potreba človeka. Je mogoče vzpostaviti pogoje, da bo tisti, ki dela, s svojim delom lahko skrbel zase in za svojo družino? Tu so različni prostori, kjer država lahko veliko naredi. Zdaj

so na udaru tudi delavci v javnem sektorju, razpravlja se o tem, koliko jim znižati plače in koliko jih odpustiti, ampak s tem ne bomo ničesar rešili, morali bi razmišljati bolj strukturno, bolj celostno. Iskati moramo nove rešitve, graditi nove temelje. Iskati moramo nove odgovore na odprte dileme. Tudi ob vprašanju o Sloveniji v svetu.

Kam merite?

Po 20 letih samostojnosti mi zvonklja vprašanje, kaj počne naša vojska v Afganistanu. Kakšno vojsko potrebujemo?

Vprašajte Nato.

Pravijo, da takšno vojsko potrebujemo, ker smo del mednarodnega okolja. V resnici potrebujemo nekaj povsem drugega. Potem pa se na to vežejo še afere, neprestano se patriziramo in repatriziramo.

Ne razumem: repatriziramo?

Iz ene orožarske afere padamo v drugo. Vseskozi. Zdi se, da je bila prva objektivno pogojena, ker smo živeli v obdobju orožja. Potrebovali smo ga. Seveda to ne opravičuje afer. Zdaj orožja ne potrebujemo, pa smo zopet v aferah orožja. To je pošastno, rekel bi kulturno, vrednotno breme. In poraja se možnost, da bomo na visoke državne položaje postavili ljudi, ki so del teh afer, ki so celo v sodnih postopkih.

Profesor Toš, vem, da boste zdaj znoreli, ampak ne morem si kaj, da vas ne bi vprašala, kdo bo zmagal na volitvah?

Ne bom zdaj znorel. Morda bom znorel po volilnem dnevu.

Takrat bomo vsi. Kaj torej kažejo javnomnenjske ankete? Vem, da jih na Centru skrbno spremljate.

Seveda jih spremljamo, zavedamo pa se omejenosti njihovega dometa. To, kar kažejo, so preseki v poteku volilnih kampanj. Ne kažejo le razmer v »javnem mnenju«, temveč kažejo tudi same sebe, raziskave namreč. In znanje, napore, sredstva in interese, ki so vanje vloženi.

Pa načeloma zaupate v te raziskave?

Ne bi jih povprek podcenjeval, ker tendenčno vendarle poskušajo biti raziskovalci korektni. Vprašanje pa je, ali imajo pogoje za to.

Najnovejšo domisljico o predvolilnih anketah poznate?

Katero?

Franco Juri je rekel, da so javnomnenjske ankete sredstvo za množično uničevanje v predvolilni kampanji.

A ne mediji?

Mediji najbrž tudi, ampak rekel je ankete.

Zanimivo. Jurija cenim kot dobrega, iskričevega, zavzetega poslanca. Veste, ta pogosta merjenja udarjajo na dušo ljudi in tu gre za položaj njegove stranke. Stranka Zares je primer strankocida, javnomnenjskega umora. Vredna posebne raziskave. Ne javnomnenjske, temveč politološko-medijske. Poglejte program te stranke.

Odličen je.

To je eden boljših strankarskih programov, kar sem jih prebral; ljudje, ki stojijo za njim, so kompetentni, javnomnenjske ankete pa jim kažejo skrajno slabo. To se je zgodilo v prvem letu te vlade, ko je bila stranka Zares medijsko izpostavljena zaradi afere, ki v primerjavi z vsemi drugimi to sploh ni. Če to primerjate z orožarsko afero, ki nič ne vpliva na strumno pozicijo stranke, ki je s tem najbolj povezana, potem se zdi, da ste res lahko hudi na ankete. Vendar raziskave tega ne proizvajajo. Že pred 40 leti sem se v podobni situaciji branil pred očitkom, da raziskovalci kreiramo javno mnenje. Odgovor je: ne ustvarjamo, marveč raziskujemo. Ta odgovor pa ne velja za medije, predvsem za slikovne ...

Vsem javnomnenjskim premikom navkljub je tri tedne pred volitvami neopredeljenih še dobra polovica ljudi. Tako rekoč večina. Kaj to pomeni?

Neopredeljeni so seveda zelo pomembni. Oni indirektno vplivajo na tokove demokracije. In zato bi se na tem mestu pridružil tudi pozivu škofovske konference.

Pojdite volit?

Ja, pojdite volit. Vsak, ki razume bistvo demokratične regulacije, ne more drugam. Pojdite volit, ker bo s tem zagotovljena zastopanost široke palete socialnih gledanj in političnih stališč v parlamentu. Pojdite

volit z zavestjo, da potrebujemo razvojno usmerjeno socialno državo. Pojdite volit in se odločajte za koncepte, ki po vaši presoji ustrezajo ohranjanju prvinskih vrednot. Če ne bo solidarnosti med nami, nacija ne bo preživela. Raztepli se bomo.

Če boste šli zdaj med mlade pred ljubljansko borzo in jim rekli, pojdite volit, vam bodo povedali, da njih ta cirkus ne zanima, ker njih nihče v parlamentu ne predstavlja, oni pa predstavljajo 99 odstotkov.

To je seveda poza, ki vzdrži solidarizem te skupine in opravičuje tudi zmrzovanje v teh nočeh. Seveda pa imajo ti pred ljubljansko borzo prav in še bolj prav imajo oni tam na Wall Streetu. Za kaj gre? Za oživljanje zavesti po temeljitem redefiniranju družbenih osnov. Pa sva spet na začetku, pri 70. letih, ko smo iskali izhod iz krize. Morda nam je bilo lažje, ker smo kritizirali »naš sistem« in smo mislili, da je odprta Evropa prostor, kjer bomo našli vzorce za boljše reguliranje življenja tudi pri nas. Potem smo šli skozi krizo, se v 90. letih osamosvojili, zgodila se je Demosova preobrazba družbe, ki je bila skrajno nekritična in nereflektirana glede na izkušnje, ki smo jih imeli. Rekli smo: privatna lastnina in razpršili družbeno lastnino. Nismo znali ohraniti prednosti 50-letnega razvoja solidarnostne družbe, ki je pozitivna dediščina. Kar smo mi čutili kot krizo evropskega vzhoda, komunizma, udarja zdaj na vrata sodobnih civilizacij v enaki meri, tu, v Evropi, in v Ameriki. Gre za definiranje novih ciljev družbenega razvoja. Tu pa smo že v polju imaginacije.

In kam gre ta svet?

Sem optimist. Evropske družbe ne bodo mogle najti izhoda zgolj s finančniki, ki bodo premetavali milijarde evrov in dolarjev zato, da bodo vzdrževali sistem, ki očitno poka na preštevilnih točkah in tako popušča, da se lahko ta ladja tudi potopi. Ampak svetovne družbe se seveda ne morejo potopiti. Postaviti si morajo nove razvojne cilje. In tu so družbena gibanja tako v arabskem svetu kot tudi v Ameriki, Evropi in pri nas nadvse pomembna.

Intervju z N. Tošem

Pogovor je vodila Meta Roglič.

Naraščanje nezadovoljstva nad institucijami sistema, evropskimi in drugimi povezavami, naraščajoč občutek ogroženosti, hkrati pa ohranjanje občutka osebne sreče je nekaj ugotovitev letošnje raziskave Slovensko javno mnenje (SJM). Raziskavo Center za raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij že od leta 1968 opravlja (skoraj) vsako leto, po osamosvojitvi pa so raziskavo odprli v mednarodni primerjalni prostor.

O nekaterih najpomembnejših ugotovitvah raziskave, ki bo javnosti predstavljena letos jeseni, o trendih, o tem, kakšna podoba Slovencev se izrisuje v zadnjih 44 letih, smo se pogovarjali pionirjem javnomnenjskega raziskovanja na ljubljanski Fakulteti za družbene vede, sociologom, prof. dr. Nikom Tošem.

Kakšne so bile prve ugotovitve SJM o Slovencih – kakšni so bili Slovenci leta 1968?

Ljudje so se tedaj izrekli za sprostitev zasebne dejavnosti, čeprav pretežno solidarni, so se izrekli za to, da manj razviti znotraj skupne države bolj skrbijo sami zase, na volitve smo hodili iz »državlanske dolžnosti«, zadržano kritično so se izrekli do delovanja ZK, med vidiki razdvajanja so navajali predvsem »dohodke in življenjski standard«, Stane Kavčič je med ljudmi tedaj užival največ ugleda itd.

Sicer pa gre bolj za vprašanje, kakšni smo bili mi, ko smo se postavili v vlogo raziskovalcev. Šestdeseta leta so čas snovanja družbenih ved na Slovenskem in čas prvih raziskav na tem področju. Dvajset let po koncu druge svetovne vojne se je Jugoslavija nekoliko bolj odprla. V

novejši politični zgodovini bi to lahko označili kot liberalno odpiranje, kot obračun s trdimi silami. Nosilci sistema so spoznali, da kaže politično delovanje opirati na spoznanja o hotenjih, gledanjih, stališčih državljanov in ne zgolj mimo njih. Res je, da brez ustrezne podpore oblasti empirično raziskovanje tedaj ne bi bilo mogoče. Iz evropskega prostora se je tako k nam prenesla praksa sociološkega raziskovanja. Je pa začetno spoznanje o koristnosti raziskovanja pri oblastnikih kaj hitro splahnelo. S široko zasnovano raziskavo vrednot Slovencev smo bili že v začetku sedemdesetih s politiko v sporu. Izkazalo se je, da to, kar raziskujemo in razkrivamo ni v skladu s predstavami političnih skrbnikov. Oblast je raziskavama odprla prostor, hkrati pa odkrila do to ni tisto kar si želi. A smo – v nasprotju z raziskovalci v nekaterih drugih republiških središčih – zdržali pritiske in raziskovanje pri nas ni zamrlo. Se pa razmerje med družboslovjem in politiko vedno znova kaže kot nerešeno, ne glede na sistemske razmere. To ni veljalo le za čas pred štiridesetimi leti, temveč tudi pred dvajsetimi, desetimi leti – in velja še danes.

Hočete reči, da vedno obstajajo politični pritiski?

Težko bi temu rekel pritiski, vedno pa politika – včasih bolj, včasih manj – omejuje prostor raziskovanja, dvomi o njegovi smiselnosti in potrebnosti. Še zlasti to pride do izraza v kriznih obdobjih razvoja. Tudi danes bi na primer lahko rekli, zakaj pa bi opravljali raziskave, ko pa nimamo denarja.

So to že rekli?

S tem, ko so odvzeli del finančne podpore »producentom« znanja, torej univerzi in velikim inštitutom, so to dejansko rekli. Tudi družboslovju so rekli, zakaj bi v obdobju splošnega varčevanja še ohranjali raziskave. Sam menim, da je treba prav v razmerah družbene krize krepiti raziskovanje kot izvor novih iniciativ, novih rešitev. Ocena, da v kriznih razmerah ne potrebujemo sistematičnega družboslovnega raziskovanja, pomeni isto, kot če bi rekli, da v obdobju pretečih neviht ne potrebujemo meteorologov, saj se bo tako ali tako bliskalo in grmel.

Obstajajo kakšna vprašanja, ki jih anketirancem zastavljate vse od prve raziskave pred 44 leti?

Naše raziskovanje razpade skoraj natančno na dve obdobji: na 22 let do osamosvojitve in na 22 let po njej. V prvem obdobju smo bili izrazito sistemsko determinirani, le z redkimi izjemami smo z raziskavami presegali slovenski prostor. Pri tem smo se sicer zgledovali po raziskavah, ki so tedaj potekale v Evropi in svetu, naše raziskave pa smo tematizirali glede na stanje in razumevanje problemov v Sloveniji – in glede na naše sistemske posebnosti. Evropsko družboslovno raziskovanje se je v desetletjih po drugi svetovni vojni največ ukvarjalo s problemi demokratične institucionalizacije. V središču teh raziskav so bili volilni procesi, politične stranke, pluralizem. Temu toku smo lahko znotraj »samoupravnega socialističnega« sistema, ki je bil sicer visoko participativen, hkrati pa po svoji osnovi avtoritaren, zaprt in ga ni bilo mogoče primerjati z drugimi sistemi, le deloma sledili.

So pa bili anketiranci v vaših prvih raziskavah manj kritični do sistema in oblasti kot so danes.

Težko je reči ali bolj ali manj, vendar bili so kritični. In prav zaradi tega so se oblastem naše raziskave zdele sporne. Znotraj danih okvirov smo ljudi spraševali, ali so njihova gledanja skladna s sistemom. V presojo smo jim ponujali prvinske elemente sistema in dobili kritične odzive. Tako smo na primer ugotovili, da v primerih sprejemanja odločitev na referendumih ljudje o predmetih odločanja vedo le malo, da sistemska predpostavka o skladnosti interesov ljudi in odločitev ne vzdrži. To se je pokazalo na primer v zvezi v ustavnimi omejitvami zasebne iniciative, agromaksimuma. Ljudje so izrekli zadržano kritičnost do politike zveze komunistov ...

A vendar je v raziskavi leta 1969 31 odstotkov vprašanih odgovorilo, da je politika, za katero se zavzema ZK, povsem skladna z interesi ljudi, 35 odstotkov pa, da je deloma skladna. Da ta ni skladna, je odgovorilo le slabih 5 odstotkov vprašanih.

Te odgovore je mogoče pravilno razumeti le v takratnih razmerah. Leto pred tem je delež kritičnih in zadržano kritičnih ocen bil bistveno višji, med obema meritvama pa je poleti 1968 sovjetska zasedba Češkoslovaške poteptala praško pomlad. Seveda se je to pokazalo tudi v stališčih Slovencev in pozitivnejše vrednotenje domačih razmer.

Iz letošnje raziskave SJM je razvidno, da se ljudje sicer vse bolj zavedajo, da smo v težki krizi, vendar pa kljub temu menijo, da bi morala država za delovanje nekaterih sistemov, kot so zdravstvo, šolstvo, pokojninski sistem ... nameniti več denarja.

Najprej o izvoru takega opredeljevanja. V temelju vrednotnega sveta Slovencev je solidarnost in na njej zasnovano razumevanje države, kot socialne države. Od tu tudi gledanja na razporejanje skupnih sredstev države za različne namene.

Tudi v zadnji raziskavi smo povpraševali, kako ljudje gledajo na razporejanje proračunskega denarja po področjih. Čeprav smo v krizi, ljudje še vedno menijo, da mora država za tista področja, ki jim pripisujejo velik pomen za vzdrževanje zaželenih razmerij v družbi, dati vsaj enako količino denarja, če že ne več, kot doslej.

Gre tu za ostanke socialistične miselnosti?

Ne, gre za temeljno razumevanje vloge države kot urejevalke znosnih razmerij med podsistemi. Že leto dni teče razprava o zapisu zlatega pravila v ustavo, s katerim bi zamejili porabo preko določene točke, ne glede na posledice in možna neravnovesja v breme družbenih podsistemov, kot so izobraževanje, zdravstvo, medgeneracijska solidarnost... In to za ljudi ni sprejemljivo. Če bi v ustavo poleg fiskalnega pravila enakovredno zapisali še zagotovila za dostop do dela, zdravja, izobrazbe, pa še medgeneracijsko solidarnost in socialno varnost, bi to dobilo drugačen pomen. Če pa v Ustavo zapišete zgolj fiskalno pravilo, gre za vsiljeno sistemsko regulacijo, ki vsa druga področja potiska pod gladino. Vendar pa raziskava kaže premik od dosedanje prevlade odgovorov, da bi morala država za zdravstvo, šolstvo, pokojnino namenjati veliko več ali vsaj nekaj več sredstev, k prevladi odgovora, naj namenja približno toliko, kot doslej. Ta premik je izraz razumevanja aktualnih razmer.

A so kljub krizi pripravljeni le na znižanje sredstev za vojsko oziroma obrambo.

Celo pri policiji na takšno znižanje ne pristajajo, saj v njej vidijo pomemben dejavnik varnosti. Težko bi ob sedanjem razumevanju vloge države in prevladujočih vrednotah pričakovali drugačne reakcije.

Ponavljam, država je po njihovem razumevanju predvsem regulator družbeno znosnih razmerij. Ne pozabimo, v temelju vrednotenja je solidarnost in socialna država. In težko bi enostavno rekli, da je to usedlina socializma, saj je solidarnost prevladujoča evropska vrednota, ki pa je med Slovenci še posebej izražena. Solidarnost kot vrednotni temelj sprejemajo vse skupine, vse kategorije prebivalstva: mladi in stari, bolj in manj izobraženi, zaposleni in brezposelni, revnejši in celo bogatejši ...

Zakaj je prav pri Slovencih vrednota solidarnosti tako zelo izrazita oziroma ali je ta vrednota še zlasti razvidna, ko gre za pričakovana ravnanja države ali tudi pri ravnanju nas samih?

Gre za socialno izkustvo skozi desetletja, ko je bila solidarnost vgrajena kot sistemska prvina in pretežno tudi osnova za urejanje medsebojnih odnosov. In to ljudje pričakujejo še danes.

Kot pravite, pa je raziskava vendarle pokazala, da se ljudje zavedajo krize in so do države nekoliko bolj popustljivi kot v preteklih letih. Je torej sedanji vladi lažje vladati kot prejšnji?

Razpoznava in presoja razmer seveda prispeva k odzivu javnosti na ukrepe vlade. Ljudje so do lanskega poletja kazali veliko nezadovoljstvo z vlado, parlamentom, političnimi strankami; na nek način je prevladalo praznjenje odnosa do institucionalnega in še zlasti do političnega sistema. Se je pa po lanskoletnih volitvah – kot izhaja iz raziskave – prvič zgodilo, da nova vlada ni bila sprejeta z novimi upanji, s povečanimi pričakovanji. Dotlej so vlade imele vselej dokaj stabilne podpore. Tudi nastop prve Janševe vlade je spremljalo veliko pričakovanje, ki pa je kmalu uplahnilo. Nastop Pahorjeve vlade pred tremi leti je pospremilo manj pričakovanj, ki so se kmalu spremenila v nezaupanje in nepodporo. Po imenovanju sedanje vlade pa tega začetnega pozitivnega vzgiba sploh ni, pričakovanja so silno omejena. Raziskava pokaže, da večina sodi, da vlada ni oblikovana skladno z na volitvah izraženo voljo. Vsaj iz začetka lanskega leta dalje se postavlja vprašanje legitimnosti izvršne oblasti, glede na način delovanja v zadnjem času pa tudi legitimnosti zakonodajne oblasti, če ti dve sprejemata odločitve, ki so neskladne z temeljnimi vrednotami ljudi. Obstaja pa še veliko

drugih vidikov, ki kažejo na zaznavo kriznosti družbenih razmerij in neuspešnosti razreševanja različnih vidikov krize. Eno od teh je naraščanje občutka ogroženosti. Ljudje se čutijo ogrožene zaradi odločitev vlade in parlamenta, nevzdržnih političnih odnosov, zaradi dogajanj na gospodarskem in finančnem področju, razpadanja podjetij, potiskanja ljudi v brezposelnost, širjenje socialnega dna, revščine. Ljudje izražajo težnjo za več razvoja in več enakosti.

In ta težnja po enakosti – kot kaže raziskava – ponovno vse bolj raste. V devetdesetih letih je bil v delu javnosti celo opazen rahel pristanek na povečanje razlik.

Težnja po enakosti je bila pred prehodom v nov sistem, koncem osemdesetih let manj izrazita kot danes. Tedaj smo opazili največ tolerance do smiselne neenakosti. S prehodom pa je neenakost naraščala. Bili smo – resda ne tako grobo – izpostavljeni tendencam, ki označujejo prehode v drugih vzhodnoevropskih državah, od Rusije pa do sosednje Hrvaške. Ljudje so tedaj videli upravičenost razlikovanj, vendar tega niso prevzeli v svoj vrednotni svet. In razlikovanja so se vse bolj kazala: v dostopu in razdelitvi premoženja, v dostopu do dela, v plačah in nagradah, pa tudi v dostopu do zdravja, do izobraževanja, v položaju upokojencev, itd. Morda bi kdo lanski padec pokojninske reforme označil kot znamenje nesolidarnosti ljudi, ki ne dojemajo nujne potrebe po reguliranju tega področja. A gre bolj za vprašanje dozorelosti razumevanja, socialne in kulturne situacije, za pojasnjenost solidarnostnih osnov pri presnovi pokojninskega sistema. Gre torej bolj za vprašanje politične kulture in sposobnosti dialoga (s socialnimi partnerji), za vprašanje razumevanja oblasti. Nastaja vtis, kot da se je oblast v razmerah formalno demokratičnega sistema »tajkunizirala«. Ta pojav je bolj splošen in ne označuje le razmer v prilaščanju lastnine, kapitala, temveč tudi v prilaščanju moči, ki naj bi izvirala iz vladavine ljudstva. Ta pojav se kaže celo v polju civilne družbe, na primer v delovanju vrhov katoliške cerkve.

Precej več zaupanja kot vlada in parlament pri nas uživajo represivni organi; še zlasti je v zadnjem času zaznati rast podpore policiji. Menite, da so razlog za to nekatere odmevne aretacije, ki vendarle nakazujejo povečanje njene učinkovitosti?

Ne. Vojska in policija sta na lestvicah zaupanja vse od leta 1992, torej odkar merimo to zaupanje, relativno visoko uvrščeni. Deloma lahko to pripišemo njunima vlogama pri osamosvajanju, deloma pa ujemanju s sodobnim razumevanjem njunih sistemskih vlog v Evropi. Ti dve ustanovi sta namreč tudi v tradicionalnih demokratičnih državah dokaj visoko vrednoteni; v Sloveniji sta celo nekoliko slabše ocenjeni kot druge, vendarle pa na lestvici zaupanja zavzemata relativno visoki mesti. Ljudje očitno uvidijo pomen policije za varnost ljudi...

Vojska in policija pa sta tudi bistveno više vrednoteni kot sodišče. Je to za tradicionalne demokratične države običajno?

Ni običajno, je pa v srednji vzhodni Evropi prevladujoče. Gre za kritično oceno delovanja sodišč, izraz zavzemanja za delovanje pravne države, zagotavljanja zakonitosti. V javnomnenjskem vrednotenju sodišč pa se nedvomno izraža tudi vrsta pristranih vplivov, aktualnega političnega diskurza, odnosa politikov do delovanja sodišč...

V zadnjem času izrazito narašča tudi nezaupanje v cerkev in duhovščino, odstotek verujočih pa se zaradi tega ne znižuje – ta se od leta 1993 do danes giblje med 45 in dobrimi 50 odstotki.

Ta pojav je treba razumeti v slovenskem in tudi širšem, evropskem kontekstu, torej znotraj poteka sekularizacije, ki je značilna za evropski religijsko-kulturni prostor. Vendar se stopnja sekulariziranosti nujno ne izraža v nezaupanju v cerkvene ustanove. Včasih celo obratno. Pri nas naraščanje nezaupanja v cerkev in duhovščino ne spremlja upadanja vernosti. Do nje so nezaupljivi tudi verni prebivalci Slovenije. Ostaja odprto vprašanje, kako regulirati položaj cerkve v sekularizirani državi. Aktualno upadanje zaupanja ni zgolj posledica »zvonjenja zvonov«, temveč bolj ocenjevanje njenega vstopanja v javni prostor po osamosvojitvi, ko se je pokazalo, da je v središču njenega delovanja poseganje po premoženju in vstopanje v politični prostor, ne pa njena pastoralna vloga. Se pa kritičnost do Cerkve ne izraža v upadanju religioznosti ljudi, ki je ostala na ravni 80-tih let. V Sloveniji namreč nismo doživeli »sistemskega obrata« v izražanju religioznosti, značilnega npr. za Hrvaško. Hrvati so sredi osemdesetih kazali enako religioznost kot Slovenci, po obratu pa so, vsaj po videzu, vsi postali

katoliki. Slovenci pa smo, tako kot drugi zahodni Evropejci ostali pretežno sekularizirani – in bolj podobni zahodnim kot pa tranzicijskim družbam Vzhodne Evrope.

Zakaj je tako?

Razlogi za to so globlje v politični in kulturni zgodovini. V zadnjih desetletjih je bila Slovenija odprta, znotraj občega kulturnega toka Zahodne Evrope. Svetovno ugledni raziskovalec vrednot Inglehart je v svoji analizi Slovenijo uvrstil v zahodnoevropski, sekulariziran vrednotni prostor; Slovenija je evropskemu identičen vrednotni prostor. Ta identičnost se je oblikovala že daleč pred osamosvojitvijo in je aktualni razvoj ni izničil. Tudi po prevladujočih vrednotah smo bili Slovenci na prehodu devetdesetih pred drugimi srednje- in vzhodnoevropskimi družbami.

Pri katerih vrednotah je ta sorodnost z razvitimi zahodnoevropskimi državami najbolj razvidna?

To se izraža v stanju sekulariziranosti, pri vztrajanju pri konceptu solidarnosti, pri zavzemanju za več enakosti; Slovenci smo sprejeli prvine pluralnega demokratičnega sistema. V nove razmere smo vstopili brez velikih pričakovanj in zadržano, saj smo sistemski obrat – sicer skozi konfrontacije – podoživljali mnogo prej. Poleg tega smo si na točki, ko se je pokazalo, da je sobivanje mnogonarodnih skupnosti pretežavno in prezamejujoče za naš lastni kulturni razvoj, želeli osamosvojiti. Same predstave o sistemskem prehodu pa so bile zelo zamegljene. Pojem socializem je na točki prehoda predstavljal še vedno pozitivno vrednoto.

In je pozitivna vrednota očitno tudi ostal oziroma imajo Slovenci – kot kaže vaša raziskava – do pojma socializem vse bolj pozitiven odnos.

Raziskave so pokazale, da je bilo pričakovanje ljudi ob osamosvojitvi zadržano, kasneje pa se je sprožila kritična presoja tega, kar se je v Sloveniji po osamosvojitvi dogajalo. Ta kritična presoja določa poglede na temeljno vprašanje, pred katerimi ne stojimo le Slovenci, temveč tudi Evropa in ves svet. Jasno se kaže, da niti propadli socializem niti vesoljno prisotni finančni kapitalizem oziroma neoliberalizem v procesih globalizacije nista rešitev za razvoj in preživetje modernih družb.

Gre za iskanje novih družbenih modelov, novih regulacij temeljnih odnosov v družbi...

Vendar pa Slovenci sodeč po vaši raziskavi socializem vrednotimo precej višje kot kapitalizem. Gre predvsem za nostalgijo, ki postaja v kriznih časih toliko močnejša?

Ne gre za nostalgijo. Gre za iskanje rešitve za naprej, za bodočnost.

Za kar pa ljudje nimajo novega imena?

Tako je. Gre za iskanje novih modelov družbenosti. Ljudje čutijo velike premike in spremembe. Tudi Slovenija je v zadnjih dvajsetih letih doživela velike strukturne premike. Delavstvo je bilo potisnjeno na rob, sedaj se to dogaja širokemu sloju srednjega razreda. Krepi se ozek sloj gornjega razreda, ki pretežno svojega položaja ne utemljuje na izjemnostih – ustvarjalnosti, inovativnosti – temveč na grabljenju družbenega bogastva, na prilaščanju premoženja, politične moči in celo zgodovine.

Zanimivo je, da vprašani tako rekoč vse pozitivne vrednote v večji meri povezujejo s predstavo o socialistični kot s predstavo o kapitalistični družbi. Tako na primer kljub omejevanju svobode v času socializma kar 59 odstotkov vprašanih meni, da pojem svoboda ustreza predstavi socialistične družbe, s kapitalistično družbo pa ta pojem povezuje 34 odstotka vprašanih.

To potrjuje oceno, da ljudje v vrednotenju socializma iščejo pot razvoja v prihodnje. Seveda pa nesvobodo sami ali v svojem okolju empirično doživljajo. Poglejte samo, koliko konkretnih posegov v svobodo se je s strani oblasti zgodilo v zadnjega pol leta. Gre za udare na svobodo posameznika, temeljne človekove pravice, na razumevanje pravne države... Vedno znova se odpirajo travme polpretekle zgodovine, pozabljamo pa, da nam razvoj v Sloveniji, v Evropi in v svetu nenehno in znova vsiljuje nove oblike nesvobode. Pri nas »problem« izbrisanih, ki smo ga potisnili iz zavesti. Šele končna evropska sodna presoja nam sporoča, da je to delikt, da gre za skrajn izraz nesvobode, ki smo jo »proizvedli« domnevno v imenu naše svobode.

V letošnji in v lanskoletni raziskavi SJM ste postavili vprašanje, ali je Slovenija po mnenju anketirancev v zadnjih dvajsetih letih gle-

de svobode, demokracije, zakonitosti napredovala ali nazadovala. Razlika med ocenami, ki ste jih dobili lani, in letošnjimi odgovori je več kot očitna. Skoraj podvojilo se je število tistih, ki menijo, da je Slovenija zelo nazadovala. Bi na osnovi tega lahko rekli, da vprašani ocenjujejo, da je v zadnjem letu pri nas prišlo do velikega padca demokracije, svobode, zakonitosti...?

Rezultati kažejo, da v zavedanju ljudi naša država na področju svobode, demokracije, zakonitosti nazaduje. Ta proces je žal permanenten. Sredi preteklega desetletja se je zaradi videza blagostanja zdelo, kot da smo z delovanjem oblasti bolj zadovoljni, a se je kmalu pokazalo, da to videnje nima trajne osnove. Od tedaj je trend izrazito negativen in se širi tudi na institucije in „osebke“, ki so bili doslej na lestvici zaupanja uvrščeni visoko. Zaradi svetovne ekonomske in finančne krize zaupanje izgublja evro, zaznati je padec zaupanja v Banko Slovenije...

Pa v Evropsko unijo, vstop v katero smo po osamosvojitvi množično podprli.

Seveda, pada tudi podpora EU pa Natu...

Kljub omenjenemu občutenju ogroženosti in nezadovoljstvu pa smo Slovenci s svojim življenjem in položajem vendarle relativno zadovoljni. Kako to pojasnujete?

Obstajata dve, na videz ločeni polji doživljanja ljudi. Prvo je naš intimni prostor, ki poteka v neposrednih povezavah znotraj družinskega, prijateljskega, lokalnega okolja. Doživljanje v tem prostoru nas dela močne in odločilno vpliva, da smo še vedno znosno zadovoljni, še vedno se počutimo relativno srečne. Doživljanje sistema, opazovanje razmer na širši, globalni ravni pa se izraža v zaostreni kritičnosti. A v intimi se še vedno čutimo povezani, varni in relativno stabilni.

V preteklosti ste sicer ugotavljali, da sodimo Slovenci med manj srečne evropske narode.

Vendar je (še vedno) trend pozitiven. Kljub vsej kritičnosti in občutenju ogroženosti gre za umirjeno naraščanje srečnosti.

Je to morda povezano z naraščanjem zaupanja v družino?

Podpora družini pravzaprav ne more naraščati, saj je že v temelju visoko postavljena. Se pa zastavlja vprašanje kako družino razumemo. Po mojem prepričanju ljudje družino razumejo kot množico oblik medčloveškega povezovanja v najširšem smislu. Torej vse oblike intimnega sobivanja ljudi.

Je pa delež tistih, ki v celoti zaupajo družini in sorodnikom, od leta 1991 pa do danes zraslo z 51 na 76 odstotkov. Smo torej postali toliko bolj zanesljivi starši, otroci, tete, nečaki, mali bratranci...?

Gre za občutljiv kazalec, ki opozarja na nekaj drugega, namreč na to, da človek lahko preživi, če ima upanje in zaupanje. Brez tega ne more izživeti svoje osebnosti in svoje družbenosti. Če upanje in zaupanje na sistemski ravni upade, se pač osredotoča k izvoru. Pri tem družina, primarno človekovo okolje, prijateljsko okolje prevzema pomembnejšo vlogo pri ohranjanju družbeno vzdržnih pogojev preživetja posameznika – in družbe kot celote.

Če se vrneva na začetek vaših raziskav: bi torej lahko zaključila, da smo Slovenci bolj kritični do političnih in družbenih razmer kot leta 1968 in bolj srečni kot leta 1968?

Ja. Pa bolj kritični, kot smo bili leta 1978, in imamo manj razjasnjena pričakovanja, kot smo jih imeli leta 1988 – čeprav tudi tedaj nismo natančno vedeli, kaj vse želimo. Želeli smo namreč spremembo, odpravo določenih stanj, več lastnega kulturnega razvoja, več samostojnosti – skratka več svobode. Koncem osemdesetih smo si torej želeli nekaj, kar je moj pokojni prijatelj profesor Peter Klinar označil kot »sistem neopredeljivega imena«, utemeljen na solidarnosti. Nato pa smo padli v okope novega sistema in ugotovili, da tudi ta ni za nas.

Z razvojno napako zaznamovani že na začetku

Spraševal je Medard Kržišnik.

Raziskovalci Centra za raziskovanje javnega mnenja (CJM) in množičnih komunikacij pri Fakulteti za družbene vede so pred dvema tednoma predstavili najnovejše izsledke o političnem razpoloženju državljanov. V anketni raziskavi Politbarometer so »namerili« najnižje zadovoljstvo Slovencev z demokracijo do zdaj. Sodeč po najnižji podpori vladi, političnim strankam, zaupanju v parlament, so ugotovili, da je slovenska demokracija po šestnajstih letih postala le prazen pojem. Prevladujeta politična brezvoljnost in vdanost v usodo. Nedavna anketa (v njej je sodelovalo 910 ljudi) je pokazala, da velika večina državljanov (kar 85 odstotkov vprašanih) ni zadovoljna z zdajšnjo Janševo koalicijsko vlado, pa tudi ne z opozicijo. Od strank se na splošno distancirajo, več kot polovica je strankarsko neopredeljena. Narašča delež ljudi, ki noče na volitve (41 odstotkov), volivci vsi v prek negativno ocenjujejo delovanje nosilcev institucij. Skrb zbujajo, da kljub političnemu prepričanju skorajda ne premorejo »kritične presoje o stanju delovanja v demokraciji«, opozarja doktor socioloških znanosti Niko Toš, starosta raziskovanja javnega mnenja na Slovenskem.

Zakaj je med državljani v šestnajstih letih, odkar merite zaupanje v institucije sistema, prišlo do tolikšne pasivnosti? Ali lahko to vedenje Slovencev odpira vrata nevarnemu populizmu, morda celo ekstremizmu?

Ko smo sprožili raziskave o poteku demokratizacije v začetku devetdesetih let, smo ugotavljali, da se med ljudmi pojavlja neka negotovost, ki izvira iz njihovih predhodnih izkušenj. Pogledi na razmere pred letom 1990 so različne, pa vendar ostaja vtis, da je bilo obdobje v osemdesetih sorazmerno odprto. Takratni samoupravni sistem je ljudem ponujal raznotere oblike udeleževanja pri odločanju. Odpiral je možnosti za razvoj političnih odnosov, alternativnih gibanj, pojavljanje zametkov bodočih političnih strank, to je bil zelo širok prostor, v katerega so se ljudje izrazito vključevali. Prehod v devetdeseta sta zaznamovala aktivizem in množično udeleževanje pri političnem odločanju, z neobičajnimi oblikami izražanja volje, kot so demonstracije, razne akcije, odbori. Ob prehodu k novemu sistemskemu okviru pa je nastal neki zastoj. Politične stranke so zasedle aktivacijski prostor, prepričane so bile, da se bosta vanje prelila ta množična angažiranost in aktivizem. Po prvih letih se je izkazalo, da ni tako. Aktivizem je splahnel, civilna družba se je nekako umaknila politični družbi in njenim institucijam. Političnim strankam ni uspelo aktivirati vsega tistega, kar je bilo dejavno v civilnem prostoru. Postale so samozadostne in se zapirale same vase. V njih je vzniknil začetni vzgib privatizacije. To je čuden pojav. Prilastile so si politične pozicije z omejenim številom akterjev, liderjev. To se dogaja še zdaj. Nekateri strankarski prilastitelji delujejo že več kot dvajset let. Ta proces sovpada s privatizacijo gospodarstva in družbenega premoženja. Le-to je bilo stičišče mnogoterih aktivizmov, sodelovanja pri političnem odločanju, a je dobilo značilnosti lastnine kapitala z majhnim številom upraviteljev, prilaščevalcev.

Skratka, šlo je za kolonializacijo prostora civilne družbe.

Po več kot dvajsetih letih je to kot na dlani. Družbeno premoženje se je prelilo v kapitalsko premoženje, ki ni več produktivno, ne ustvarja več vrednosti, ampak je samo še manipulacija z denarjem, s kapitalom, ki povečujejo koristi prilastitelja. To spodbuja proces praznjenja aktivizma, sodelovanja pri političnem odločanju, ki se kaže v političnem, družbenem in gospodarskem prostoru. Vse to vzbuja med ljudmi zadržanost, ocenjevanje razmer, ki je polno pomislekov, izostrene kritičnosti. Gre za vprašanje, kako ljudje dojemajo ta sistemski prehod, s kakšnimi predstavami smo Slovenci odšli v sistemski obrat, v poo-

samosvojitveno obdobje in kako se je družba v zadnjih dvajsetih letih dejansko razvijala. Naše raziskave prikazujejo mutacijo pojmov kot sta kapitalizem, socializem. V raziskavi sva z Veljkom Rusom pokazala, da so ljudje na začetku prehoda mislili, da se bo s kapitalizmom življenje izboljšalo. Vzpostavile naj bi se razmere za uspešnejši, razumnejši, bolje obvladan, hitrejši razvoj družbe, z boljšo organizacijo dela, upravljalških in lastniških struktur, za sistem, ki bo zagotovil večjo produkcijo, več blaginje v ekonomskem in več odprtosti v političnem razsežju ter politični pluralizem. To se ni zgodilo. Blaginja je navidezno rasla. Njena neenakomerna prerazporeditev je sprožala čedalje večjo zadržanost.

Kaj se je zgodilo s solidarnostjo, ki je bila za Slovence vedno pomembna vrednota?

Raziskave so pokazale, da Slovenca ob vsej proizvodnji in delovanju države vznemirja, da se solidarnost razgrajuje in nadomešča s povečanim razlikovanjem, diskriminacijami, neenakostjo glede dostopa do osnovnega dohodka za spodobno preživetje posameznikov in družin, z neenakostjo pri dostopu do zdravstvenih storitev, pri možnostih mladih za izobraževanje, do pokojninskega sistema. Ker se vse to uničuje, se v ljudeh nalagajo zadržki in presoja je vse bolj kritična. To je ta proces, ki poteka zadnjih dvajset let. Kriza še stopnjuje kritičnost, ker sistem ogroža pridobljene pravice in jih tudi omejuje. Zaupanje v institucije, kot ga merimo v politologiji, je uveljavljena oblika opazovanja stanja demokratičnosti družb. Demokracija temelji na zaupanju med volivci in nosilci javnih pooblastil. Izraža se v odnosu do konkretnih institucij, državnega zbora, vlade in drugih pomembnih sektorjev. Lok zaupanja je zdaj povsem napet. Glede na prejšnja leta je dosegel končno točko, saj nezaupanje močno prerašča izražanje zaupanja. Ljudje se namesto k aktivizmu zdaj raje zatekajo k apatiji, brezvoljnosti. Umikajo se iz javnega političnega prostora, stran od političnih strank. Vse to se izraža v odnosih v družbi, v delovanju družbenih institucij in zavira razvoj demokracije kot temeljne vsebine odnosov.

Bi se lahko ta brezvoljnost vendarle izrazila kako drugače, bolj pozitivno? Bi lahko prek protestov, uporov vodila k oživljanju sodelovanja in končno k neposredni demokraciji, ki jo zahtevajo tudi svetovna emancipacijska gibanja, politiki pa se na vse te pojave požvižgajo?

Seveda se lahko sprožijo. Vprašanje je, kam in kako se bo to nezadovoljstvo, ta kritika usmerila. Velika nevarnost je, da bi bilo nezadovoljstvo, ki je prevladujoče slovensko razpoloženje, izpostavljeno manipulacijam. Civilnodružbeni prostor se lahko organizira, širi, zadobi bolj izoblikovan izraz – ne nazadnje s pritiski na politične institucije in na politične stranke, s spodbudami, ki vplivajo na spreminjanje notranjosti političnih strank, na njihovo preoblikovanje. Lahko pa pride tudi do zlorab tega razpoloženja – z izražanjem grobega, ekscesnega nezadovoljstva, ki ga v slovenskem prostoru ne manjka. Spomnimo se lanskih in predlanskih referendumov, ki so temeljili na manipulaciji z nerazpoloženjem ljudi. Referendumi so lahko orodje za izražanje participativne demokracije, lahko so končna nadzorna točka demokracije, lahko pa so tudi groba izraba prav tega temeljnega principa. V slovenski praksi zadnjih let se je izkazalo, da so referendumi manipulativni, saj preprečujejo uveljavljanje ali ohranjanje svobodomiselnih (libertarnih) ali celo nujnih družbenih reform samo zaradi pridobivanja, prilščanja oblasti in nazorskega obvladovanja. Referendumi o reformnih paketih, karkoli o njih mislimo, so bili uporabljeni za rušenje legitimne in legalne, zaradi javnega mnjenja pa vse manj legitimirane Pahorjeve vlade. Izpeljani so bili zgolj, da bi jo spodnesli. Tako demokratične institucije lahko rojevajo tudi nedemokratične končne učinke. Šlo je za vprašanje prevzema oblasti, ne za reforme. Zdaj smo znova pred reformami, oblast je dobila samo novo strukturo. Tako manipulacija stalno izigrava kritičnost. Podobno se je zgodilo ob študentskem protestu pred parlamentom. Takrat so metali granitne kocke v pročelje parlamenta. Kako se zdaj odzivajo študenti? Človeka vse to preseneča. Kot da se hočejo oblasti polastiti neke druge skupine. Takrat ni šlo za odpiranje vsebinskih problemov mlade generacije, njene popolne negotovosti (prekerizacije), izrinjenosti, nujne in neizbežne potrebe po iskanju izhoda in spreminjanju struktur, ki bi mladim omogočile, da bodo sploh preživele.

V enaindvajsetih letih nismo opazili, da bi leve ali desne vlade spodbujale državljane k smiselnem soodločanju, kot bi dejal mislec Noam Chomsky. Zakaj jim ni do tega, da bi jih povabili k razpravi o tem, na kakšnih vrednotah in njim ustreznih politikah naj bi sploh temeljil razvoj Slovenije?

Že v sam prehod v devetdesetih je bila vgrajena družbeno razvojna napaka, neka vrednotna družbenorazvojna praznina, ki smo jo prevzeli s sistemskimi rešitvami in vrednotno zasnovo zahodne kapitalistične, demokratične, družbeno gospodarske strukture. Izšli smo iz krize jugoslovanske družbe v obdobje relativne blaginje k odprti zahodnoevropski družbi. Zdelo se nam je dovolj, da samo prevzamemo institucije, regulacije, vrednote iz tega prostora in začnemo delovati na tem izhodišču. To je bila po moji sodbi velika pomanjkljivost, ker nismo ovrednotili in ohranili izkustev in prvin jugoslovanske družbe, na katerih bi lahko gradili razvoj še naprej. Raje smo s tem presekali. Vse so prekrili kapital, liberalizem, izničenje družbene lastnine in participativno-solidarističnih konceptov. To se je zdelo sprejemljivo, bilo je celo razmeroma uspešno, dokler nismo zabredli v krizo, ki jo zdaj živimo. Lastnega razvoja nismo znali pravilno ovrednotiti. Zdaj smo prišli do konca. Proizvodno sfero smo (z redkimi izjemami) razkrojili. Kot industrijski producenti smo se Slovenci pomaknili kar za desetletje nazaj v preteklost. Lastniki kapitala, ki usmerjajo usode ljudi, premikajo družbo v še hujšo krizo. Ob bančnem sistemu in holdingih ter prilaščanju velikih sklopov premoženja se znova pojavlja vprašanje kolektivnega lastništva, delavskega solastništva, ekonomske demokracije. To je nujen odziv na zdajšnjo skrajnost.

Je vse to, kar se dogaja v Sloveniji, kar kritično vrednotimo, samo posledica prenosa krize iz drugega okolja k nam?

Deloma. Težava je, da sami nismo obvladali našega družbenega, gospodarskega in političnega razvoja. Našo družbo bremenijo prilaščanje, izrivanje, marginalizacija, diskriminacija in koncentracija moči, kapitala, lastnine, ki ni več družbeno produktivna. To se kaže tudi v strankarskem prostoru. Priča smo pojavljanju skupin z deklariranimi, skoraj enakimi cilji, ki na oblasti delujejo samovoljno. Socialna demokracija programsko ohranja značilnosti evropske socialne demokracije, premalo pa je povezana z zakonitostmi slovenskega razvoja, zato se je v izvršni vlogi izkazala kot nedorasla. Ni se močno vključevala v določanje razvojnih programov, razvojne paradigme. Kot odločevalska ali opozicijska sila ni zadovoljivo opravila svoje naloge. To prej ali slej velja še zdaj. Virant je pred kratkim za Pahorja dejal, da je le-ta glede

na vrednote, ki jih razglaša, bolj njihov kot pa pripadnik socialne demokracije. Zanimiva in ne nepomembna izjava.

Ali so tudi razmere v katoliški cerkvi prispevale k zaostrovanju krize?

Seveda so. Ljudje dojemajo slovensko Katoliško cerkev čedalje bolj kot politično, ne kot pastoralno institucijo, zato ji ne izrekajo zaupanja, predvsem ker se je povsem »zlepila« s prevladujočimi, prevzetimi kapitalističnimi modeli. Vedla se je skladno z interesi lastne lastniške in upravljalvske strukture, podobno kot politične stranke s svojimi lastniki. Premoženjski razpad mariborske nadškofije je grobo kapitalističen, manipulativen, neoliberalen koncept.

Kako bi dojemali cerkveni špekulativno-kapitalski projekt, če bi ta slučajno uspel?

Ni manj sporno vprašanje družbene cene, kar se je dogajalo s tem premoženjem, ki je skopnelo v stotinah milijonov evrov, ali celo v milijardi ustvarjenega, prigrabljenega kapitala, ki bi določal nadaljnji razvoj te institucije? Končna družbena cena kapitalskega uspeha Cerkve, ki ni več skupnost verujočih, bi bila znantno večja od cene izgubljenih stotin milijonov v primanjkljajih slovenskih bank. Ko se označuje razmere v Cerkvi, se govori o ekonomskem in moralnem propadu, kot da gre za dve ločeni stvari. Moralen polom ni v intimni sferi posameznikov, ampak v premoženjskem, finančnem konceptu. Tu je šlo za poskus grabljenja, prisvajanja, združevanja, obvladovanja premoženja z jasnimi kapitalskimi cilji. To se je zgodilo daleč stran od pastoralne ustanove, ki je nosilka tega razpada. In Katoliška cerkev je samo še en kapitalistični holding.

Nedelo, 25. 11. 2012

Zaupamo šolstvu in zdravstvu, politiki pa ne

Ob novi evropski družboslovni raziskavi.
Pogovor je vodila Jasna Kontler Salamon.

Iz več razlogov, eden so tudi bližnje predsedniške volitve, te dni številni Slovenci več razmišljajo o odnosu do družbenih vrednot. Težko bi našli bolje poučenega sogovornika na to temo, kot je prof. dr. Niko Toš. A spodobi se, da starosti slovenskih aktivnih sociologov in očetu slovenskega javnega mnjenja tokrat najprej zaželimo vse najboljše. Včeraj je namreč dopolnil 78 let.

Delavnost Nika Toša ne popušča. Trenutno je njegova raziskovalna skupina usmerjena predvsem v izvedbo slovenskega dela Evropske družboslovne raziskave (ESS). To že 12 let izvajajo vsaki dve leti, tako da omogoča dolgoročne primerjave med udeleženiimi državami. Podrobnosti o tem, kam se je v teh primerjavah med letoma 2002 in 2010 uvrstila Slovenija, so zapisane v zajetni knjigi, katere urednik je Toš in ki je nedavno, kot peta v nizu, poimenovanem Vrednote v prehodu, izšla v Ljubljani in na Dunaju.

Pred nekaj leti je že kazalo, da vam bo za sodelovanje v tako obsežni evropski raziskavi zmanjkalo denarja. Kaj vam je pomagalo na noge?

Naše sodelovanje je sicer vseskozi potekalo v neugodnih finančnih razmerah, vendar nam je lani uspelo od države dobiti dovolj temeljne podpore, ki se je v zadostnem obsegu obdržala tudi letos. To nam

omogoča nadaljnje raziskovalno delo; od oktobra izvajamo obsežno terensko raziskavo, v katero vključujemo 2250 prebivalcev Slovenije iz 150 krajevnih okolij. Terensko fazo bomo končali do božiča. Zdaj pa na ravni EU poteka dogovor o podpisu mednarodne pogodbe, ki bo zagotovila nadaljnji potek raziskave. Upamo, da bo Slovenija pristopila k tej pogodbi.

Tovrstne javnomnenjske raziskave so precej obsežne. Je v teh težkih časih težje pridobiti ljudi k sodelovanju?

Če sklepamo po dosedanjih poročilih s terena, ki vsak dan prihajajo v našo raziskovalno delavnico, sicer zaznamo nekaj več zadržanosti, večina ljudi pa vendar rada sodeluje v raziskavah, saj v tem vidi smisel.

Primerjava raziskav ESS kaže, da je ob skupnih vprašanjih, ki jih vseskozi ponavljate, vselej še neka dodatna osrednja tema. Katera je tokrat?

V jedru vseh raziskav med letoma 2002 in 2012 so teme zaupanje v institucije sistema, politične in moralne vrednote, nacionalne in religijske identitete, zadovoljstvo in počutje ljudi itd. V posameznih dvoletnih raziskavah pa so dodane še druge aktualne teme, denimo vrednotenje družine, odnos do dela in ekonomska morala, razmerja med generacijami, zaupanje v sodstvo in policijo ter vrsta drugih. V tokratni raziskavi so v središču vprašanja o vključenosti oziroma izključenosti ljudi iz sistema, o njihovem vrednotenju možnosti za demokratično udeležbo v njem, za svobodno izražanje stališč, izražanje nasprotnih mnenj za ocenjevanje delovanja institucij in tako naprej.

Ste evropskemu vprašalniku v tekoči raziskavi dodali še kakšno temo, ki bo namenjena le nacionalni obdelavi?

Vsak vprašalnik je raziskovalno orodje, s katerim lahko sočasno opazujemo več raziskovalnih problemov. Tokrat izvajamo raziskavo Vrednotenje preteklosti, ki smo jo zasnovali in prvič izvedli leta 1995 ter jo dvakrat ponovili, nazadnje leta 2003. Ta tema je v Sloveniji še vedno aktualna, zato raziskavo po sedmih letih spet ponavljamo.

Imate že preliminarne izsledke aktualnega vrednotenja preteklosti v primerjavi s predhodnimi raziskavami?

Predvsem velja, da v obdobju med letoma 1995 in 2003 oziroma do danes v opredelitvah do preteklosti ne zaznamo pomembnejših sprememb, razen da je med najmlajšimi čedalje manj vedenja o tem. V vrednotenju preteklosti Slovenci sicer nismo enotni, vendar pozitivno vrednotenje »partizanstva« močno presega nasprotno, pozitivno vrednotenje »domobranstva«. V ocenjevanju obdobja v zgodovini Slovenije v zadnjih sto letih izstopajo predvsem desetletja pred osamosvojitvijo, ki so glede na življenjske razmere vrednotena bolje kot desetletja po njej. Politizacijo ran iz preteklosti ljudje zavračajo in zgodovino prepustčajo strokovnjakom.

In kaj kažejo prve ocene iz tekoče raziskave? Ali se v primerjavi s prejšnjimi pozna stopnjevanje krize v vmesnem času?

Morda boste začudeni, toda v izražanju srečnosti in zadovoljstva z življenjem v desetletnem obdobju ne zaznamo odstopanj, kvečjemu manjši zastoj. Slovenci smo v družini evropskih narodov v izražanju srečnosti in zadovoljstva skoraj v sredini, skupaj z Nemci, Francozi, Poljaki in tudi Angleži. Tu torej odstopanj ni. Drugače pa je v odnosu do institucij. V odnosu do parlamenta, pravnega sistema, političnih strank smo v družini evropskih narodov vseskozi nizko, lahko bi rekli na dnu, skupaj z Grki, Portugalci, Čehi idr. Primerjava dosedanjih meritev pa pokaže, da so v zadnjih letih politika, stranke, vlada in parlament izgubili še tisto malo zaupanja, ki so ga imeli pred tem. V začetnem obdobju (2005) je bilo zaupanje v Janševo vlado visoko, a se je v njenem mandatu nižalo. Politika je v naslednjem, Pahorjevem vladnem mandatu uživala še bistveno manj zaupanja in tudi to je, kot kaže raziskava iz leta 2010, izgubila. Izgubila je torej svojo legitimnost. Raziskava, ki poteka prav zdaj, pa kaže, da tudi sedanja politika ne uživa zaupanja in da je nelegitimna.

Bi lahko to bolj konkretno utemeljili?

Samo ponovim lahko, da smo bili na začetku prejšnjega desetletja Slovenci v izražanju podpore demokratičnemu sistemu sicer v spodnji, a še vedno znosni tretjini zahodnoevropskega prostora. Ob splošnem upadanju zaupanja v politiko v evropskem prostoru pa je v Sloveniji zaupanje drastično upadlo. Ali veste, kaj to pomeni? Naš parlament in

vlada sta sicer legalna, a ne legitimna. Le malo ljudi še izreka vsaj malo zaupanja politiki. To je izjemna regresija, upad zaupanja med volilnim telesom in nosilci sistema. V dvajsetletnem obdobju demokratične institucionalizacije in socializacije nismo zmogli razviti trdnega temelja za oblikovanje in izražanje odnosa ljudi do našega sistema. Nasprotno, še rušili smo ga. Politika, politiki, stranke so bili pri tem največja rušilna sila. In to je v zadnjem letu in pol prevrelo. V presečišču teh procesov se postavlja vprašanje, koliko je slovenska država še demokratična, socialna in pravna država, kot to določa drugi člen slovenske ustave.

Ali se v tem negativnem odnosu do institucij sistema kaže kakšna pozitivna izjema?

Se. Zaupanje v šolstvo in zdravstvo v naši državi vzdržuje nujno potrebno socialno ravnovesje. V tem smo približani razvitim evropskim državam. Tudi tekoča raziskava to potrjuje.

Kljub vladnim varčevalnim in drugim posegom na omenjeni področji?

Da, Slovenci šolstvu in zdravstvu pripisujemo velik pomen, ljudem, ki delajo na teh področjih, pa zaupamo. Dodam naj, da tudi vojska in policija uživata več zaupanja kot politične institucije.

Ali smo Slovenci tudi še vedno tako srečni in zadovoljni z življenjem, kot so kazale dosedanje raziskave?

Tudi. Intimnega počutja z oporo v družini in solidarnosti v neformalnih okoljih si ne damo vzeti. V zadnjih petih letih se je izražanje srečnosti in življenjskega zadovoljstva krepilo, zdaj pa se doseženi stopnji ohranjata. Očitno si ljudje primarnega zadovoljstva, ne glede na dogajanje na ravni sistema, v politiki in tudi v gospodarstvu ali v bančništvu, ne pustijo vzeti. Tako so Slovenci v družini evropskih narodov še vedno razmeroma srečni in zadovoljni.

»Pričevanjem« Zdenka Roterja na rob¹

Predgovor v knjigi Zdenko Roter, *Pričevanja*,
politični utrinki 1989–1996,
Znanstvena knjižnica FDV – Refleksije

Roterjeva *Pričevanja* so zapis njegovega miselnega popotovanja skozi konec osemdesetih in prvo polovico devetdesetih let, torej skozi čas družbenega in političnega prehoda v Sloveniji in Evropi. Na pot zapisovanja in objavljanja utrinkov v Naših razgledih se je odpravil družboslovec, sociolog z izjemno življenjsko izkušnostjo in akademsko izbrusjenostjo. Doživljal in sodeloval je v vseh obratih, vzponih in padcih, ki označujejo polstoletni razvoj in razmere v slovenski in jugoslovanski družbi v minulem obdobju. Že v prvem zapisu »O novi miselnosti« (NR, 13. 1. 1989) lahko razberemo popotnico njegovega miselnega potovanja skozi dogajanja in čas družbenega prehoda. Dojel je vso globino porajajočih se sprememb in s svojimi razmisleki tudi neposredno prispeval k njim (T. Hribar). Napovedal je, da se zapira začarani krog realnega socializma, z vso svojo okostenelostjo vred, nedemokracijskosti, s svojim teptanjem človekovih pravic in ekonomsko neučinkovitostjo. Uvidel je nujo prehoda. To spoznanje – in hkrati visoko vrednotenje prvin socializma, kot se izražajo v zahtevi za spoštovanje človekovih pravic, za enakost vseh ljudi, za solidarnost, za svobodo – ga je vodilo na tej miselni poti. Zapisal je: »Svoj čas tako obetajoči osvobodilni načrt socializma naj bi dokončno izginil s svetovnega pri-

1. Predgovor v knjigi Zdenko Roter, *Pričevanja*, politični utrinki 1989–1996, Znanstvena knjižnica FDV – Refleksije, Ljubljana 2013, str. 11–14.

zorišča«. V tej njegovi misli so hkrati vsebovani potrditev in dvom, spoznanje in razočaranje, nuja in sanje; vsebuje iskanja in nakazovanja poti v prehodu, prebijanja k novim rešitvam, skozi nove utvare, nove dvome in nova razočaranja ... Roter vseskozi poziva k oblikovanju samozavestne, demokratične, neodvisne in kritične slovenske družbene javnosti – in hkrati zahteva, naj se radikalno prekine s staro miselnostjo in naj se z družbene in politične scene umaknejo vsi tisti, ki so sodelovali pri njenem uresničevanju skozi minula desetletja. »Vse je treba začeti znova,« pravi.

V nadaljevanju, vse do »Izsanjane prihodnosti« (NR, 11. 12. 1996), išče izhode in meri premike, spremembe z istim vatlom kot pred tem. Pri tem se pogosto opre na pridigarja. »Kdor ljubi denar, se ne nasiti denarja; kdor ljubi bogastvo, nima nikoli dovolj dobička.« Ali torej niso demokracija, človekove pravice, svoboda, enakost ... temelj in prvinski izraz nove družbe? Ali ni z besedami pridigarja že tedaj pokazal na prevladujoče vrednotne izbruhe nove politične in ekonomske elite, čeprav tedaj še v zametkih in vendar vse bolj jasno vgrajene v slovensko različico kapitalističnega sistema? Ali torej ni pokazal na smer razvoja odnosov v slovenski družbi, ki danes, skoraj dve desetletji po njegovem zapisovanju, pokaže vso izpraznjenost razmerja med državljani in državo, prilaščanje države in zgodovine, izžetost in izropanost prej družbenega premoženja in grobo družbeno razklanost?

Sicer pa preberite Roterjeve utrinke. Vredni so branja in razmišljanja.

Zdenko Roter je izstopil iz akademske skupnosti konec osemdesetih (1990), z zapisovanjem utrinkov pa iz javne scene v sredini devetdesetih let (1996). Dobra tri desetletja se je posvečal družboslovju, bolj določno sociologiji, sociologiji religije. V mnogih člankih in knjigah je izpisal svoj odprti, liberalni, znanstveno nevtralni pogled na vprašanja vere, vernosti in razmerja med cerkvijo in državo itd. V začetnem obdobju svoje akademske kariere se je osredotočal zlasti na vzpostavljanje metodoloških in teoretskih podlag za sociologijo religije, ki jo je pionirsko uvažal v slovenski in takratni jugoslovanski intelektualni in akademski prostor (A. Debeljak). Zasnoval je Center za proučevanje religije in cerkve na FSPN in ga več desetletij vodil. Bil je cenjen učitelj in zaželen mentor desetinam sociologov, pri njihovem znanstvenem

vzponu je spodbujal in usmerjal najuglednejše slovenske religiologe, sodeloval je pri zasnovi in razvoju najobsežnejšega slovenskega empiričnega družboslovnega projekta Slovensko javno mnenje, spodbujal je znanstvene razprave v jugoslovanskem in mednarodnem religiološkem okolju, bil eden od ključnih akterjev pomembnega posvetovanja v okrilju Slovenske akademije znanosti in umetnosti na temo Znanost in vera (1984), ki pomeni prispevek k odpiranju razmerja med državo in cerkvijo in utrjevanju dialoga med njima. Kot angažiran družboslovec in odgovorni urednik Teorije in prakse je že v zgodnjih šestdesetih letih spodbujal kritično družboslovno analizo in pisanje, zasnoval in vodil je pomembno mednarodno posvetovanje na temo Socializem in demokracija (1969) itd., itd. Izjemen je prispevek zaslužnega profesorja UL dr. Zdenka Roterja k programskemu, pedagoškemu in raziskovalnemu razvoju in utemeljitvi današnje Fakultete za družbene vede, nekdanje FSPN, kjer je skozi tri desetletja deloval v vlogah predstojnika sociološke katedre in oddelka, predstojnika Centra za proučevanje religije in cerkve, kot prodekana in dekana fakultete itd. Vseskozi se je zavzemal za akademsko avtonomijo in odprtost svoje akademske ustanove.

Dodam naj, da bo knjiga Pričevanja izšla ob njegovi 87-letnici in da ima napisano in pripravljeno za tisk novo knjigo.

Naj ponovim: Roterjeva Pričevanja vsebujejo 130 njegovih kolumn oz. utrinkov, kot so se imenovali v času objavljanja v Naših razgledih. Prve kolumne (1989–1990) so bile objavljene v drobni knjižici na pomlad leta 1991. Neobjavljenih je ostalo osemdeset kolumn, ki jih je napisal v obdobju od januarja 1991 do decembra 1996. Pri pripravi gradiva za objavo je avtor privolil v predlog urednika, da v tej knjigi, po skoraj četrto stoletja, zberemo in izdamo vse njegove kolumne. Tako so v prvem delu knjige pod naslovom Izgubljena preteklost zbrane že objavljene kolumne, nabor neobjavljenih, skupaj osemdeset kolumn pa je zbranih v drugem delu pod naslovom Izsanzana prihodnost. H knjigi pa je dodan še tretji del. Avtor in urednik sva prosila Tineta Hribarja, enega od dveh uvodničarjev pri prvi objavi, da zapiše svoj pogled na Roterjeva Pričevanja ter na čas in ključna vprašanja, ki so v presečišču njegovega razmišljanja in pisanja. Tine Hribar se je odzval in napisal študijo Partizanstvo, revolucija in osamosvajanje (marec/april 2013). To daje

knjigi še posebno vrednost, saj nakaže razhajanja v pogledih dveh prijateljev. V tretji del knjige sta vključena še Predgovor k prvi knjigi, ki ga je zapisal Milan Kučan (februar 1991), in krajši zapis Tineta Hribarja o Roterjevih »utrinkih« (februar 1991). S tem je zaokrožen prikaz zapisov in odzivov na Roterjevo skoraj desetletno kritično zapisovanje o slovenski družbi, njeni preteklosti in prihodnosti.

PETI DEL

Kritike delovanja sistema

Večer, V soboto, 19. 4. 2014

Obrata ni. Kvečjemu zastoj

Spraševala je Dragica Korade.

Ne osupne te samo hitrost, s katero se profesor Niko Toš navkljub svojim 80 letom giblje po svojih 50 letnih raziskovalnih mrežah med podatki, ki mu pomagajo analizirati probleme našega časa. Osupne tudi vedri mir, s katerim govori. Redko govori o sebi. Če že, potem se ozre na druge in sebe postavi vmes, med očeta in vnuke. Oče se je rodil v Slovenskih goricah kot kmečki otrok, šel v klasično gimnazijo, pri 17 letih pristal na soški fronti in kot družinski oče doživel drugo svetovno vojno. Generacija vnukov, ki zdaj že vstopa v ta negotovi svet, je pred velikimi spremembami. »Polno težav je bilo v vsakem obdobju, ampak če življenjski svet, ki mi je bil podarjen, primerjam z očetovim ali tem, ki je pred vnuki, lahko rečem, da je bilo obdobje, v katerem je živel moja generacija, vsemu navkljub blagorodno obdobje. Oče je imel mnogo težje življenje kot jaz. Nisem prepričan, da vnuke čaka toliko možnosti, kot smo jih mi imeli v smislu premikanja, spreminjanja tega, kar smo sicer ocenjevali kritično.« Ker še zmeraj aktivno raziskuje pri projektu Slovensko javno mnenje, smo se z njim pogovarjali o aktualnih družbenih razmerah.

Predsednica vlade Alenka Bratušek je ob prvi obletnici svoje vlade ponovila tisto, kar nam je sporočala že decembra po bančnih strešnih testih: da je na svoje delo ponosna, da vlada dela dobro, da je Slovenija končno naredila protikrizni obrat. Profesor Toš, kaj pa pravijo ljudje?

Ljudje čutijo krizo in seveda pričakujejo obrat. A obrata ni, kvečjemu zastoj. Na osnovi raziskave, ki smo jo delali koncem preteklega leta, bi z zadržkom lahko rekel, da ljudje pričakujejo temeljit obrat v smislu uveljavljanja vrednot, ki jih vežejo na predstavo o delovanju države. Te vrednote so zapostavljene, niso v središču prizadevanja.

O katerih vrednotah govorite?

O temeljnih. Tu gre za temeljne stvari. Za razumevanje vloge države. Ljudje zaznavajo oddaljevanje prakse od pričakovanega. Pričakovano je nekaj drugega od tega, kar se uveljavlja. Na podlagi naših raziskav lahko rečem, da nastaja vozle med delovanjem države na eni strani in prevladujočimi vrednotami na drugi. Bolj ko se odmikamo od 90. let, bolj se z vsemi transformacijami in preureditvami odmikajo razmere od naših vstopnih pričakovanj. Vsi, vključno s politiki vseh barv, vztrajno ponavljajo, da smo Slovenci bili na vstopni točki na začetku 90. let najbolj odprta, najbolj na prehod pripravljena družba z zadostno sproščenostjo in razvito ekonomijo. Potem pa smo izvedli nekatere preobrate.

S čim se je začelo?

Spomnim se, da je predsednik skupščine takrat govoril o koncu državljanske vojne.

Danes se je končala državljanska vojna, je rekel 9. maja 1990 na prelomu političnega sistema dr. France Bučar.

Ja, moj prijatelj. To je seveda bila označitev minulih pet desetletij razvoja pred tem. Kot da smo od leta 1945 do leta 1990 živeli v razmerah državljanske vojne. Pri tej označitvi ne gre samo za vprašanje odnosa do revolucije, ki se je dogajala v času okupacije in prva leta po koncu druge svetovne vojne, marveč do vsega tistega, kar se je dogajalo v drugi polovici 20. stoletja.

Kako se ta čas vpiše v kolektivni spomin?

Med Slovenci obstaja pretežnostna večinska ocena, da smo v tem času kulturno in ekonomsko napredovali. Da torej ne gre za izgubljeno obdobje. Pri ljudeh je obstajalo pričakovanje, da bomo na tem gradili naprej. Spomnim se razprav v naši raziskovalni skupini, v kateri smo na osnovi raziskav iz let 1988/1989 razmišljali o tem, kam gremo, kaj nas

čaka. Kolega Peter Klinar je napisal, da gre pravzaprav za neko težko poimenljivo družbo, ki ne ohranja kontinuitete s preteklim, hkrati pa ne pomeni direktnega prehoda v družbene ureditve, ki so nas obkrožale. Torej ni šlo za predstave o prehodu v grobi kapitalizem.

Ampak točno tu smo. Kako nam je to uspelo?

To smo dosegli z grobimi sistemski premiki, na katere se je potem nagnalo vse drugo. Pri ljudeh seveda še vedno ostajajo pričakovanja o razvoju, prevlada pa razočaranje glede smeri in ostrine sprememb, ki nastajajo v slovenskem družbenem prostoru. To na primer izrazito občuti celotna mariborska industrijska regija, ki je bila ob prehodu razkrojena. Močno industrijsko mesto z izjemnimi potenciali je naenkrat postalo mesto brezposelnih. Nismo ujeli prednosti, ki smo jih imeli. K temu je veliko prispeval prav premik v lastninski strukturi, lahko rečem razkroj družbene lastnine za vsako ceno.

Denacionalizacija?

Denacionalizacija je po svojem bistvu, v vsej svoji grobosti zakonske formulacije, pomenila novo plast krivic, storjenih vsem, še posebej zaposlenim. Da sploh ne omenjam denacionalizacije tistega, kar denacionalizirancem ni nikoli pripadalo. Tudi za to je šlo pri tem projektu: razkrojiti družbeno lastnino, ne prevzeti te lastnine v državne roke, ampak jo na vsak način potisniti v stran od sebe, ker bo prav to razkrojilo prvotne strukture in ustvarilo nove.

No, poleg poprave krivic je ta proces spremljala tudi ideologija, ki je še danes na delu: da bo privatni lastnik boljše gospodaril s premoženjem kakor država.

Ja, še vedno se lovimo okoli tega, čeprav je lastnina že razkrojena. In čeprav je tu že nova plast bremen, ki izvira iz primarnega osamosvojitvenega egoizma in nacionalizma, iz odnosov, ki so se razvili po prehodu v 90. leta.

Kam merite?

Na pojav izbrisanih na primer. Kljub zagotovilom, ki so bila sprejeta v parlamentu, je v politiko prodril grob nacionalizem, ki se je manifestiral z izločanjem določenih kategorij ljudi. Pojav izbrisanih je s svojo

grobostjo pravzaprav dopolnil grobo denacionalizacijo. In bitka okoli izbrisanih je tekla skoraj 20 let, vse do današnjega časa, dokler ni Evropsko sodišče za človekove pravice izpisalo moralne sodbe. To je hranilo delitve in razkrajalo pripravljenost ljudi za sprejemanje take družbe in take ureditve.

Kako ste si vi pojasnili izbrisane? Spomenka Hribar pravi, da je to poleg denacionalizacije in trgovine z orožjem eden od treh največjih madežev na slovenski osamosvojitvi.

In v vsem ima prav. Sam sem si enkrat pomagal s primerjavo. Glede na to, da je slovenska družba vendarle bila libertarna, odprta, kultivirana, je politika, ki je to proizvedla – in pri tem je izjemno malo nedolžnih – na slovenski kulturni ravni izvedla neke vrste ‚narodno čiščenje‘. Na neki način se tudi tu pokaže, da po vsakem revolucijskem prehodu nastane potreba po dokazovanju moči zmagovalcev – in po njihovih žrtvah. Kar je očitano slovenskemu razvoju, so tudi žrtve.

Ampak v resnici ni bilo nobene potrebe po žrtvah. Prehod je bil miren, konsenz o njem zelo visok.

Res je. Zanj so bili tudi tisti, ki so jih potem izbrisali, saj je na referendumu tudi večina Neslovencev glasovala za slovensko osamosvojitve. Tu je šlo za čiščenje! Vsako čiščenje pa ima genocidne primesi. To je obremenjevalo slovenski politični in družbeni prostor in usedline tega so še vedno prisotne. Raziskave kažejo, da se slovenska nacionalna zavest postopoma sicer sprošča in potreba po odrinjanju drugačnih popušča, v jedrih pa je to še vedno prisotno. To je še vedno seme, ki ga politika lahko zaliva.

Še lažje pa zaliva nekaj drugega: prepir med rdečimi in belimi.

Mi smo prešli iz nekega obdobja, ki ga označujemo s pojmi komunizem, socializem, samoupravljanje. Celota izkušenj, ki smo jih preživeli, se vse bolj odmika od današnjih generacij. Sam sem to izkušnjo preživel v celoti, vi ste jo ujeli še za rep, večina današnjih štiridesetletnikov pa te izkušnje nima. Kaj zdaj? Ko smo leta 1990 raziskovali vrednotenje kapitalizma in socializma, so ljudje bili kritični do takratnih razmer, torej do socializma, in skeptični do tistega, kar nas čaka, torej do kapitalizma. Vsi smo sprejeli osamosvojitve. Družbenega obrata nismo

sprejeli evforično, a vendar smo ga. Danes pa se predstava o doživetem in možnem bodočem spet prekraja. To možno, željeno bolj ustreza pojmu socializma kot kapitalizma. Ko torej ljudje iščejo oprijemališča za bolj humane, bolj pravične odnose, teh predstav ne vežejo na aktualne sistemske razmere. Vse bolj jasno postaja, da te lastnosti niso značilnosti kapitalistične družbe, da je treba iskati nove izhode. Ko torej rezultati raziskav kažejo, da se ljudje vrednostno premikamo proti socializmu, lahko nekdo, ki mu ti rezultati niso pogodu, hitro reče, da gre za sentimente, za ostanke stare zavesti, ki je še nismo zavrgli. To je seveda groba interpretacija. In pri njej pridejo do izraza vse predhodne delitve, tudi na partizane in domobrance. A pri tem sploh ne gre za to.

Za kaj pa gre?

Gre za to, da je ta premik v zavesti, v vrednotenju, opazen tudi pri mladih ljudeh. Torej pri generaciji, ki nima lastne izkušnje s preteklostjo. Pri starih je to seveda lahko sentiment. Ampak zavest o tem, da je sedanje razmere treba v temelju preseči, ker potrebujemo več solidarnosti, več humanosti in več pravne države, se oblikuje tudi pri mladih ljudeh. Država se je torej znašla v presečišču med prevladujočimi vrednotami, ki jih imajo ljudje o državi in med njenim dejanskim funkcioniranjem. Ljudje pričakujejo nekaj drugega.

Vse tisto, čemur smo včasih rekli socialna država?

Seveda. Ljudje ne vidijo države predvsem v funkciji računovodskega reguliranja inputov in outputov. Vidijo jo v funkciji takšnega reguliranja družbenih odnosov, ki omogoča mladim ljudem vstop v zaposlitev, ki omogoča vsem dostop v javno zdravstvo in ne zasebnih dobičkov, kjer je razvito javno šolstvo. V njej obstaja medgeneracijska solidarnost, zagotavljanje vzdržnih razmer za starejše in podobno.

Po dežurni ideologiji naj bi bile te predstave o državi zastarele. So res? Ali se bistveno razlikujejo od predstav, ki jih imajo o državi ljudje po drugih evropskih državah?

Primerjalne raziskave kažejo določene zamike in odmike, ampak v osnovi je potreba po ohranjanju socialne države prisotna v evropskem prostoru kot ključna družbena potreba.

Kot del evropske zavesti?

Točno. Je domet evropskega socialnega in kulturnega razvoja. Žal pa dogajanja v zadnjem desetletju pomenijo velik odmik od predstave o takem funkcioniranju države in o tako usmerjeni naddržavni skupnosti, kot je EU. Slovenci smo že v 80. letih hlepeli po Evropi. Ne bi rekel, da je bil to predvsem občutek, da moramo na vsak način oditi iz takratne povezave, iz Jugoslavije. To ni bil predvsem beg. To je bil izraz občutka, da se moramo umestiti v širše kulturne, socialne in ekonomske prostore. A je bil na koncu tudi beg, ker je skupna država začela razpadati. Vendar je šlo predvsem za vključevanje v Evropo. Namesto, da bi ostali odprti, tudi do lastne preteklosti, smo z ostrimi regulacijami lastnine in izključujočim urejanjem odnosov sami sebi zavrli normalne razvojne možnosti.

Kaj je bilo posredi? Mariborski vstajnik, osamosvojitelj in učitelj Peter Rižnar, mi je pred časom razlagal, da se je hitro po osamosvojitvi zdrznil, ker je ugotovil, da v tej državi nastaja paralelni svet, ki nima nobene zveze s tistim, za kar se je boril. Kaj se je zgodilo? Zakaj se je politika s tako lahkoto odlepila od družbe?

Ker so se stranke zaprle v svoje interesne okope. Vse raziskave kažejo, da ljudje terjajo globoke spremembe, da razmere v družbi označujejo kot krizne. Odziv na to pa je dviganje strankarskih okopov in obnavljanje bojnih vzklikov med grupacijami, ki obračunavajo s preteklostjo. Vprašanje je, kako se lahko dokopljemo do normalne države. Potrebna je 'normalizacija' razmer znotraj strank. Kdo dominira v slovenskem strankarskem prostoru? Ali v njem ne vladajo vsa leta eni in isti ljudje? Ali v njem dominirajo vrednote, ki si jih ljudje izmenjujejo? To je breme tako za desnico kot tudi levico. Nikjer, na nobeni strani, ne izhajajo iz primarne pozitivne vloge strank. Stranke so nosilci demokratične reprodukcije sistema. Očitno te sistemske vloge ne zmorejo odigrati. Zaradi zaprtosti tega prostora trpimo vsi. Zaostajamo v demokratizaciji, zaostaja država v svoji socialni funkciji.

Igrajo pa kadrovske službe. Če niste v stranki, ne morete v tej državi biti nič.

To je pomembno vprašanje. Kaj je osnova promocije ljudi? Za vzpon v tej družbi ni pomembna predvsem ustvarjalnost in sposobnost. Razmislek o tem, kako se nagrajuje ljudi, nas še čaka.

Časa ravno nimamo veliko. Smo v krizi, čeprav nas predsednica vlade prepričuje, da se je ključni premik na boljše že zgodil.

Ne bi podcenjeval njene pragmatične regulacijske sposobnosti. Situacijsko je vstopila, se pogodila še s tremi strankarski prvaki, sestavila koalicijsko, parlament jo je potrdil. V tem smislu je vlada legalna. Vprašanje pa je, ali je legitimna. Na osnovi opazovanja odnosa med volilnim telesom in izvršno ter zakonodajno oblastjo že leta opozarjam, da naša oblast izgublja legitimnost. In to velja tudi za sedanjo oblast. Kar pa zadeva premike, je vprašanje, kako to ocenjujete. Res je, da smo sprejeli 'zlato pravilo', res ni prišla trojka, poizkušamo usklajevati odhode s prihodki. To so premiki in vendar predvsem cepetanje na mestu. Vprašanje je, ali se ti premiki kažejo v širjenju podpore vladi in njeni politiki, ali se vlada odziva na pričakovanja ljudi?

Ne. Nasprotno.

Podporno polje vladi je spodnešeno. Tako nizko kot je sedaj, ni bilo nikoli poprej. Nihanja so bila sicer vedno prisotna. Iz začetnega pozitivnega vrednotenja institucij sistema se to niansiranje izgublja, vse institucije, stranke, državni zbor, vlada, celo predsednik republike, ki je kot simbolna točka sistema bil vedno nosilec zaupanja, so padle na (naj)nižjo (možno) raven. Padec so zabeležile celo tiste institucije, ki so v zadnjem desetletju ohranjale podporo. Recimo banke. Zaupanje vanje je razpadlo. Ohranja se še relativno zaupanje v tako pomembne družbene podsisteme, kot sta izobraževanje in zdravstvo. Če bomo izgubili še to zaupanje, se bo država razvijala zunaj nas, sama zase.

Kaj pa se je zgodilo z zaupanjem Cerkvi?

Tudi tu smo znotraj toka, značilnega za evropski kulturni kontekst. Znotraj procesa sekularizacije torej. Prisoten je tudi pri nas. Po svoji religiozni zavesti smo bolj podobni zahodnoevropejcem kot pa južno ali vzhodnoevropejcem. Po prelomu v 90. letih se glede tega v Sloveniji ni nič bistveno spremenilo. Sam obrat ni prinesel pomembnih sprememb v občutenju in izražanju vere. V Sloveniji smo bili pred in po tem pretežni in zmerni verniki. Na Hrvaškem, ki je družba, s katero smo dolgo živeli skupaj pod isto državno streho in pod enakimi ideološkimi in političnimi vplivi, se je zadeva spremenila: Hrvati so postali deklarirani

katoliki. Tega ni mogoče pojasniti predvsem z religijskim obratom. V času eskalacije spopada se je na liniji identifikacije znašla tudi religija: Hrvati so še bolj očitno postali katoliki, Srbi pa pravoslavci. To pa ne pomeni, da se je v notranji religioznosti kaj bistveno spremenilo.

Kako je na odnos do Cerkve vplival škofijski finančni vsepolom?

Ni bistveno vplival. Slovenci smo že pred prelomom imeli do Cerkve zadržan odnos. Ko se je po spremembi sistema Cerkev utrdila v predstavah ljudi kot ena od političnih institucij, je zaupanje v njo upadlo in je se skupaj z drugimi političnimi institucijami ustalila na dnu ranga. V Sloveniji je zaupanje v Cerkev eno najnižjih v evropskem prostoru in za zdaj ne kaže, da se tu kaj spreminja. To pa ni posledica Zvonov. To je nastalo prej, po letu 1990. Zvonovi so to le dodatno utrdili.

Ampak po finančnem škandalu je Cerkev vendarle storila tisto, česar politika ni sposobna: nagnala je voditelje.

Res je, ampak to ni rezultat delovanja slovenske cerkve. To je rezultat ‚vatikanske trojke‘. Vprašanje pa je, ali se bo slovenska cerkev iz tega kaj naučila. Dejstvo je, da je trojka vstopila v prostor Cerkve. Ali se bo zdaj poglobila v svoje pastoralno delo in se odmaknila od kapitalske igre, ki jo je igrala od denacionalizacije naprej. Z denacionalizacijo je prišel ‚hudič‘ v Cerkev.

Se pravi, da je novomeški škof imel prav, ko je najnovejšo krizo v slovenski Cerkvi pojasnil s hudičem?

On ga je iskal zunaj Cerkve, ne znotraj. Je pa res, da se z umestitvijo novih pastirjev Cerkvi odpirajo možnosti, da se poda na pastoralno pot. Potreba po tem žal ni dozorela znotraj slovenske Cerkve, moralo je priti od zunaj.

Tudi če to je res, ostaja dejstvo, da je to edina institucija v Sloveniji, ki je napravila rez v zgrešeno prakso. V politiko pa ne pride nič pametnega niti od znotraj niti od zunaj.

Ne bo držalo. Ti poskusi so tudi v politiki. Slovenska desnica se poskuša preurediti in okrepiti na ocenah, ki so prinešene od zunaj. Trojka je na slovenski desnici bila zaželjena. V tem smislu je odsotnost trojke pravzaprav uspeh te vlade. Tudi tista resolucija, ki je bila napisana v

Ljubljani in nato odnešena v Bruselj in preko podpornikov, ki so jih našli predvsem v postsovjetskih državah, prinešena nazaj v Ljubljano, je poziv ‚desne trojke‘ z zahtevo po lustraciji. Ta poskus nas vrača v izhodišče, sili nas v ponovitev obrata, morda v ‚Orbanov‘ objem v slovenski inačici. Ta poskus vključitve tujcev v prenos ‚naših‘ lastnih presoj tudi zadeva temeljna vprašanja o tem, kakšna je funkcija te države v sedanjih razmerah anomalije, ki sega vse tja do interpretacije ustave in razumevanja zakonitosti.

Pri nas so tudi najbolj elementarne zadeve že lep čas vse stvar interpretacije in dezinterpretacije.

Točno. Vprašanje je, kako te stvari zaustaviti in zaobrniti. Tu sva pri vsesplošnem nezadovoljstvu s sistemom in pred zahtevo ljudi po temeljitih reformah, po temeljitem obratu. V njihovih očeh je demokracija (še zmeraj) ključna vrednota, hkrati pa ne zaupajo v sedanjo ‚demokratično‘ prakso. Zaupanje v njo je na najnižji točki. Ampak karkoli je kdorkoli v Sloveniji kjerkoli rekel, nihče ni rekel, da smo nedemokratična država. Torej še vedno velja, da smo demokratična država. Gre pa za učinkovanje te države na socialnem in kulturnem polju. Tu pa nastajajo resni problemi. Izkaže se, da gre za formalno igro, da ta ‚demokracija‘ nima zveze z realnimi potrebami in interesi ljudi. Mediji vsak dan znova kažejo nove deviacije, a pri presoji dejanj so zavrženi osnovni principi. Razvoj kaže na to, da bomo počasi imeli v politiki samo še ljudi, ki ne samo, da so osumljeni, ampak tudi obsojeni. Ljudi več ne preseneča, da so od osamosvojitve v središču političnega dogajanja ljudje, ki jih vseskozi spremljajo sumi in obsodbe, od trgovanja z orožjem, Depale vasi, do pojavov korupcije. In zdi se, da je to polje neskončno odprto.

To polje bi morale zapreti politične stranke. Ampak že sami ste ugotovili, da to ni možno.

Morale bi. In morale bodo. Kot nosilke demokratične reprodukcije sistema bi morale – in morale bodo – narediti te notranje preobrate. Nekatere med njimi so tako sprivatizirane in nazorsko militarizirane, da nobena zunanja presoja in pritisk ne veljata. To je velik problem, ki ga lahko rešijo samo volivci.

Na ta problem so opozorili ljudje na svojih protestih. Kako ste gledali na vstajniški Maribor?

Maribor je na simbolični ravni sinonim za vstajništvo. Spremljal sem proteste in vstajništvo kot gibanje, ki izraža prevladujoče nezadovoljstvo. Zaznali pa smo tudi grobe vdore in poizkuse vnosa ekstremizmov v vstajniško gibanje. V tem niso uspeli. Sledile pa so diskvalifikacije, razglašanje protestov za protiustavne, protipravne, čeprav je jasno, da je pravica do protestov v temelju vsakega demokratičnega sistema. Vprašanje pa je, kaj lahko iz vsega tega nastane, kako se lahko ta vstajniška energija prelije v kreativno fazo, v udeležbo v sistemu. Tu je problem. Zdaj smo pred evropskimi volitvami. Dobro je, da se desnica povezuje, levico pa žal označuje razkroj. Ali morda tu lahko nastane kak obrat? Kako bomo reprezentirani v evropskem parlamentu, če bo šla na volitve samo četrtina volilnega telesa? Ta animirana četrtina bo seveda izvolila nekaj, kar ne ustreza prevladujočim vrednotam. Za slovensko volilno telo je značilno večinsko zavzemanje za socialno državo, ta pa ni v programu evropskih konzervativcev. Lahko se zgodi, da bomo Slovenci v evropskem parlamentu zastopani samo z enim krilom pogledov in da bo to krilo še naprej, preko Evrope, posredovalo svoje zahteve za preureditev slovenske družbe.

Medtem ko se levičarji prepirajo in dlakocepijo, se buržuazija mednarodno organizira in povezuje, nas je že na začetku 80. učil profesor Južnič. Ampak ustaviva se še malo pri Mariboru zlasti zaradi nedavnih političnih zasliševanj vidnih Mariborčanov, ki so samo zaradi svoje udeležbe na protestih osumljeni ekstremizma. Zanima me, ali ste kdajkoli v vaših raziskavah zaznali kakršnakoli ekstremistična stališča?

Ne, ampak tu gre za vprašanje definicije. Gre bolj za nekaj drugega, za dopuščanje ekstremizma. Zadnje raziskave kažejo značilno mero dopustljivosti do takih dejanj skrajnih skupin, ki delujejo npr. rušilno proti sistemu. Gre za ljudi, ki so pretežno libertarno usmerjeni in mislijo, da je treba dopustiti prostor tudi bolj radikalnim pogledom in akcijam. Nasprotovanje bi nenazadnje lahko pomenilo tudi nasprotovanje pojavom, ki so spremljali vstajništvo v Mariboru in Ljubljani. Toleranca je izraz libertarne usmerjenosti, ki se veže tudi z opredelitvami v prid ena-

kosti med spoloma, zagotavljanju vseh vidikov enakosti med ljudmi, s pogledi glede reprodukcije življenja, splava itd. Konsekventno ima svoj izraz tudi v visokem vrednotenju družine v vseh njenih pojavnih oblikah. Pri produkciji življenja se pa pokaže rez, ki je politično aktiviran, včasih tudi zlorabljan. Referendumi, ki so rušili tovrstno zakonodajo, niso bili povsem slučajni. Pri določenem delu populacije imajo še vedno svoja oporišča. Glede moralnih vprašanj pa so za Slovence sicer zelo značilna zahodnoevropska opredeljevanja. Bolj odprti smo, kot večina vzhodnoevropskega sveta.

No, ampak to, da je bil Tone Partljič v parlamentu zaslišan kot ekstremist, vendarle bolj kaže na vzhodnoevropsko politično prakso.

To je seveda nekaj silno zavržnega in pomembno prispeva k vrednotenju parlamenta kot zakonodajnega telesa. To so najbolj grobe in pristane zlorabe nacionalnega parlamenta v spopadu političnih sil. To se vseskozi dogaja, tem bolj izrazito pa takrat, kadar sile, ki se postavljajo na takšno agresivno pozicijo, nimajo oblasti. Ker ne morejo delovati z oblastnimi sredstvi, igro vodijo drugače.

Na to, da politiki merijo svoje moči, smo navajeni, ampak tu se je zgodilo nekaj hujšega: tu je politika obračunavala z družbenimi potenciali. To je bil obračun z ljudmi, ki niso politiki.

Res je, ampak to je še vedno politični spopad. Ko v tem ozkem prostoru iščete obešalnik, na katerega bi lahko to obesili, boste ugotovili, da gre za donkijhotstvo, za spopad z ‚murgлами‘.

Ne razumem.

V bistvu gre za oblast, navidez pa za spopad s komunizmom. Gre za agresivne popadke antikomunizma, ki nima tarče, ker komunizma nikjer ni. Kdaj smo Sloevnci komunizem izživel? Že dolgo sem na svetu in vem, da smo ga nazadnje izživljali kot pluralno politično prakso sredi 80. let, v mednacionalnih spopadih med ‚nacionalnimi‘ partijami. A tisto že zdaleč ni bil več komunizem. Tisto ni več ustrezalo predstavi o zlu, ki obseda družbo. Prej je šlo za zlo v povezavi z družbo v krizi in njenim razpadanjem. Komunizem se je izživel že zdavnaj prej. In vendar ga vedno znova oživljamo, ga potiskamo v ospredje spopada za oblast zato, da bi preprečili normalen demokratični razvoj in vstopanje

slovenske nacije v evropski prostor. Sami sebe označujemo, da smo različni od Italijanov, Poljakov, Avstrijcev, Nemcev, Dancev, Čehov. Češ da smo zaznamovani s preteklostjo. A drugi preteklosti nimajo? In vendar so usmerjeni v prihodnost!

Prav v teh kontekstih kar naprej poslušamo mazohistične politične refrene o tem, kako zanikrni ljudje smo in kako se „kaj takega“ ne bi moglo zgoditi nikjer na svetu, kaj šele v Evropi. Zanima me, ali ste v vseh mogočih raziskavah zaznali kako tako stališče, po katerem se usodno ločimo od drugih? Ali obstaja med nami kaj takega, česar ni nikjer drugje?

Ne. Od leta 1990 smo raziskovalci vključeni v vse pomembne mednarodne raziskave, v pet najpomembnejših svetovnih družboslovnih programov. Opravljamo primerjalne analize. In rečem lahko: ne, ničesar takega nismo razkrili, česar ne bi bilo tudi drugje. Že na točki prehoda leta 1990 smo bili bolj v zahodnoevropskem kulturnem prostoru, kot pa kje drugje. Mi smo nacija, ki ima v temelju svojega vrednotnega sistema družino in delo, nima pa politike in vere. Solidarizem je še vedno naša skupna vrednota. Izražamo sicer različne egoizme in smo v mnogočem, žal, diskriminatorni, kot tudi drugi v Evropi. Hkrati je v civilni sferi polno dokazov, da pri nas solidarnost deluje. Vprašanje pa je, ali organizirana družba to povzema in vgrajuje v sistem. Prostovoljno gasilstvo še vedno deluje! Prostovoljno krvodajalstvo še vedno deluje! Humanitarna sfera še vedno in vse bolj deluje! Vprašanje pa je, zakaj ta mora delovati v tolikšni meri, zakaj sistem ne zajame in odpravlja odstopanj. Prav danes sem ponovno bral poročilo o najvišji in najnižji pokojnini, o deležu starejših, ki živijo na robu revščine, o deležih mladih, ki ne dobijo zaposlitve, o visokem številu brezposelnih. To vse kaže na pomanjkanje zavesti, sposobnosti in moči za preprečevanje takih stanj. In tu je vloga politike, tu lahko dokazuje svojo uspešnost.

Knjigi R. Rizmana na pot¹

Predgovor v knjigi Rudija Rizmana
Čas brez alternative, Sociološke in politološke
refleksije, Znanstvena knjižnica FDV – Refleksije

Profesorja Rudija Rizmana poznam in spremljam skoraj 50 let. Že kot mlad docent in raziskovalec ter kot izjemno pronicljiv družboslovec je s profesionalnim in civilnodružbenim delovanjem močno presegal takratne slovenske in jugoslovanske okvire. V povezovanju slovenskega s svetovnim družboslovjem in družboslovci se je izoblikoval v izjemno osebnost.

V tem kratkem zapisu lahko navedem le nekaj njegovih značilnih vlog in delovanj. Na primer: urednikovanje in pisanje komentarjev v študentski Mladini in Naših razgledih, članstvo v mednarodnem Rusllovem razsodišču, kamor sta ga povabila akademik Vladimir Dedijer, Titov kritični biograf, in v tistem času eden največjih živečih družboslovnih mislecev Bertrand Russell. Sodeloval je v odboru Jean-Paula Sartra za podeljevanje alternativne Nobelovih nagrad, doktoriral je na ljubljanski in kasneje na prestižni harvardski univerzi. Kot gostujoči ali redni predavatelj je predaval na številnih tujih univerzah, v zadnjih letih še posebej na Univerzi v Bologni. Profesionalno in prijateljsko se je povezoval s številnimi svetovno znanimi intelektualci in družboslovci, med njimi so na primer Noam Chomsky, Umberto Eco, Jean-Paul Sartre, Ralph Miliband, Seymour Martin Lipset, Zygmunt Bauman,

1. Predgovor v knjigi: Rudi Rizman, 2014, Čas brez alternative, Sociološke in politološke refleksije, Znanstvena knjižnica FDV – Refleksije, Ljubljana, str. 8-10.

Daniel Bell, Ralph Dahrendorf, Ernest Gellner, Samuel Huntington, André Gorz, Robert Dahl, Adam Michnik, Jacques Rupnik in drugi. Vsi navedeni so na njegovo povabilo obiskali Slovenijo. Številne so njegove objave, znanstveni članki in knjige, v tujini in doma.

Čeprav je ta zapis namenjen komentarjem in kritičnim refleksijam, ki jih je R. Rizman v zadnjih desetih letih objavil v Delu, Dnevniku, Mladini in drugod, pa ni težko videti, da je pisanje, ki ga je namenjal predvsem kritičnemu in razmišljajočemu civilnodružbenemu občestvu v Sloveniji, črpal iz svoje raziskovalne in pedagoške predanosti, ki se razteza od sociologije do politične znanosti – se pravi politični sociologiji. Knjiga, o kateri je govor, nadaljuje s »projektom« knjige z naslovom *Izzivi odprte družbe – sociološki komentarji* (1989–1996), ki jo je objavil leta 1997. V strokovnem in znanstvenem pogledu sta civilnodružbena vsebina in diskurz te knjige podprta z drugo Rizmanovo knjigo, *Odprte sociološke agende – globalizacija, demokracija in intelektualci*, ki je izšla v letošnjem letu.

Tudi pri njegovi taki interdisciplinarni osredotočenosti je zanj značilen neobičajno širok repertoar družbenih in političnih problemov oziroma tem, o katerih je sam menil, da jih je treba, v vlogi javnega in delujočega intelektualca, predstavljati in razlagati širši in ne izključno strokovno usmerjeni javnosti. Sicer pa je najboljšo dokazilo tega, kar sem pravkar zapisal, izjemen obseg knjige, v kateri se R. Rizman opira na avtoriteto, argumente, spoznanja in ideje prek več sto avtorjev – bodisi imen klasikov ali sodobnikov, od katerih je le malokdo nepoznan slovenski ali mednarodni javnosti, ki jih zanimajo družbena vprašanja, o katerih govori ta knjiga.

Knjiga R. Rizmana vključuje tematske zapise in analize, razvrščene v deset poglavij, ki jih lahko predstavimo z naslednjimi ključnimi pojmi in problemskimi sklopi: neoliberalizem in aktualna kriza; globalizacija, civilizacije v dialogu in spopadih; Evropska unija; geopolitična vloga ZDA; človekove pravice in demokracija; terorizem in pojav varnostne države; o kritični vlogi univerze; prispevki družboslovnih »velikanov«; o problemih slovenske tranzicije in državljanskega upora. O relevantnosti naštetih poglavij (naj)več povejo besede velikega britansko-poljskega sociologa Zygmunta Baumana na hrbtni strani te

knjige: »Kolikor mi je znano, se do sedaj še nihče ni lotil takšnega izčrpnega popisa slepih ulic, ki jih je sedanje stanje obrodilo – dilem, ki kličejo po razrešitvi.« K tem besedam je težko dodati kaj bistvenega ali bolj presežnega.

Zadnja, vendar ne najmanj pomembna, je še naslednja odlika Rizmanovih socioloških in politoloških refleksij: v njej težko prepoznamo »prepričevanje« bralca, še najmanj pa tisto, kar velikokrat v preteklosti in še danes srečujemo kot »ideološko prepričevanje«. Čeprav avtor ne skriva svojih stališč oziroma pogledov, pa ga pri njegovem pisanju predvsem vodi želja, da bi bralca spodbudil k lastnemu kritičnemu razmišljanju, da bi razmišljal naprej in se (tudi) sam dokopal do spoznanj.

In končno, naj dodam, da se s knjigo Rudija Rizmana kot četrto v seriji Refleksije ta potrjuje kot svojski družboslovni knjižni projekt. Lahko bi ga poimenovali biseri slovenskega kolumnizma.

Dnevnik, 6. januar 2015

Intervju z N. Tošem

Spraševala je Meta Roglič.

Kar 50 let življenja dr. Nika Toša, ki je prejšnji mesec praznoval 80. rojstni dan, je neločljivo povezanih s preučevanjem slovenskega javnega mnenja. Na to pot je stopil leta 1964, ko je napisal prvi predlog za sistematično raziskovanje javnega mnenja pri nas, štiri leta kasneje je bil nosilec prve raziskave Slovensko javno mnenje (SJM), od konca osemdesetih let dalje mu je uspelo SJM vključiti v vse najpomembnejše mednarodne primerjalne sociološke projekte. Nedvomno je torej dr. Niko Toš prava oseba za analizo slovenske politične podobe in vrednot Slovencev skozi čas in danes.

Medtem ko so javnomnenjske raziskave preteklim vladam na začetku mandata kazale relativno visoko podporo in jim je priljubljenost padla šele po več mesecih ali celo letih, beleži ekipa Mira Cerarja že na začetku mandata zelo nizko javnomnenjsko podporo. Je ta slaba ocena odraz splošnega nerazpoloženja Slovencev do institucij sistema ali morda že nezadovoljstva do potez aktualne vlade?

Predvsem prvo. V prvem desetletju, po prehodu v nov sistem, je v Sloveniji kljub izrazitim strukturnim razkrojem med ljudmi prevladalo podporno vzdušje; spremembe smo doživljali umirjeno in s pričakovanjem; nosilci oblasti so delovali legitimno. To je bilo posledica dejstva, da prelom s starim sistemom pri nas ni bil kataklizmatičen. Izhajal je iz razmer, ki so veljale pred tem. Sistem samoupravnega reguliranja, ki je sicer deloval v avtoritarnih okvirih, je bil drugačen kot sistemi v preostalih vzhodnoevropskih državah. Demos kot osrednji nosilec sprememb je v prid enotnosti zavrnil radikalne zahteve po lustraciji.

Poleg tega pa smo Slovenke in Slovenci prehod doživljali predvsem kot osamosvajanje, socialni sistem je še deloval, kapitalsko-tržne pretvorbe pa so svoj »čisti izraz« dosegle šele v sredini naslednjega desetletja – kot roparsko privatizacijo. To je privedlo do razpadanja podjetij, stečajev, naraščanja brezposelnosti, do zaposlitvene brezperspektivnosti mladih, poglobljanja finančne krize... Vse to oblast v tem času »rešuje« z nalaaganjem bremen vsem, s povečevanjem aktualne in perspektivne revščine. Ljudje zavračajo razpadanje socialne države in brezglavo razprodajo državnega premoženja. Če gre torej za slabo podporo sedanji vladi, je to predvsem posledica zavračanja politike, politikov, strankarskih prevlad in prilaščanj.

Kdaj je v Sloveniji prišlo do prekinitve »podpornega vzdušja«?

S kolegom Veljkom Rusom sva v analizi vrednot Slovencev in Evropejcev leta 2005 na osnovi primerjalnih raziskav iz prvega desetletja po prehodu, ugotovila, da smo Slovenci sorazmerno umirjeni in povprečni Evropejci, da smo dovolj odprti in libertarni ter pripravljeni za vstop v EU. To so potrdile tudi analize tujih raziskovalcev. Ugotovila sva, da glede na prevladujoče vrednote in podporo demokraciji Slovenci sodimo bolj v zahodnoevropski kot v vzhodnoevropski vrednotni prostor. Že nekaj let po tem, po vključitvi v EU in Nato, in še posebej v zadnjih letih pa se je podpora sistemu začela lomiti, kot ob žledu. Poraz levoliberalnih in nastop desnokonservativnih sil leta 2004 sta sprožila nove strukturne premike, prevladali so novi interesi in vrednote, vidno so se uveljavljali kapitalski koncepti razvoja družbe in gospodarstva. To je vzpodbudilo velike konfrontacije. In vendar je bila podpora desnosredinski vladi sprva izrazito visoka, nato pa je padla – in vlada je ob nizki podpori jadrala do izteka mandata.

In sledila je vlada levega trojčka...

Ob volitvah leta 2008 se je zgodba ponovila; v pričakovanju, da bo ponudila in uresničevala izhode iz vse bolj očitne krize, je bila začetna podpora levi vladi visoka. Prevladala pa sta politična konfrontacija in prazno govorjenje. Podpora ljudi je padla – in vlada je padla. Sledile so prve predčasne volitve, ko dotedanje stranke izpodrine prva »imenska protistranka«, ki je ponujala učinkovitost. A ji ni uspelo postaviti vlade.

Podpore so naprej razpadale, strankarski prvaki so skovali najprej desno in nato na videz levo vlado. Obe sta v razmerah politične konfrontacije in brez podpore volivcev razpadli. Problemi pa so ostajali, kriza se je poglobljala. In zgodba se je spet ponovila. Na novih predčasnih volitvah se je uveljavila nova »imenska protistranka«, ki je ponujala poštenje in nove obraze. Po treh mesecih delovanja ji podpora kopni, novi obrazi se še niso izkazali. Vendar ji možnosti za vladanje v okvirih mandata ne kaže odrekati. Reakcije javnosti pa so več kot očitne.

Kaj je torej krivo za takšno stanje?

Če je volilno telo v prvem desetletju zadržano opazovalo in podpiralo oblast, so se ob poglobljanju krize in neuspešnosti njenega reševanja razmerja do nje izrazito zaostila. Vlade ne ponujajo – in ljudje seveda ne vidijo – perspektive izhodov, rešitev. In dodajmo: aktualna vlada »novih obrazov« ne obvlada veččin in rutin vladanja. A čeprav so jih prejšnje vlade imele več in več vstopne podpore, jim tudi ni zneslo.

Ne drži pa, da ima sedanja vlada najnižjo podporo. Primerjalne raziskave kažejo, da je ima več kot dve predhodni. Iste raziskave kažejo tudi, da je na dnu zaupanje v politike in politične stranke. V parlamentarnem sistemu so stranke generator demokracije. Zaupanje pa je predpostavka demokracije. V zadnjem desetletju in še posebej v zadnjih letih se Slovenija po deležih zaupanja politiki uvršča na dno, v skupino manj razvitih vzhodnoevropskih držav. Vse prednosti iz začetnega obdobja so tako skupnele. Nosilci političnih ustanov so zaupanje spodnesli do najnižjih ravni. Ni dvoma, da gre pri nas za zastoje in nazadovanje v razvoju demokracije. V politiki vseskozi prevlada manira izključevanja. In odgovornost za takšno stanje je predvsem pri strankah, ki ne zmorejo svoje vloge v demokratičnem sistemu. Odgovornost je pri vseh, ki si stranke prilaščajo, pri strankarskih voditeljih tako imenovane desnice in leve in še posebej pri dveh mandatarjih, ki nista bila kos svojim vlogam. Eden od njiju je bil pravnomočno obsojen zaradi koruptivnih ravnanj in kot poslanec sedi v parlamentu, drugi pa je bil neposredno izvoljen in igra vlogo predsednika republike.

Govorite o nizkem zaupanju v politične institucije pri nas. Ali v kateri od evropskih držav to zaupanje le ni tako nizko?

Z več zaupanja izstopajo predvsem skandinavske države, sicer pa zaupanje v politiko na sploh slabi, tudi v tako imenovanih razvitih demokracijah. Tako na primer v Nemčiji potekajo manifestacije, na katerih izrekajo groba nacionalistična gesla, kar sili v primerjave z dogajanjem v tridesetih letih. Tudi v Sloveniji opazimo grobe protisistemske, protilibertarne izpade. Čeprav gre za manjše dele političnega občestva, to ustvarja vzdušje pritiskov in konfrontacij. Vlade niso sposobne nakazati perspektiv razvoja, ki bi jih bili ljudje voljni sprejeti.

In pojavljajo se idealizirane predstave o socializmu kot odrešilni paradigmi...

Tudi naše raziskave to potrjujejo. Zdi se sicer kot da gre za vračanje, za oživljanje starih vzorcev in modelov. A to v glavnem ne drži. Gre za vrednotna opredeljevanja mladih, ki neposredne izkušnje s socialističnim sistemom niso imeli.

Trenutno spet poteka evropska družboslovna raziskava. Se v dojetju institucij sistema in vrednot nakazujejo kakšne spremembe?

Podatki te raziskave bodo urejeni predvidoma do februarja, pogled v nezaključeno datoteko pa kaže, da v naši javnosti še vedno in še bolj izrazito prevlada kritična presoja družbenih in političnih razmer. V družinskem okolju pa se ljudje še naprej počutijo relativno varne in srečne. Povedano drugače: doživljanje sistema se še ne prevaja v intimno okolje ljudi.

Ali potekajoča raziskava kaže, da se je kaj spremenil odnos Slovencev do sodstva? V zadnjem času smo bili namreč priče nekaterim odmevnim sodnim procesom, vsakodnevnim protestom pred sodno palačo...

Raziskave kažejo, da je tudi podpora pravosodju v zadnjih letih padala, a je še vedno višja od podpore strankam in parlamentu. Tudi ko je začelo pravosodje s pravnimi instrumenti bolj angažirano vstopati v najbolj izpostavljene primere grabežljive privatizacije in korupcije, se mu podpora ni dvignila. Prišlo je namreč do združevanja tistih, ki menijo, da so žrtve pravosodja – od malih prekrškarjev do zgodovinsko nepotešenih državljanov, ki tolčejo po pravosodju, mediji pa jim pri tem sledijo. Dokler bo v ospredju delovanja nekaterih strank zahteva,

da sodnike in tožilce spravijo pod svoj nadzor, toliko časa seveda ne bomo normalna demokratična družba. Tudi zaupanje v pravosodje je v temelju demokratičnega sistema.

Vrniva se k hitremu padanju zaupanja v sedanjo vlado. Bi lahko Cerarjeva ekipa obrnila ta trend?

Velikega obrata ni pričakovati. Mogoč bi bil zgolj ob razgrnitvi jasnih izhodov iz krize, z odpiranjem dialoga med strankami namesto medsebojnega izključevanja in sovraštva, torej z uveljavljanjem nove demokratične politične kulture. Dokler bo obstajalo tolikšno nezaupanje ljudi v politične stranke, se bo to odražalo na vseh ostalih področjih.

Delo, Sobotna priloga, 27. 8. 2016

Nimamo socialnih strategij. A tudi evropa jih nima

Spraševala sta Ali Žerdin in Janez Markeš.

Javno mnenje meri več kot pol stoletja. Na začetku leta 2014 se je sicer upokojil, a še vedno sodeluje pri projektih Centra za raziskovanje javnega mnenja. Valovanje javnega mnenja in vrednot opisuje in analizira brez kukanja v papirje, popisane s številkami in diagrami. Pred tedni je uredil gradivo raziskave Slovensko javno mnenje 2015 s posebnim poudarkom na razumevanju (socialne) države.

So ljudje v Sloveniji danes zadovoljni z življenjem?

Da. In ne.

Vprašanje bi postavili v časovno perspektivo.

Od leta 1991 skušamo z raziskavami na različne načine osvetliti vprašanja zadovoljstva ljudi. Nekateri kazalci govorijo o naraščanju nezadovoljstva, drugi o neki ustaljenosti, tretji o naraščanju zadovoljstva. Odgovor torej ne more biti enoznačen. Ljudje so zadovoljni, zadovoljnejši z osebnim življenjem, so srečni, srečnejši... Pomemben vir osebnega zadovoljstva je visoko vrednotenje družine. Ko zapustimo intimen krog in se preselimo v družbeni prostor, prostor sistema, nezadovoljstvo narašča. In v nekaterih izsekih to nezadovoljstvo izrazito prevladuje.

V obdobju med letoma 2007 in 2009 je število ljudi, ki so nezadovoljni z materialnimi razmerami, po rezultatih vaših meritev presegalo število tistih, ki so zadovoljni z materialnimi razmerami. Po

letu 2009 se je slika spremenila. Danes je okrog 50 odstotkov ljudi zadovoljnih z materialnimi razmerami, dobra tretjina pa ni zadovoljna. Torej je percepcija ljudi, da se jim materialna plat življenja izboljšuje?

Da. Hkrati pa se ta zaznava ostri, poslabšuje. Javnomnenjske raziskave sicer niso najboljše orodje za zajemanje podatkov o družbeni neenakosti. Vendar je očitno, da se povečuje delež ljudi, ki živijo v najtežjih razmerah in tudi izražajo nezadovoljstvo. Zgodi se tudi, da najšibkejši niti nezadovoljstva ne zmorejo izraziti. Po drugi strani obstajajo skupine, ki so relativno zadovoljne – in končno majhna skupina, katerih pričakovanja so izpolnjena.

Ko ste merili, kako javno mnenje vrednoti določene pojme – denimo »ukinitev smrtne kazni«, »pravica do splava«, »majhne socialne razlike«, »verouk v šolah« –, ste ugotovili, da je največ pozitivnih izrazov namenjenih pojmu »majhne socialne razlike«. Čemu to pripisujete?

Gre za vprašanje o neenakostih. Širok nabor kazalcev govori o tem, da je v temelju vrednotenja skozi desetletja prisotna težnja po izenačevanju. Pred desetletji je ugledni hrvaški sociolog Josip Županov govoril o egalitarnem sindromu. Ta tendenca je obstajala vseskozi, pred in po letu 1990. Naše meritve kažejo, da je v obdobju 1985–1990 sicer rahlo popuščala. Po letu 1990, ko bi zaradi sistemskih sprememb pričakovali, da bo težnja po izenačevanju še naprej popuščala, pa se je zgodilo ravno obratno: egalitarni koncept se je še okrepil.

Torej se je vrnil egalitarni sindrom?

Ni se vrnil. Zaostril se je. Ohranja se tudi v današnjem času.

Leta 1994 sta dve tretjini ljudi pozitivno doživljali pojem »majhne socialne razlike«. Danes ta pojem pozitivno doživlja več kot 80 odstotkov ljudi.

To le potrjuje povedano. Te meritve smo skušali podrobneje analizirati, pa se je pokazalo, da pojava nimamo kje prijeti. Vsi socialni sloji, vse starostne skupine, tudi mlajši, ki so bili socializirani v obdobju po letu 1990, pretežno pozitivno vrednotijo »majhne socialne razlike«. Dodati

je treba, da je taka vrednotna usmeritev prisotna v vsem evropskem prostoru, a morda manj izrazito kot pri nas.

Gre torej za evropski trend?

Ne gre za trend. To je značilnost evropskega vrednotnega prostora.

Ki je drugačen, denimo, od ameriškega.

Gre za evropski koncept socialne države, ki bistveno odstopa od ameriškega. Z Veljkom Rusom sva se ukvarjala s tem vprašanjem v knjigi *Vrednote Slovencev in Evropejcev*. Seveda pa so koncepti enakosti in pravičnosti pogosto protislovni. Vprašanje je, koliko lahko koncept enakosti deluje kot motivator, kot vzgon razvoja. Če gledamo zadnjih petnajst let v Sloveniji, lahko zasledimo ideje o enotni davčni stopnji, o socialni – sam bi rekel kapitalski – kapici, o spremembah davčnih razredov in razbremenitvi dohodkov višje uvrščenih... In vse to sproža ostre reakcije.

Vaše empirične študije kažejo, da se stvar zaostruje. Kaj pa so vzroki? Zakaj se zaostruje? V evropskem prostoru se zaostruje tudi neoliberalizem.

Seveda. Prodor neoliberalnih konceptov v naš prostor je opazen. Krepijo se tudi nasprotniki teh prodorov. Vmesnih rešitev pa ni. Ni prostora za iskanje družbenega sporazuma o smislu motivacijskih mehanizmov, ki slonijo na razlikah v prispevkih. Pri tem je togo vztrajanje pri načelu enakosti lahko zaviralno.

Pojem »kapitalizem« je v Sloveniji tradicionalno vrednoten negativno. Se pa stvari spreminjajo. Leta 1995 je po vaših meritvah 25 odstotkov ljudi ta pojem vrednotilo pozitivno, danes ga pozitivno vrednoti le še 10 odstotkov. Hkrati je delež tistih, ki negativno vrednotijo kapitalizem, nekoliko narasel. Danes okrog 40 odstotkov ljudi negativno vrednoti kapitalizem.

Z Veljkom Rusom sva pred časom analizirala pojma »kapitalizem« in »socializem«. Na to temo so potekale mednarodne raziskave. Pokazalo se je, da je bil v Sloveniji že leta 1992 pojem »socializem« vrednoten bistveno bolj pozitivno kot pojem »kapitalizem«. Takrat se je zdelo, da gre za sentimente.

Nostalgijo?

Ne. V naslednjih dveh desetletjih smo večkrat zapored uporabili enak raziskovalni model. Vprašanje smo zastavljali tudi pripadnikom generacij, ki niso izkusile socializma. A tudi pri teh, mlajših generacijah, se take opredelitve ponavljajo. Pojem »socializem« nosi več pozitivnih razpoznav kot pojem »kapitalizem«; pojem »socializem« pridobiva na pozitivnem vrednotenju, pojem »kapitalizem« močno zaostaja za njim. To je seveda povezano tudi z vseprisotnim prodiranjem elementov neoliberalizma – tudi v slovenski družbeni prostor. In njegovo zavračanje.

Domnevali bi, da je sentiment do socializma, ki je tudi zgodovinsko pogojen, povezan tudi z občutkom za varnost.

To je silno pomemben element. Ko sem odgovoril, da pri pozitivnem vrednotenju socializma ne gre za nostalgijo, sem odgovoril premalo natančno. Vsi nosimo s seboj svojo zgodovino. Ko z ženo, v visoki starosti, razmišlja o najinem življenju in to primerjava z življenjskim obdobjem najinih staršev in perspektivo vnukov, zgodovina, ki jo nosiva s seboj, vpliva tudi na odnos do sedanjega stanja. Ko ljudje vrednotijo razmere tako, se to izrazi v zaznavi pozitivnih premikov. Glede na prihodnost pa so pričakovanja zadržana.

Tudi pozitivno vrednotenje družine, ki sem ga izpostavil, je povezano s potrebo po varnosti. Pri tem vrednotenju ne gre za nekaj, kar bi govorilo o naklonjenosti tradiciji ali konservativnosti, pač pa prej o varnosti, potrebi po socialni varnosti. In to so odzivi na družbene razmere.

Triada svoboda – enakost – varnost je prisotna, odkar se ukvarjamo z raziskovanjem vrednot, pomembno pa je izstopila v zadnjih dveh desetletjih. Ko smo opazovali razmerje med svobodo in enakostjo, je bila svoboda pomembnejša, četudi enakost sodi med visoko povzdignjene vrednote. Torej: ni enakosti brez svobode.

So imeli ljudje pred seboj enako definicijo pojma svobode?

Tu je težava empiričnega pristopa. Gre za zapletene koncepte, ki sicer vključujejo svobodo kot prvino sistema in hkrati kot nekaj intimnega, osebnega.

V devetdesetih letih smo v mednarodnih raziskavah opazovali razmerja med svobodo in enakostjo. Potem je prišel 11. september 2001. Tedaj smo sami, žal brez mednarodnih primerjav, uvedli v raziskave pojem varnosti. In v Sloveniji se – zadnjim dogajanjem navkljub – ohranja zaznava, da živimo v visoko varni družbi. Tudi v času prehoda in po osamosvojitvi je bila varnost pojav, ki se je ohranjal vzporedno s procesom suverenizacije.

Zakaj so stvari, povezane z vzpostavljanjem suverenosti, politika denimo, vrednotene nizko?

Če je država izraz vzpostavljanja suverenosti, se zastavlja vprašanje njene prepričljivosti. Država nas ne prepriča. Sam proces nastajanja države je kulturno in časovno umeščen mnogo globlje od akta razglasitve samostojnosti. Kar smo skozi osemdeseta leta, zlasti v zadnjih letih pred prelomom, hoteli, se ni v celoti potrdilo. Državo sicer imamo, v mednarodnopravnem smislu smo suvereni. Hkrati pa empirična država ne ustreza pričakovanjem ljudi.

V čem je največje razočaranje ljudi?

Gre za vprašanje vrednotenja politike. V državno obdobje smo vstopili brez izoblikovanega (kultiviranega) političnega razreda. To je bil spopad med priložnostnimi nosilci obrata, torej nosilci novega, boljšega, in tradicionalnimi nosilci starega sistema, ki niso bili prepričani, da je bilo to, kar je presekano, najslabše. V mislih imam samoupravljanje. Ta pojav sega še v današnji čas. Nedolgo tega sem prebral misel pravnega filozofa Boštjana M. Zupančiča, da smo do leta 1990 živeli v najbolj inkluzivni družbi na svetu.

Torej druga polovica osemdesetih let ni bila presežena?

Če govorimo o udeležbi pri družbeni moči, ne. Ideološki sistemski pritisk je tedaj popuščal, ljudje so delovali skorajda tako, kot da je samoupravljanje idealno, odprl se je prostor za delovanje družbenih gibanj, ljudje so dobili občutek, da soustvarjajo novo družbenost. Seveda je bilo samoupravljanje ekonomsko disfunkcionalno, mnoga pričakovanja nosilcev družbenih gibanj pa iluzorna.

Z vzpostavitev države se širok aktivizem, značilen za konec osemdesetih, ne obnovi.

V začetku devetdesetih let smo dobili denacionalizacijsko zakonodajo, ki temelji na načelu vračanja v naravi. To je bila naša prvotna akumulacija kapitala. Ali nezaupanje do kapitalizma temelji na teh procesih? Ljudje si govorijo: dobili smo svojo državo, a nekaj je šlo narobe.

Zasebna lastnina ni bila odklanjana.

Bila je sprejeta kot vrednota.

Tudi reprivatizacija ni bila *a priori* zavračana. V imenu novega pluralizma je bil spodnesen pluralizem lastninskih razlik. In to dejansko dogajanje je pomenilo prvo razočaranje. Drugo razočaranje je sledilo, ko so ljudje spremljali poteke upravljanja skladov nekdanjega družbenega premoženja. Ideje o tem, kaj se zgodi po prehodu, so bile drugačne od izvedbe. Pozitivni vidiki samoupravljanja sploh niso bili ovrednoteni. Deset let po prehodu pa je prišlo do lastninskega »razvrata in razkroja«. To je prav gotovo poglobilo nezaupanje v politiko.

Svoje so prispevale še nedozorelost političnega razreda, slabe izkušnje s strankami, nesposobnost...

Globoko nezaupanje v politiko najbrž izvira tudi iz tega, da ljudje v političnih strankah ne prepoznajo svojih vrednot.

In svojih interesov, zavzemanj, perspektive. Zato so stranke zunaj njihovega doživljanja.

So tujek?

Volilna udeležba je še vedno spodobna, a se ljudje ukvarjajo s strankami le v času volitev, sicer pa so zunaj njihovega horizonta. Pogovor smo začeli z vprašanjem o zadovoljstvu – in ko gre za odnos do političnega sistema, je zadovoljstvo padlo na dno. Ga ni! Ko postavimo Slovenijo v mednarodne primerjave, je po vrednotenju političnih institucij – države, parlamenta, vlade, strank – na dnu.

Je to zaupanje na dnu zaradi tako visokih pričakovanj ali zato, ker imamo tako –nekultiviran politični razred?

Oboje, vendar je to drugo pomembnejše. Ljudje sledijo dogajanjem in vedno znova se vzbudi neko pričakovanje. Politbarometer, s katerim smo nekoč merili razpoloženje ljudi, je pokazal ta nihanja. Pri menjavah oblasti je vedno nastal neki vzgon, neko pričakovanje. Tudi prehod leta 2004 je bil povezan z visokim povolilnim bonusom. Javnost se je pozitivno odzvala na spremembo. Ko pa se je izteklo preizkusno obdobje, v katerem bi se nova oblast lahko izkazala, pa se ni, je vse skupaj padlo. Zgodba se je ponovila ob tako imenovanem trojčku. In spet je pričakovanjem sledilo razočaranje, zaupanje je spet padlo na dno. In vendar ljudje še vedno upajo – to se pokazalo tudi ob predčasnih volitvah 2011. In še enkrat kasneje, ko je deloval »donos« iz vstajništva. Ali je torej nezadovoljstvo z institucijami in nosilci sistema stalnica...?

Pojavljala se je obrambna reakcija javnosti pred nečim slabim, s katerim so že imeli izkušnjo. Grozila sta evropska trojka in Janšev slog vladanja. Ta je s svojo vlado nasledil LDS, katere vladavine so se ljudje naveličali. Toda treba ji bo priznati, da so Drnovškove koalicije kljub uvedbi kapitalizma ohranile javne dobrine zdravstva, šolstva in sociale. Kako so se ljudje v trendih javnega mnenja odzvali na neoliberalistični koncept teh vrednot, ki je sledil Drnovškovim vladam?

Če pogledamo na vrednotenje pomembnih stebrov družbenosti, je poleg gospodarskega zelo pomemben socialni steber: zdravstvo, šolstvo, zagotavljanje socialne varnosti itd. Kljub temu da prevladuje kritični odnos do države, ljudje pozitivno vrednotijo te socialne sisteme. Njihovo delovanje, delujoče šolstvo, delujoče zdravstvo, vzpostavljanje socialno znosnih razmer, dojemajo kot temelj družbenosti. Ti sistemi vežejo nase mnogo več zaupanja kot druge institucije države. In ljudje so pretežno, in aktualnim zastojem navkljub, še vedno do neke mere zadovoljni z njihovim delovanjem.

To gre najbrž tudi v kontekst varnosti?

Da. Eden od pomembnih momentov v doživljanju varnosti ni le fizična varnost, to, da se ponoči lahko sprehajam po mestu, vasi, temveč je tudi v enakostnem počutju. Potreba po enakosti se močno prepleta z varnostjo. Otroci – vsi – še vedno lahko hodijo v šolo, čeprav se tudi tu

kažejo težnje k privatizaciji oziroma prilaščanju. Dodam naj, da celo po ustavi avtonomno univerzo z birokratskimi prijemi obvladuje politika. Še vedno deluje zdravstveno-socialni sistem, čeprav se v njem porajajo vedno novi problemi, nezadostnost sredstev, omejevanje solidarnostne osnove in težnje k privatizaciji. V temelju so nam še vedno zagotovljena varnostna orodja, čeprav se ljudje že zavedajo, da elementi varnosti – tudi socialne – navzven popuščajo. In popuščajo še posebej pri neukih, pri ljudeh, ki ne zmorejo uveljavljati svojih pravic. In še posebej pri ljudeh, ki vstopajo v slovenski družbeni prostor in so že v izhodišču marginalizirani in diskriminirani. V tem smislu je neenakost, ki jo doživljamo, dosti bolj groba, kot se zdi nam, ki pripadamo ustaljenemu delu družbe. In vsaka diskriminacija ustvarja ne-varnost zanje – in za nas, ki jo dopuščamo.

Tovrstna neenakost je torej realna grožnja prihodnji Sloveniji?

Pritiski zdaj živete neenakosti so veliki. Mediji o tem na ravni primerov sicer veliko pišejo. Sistem pa jih ne obvlada. K temu dodajmo še neoliberalne pritiske na posamezne podsisteme: na izobraževalni sistem, zdravstvo... Ljudje si enoznačno predstavljajo izobraževalni sistem kot javen, družbeni. Zavračajo vsakršno pluralizacijo ali privatizacijo. V pojmovniku vrednot, ki ga raziskujemo od leta 1991, najdemo vprašanje o »verouku v šolah«. Večina Slovencev – in večina se izreka za pripadnike verskih skupnosti in vernike – vseskozi izraža odklonilen odnos do vstopa Cerkve v šolski sistem.

Javno mnenje je tudi odklonilno do lastniške sheme iz denacionalizacije v naravi, na primer gozdov. Domnevam tudi, da do proslule kapitalizacije mariborske škofije?

Da, je odklonilno. Temu primeren je tudi odnos do Cerkve kot institucije. Po letu 1990 se je vzpostavil nov kontekst razmerja med Cerkvijo in družbo. Cerkev z nadškofom Alojzijem Šuštarjem je pomembno prispevala k potrditvi suverenosti, bila je pozitivna osamosvojitvena sila. Toda, ko smo raziskovali javno mnenje, je bilo to do Cerkve skrajno zadržano. Tudi sam sem bil zadržan do rezultatov prve meritve. Po nekaj meritvah se je pokazalo, da Slovenci, tudi pripadniki katoliške skupnosti in verniki, to ustanovo umeščajo med politične institucije – in ji le malo zaupajo.

To vodi v naslednje vprašanje, kakšno Slovenijo si glede na trende, ki jih spremljate, želijo Slovenci? Vemo, kaj je šlo narobe, kaj pa bi bilo treba storiti, da bi šlo prav? Domnevam, da bi bilo ohranjanje socialnega korektiva korak v to smer...

V družbenost. Socialna država je pravzaprav družbena vsebina države. V razumevanju ljudi je država pravzaprav pomembna usmerjevalka, oblikovalka in usklajevalka tistih družbenih prizadevanj, tudi skladov in potekov odločanja, ki omogočajo ljudem normalno preživetje, ki jim omogoča, da so zadovoljni in srečni. To se mora dogajati znotraj sorazmerno povezanega in izenačenega družbenega prostora, v katerem živimo.

Pa menite, da je to realno, ali ne gre za iluzijo?

Menim, da je to edini realni izhod. To je tudi vprašanje prihodnosti Evrope. Ljudje so prepričani, da je dogajanje pri nas premočno podrejeno presojam in vplivom v širšem globalizacijskem kontekstu. In hkrati, da prostor avtonomnega oblikovanja življenjskih razmer še zdaleč ni izrabljen. Prepričani so, da zmoremo in moramo regulirati življenjske razmere dosti bolj avtonomno, kot to priznavajo in počnejo politiki. Spomnite se le na politično grožnjo z evropsko trojko, ali lovljenje zadnjega vagona v nemško-francoskem vlaku, pa Evropo različnih hitrosti... Vsi usodnostni prehodi, tudi vstop v EU in Nato, naj bi bili nujni in neizbežni. Ustrezali naj bi našim potrebam... In tako se razkraja marsikaj našega, izvirnega. Pri tem je ključno vzdrževanje pogojev socialne države. Odgovornost za to pa ljudje pripisujejo državi. Tudi v mednarodnih primerjavah se to potrди, le da Slovenci to še bolj poudarjamo.

Država je odgovorna za vzdržno stanje v pokojninskem sistemu, odgovarja za delujoče zdravstvo, šolstvo... Je živ organizem, v katerem se uveljavljajo tudi nasprotni interesi in pogledi. Prav te dni prihaja v javnost koncept zdravstvene reforme, ki ga pripravljajo strokovnjaki, zbrani okoli zasebnih zavarovalnic in zdravniške zbornice. Pravijo, da lahko porabimo le toliko denarja, kolikor ga imamo, in da torej ne moremo zagotoviti toliko pravic, kot jih je podeljenih. Zato je treba povečati količino denarja in omejiti pravice. Pri tem gre za omejevanje solidarnostnega temelja in širitev zavarovalniškega. Ob upravičenih

posegih v upravljanje se tako odpira novo tržišče zdravstvenih storitev, na katerem se »svobodno« srečujejo ponudniki in uporabniki. Pri tem gre za dobičke. Kaj je torej garant za ohranitev družbenega bistva zdravstvenega sistema?

Torej so to tudi teme za razpravo o prihodnosti Slovenije... Kako bi vi ocenili slovenski prostor? Kot atavističen, konservativen, liberalen, socialdemokratski?

Konservativen ni. Po vrednostnih orientacijah je vendarle pretežno libertaren, ne kaže pa zanikati elementov konservatizma v njem. V marsičem je protisloven. Vzemimo še enkrat primer vrednotenja družine. Politični pričakovalci iz te razpoznavne ne morejo graditi trdnega konservativnega koncepta, v določenih presekih pa jim to lahko uspe. Nedavno je na primer potekal referendum o posvojitvi otrok istospolnih partnerjev. Tu se značilno izrazijo konservativni pogledi. A tisti, ki bi na novo odpirali kulturnozgodovinsko zaprte teme, kot na primer enakost med spoloma, odnos do splava..., se nimajo na kaj opreti, saj so ta vprašanja presežena. Tudi odpiranje vprašanja o odnosu do preteklosti v javnem mnenju ne deluje produktivno. Gre za vidik, ki je v glavah politikov.

V sedemdesetih letih pa do sredine osemdesetih je 60 odstotkov ljudi menilo, da so razlike med dohodki previsoke. Do leta 1990 je ta delež padel na 50 odstotkov, po letu 1990 pa se je dvignil na rekordnih 80 odstotkov...

Gre za učinek ekstremov, ki jih doživljamo tudi skozi medijske predstavitve. Odklanjanje razlik v dohodkih med kategorijami zadeva vprašanja spodnje ravni in neulovljivih –ekstremov.

Spodnja raven, če smo na 15 odstotkih ljudi pod pragom revščine, je pravzaprav katastrofalna...

Je katastrofalna. Naše raziskave sicer niso dobro orodje za umeščanje v dohodkovne kategorije. Vendarle pa vseskozi kažejo okoli 15 do 20 odstotkov ljudi, ki živijo pod robom preživetja. Po deležu nezaposlenih mladih sicer nismo na dnu Evrope, močno na slabšem so v južni Evropi, Grčiji pa tudi vzhodni Evropi. Zdi se sicer, da smo ohranili zavidljivo raven pogojev preživetja za velik del ljudi. A pretrese nas lahko

obseg vidne in še bolj prikrite skrajne revščine. Teh pojavov nekoč ni bilo, saj smo živeli v relativno zaprtih družbah. Ali pa so jih socialne službe uspešneje prestrezale. Danes pa, še posebej revščina, povezana s selitvami in begunstvom, zahtevajo lastne, domače, in skupne, evropske rešitve. Sicer se bo neenakost poglobljala in vse bolj posegala tudi v »avtohton« družbeni prostor.

Menite, da bi bilo treba na ravni države začeti govoriti o novih socialnih strategijah?

Brez dvoma! Na ravni države jih nimamo. A tudi Evropa jih nima. Težko bi pričakovali, da bo Slovenija izoblikovala kako kompleksno strategijo za reševanje teh vprašanj. Smo del EU in v njej bi morali spodbuditi ustvarjalno razmišljanje in koncipiranje rešitev.

**Namesto
zaključka**

N. Toš – tisti raziskovalec javnega mnenja, ki je že štirideset let trn v peti politike

Biografirala je Urša Matos.

Nikolaja Vladimirja rodijo 24. novembra 1934 v Zagrebu kot tretjega od štirih otrok. Najstarejši brat bo pozneje kirurg in direktor ptujske bolnišnice, sestra bo stenografka v predsedstvu SFRJ v Beogradu, mlajši brat pa jugoslovanski veleposlanik v Tanzaniji, minister vladi SRS ter slovenski veleposlanik v Kairu in Tel Avivu. Ker v Celju razsaja mastitis, starša ocenita, da bo varneje, če Niko prijoka na svet v zagrebški porodnišnici. Oče Frano se po prvi svetovni vojni, ki jo preživi na soški fronti, zaposli kot oficir v kraljevi vojski, pozneje pa diplomira na zagrebški pravni fakulteti in prevzame ravnateljsko službo na ekonomski šoli v Mariboru in kasneje v Ljubljani. Mama Beta je hči znanih ljubljanskih gostilničarjev Mrakov in sestra Ivana Mraka, boema in pisca himničnih tragedij.

Zaradi očetovih služb se Toševi velikokrat selijo. Nekaj let živijo v Celju in Ljubljani, drugo svetovno vojno preživijo v Mariboru, leta 1951 pa se dokončno preselijo v Ljubljano, kjer jim dodelijo dve sobi v velikem stanovanju nad ekonomsko šolo. Čeprav starša nista pretirano verna, vse otroke krstita in pošljeta k prvemu obhajilu. Zaradi visoke rasti

Niko vzbuja vtis športnika, v resnici pa je pri šolski telovadbi skrajno neroden. Njegova edina rokometna epizoda se konča boleče, saj žogo zaluča naravnost v profesorjev obraz – in jo zato skupi. Pozneje se ga bodo sošolci spominjali predvsem kot tistega, ki je med poukom na skrivaj bral knjige. V gimnazijskih letih prevzame funkcijo predsednika mladinske organizacije in podpredsednika Počitniške zveze Slovenije, poje v pevskem zboru in pleše v folklorni skupini, ki jo vodi sestra operne pevke Marjane Lipovšek. Ljubljansko Realko obiskuje tudi leto dni mlajši Tone Fornezzi Tof, ki se zdi Niku strašno zabaven, še posebej ko nad razredom zlije vedro vode, zaradi česar so učitelji prepričani, da pušča streha in na veseljem učencev odpovedo pouk.

Že pri petnajstih se prvič udeleži mladinske delovne brigade. Vsa gradbena dela na avtocesti opravljajo ročno, Niko pa je kot močan fant zadolžen za samokolnico. Med športnimi igrami se v boksu pomeri z očetom direktorja vladnega urada za boj proti korupciji Boštjana Penka. Pozneje se udeleži še petih delovnih brigad, zadnje gimnazijsko poletje pa je komandant učiteljske brigade, v kateri prevladujejo dekleta. Prvi ideološki konflikt doživi, ko jih nagradijo z izletom v Koper. Zastopnik ljubljanske mladinske organizacije zahteva, da brigado trikrat na dan postroji in z zastavo koraka po Titovem trgu. Niko se upre, češ da na morje niso prišli korakat, ampak plavat, zato ga odpokličejo.

Spomladi leta 1952 se s sošolci udeleži demonstracij ob tako imenovani tržaški krizi. Gre za spontano reakcijo zoper pritiske zaveznikov na Jugoslavijo. Niko stoji na železni ograji pred gimnazijo in vzklika: »*Trst je naš!*« Po maturi se leta 1953 vpiše na pravno fakulteto v Ljubljani. Med prvim letnikom na plesu ekonomske šole spozna svojo veliko ljubezen Tatjano. Poročita se, ko jima je komaj 21 let, v zakonu pa se jima rodita hči in sin. Ker staršev ne želi obremenjevati s stroški, si poišče službo. Najprej mesec dni dela v Intertransu, kot deklarant in skupaj s carinikom pregleduje cisterne z vinom, nato se za dva meseca kot statistik zaposli na Petrolu, potem pa se prijavi na štipendijski razpis tožilstva. Začne kot pripravnik in zelo hitro napreduje do namestnika okrajnega javnega tožilca. Njegov najbolj odmeven primer je poskus pobega dveh Albancev – ljubljanskih prodajalcev časopisov – prek državne meje. Niko si oddahne, ko ju sodišče obsodi le pogojno, saj se

mu mlada Albanca smilita. Leta 1958 ob delu diplomira na pravni fakulteti, pusti službo na tožilstvu in se s kolegoma Zdravkom Mlinarjem in Adolfom Bibičem odpravi na podiplomski študij na Inštitut za družbene vede v Beograd. Ker pogreša ženo in hči, se po treh mesecih vrne in si najde službo v uradu za prošnje in pritožbe na Izvršnem svetu SRS. Pozneje bo dejal, da je bila to nekakšna predhodnica današnjega urada varuha človekovih pravic.

Ker želi nadaljevati s študijem, se leta 1960 zaposli na Inštitutu za sociologijo pri ljubljanski univerzi. Ko je leta 1962 ustanovljena Visoka šola politične vede – predhodnica poznejše FSPN oziroma FDV – Niko prvi generaciji študentov predava predmet metodologija družboslovnega raziskovanja. Predmet zasnuje po zahodnoevropskih zgledih in zanj pripravi učbenik, ki je predelan še vedno v rabi, tako da mu ga tudi po prehodu v kapitalizem ni potrebno spreminjati. Koncem šestdesetih kot predsednik komisije za samoupravljanje v mestni konferenci SZDL predlaga poenotenje šestih malih občin v enotno ljubljansko občino. Predlog ni sprejet, Niko pa odide iz SZDL.

Po naročilu akademika L. Vavpetiča, direktorja Inštituta za javno upravo pri PF v Ljubljani leta 1964 napiše prvi predlog za sistematično raziskovanje javnega mnenja v Sloveniji. Dve leti pozneje je sklican brionski plenum CK ZKJ, na katerem pride do preloma z Rankovičem in Udbo. Tedanji predsednik slovenskega izvršnega sveta Janko Smole se odloči, da ne potrebuje varnostnih poročil o razpoloženju ljudi, ki jih pripravlja tajna policija, ampak profesionalno in kvantificirano oceno javnega mnenja. Tako je s sklepom Visoke šole za politične vede ustanovljen Center za raziskovanje javnega mnenja, Niko pa je po oklevanju imenovan za njegovega predstojnika. Spomladi 1968 je nosilec prve raziskave Slovensko javno mnenje, ki bo pozneje temeljni nacionalni raziskovani projekt, pri katerem bodo sodelovali mnogi znani družboslovci, od Jožeta Goričarja, Zdravka Mlinarja, Petra Klinarja, Boštjana Markiča, Vlada Benka, Franceta Vrega, Zdenka Roterja do Veljka Rusa. Ker raziskavo zasnujejo po ameriški in nemški praksi, ki SJM postavlja v bok z ameriškim General Social Survey, ali podobno nemško raziskavo, jim politični vrh očita prevzemanje meščanske metodologije. Niko na prve težave naleti že leta 1969, ko mora skupaj s

takratnim dekanom FSPN prof. dr. Benkom pred Sergijem Kraigherjem kar štiri ure zagovarjati delovno verzijo anketnega vprašalnika. Za politični vrh so nesprejemljiva vprašanja, ki posegajo v ustavni red in vzbujajo dvom v temelje socialistične sistema. Na primer vprašanja o skladnosti politike ZKS z interesi večine ljudi, o smiselnosti agrarnega maksimuma oz. omejevanja obrti in malih podjetnikov na število zaposlenih itd. Partijski vrh popolnoma ponori, ko v javnost pridejo rezultati SJM leta 1969, saj ljudstvo na vrh najuglednejših politikov uvrsti liberalnega Staneta Kavčiča, medtem ko se partijski favorit Edvard Kardelj po prvi meritvi uvrsti šele na četrto mesto, po vnovični meritvi pa z velikim zaostankom na drugo. Toš mora poslušati očitke o ponarejanju podatkov in zlorabi raziskovalnega inštituta. Dodatno nezadovoljstvo partijskega vrha si na glavo nakoplje leta 1970 kot nosilec raziskave o stališčih občanov do razvoja cestnega omrežja v Sloveniji. Raziskava namreč razkrije, da večina podpira Kavčičevo prizadevanje po hitrejši graditvi avtocest. Pozneje v dar dobi karikaturu, na kateri anketiranec na vprašanje, ali je kaj slišal o cestni aferi, odgovarja: »Ja, slišal sem jih!« Politični pritiski se v začetku sedemdesetih še stopnjujejo, tako da je SJM nekaj časa celo na spisku za likvidacijo. Toš in Roter na Kavčičevo povabilo postaneta člana uredništva novoustanovljene revije Teorija in praksa, zaradi česar FSPN obvelja za Kavčičevo trdnjavo. Po vzoru beograjskega obračuna z liberalci tudi slovenska partija v začetku sedemdesetih išče notranje sovražnike. Na seznamu za odstrelitev se znajde več predavateljev FSPN: poleg Toša še Roter, Benko in Vreg, najbolj pa so na udaru Tine Hribar, Janez Jerovšek, Veljko Rus in Vlado Arzenšek, saj jim partija onemogoči pedagoško delo, češ da s svojimi liberalnimi nazori škodijo študentom. Toš v obračunu s četverico demonstrira pokončno držo, saj je eden redkih, ki jih brani pred linčem.

Leta 1972 na FSPN magistrira z nalogo *Vidiki socialne diferenciacije in zavest o njih: problem enakosti v sodobnih jugoslovanskih razmerah*. Šele trinajst let pozneje pa uspešno zagovarja doktorsko disertacijo z naslovom *Politična zavest in angažiranje*. Kot podpredsednik in nato predsednik Slovenskega sociološkega društva v najbolj svinčenih časih na prelomu iz šestdesetih v sedemdeseta leta organizira letna strokovna

posvetovanja o pomembnih družbenih temah, na primer o družbenih učinkih 42-urnega delavnika, demokratizaciji družbe in javnem mnenju, družbeni neenakosti in uveljavljanju ustavnih načel o združenem delu. Leta 1972 v Portorožu organizira največji znanstveni posvet jugoslovanskih sociologov o družbenih konfliktih, ki se ga udeleži množica tujih novinarjev. Leta 1982 v Ljubljani organizira posvet o vzrokih krize v jugoslovanski družbi, na katerem sodeluje elita kritičnih jugoslovanskih sociologov, prisluškuje pa mu jugoslovanska tajna policija. Politični vrh si za sociologe izmisli oznako krizologi, češ da krizo v družbi ne zaznavajo, ampak jo ustvarjajo.

Leta 1974 na povabilo rektorja Milčinskega prevzame naloge direktorja Centra za razvoj Univerze in na tej funkciji ostane osem let. Hkrati je tudi član uredništva mariborske založbe Obzorja in sodeluje v žiriji, ki pisatelju Dragu Jančarju podeli prvo knjižno nagrado. Leta 1987 vodi edino vsejugoslovansko raziskavo o vrednotah, tzv. »Klasno biće«. Zasnuje jo s takratnim profesorjem sociologije na ljubljanski Pravni fakulteti Petrom Jambrekem, uglednim beograjskim družboslovцем Vladom Goatijem in profesorjem politične psihologije na zagrebški politološki fakulteti Ivom Šiberjem. Zaradi razpada SFRJ pa raziskava prehitro potone v pozabo, zato Niko leta pozneje razmišlja, da bi jo objavil v knjigi. V osemdesetih je predsednik Jugoslovanskega združenja sociologov, predavatelj na FSPN, direktor raziskovalnega inštituta in vodja Centra za raziskavo javnega mnenja. Z odpiranjem družbenega prostora čedalje pogosteje javno komentira rezultate raziskave SJM. Tako leta 1987 v časniku Delo skupaj z Roterjem, Klinarjem in Markičem pojasni, da je ugled Zveze komunistov padel pod raven iz leta 1968, ko je bila kritičnost Slovencev do partije najizrazitejša in da razredni sovražniki niso več pisatelji ali kulturniki, pač državno vodstvo, ki s tiskanjem nepokritega denarja dopušča inflacijo.

Od leta 1988 Tošu uspe vključitev SJM v vse najpomembnejše primerjalne mednarodne sociološke projekte, na primer v evropsko in svetovno raziskavo vrednot, v mednarodno volilno raziskavo, v evropsko povolilno raziskavo in mednarodne religiološke raziskave. Del te mednarodne povezave je tudi raziskava o vernosti, na osnovi katere izhaja serija knjig pod naslovom *Gott nach dem kommunismus*, ki jo ureja

skupaj s teologom P. M. Zullehnerjem in M. Tomko, uglednima sociologoma religije iz Dunaja in Budimpešte. Dve leti pozneje Toš uredi in skupaj z Vinkom Potočnikom iz ljubljanske TF in sociologi Sergejem Fleretom, Marjanom Smrketom, Samom Uhanom in Srečom Dragošem izda knjigo z naslovom *Podobe o cerkvi in religiji na Slovenskem*. Primerjava v vernosti med vzhodno- in srednjeevropskimi državami pokaže, da je v Sloveniji le 18,7 odstotkov cerkveno religioznih, torej takšnih, ki verujejo v skladu s cerkvenim naukom, kar je bistveno manj kot na Poljskem, Hrvaškem, v Litvi in na Slovaškem, vendar več kot na Češkem in Madžarskem.

Od leta 1989 do 1991 je dekan Fakultete za družbene vede in predsednik gradbenega odbora za gradnjo novih fakultetnih prostorov, pozneje pa je tri leta tudi prodekan FDV za raziskovalno delo. Septembra leta 1992 se poteguje za rektorski stolček na ljubljanski univerzi. Njegovi protikandidati so dr. Alenka Šelih s Pravne fakultete, dr. Dušan Keber z Medicinske fakultete in dr. Alojz Kralj s Fakultete za elektrotehniko in računalništvo. Zaradi univerzitetnega statuta, ki pri glasovih favorizira naravoslovno-tehniške fakultete, gladko zmaga Kralj. Poraženi kandidati zato ustavnemu sodišču pošljejo pobudo za presojo ustavnosti tistih delov statuta, ki določajo sestavo senata, Keber in Toš pa vrhovnemu sodišču pošljeta še tožbeni zahtevek, v katerem trdita, da so bile pri volilnem postopku kršene njune pravice in temeljne svoboščine, saj naj bi volitve potekale na podlagi statuta, ki ni skladen z zakonom o visokem šolstvu. Še več. Volitve naj bi bile celo v nasprotju s statutom, saj naj bi na njih sodeloval tudi izredni profesor in to kljub statutarnemu določilu, da imajo glasovalno pravico le redni profesorji. Pozneje bo Toš priznal, da so mu mnogi zamerili tožbo zoper univerzo, ostaneta pa mu prijatelja A. Šelih in D. Keber.

Leta 1995 Center za raziskavo javnega mnenja pod Toševim vodstvom začne izvajati Politbarometer, redno mesečno telefonsko anketo, s katero raziskuje odnos javnosti do državnih ustanov, političnih strank ter ključnih političnih in gospodarskih vprašanj. Anketo sprva v celoti financira vladni urad za informiranje, podatki pa so interne narave in služijo vladnim uradnikom, da bi ti vedeli, ali so ukrepi vlade deležni podpore javnosti. Anketa naj bi postala javna šele junija leta 2000, ko

vladni urad za informiranje in ministrstvo za znanost s Centrom za raziskovanje javnega mnenja podpišeta pogodbo, na podlagi katere naj bi ta za enoletno izvajanje Politbarometra prejel 30 milijonov tolarjev. Toda komaj dva tedna pozneje Bajukova vlada pogodbo prekine, češ da je raziskava preobsežna in presplošna ter da naj bi nova raziskava ne stala več kot 5 milijonov tolarjev. Pozneje se izkaže, da to sploh ni pravi razlog za odpoved. Med pripravami na raziskavo namreč Tošu telefonira visok predstavnik SDS in mu na srce položi, da raziskovalci ne uživajo zaupanja v krogih SDS. To bi lahko izboljšali, če bi v skupino raziskovalcev vključili mlajšega sodelavca, ki uživa zaupanje SDS. To pa še ni vse. Pol ure pred začetkom telefonskega anketiranja Toš iz vlade prejme elektronsko pošto z naročilom, kakšna vprašanja naj zastavlja anketirancem. Ker se takšnemu poseganju v avtonomnost raziskovanja odločno upre, vladni urad za informiranje enostransko prekine pogodbo o sodelovanju, vlada pa si novega izvajalca javnomnenjskih anket poišče v agenciji Ninamedia. Tošev center kljub prekinitvi pogodbe v preostalih mesecih Bajukove vlade opravi in objavi rezultate Politbarometra.

Zaradi Politbarometra se pozneje pogosto počuti, kot bi se vrnil v najbolj svinčena socialistična leta, saj je enkrat z leve, drugič z desne politične oble deležen očitkov o prirejanju podatkov in ceneni manipulaciji. Ko na primer marca 2004 Politbarometer zazna padec LDS in vzpon SDS, prvak SDS Janez Janša izjavi, da Tošu ne verjame niti tedaj, ko mu meri dobro, niti tedaj, ko mu meri slabo. »Gre za smešne očitke, ki izhajajo iz popolnega zaničevanja strokovnega dela. Očitkov o manipulacijah smo bili deležni že leta 1969, od tedaj spremljajo naše delo. To je tako kot da bi vremenarjem očitali, da delajo slabo ali dobro vreme in da skrbijo predvsem za to, da stanje vremena prikazujejo lažno. A vse to je nepomembno«, na napade odgovarja Toš.

Ob mnogih člankih, razpravah in knjigah, ki jih spiše ali uredi v štiridesetih leta svojega delovanja, leta 2002 izide knjiga *Slovenia Between Continuity and Change, 1990-1997*, ki jo kot soavtor uredi skupaj z Vladom Miheljakom. Knjiga izide v seriji uglednega Znanstvenega centra za družbene vede v Berlinu. Za zasluge na področju družboslovja oktobra 2002 iz rok takratnega predsednika države Milana Ku-

čana prejme srebni častni znak Republike Slovenije. Leta 2003 se pri novem predsedniku države Janezu Drnovšku udeleži posveta o prihodnosti Slovenija, kjer z drugimi uglednimi slovenskimi znanstveniki, univerzitetnimi učitelji, diplomati in politiki razpravlja na temo vrednot. Leto dni pozneje pa se udeleži ustanovnega sestanka Forumu 21, ki ga vodi bivši predsednik Kučan. Odziva se na vse pozive političnih strank in razlaga rezultate svojih raziskav, njegov nastop na seji sveta Desusa mesec dni pred parlamentarnimi volitvami mediji označijo kot agitiranje za takrat vladajočo koalicijo LDS. Kritiki ga znova napadejo po parlamentarnih volitvah 2004, ko mu očitajo, da je v Politbarometru povsem narobe napovedal volilne rezultate. Toš jim odgovarja, da ne razumejo bistva: »Mi nismo čarovniki, da bi napovedovali volilne rezultate, ampak le pokažemo rezultate mesečnih meritev, pri čemer je bila zadnja meritev opravljena dva tedna pred volitvami.«

Projekcija: Janševa vlada prekliče pogodbo o financiranju Politbarometra. Toš pravi, če so raziskave preživele diktaturo, bodo tudi demokracijo – in še vedno se ne upokoji?

Zaključna misel in zahvala

N. Toš

Knjiga Sociolog v dialogu delno povzame in nadaljuje knjigo Dozorevanje slovenske samozvesti.¹ Izšla je leta 1995, v njej pa so zapisi osmih okroglih miz in štirih intervjujev, ki jih je pripravilo uredništvo Dela v obdobju 1986–1993. V pogovorih so kot spraševalci sodelovali novinarji Jožica Grgič, Alenka Puhar, Slava Partljič, Mitja Meršol, Branko Podobnik, Mile Šetinc ter raziskovalci, člani ustanovne skupine SJM, Peter Klinar, Zdravko Mlinar, Zdenko Roter, Boštjan Markič, Veljko Rus, Cveto Trampuž in Niko Toš. Ob rezultatih letnih raziskav SJM smo v pogovorih, ki so potekali v času pred družbenim obratom in po njem, prikazovali in ocenjevali stanje družbene zavesti v Sloveniji. To je bilo obdobje intenzivnega preoblikovanja družbene in nacionalne identitete ter iskanja novih oblik narodnega preživetja in razvoja. Bil je čas »sproščanja dogmatskih omejitev vseh vrst, opredeljevanja novega demokratičnega izraza, osamosvajanja ter iskanja novih razsežnosti svobode, solidarnosti in strpnosti, za lastno državo in urejanje osnov za sooblikovanje skupne usode v družbi evropskih narodov«. Šlo je torej za obdobje, v katerem je potekalo preoblikovanje oz. oblikovanje nove »osebnosti« naroda. V temelju našega raziskovanja, analize in pogovora so bile osnovne humanistične prvine oz. postavke: svoboda, demokracija, pravičnost, solidarnost, blaginja, pravna država in pravni red, odprtost v svet itd. Skratka, vodili smo skupinski dialog kot angažirani sociologi in novinarji.

1. Toš, N., et al., Dozorevanje slovenske samozvesti, FDV IDV 1995, Dokumenti SJM 4, Ljubljana, 176 str.

Taki pogovori novinarjev s sociologi, raziskovalci, namenjeni javnosti, so postali mogoči in so se uveljavili šele v osemdesetih letih, kar »ni zgolj naključje«. Sedemdeseta leta in še tudi začetek osemdesetih niso bili naklonjeni družboslovju nasploh, še posebej ne sociološki kritični presoji družbe, ki je vse bolj kazala znake razpadanja, znake globoke strukturalno usidrane družbene krize. Spoznavna ost teoretične družbene analize in kritična ost empirične raziskave sta bili nezaželeni, zato sta le težka prestopali prag javnosti. »V začetku osemdesetih pa se je odnos politike do kritičnega družboslovja in do medijev postopoma spreminjal: kar je bilo prej nemogoče, je postalo možno.« Vsaj v Sloveniji je bilo tako. In tako so se nekako po petnajstih letih kontinuiranega raziskovanja javnega mnenja sprožali pogovori za okroglimi mizami v uredništvu Dela in intervjuji članov raziskovalne skupine SJM ob aktualnih spoznanjih iz raziskav.

Knjiga Sociolog v dialogu nadaljuje prvo knjigo in iz nje povzame šest pogovorov iz obdobja 1987–1995 ter zbere in prikaže vse kasnejše pogovore, vse do leta 2016. Med spraševalci v začetnem obdobju je posebej izstopal Štefan Kališnik, urednik Naših razgledov, sledili pa so Miha Đ. Štamcar, Jani Sever in Urša Matos z Mladine, Matija Grah, Jasna Kontler Salamon, Gorazd Utenkar, Janez Markeš in Ali Žerdin z Dela, Dragica Korade z Večera, Sonja H. Vogrič, Ali Žerdin in Meta Roglič z Dnevnika, Medard Kržišnik s Svobodne misli.

Z leti, s postopnim umikom raziskovalcev iz ustanovne skupine SJM, v sredini devetdesetih, so pogovorom za okroglo mizo sledili dvogovori, dialogi. Cilji in pobude zanje pa so ostali enaki. V središču je bilo vprašanje graditve nove družbenosti, temeljev nove demokratične države, vrednotne postavke: svoboda, pravičnost, enakost, solidarnost, kot se (ne-)uresničujejo in kot določajo razmerja med ljudmi, med skupinami, njihov odnos do sistema in njihove možnosti razvoja. Ali demokratična zasnova državnega sistema uresničuje zamisel o vladavini ljudstva za ljudstvo? Ali se torej interesi osnovnih socialnih slojev družbe uresničujejo v sistemu demokratične oblasti? Ta in vrsta drugih pomembnih vprašanj so bila in so vseskozi v središču sociološkega empiričnega raziskovanja, kot poteka v okvirih programa Slovensko javno

mnenje – in so bila vsebina teh pogovorov. In o tem sem, bolj ali manj posrečeno, odgovarjal novinarjem, vodil z njimi dialog.

Raziskovalčev dialog je izraz njegove odgovornosti in angažiranosti hkrati. To še posebej velja za sociologe, empirične raziskovalce, ki vodijo svoja raziskovanja v obliki pogovorov kot dialoge z velikim številom izbranih posameznikov, pripadnikov različnih socialnih skupin in slojev. V okviru petdesetletnega poteka raziskav SJM (1968–2017) smo se raziskovalci ob posredovanju sodelavcev, terenskih raziskovalcev, pogovarjali s 126.348 izbranimi posameznicami in posamezniki, prebivalci Slovenije. To število navajam s posebnim spoštovanjem in odgovornostjo do vseh, ki so v teh pogovorih sodelovali. Ali torej rezultate, odkritja, spoznanja na podlagi teh pogovorov lahko hranimo »zase«, znotraj stroke, zapisane tako, da ljudem, ki so bili z njimi v dialogu, ostajajo le težko ali povsem nerazumljivi, v njim povsem nedostopnih publikacijah in medijih? Ali se s tem, ko presegamo razumevanje »nevtralne znanosti«, raziskovalci uveljavljamo kot družbeni dejavniki?

Seveda v raziskovalcu v vsem poteku raziskovanja in analize in pred prenosom v javnost ostaja veliko nedokončno rešenih vprašanj in dvomov. Ostaja dvom o spoznavni možnosti in dometu raziskovalnih orodij in postopkov, ki jih uporablja, ostaja dvom o zanesljivosti in veljavnosti zbranih podatkov, dvom o dosegu, dometu strnjevanja, analize in sinteze ... Poudarjam, zadržanost in kritika rezultatov empiričnega raziskovanja sta pogosto utemeljeni. In dodajam. Nihče ne more biti in ni bolj kritičen do rezultatov raziskovanja kot raziskovalec sam. In vendar ga to ne more zadrževati, mu preprečevati, da o rezultatih in analizah svojega raziskovanja ne bi pisal poročil, analiz in ne bi govoril, jih ne bi prenašal v javnost oz. v družbeno okolje, v katerem je raziskoval. In prav to, dvom in angažiranost hkrati, me je vodilo skozi vsa desetletja raziskovalnega delovanja. Iskal sem poti in sredstva za prenos spoznanj iz raziskav v javnost, v družbeno okolje, v katerem so potekale. O tem priča mnogo poročil, člankov, knjig, ki sem jih spisal in uredil. In prav to me je vodilo tudi, ko sem se odzival na povabila novinarjev in odgovarjal na njihova vprašanja. In še res je, da so oni,

novinarji, v spremenljivih razmerah zadnjih desetletij pri tem tvegali več kot mi, raziskovalci. Zato velja zahvala vsem novinarjem, ki so jih vodila ta spoznanja; vsem, ki sem jih navedel, pa tudi tistim, ki jih nisem. Hvala!

Stvarno in imensko kazalo

11. september, 385
 Adenauer, K., 280
 Adorno, T, 59
 Agger, R., 60
 agresivni nacionalizem, 207
 Ahtik, V., 53
 aids, 282
 akcijske raziskave, 103, 292
 aktivizem, 344, 386
 Albanci, 164, 194
 alkoholiki, 282
 Allbus, 77-78, 89, 224
 analizo podatkov, 15
 analogije, 265
 anketiranje, anketni instrumentarij,
 27, 110
 antikomunizem, 128, 143, 144, 156
 antisemitizem, 205, 207
 Antončič, V., 307
 apatija, 120-121, 345,
 arabsko-izraelska vojna, 74, 276
 Arbeitslose von Marienthal, 49
 Arhiv družboslovnih podatkov, 28,
 41, 65, 96, 251, 301
 Arzenšek, 32, 70, 305, 398
 asimetrična federacija, 197
 Avstro-Ogrska, 254
 avtonomija, 57, 81, 101, 119, 130-
 131, 164, 168, 174, 179, 181-
 183, 185, 230, 305
 Bajt, A., 147
 Bajukova vlada, 401
 banke, 158, 235, 252, 365
 Barbič, A., 24, 54, 60, 292
 Barnes, S., 35, 66, 98
 Bauer, O., 49
 Bauman, S., 371
 Bavcon, L., 47
 Beck, U., 22
 Believes in Government, 66, 99
 Bell, D., 139, 372
 Benko, V., 32, 70-71, 78, 83, 243,
 303, 308, 397-398
 beograjska sociološka šola, 24
 Bernik, I., 8, 45, 294, 308, 313
 Beznik, S., 277
 Bibič, A., 50, 58, 213, 243, 308
 Bibič, P., 47
 Blejec, M., 24, 54, 77, 204, 215, 275
 Boh, K., 60, 292
 Bohinc, R., 102
 Bolgarija, 156, 295

- bolonjska reforma, 304
- Bonač, V., 53
- Bourdieu, P., 21
- Božič, P., 47
- Bratušek, A., 359
- Breznik, E., 24
- brezposelnost, 49, 56, 103, 132, 206, 208, 336, 376
- brionski plenum, 107, 274
- Bruszt, L., 35
- Bučar, B., 308, 313
- Bučar, F., 17, 71, 95, 150, 360
- Burawoy, M., 13-14, 19, 104, 269
- Cankar, I., 153
- CAPI, 36
- Carter, R., 266
- Center za družbeno komuniciranje, 83, 305
- Center za politološke raziskave, 305
- Center za proučevanje religije in cerkve, 83, 305, 354
- Center za proučevanje znanosti, 305
- Centra za raziskovanje javnega mnjenja, 26, 31, 34, 45, 67, 74, 214-215, 242-243, 273, 297, 343, 381
- Centra za razvoj univerze, 39, 399
- centralizem, 143, 164, 168, 173, 178, 182
- Cerar, M., 375
- cerkev, 29, 35, 135, 158, 162-163, 235-236, 255, 286, 337, 348, 366, 388
- cestna afer, 31, 91
- cezarizem, 207
- Chomsky, N., 346, 371
- civilna družba, 13, 16-17, 344
- civilna religioznost, 219, 255
- civilno pravo, 212
- Čarni, L., 52
- Čavoški, K., 279
- Češka, 156, 236, 254, 286, 295, 351
- človek in sistem, 63, 302
- človekove pravice, 17, 47, 130, 132, 143, 160, 194, 196-197, 220, 222, 235, 281-282, 292, 303, 353, 397
- Črnič, A., 29
- dachauski procesi, 47
- Dahl, R., 372
- Dahrendorf, R., 372
- Debenjak, D., 52
- Dedijer, V., 371
- deficit zaupanja, 235
- delavci iz drugih republik, 133
- delničarstvo, 181
- Delo, 8, 23, 25, 33, 40, 46, 59, 63, 69, 76, 88, 96, 101, 107, 117, 136, 154, 208, 213, 217, 225, 229, 242, 246, 249, 252, 255, 258, 277, 280, 287, 289, 293, 297, 300, 305, 319, 323, 326, 350, 359, 366, 370, 381, 398
- delovanje sistema, 90, 357
- demilitarizacija, 141, 148-149, 151, 168

- demokracija, 33, 56, 66, 155, 179, 183, 280
- demokratske družbe, 27, 42, 177, 270
- demokratske vrednote, 184
- demonstracije, 344
- DEMOS, 127-128, 208, 223
- denacionalizacija, 93, 361
- Denić, B., 85
- deregulacija, 199
- Derganc, J., 213
- Descartesova nagrada, 288, 294
- desetdnevna vojna, 310
- determinante družbenega razvoja, 38, 42
- dezintegracijski procesi, 39, 81
- dimenzije krize, 39
- discipliniranje duha, 127
- disidenti, 62
- diskriminacija in izkoriščanje, 88
- Djindjić, Z., 279
- Djordjević, J., 51
- Dnevnik, 8, 24, 97, 154, 253, 273, 331, 375
- Dodič-Fikfak, M., 32, 103
- dogmatizem, 216, 219
- Dolanc, S., 74, 242-243, 273, 308
- Dolinar, D., 315
- domobranci, 163-164
- dostop do izobraževanja, 145
- dostop do stanovanja, 145
- dostopa do oblasti, 157
- Drnovšek, J., 223
- Društvo slovenskih književnikov, 177
- družba, 13-18, 22, 39, 56, 80, 93, 136, 147, 149, 153, 155, 237, 251, 256, 258, 262, 295-296, 320, 327, 344-345, 360, 362, 365, 370, 379
- družbena gibanja, 59, 76, 110, 173, 222, 303, 313, 385
- družbena kriza, 42, 111, 113, 174, 269, 320, 332
- družbena lastnina, 93, 138, 146, 347, 361
- družbena moč, 93, 169
- družbena razklanost, 354
- družbena zavest, 110
- družbene reforme, 177, 182, 270, 272
- družbeni akterji, 19
- družbeni konflikti, 38, 42, 79, 269
- družbenost, 317, 339, 341, 387
- družboslovje in politika, 69, 332
- družboslovno središče, 25, 41, 95
- družina, 23, 46, 51, 53, 60, 124, 136-138, 168, 214, 224, 227, 238-239, 245, 256, 259, 266, 282, 293, 341, 350-352, 369, 381, 384, 390
- družinske vrednote, 293
- država, 13-14, 72, 130, 142, 150, 153, 187, 235, 245, 251, 259, 279, 282, 286, 326-327, 330, 354-355, 368, 385-386
- državljanstvo, 148, 293
- duhovnost, 118

- Durkheim, E., 7, 211
 Duverger, M., 25, 245
 dvom, 130, 265, 272, 354, 398
 Eco, U., 371
 egalitarizem, sindrom, 125, 137, 145, 157, 168, 178, 260, 382
 Egipt, 276
 EGS, 130
 ekološka zavest, ogroženost, 34, 110, 230, 293
 ekonomija, 14, 56-57, 237, 269, 314
 ekonomska ogroženost, 231
 ekonomska suverenost, 197, 231
 ekonomski amandmaji, 182
 emancipacijski pomen raziskave, 110
 empirična sociologija, raziskovanje, 24, 27-28, 37, 49-50, 55-56, 65, 87, 103, 155, 213, 215, 244, 293
 enakost, 260, 353-354, 384, 390
 Engels, F., 153
 enotni kulturni prostor, 180
 entropijo, 129
 etnična homogenost, pluralizem, 133, 179-180, 206
 etnične razlike, 288
 etos, 125, 137, 145
 European Social Survey, ESS, 34-35, 43, 65-66, 77, 84, 96, 99-100, 251, 287-290, 294, 349-350
 European Value Survey, EVS, 34
 evforična solidarnost, 206
 Evropa, 94, 98, 110, 130-132, 139, 147, 165, 167, 182, 215, 230-231, 236-238, 254-255, 259-260, 338, 364, 368, 389-390
 Evropska unija, 94, 102, 229-230, 232-233, 236, 251, 290, 340, 350, 364, 376, 389, 391
 Evropska znanstvena fundacija, 294
 evropske integracije, 238
 Fakulteta za družbene vede, 26, 273, 291
 fašistoidnost, 207
 Ferligoj, A., 61, 89, 308-309
 finančni kapitalizem, 338
 Finska, 94, 254
 fiskalno pravilo, 334
 Flere, S., 29
 fluktuacije, 162
 Forum 21, 271
 Francija, 55, 274
 frankfurtska sociološka šola, 59, 64-65
 Freud, S., 211
 Fromm, E., 59
 funkcije države, 113
 funkcioniranje, 197-198, 252, 326
 Gallupov inštitut, 203
 Gantar, P., 76, 308
 Gellner, E., 372
 General Social Survey, GSS, 77
 genocid, 267
 globalna družbena kriza, 115
 Goati, V., 30, 86
 Gödel, K., 266
 Golubović, Z., 24, 59, 62, 71

- Goričar, J., 23, 25, 29, 48, 51-52, 58, 67, 212-213, 274, 291, 300, 312, 397
- Gorz, A., 372
- gospodarska kriza, 56, 153
- Gott nach dem Kommunismus, 29, 38, 399
- Grah, M., 8, 229
- Granda, S., 284
- Grčija, 94, 254, 390
- grožnja z vojaško silo, 196
- Gruden J., 320
- Habermas, J., 59
- Hafner Fink, M., 8, 45, 95-96
- hlapci, 153
- Hribar, S., 308, 313, 363
- Hribar, T., 8, 23, 32, 63, 70, 76, 257, 302, 305, 308, 313, 353, 355-356, 362, 398
- Hrvaška, Hrvati, 51, 58, 61, 63, 80, 86, 94, 140, 164-165, 236, 254-255, 286, 297, 336, 337, 365-366, 382
- humane prvine socializma, 157, 184, 227
- Huntington, S., 372
- ideologija, 246, 361
- ideologizacija družboslovja, 27
- ideološke paradigme, 175
- IDN Beograd, 51, 62, 85
- IFES, Bad Godesberg, 225
- Igličar, A., 213
- individualistični pristop, 246
- indoktrinacija, 134, 173
- informatika, 27-28, 39, 61, 82, 89, 301, 304
- infrastrukturni projekt, 91, 289
- Inglehart, R., 43, 94, 236-237, 338
- inovativnost, 40-41
- Institut für Höhere Studien, 100
- Institut Jožefa Stefana, 273
- Institutu za družbene vede v Beogradu, 23-24, 50
- Inštitut za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani, 23, 46, 50, 54, 214, 241, 245, 397
- Inštituta za družbene vede FDV, 55, 74, 96, 300, 307
- Inštituta za javno upravo, 24, 55, 214, 397
- integracijski in dezintegracijski procesi, 39, 42, 81
- integracionizem, 230
- inteligenca, 117, 125, 169
- interesi, 110, 117, 144, 156, 173, 185, 189, 193, 238, 287
- International Social Survey Programme, ISSP, 34
- International Sociological Association, ISA, Research Councils, 39
- Ispitivanje javnog mnjenja, 51, 55, 67
- istospolni, 256, 281, 390
- Italija, 165-166, 261, 370
- Ivelja, R., 8, 253
- IZ, Bonn, 65, 97
- izbrisani, 156, 226, 282, 339, 361-362

- izvršna oblast, 159
- Jahoda, M., 49-50
- Jakšič, B., 59
- Jambrek, P., 30, 86, 213
- Janković, Z., 324-325
- Janša J., 351
- javna sociologija, 13, 15, 19-22, 104, 268,
- javno mnenje, 7-8, 25-26, 32, 41, 45, 55, 61, 67, 70-71, 73-74, 86, 90-92, 96, 107, 110, 113, 123, 127, 132, 139-141, 148-149, 153, 157-158, 160, 171, 173, 193, 198, 203-204, 208, 211, 214, 221-222, 226, 230, 233, 236, 241-242, 245-246, 248, 250-251, 273, 275, 281-282, 296-297, 315, 329, 331, 355, 359, 375, 381-382, 388, 397
- javno tožilstvo, 23, 46
- javno, 7-9, 13-15, 17-20, 24-26, 32, 36-38, 41-42, 45, 55, 61, 67, 70-74, 83-84, 86, 90-92, 95-96, 102, 104, 107-110, 112-113, 116, 120, 123, 126-127, 129, 132, 135, 139-141, 143, 148-151, 153-155, 157-160, 171, 173, 177, 185, 192-193, 198, 203-204, 208, 211, 214, 221-222, 226, 230, 233, 236, 241-242, 245-246, 248-251, 268, 270, 273, 275-277, 281-282, 289, 296-297, 315, 325, 327, 329, 331, 335-336, 354-355, 359, 363, 372, 375, 377-378, 381-382, 387-388, 397, 399-400
- javnost rezultatov, 218
- Jerovšek, J., 64, 305
- Jezernik, M., 24, 31, 54, 60, 91, 132, 179, 292
- JNA, 74, 80, 94, 132, 164
- Jogan, M., 308
- Jowell, R., 287
- Jugoslavija, 30, 38, 63, 75, 79, 94, 112, 116, 119, 129, 133, 138, 181, 194, 197, 214, 218-219, 223, 269, 295, 306, 364
- jugoslovanska kriza, 207
- jugoslovanska sociologija, 38, 68
- jugoslovanska ustava, 175, 184, 189
- Jugoslovansko združenje za sociologijo, 38-39, 58, 60, 63, 68, 79-82
- Juri, F., 329
- Južnič, S., 243, 368
- Kaase, M., 33, 66, 99, 288
- kakovost življenja, 138, 142, 160, 256-259, 261
- Kališnik, Š., 8, 107, 123, 139, 153-154
- Kangerga, M., 58-59
- kapital, 101, 131, 136, 147, 178, 180-181, 237, 252, 261, 336, 344, 347-348, 386
- kapitalizem, 136, 142, 157, 234, 296, 338-339, 345, 361, 383-384, 397
- Kardelj, E., 78, 241

- Kavčič, B., 61
 Kavčič, S., 57-58, 60, 70, 127, 223,
 247-248, 276-277, 331, 398
 kazensko pravo, 212
 Kecman, I., 9
 Kelsen, H., 92
 Kerševan, M., 29
 Klein, N., 21-22
 Klinar, P., 27, 64, 73, 75, 96, 133,
 136, 148, 165, 203, 205, 213,
 243, 277, 292, 308, 341, 361,
 397
 Klingemann, H.-D., 35, 66, 98
 kmetijstvo, 71, 78, 181
 Knap, Ž., 54
 koalicija, 159, 365, 402
 Kocijan, G., 31
 kölnska sociološka šola, 50, 66
 komunalni sistem, 198
 komunistični sistem, družba, 94,
 128, 139, 143-144, 166, 220,
 233
 konfederacija, 130, 197
 konformizem, 219
 König, R., 25, 65
 konsenz, 159, 252, 362
 konservativizem, 237
 Kontler Salamon, J., 8, 287, 291,
 349
 Korade, D., 8, 241, 319, 359
 korčulanska šola, 59, 79, 302
 Korošec, V., 48, 308
 korupcija, 323
 Kosova, 80, 130-131
 Koštunica, V., 279
 Kozmik, P., 75
 kozmopolitizem, 174, 256
 Kraigher, S., 78
 Kraševac, S., 312
 kriminologija, 32
 kritična javnost, kritičnost, kriti-
 ka, 13, 32, 42, 56, 58-59, 64,
 67-68, 70, 72, 75, 79, 81,
 109, 111-116, 120, 124, 131,
 135, 147, 158, 175, 179, 182,
 185, 208, 219, 246, 250, 269,
 271, 277, 285, 291, 305, 313,
 323, 331, 337, 346-347, 355-
 356, 359
 kritične družbene vede, 107
 kriza, 7-8, 115, 141, 206, 269, 274,
 311, 319-322, 326, 345, 372,
 377
 krizologija, 270, 320
 Kržišnik, M., 8, 343
 ksenofobija, 165
 Kučan, M., 129, 162, 204, 223, 241,
 279, 356, 402
 kultura, 26, 31, 76, 91, 94, 112,
 114, 119, 131, 159, 162, 186,
 197, 222-223, 237, 267, 304,
 315, 336, 379
 Kurdija, S., 96, 103
 Kušej, G., 48, 212, 312
 Kuvačić, I., 24, 59, 63, 80, 219
 kvaliteta življenja, 35, 98, 198, 251
 lastnina, 33, 93-94, 108, 130, 138,
 146, 156, 168, 178, 180-181,

- 194, 226, 336, 344, 347, 361, 364
- latentni komunizem, 220
- Lavrač, S., 312
- Lazarsfeld, P., 25, 49-50, 54, 100
- legitimnost, 90, 161, 184, 335
- Lex Denić, 85
- liberalizem, 56-57, 70, 95, 112, 197, 222, 277, 311
- Lipset, S. M., 237, 371
- Ljubljana, 19, 23, 27, 29-35, 39, 58, 60-61, 65, 69, 74, 84, 94, 98, 100, 103, 173, 183, 211, 265, 267-268, 271, 275, 299, 353, 371
- ljubljska sociološka šola, 214
- ljudstvo, 16, 121, 155, 398
- ločitev cerkve od države, 150
- longitudinalno, 26, 31, 72, 77
- Lukić, R., 51
- lustracijski zakon, 220
- Madžarska, 89, 139, 147, 156, 165-167, 208, 236, 238, 286, 295, 400
- Makarovič, J., 60, 308
- Mal, J., 320
- Malnar, B., 31, 95-97, 100, 288, 294
- manipulacija, 250, 346
- Marcuse, H., 52, 59
- marginalni sloji, 261
- Maribor, 38, 252, 321-322, 368
- Markeš, J., 8, 381
- Markič, B., 28, 75, 82, 96, 102, 203, 213, 243, 277, 308, 397
- Marković, M., 63
- Marxove teze o Feuerbachu, 19
- Matos, U., 395
- medgeneracijski problemi, 257
- medijski marketing, 155
- mednacionalni odnosi, 16, 64, 88, 91, 118-119, 148, 166, 222
- mednarodne migracije, 30, 64, 73, 214
- mednarodni terorizem, 229
- mednarodno primerjalno raziskovanje, 34-35, 43, 84, 87
- medrepubliški odnosi, 119
- mehanična solidarnost, 211
- meščanska desnica, 117
- meščansko družboslovje, teorije metode, 32, 244, 246
- Metode družboslovnega raziskovanja, 25, 55, 275, 397
- Mežnarić, S., 73
- Michnik, A., 372
- Mičunović, D., 24, 62, 279
- migracije, 29-30, 38, 42, 72-73, 238
- Miheljak, V., 8, 45, 97-98, 102, 211, 308
- Mikeln, M., 53, 275
- Milčinski, J., 39
- Milić, V., 24, 67-68
- militarizacija, 148
- MKS 1962, 24, 54, 275
- Mladina, 8, 85, 97, 203, 395
- Mlinar, Z., 8, 23, 27-28, 31, 38, 48,

- 50, 58-60, 63-64, 68, 75, 78-80, 89, 91, 96, 204, 213, 243, 268-269, 277, 292, 308, 397
- množični mediji, 72
- mobilnost, 29
- Mochman, E., 97
- moč, 16, 18, 21, 83, 115, 125, 158, 165-166, 206
- Modic, H., 312
- Mohler, P., 97
- Momirović, K., 31, 61
- monolitizem, 173, 191
- monopol ZK, 94
- mortifikacija jugoslovanske sociologije, 219
- Müller, K. H., 31, 35, 65, 82, 84, 100-101
- multivariantne analize, 20, 30, 61
- muslimani, 164
- nacionalizem, 57, 70, 205
- nacionalna identiteta, 222
- nacionalna politika, 179
- nacionalna samozavest, 125, 129, 132, 141, 180, 222, 281
- nacionalna suverenost, 130, 134, 194
- nacionalni interes, 238
- nacionalni projekt, 223
- Nagodetov proces, 47
- narkomani, 282
- narodne manjšine, 166
- narodnoosvobodilni boj, 163
- Nato, 23, 38, 46, 60, 65-66, 70-71, 74-76, 82, 87, 95-97, 100, 102, 189, 193, 213, 221, 229-233, 236, 289, 294, 299, 328, 341, 367, 376-377, 389, 396, 398
- Nedeljski dnevnik, 24
- Nedelo, 8, 311, 349
- nedotakljivost stanovanja, 196
- neoliberalizem, 49, 89, 266, 283, 315, 372, 383-384, 387
- neposredne volitve, 179, 195
- neposredno odločanje, 174
- Neslovenci, 206
- neuvrščenost, 132, 276
- nevtralnost, nevtralizem, 132, 141, 149, 279
- Newton, K., 33, 66, 99
- nezaupanje, 159, 206-207, 209, 216, 235, 323, 335, 337, 345, 379, 386
- nezgodovinski narod, 153
- NORC, National Opinion Research Center, 77
- nosilci javnih funkcij, 196
- nostalgija, 220, 233
- notranja varnost, 33
- oblast, 16, 18, 131, 157-159, 161, 178, 215, 244, 249, 260, 314, 325-326, 332, 336, 346, 365, 369, 376-377, 387
- obračun na FSPN, 60, 63-64, 82
- obrambne vrednote, 132
- obramboslovje, 33
- oče naroda, 162

- Odbor za človekove pravice, 192
 odgovornost, 147, 179, 198, 209,
 214, 256, 308, 325, 377, 389
 ODKJG, 309
 odmevnost, 41
 odnos do cerkve, 255, 366, 388
 odnos do smrtne kazni, 47, 196, 222
 odnos do splava, 136, 390
 odnosi v federaciji, 222
 ogroženost, 124-125, 133, 138, 151,
 206-207, 229, 231, 287, 331,
 336, 340
 omejevanje zasebne lastnine, 156,
 226
 Omladina na putu bratstva, 55
 oporečništvo, 320
 opozicija, 141, 159, 343
 optimizem, 124, 130, 147, 208
 orožarska afera, 329
 osamosvajanje, 95, 150, 153-154,
 158, 207-208, 220
 osem profesorjev, 62, 70
 Osolnik, B., 26, 29
 Pahorjeva vlada, 335, 346
 pametno mesto, 15
 Papalekas, J., 139
 PAPI, 36
 parlament, parlamentarna demo-
 kracija, 33, 88, 110, 129, 158,
 208, 285, 336, 346, 351, 369,
 386
 participacija, 59, 61, 76, 84, 88, 91,
 93-94, 247, 296-297, 324
 partizani, 164, 312
 Partljič, S., 369
 Pašukanis, E., 92
 patriarhalni pogledi, 150
 Peršič, M., 24, 54
 Petrič, E., 70, 213, 243, 308-309
 Petrovič, K., 31, 61
 Philip, J., 59
 Pirjevec, J., 320
 Pirnat, J., 53
 pisateljska ustava, 17
 pluralizem, 42, 84, 90, 110, 125-
 129, 133-134, 140, 148, 150,
 158, 165, 173, 177, 179, 181,
 184, 191, 194, 221-222, 224,
 275, 333, 345, 386
 Podmenik, D., 31
 Pogledi na reforme, 265
 pokojninski sistem, 326, 334
 Politbarometer, 36, 91, 97, 102, 249,
 278, 280, 282, 289, 292, 315,
 323, 343, 387, 400-401
 Political Action, 66
 politična demokracija, 183, 258
 politična diferenciacija, 216
 politična družba, 344
 politična oblast, 14, 85, 93
 politična ogroženost, 231
 politična sociologija, 36, 50, 53, 86,
 91, 292
 politična zavest, 110, 114, 117, 120,
 128, 132, 173-174, 182, 191,
 219, 234

- politična, ekonomska in ideološka moč, 16
- politične orientacije, 35, 98
- politične stranke, 18, 33, 88, 157-159, 168, 206, 209, 221, 235, 285, 323-324, 333, 344, 346, 348, 367, 377, 379
- politični interesi, 33, 181, 323
- politični marketing, 157
- politični pluralizem, 126-129, 134, 140, 173, 221
- politični procesi, 131, 183
- politično javno mnenje, 61, 72, 74, 102, 108, 110, 112, 204, 216
- politično organiziranje, 33
- politologija, 14, 50, 75, 83, 269, 292, 314
- Poljska, 208, 236, 256, 295, 351, 400
- pomoč manj razvitim, 222
- Popov, N., 62-63
- poslanska aktivnost, 74
- postmaterializem, 255, 258
- postmoderna Evropa, 139
- postsocializem, 156
- potek demokratizacije, 66
- Potočnik, V., 29, 100
- Potrč, M., 8, 94
- potvarjanje javnega mnenja, 241
- pranje možganov, 219
- praška pomlad, 333
- pravica do odcepitev, 194, 196
- pravica do samoupravljanja, 196
- pravica do svojega telesa, 149
- pravica do zasebnosti, 196
- pravičnost, 137, 145, 157, 227
- pravna država, 130, 165, 282, 337, 339, 363
- pravno varstvo, 212
- pravosodna oblast, 159
- Praxis, 59
- predsednik republike, 204
- preference, 15, 33, 36, 161, 285
- prehod v demokracijo, 153
- preteklost, 47, 77, 104, 109, 118, 124, 127, 131, 133, 135, 142, 149, 156, 158, 160, 163-164, 166, 182, 192, 208, 220-222, 226, 235, 257, 260, 283, 290, 296-297, 340, 347, 350-351, 355-356, 364, 370, 373, 390
- Pričevanja, 353, 355
- prilaščanje države, 354
- prilaščanje lastnine, 336
- prilaščanje moči, 111, 336
- primer Mure, 103
- Primerjalno družboslovje, 27, 35, 60, 65, 82, 84, 100
- privatizacija, 102, 260, 344, 378
- proces proti četverici, 130, 222
- proces sekularizacije, 29
- profesionalno, 13, 19-20, 58, 79, 112, 212, 218, 225, 279, 314, 371, 397
- projekt Slovensko javno mnenje, 71, 123, 211, 214, 275, 355
- prostorska sociologija, 31

- prostorski razvoj, 39, 199
 prostovoljno služenje vojske, 149
 protiimigrantski ukrepi, 18
 protijugoslovanske težnje, 119
 Przeworski, A., 59
 psihična blaginja, 257
 publiciranje spoznanj, 15
 Pučnik, J., 47, 279
 Puhar, A., 154
 Pusić, E., 24, 63, 67, 80
 Putnam, R., 261
 Računalniški center FSPN, 28, 41, 61, 82, 301
 Ranković, A., 74, 215, 245, 397
 rasizem, 164
 raziskave socialne strukture, 214
 Raziskovalni inštitut FSPN, 26, 305
 raziskovanje javnega mnenja in množičnih komunikacij, 8, 26, 41, 73, 123, 203, 214, 245, 274, 288, 314, 331
 Razredna bit sodobne jugoslovanske družbe, 30, 84, 86
 razvojne elite, 252
 razvojne vrednote, 91, 247
 realni socializem, 167, 219, 353
 referendum, 176-177, 188, 234
 Refleksije, 38, 116, 353, 371, 373
 Religija in cerkev v Vzhodni (Srednji) Evropi, 29
 religija, 26, 29, 38, 42, 64, 70, 76, 83, 91, 99, 219, 255, 286, 293, 305, 354-355, 366, 400
 religioznost, religiozna zavest, 72, 100, 118, 125, 135, 179, 220, 223, 295, 337, 366
 Repe, B., 320
 represija, 32, 133, 173, 182, 196-197
 represivna in restitutivna vloga prava, 211
 revanšizem, 134
 revolucija, 163, 267, 355
 ritualizem, 219
 Rizman, R., 312, 371-372
 Rižnar, P., 364
 Rode, F., 295
 Roglič, M., 8, 331, 375
 Romi, 282
 Romunija, 295
 Rotar, B., 75, 76
 Roter, Z., 27, 29, 32-33, 64, 70-71, 75, 89, 96, 149, 163, 203, 243, 277, 308, 312, 353-355, 397-398
 Rupel, D., 76, 302, 308, 313
 Rupnik, J., 372
 Rus, V., 8, 23, 32-33, 35, 38-39, 60, 63, 70, 79, 80, 89, 94, 101, 156, 219, 253-262, 282, 292-293, 295, 305, 308, 345, 383, 398
 Rusija, 336
 Russell, B., 371
 Saksida, S., 24, 30-31, 52-54, 60-61, 63-64, 73, 89, 91, 215, 275, 292

- samomor, 124
- samoodločba, 174, 184, 194, 196, 303
- samorefleksije, 13, 22
- samoregulacije, 259
- samostojnost republik, 179, 181, 185
- samoupravljanje, 32, 56, 61, 67, 84, 88-90, 93, 110-111, 113, 145, 196, 217, 362, 385-386, 397
- samozavest, 95, 113, 119, 125, 133, 141, 180, 222
- Sartre, J. P., 371
- Scheuch, E., 25, 66, 97
- sekularizem, 118, 221, 236
- sekularno-racionalno, 236-237
- separatizem, 230
- Sever, J., 8, 203
- Sica, V. de, 213
- sindikati, 158
- sistem izobraževanja, 198
- sistem neopredeljivega imena, 341
- sistem pokojninskega zavarovanja, 198
- sistem varnosti, 179
- Skandinavci, 256
- sklad za nerazvite, 130
- skrajneži, skrajna desnica, 204, 282
- slon v trgovini s porcelanom, 273
- Slovaška, 156, 254
- Slovenci v Nemčiji, 30, 38, 72-73
- Slovenija 2000, 54, 57
- Slovenija, 24, 26, 28, 31, 36, 42, 52-53, 55-56, 58, 67, 69-71, 74, 88-89, 91, 99, 101, 104, 108, 110, 112, 115, 117, 119, 126, 128, 133-134, 142-143, 147-148, 162, 166, 169, 176, 182, 184, 197, 204-205, 207, 209, 211, 218-219, 222-225, 230, 232, 234, 244-245, 251, 254, 257, 260-261, 270, 273-275, 281-282, 286-288, 290-291, 295, 311, 313-314, 316, 328, 333, 337-339, 347, 350-351, 353, 365-367, 372, 375-376, 378, 381, 383, 385, 388, 397-398, 400
- slovenski sindrom, 120
- Slovensko javno mnenje, 26, 32, 41, 45, 61, 67, 70-71, 90, 96, 107, 123, 127, 132, 139-140, 149, 153, 157, 173, 193, 203-204, 211, 214, 226, 230, 236, 242, 245-246, 250-251, 273, 275, 297, 315, 331, 355, 359, 375, 381, 397
- Slovensko sociološko društvo, 17, 25, 40, 48, 52, 54, 64, 75, 79, 82, 177, 269, 271, 398
- Smole, J., 69, 74, 108, 274, 397
- Smrke, M., 29
- Sobotna priloga, 154
- social survey, 34, 36, 65-66, 77, 91, 100, 223-224, 251, 287, 397
- socialistična miselnost, 334
- Socialistična zveza, SZDL, 113, 128, 179, 194-195
- socialistično samoupravljanje, 110
- socializem, 83-84, 87, 90, 93, 111,

- 136, 138, 142, 146, 233-234, 262, 296-297, 338-339, 345, 355, 362-363, 378, 383-384
- socializem-kapitalizem, 136, 142
- socialna država, 49, 167, 208, 255, 259-260, 262, 282, 326-327, 334, 335, 363, 376, 383, 389,
- socialna enakost, 211
- socialna kapica, 383
- socialna kohezija, 259
- socialna mobilnost, 214
- socialna negotovost, 206
- socialna omrežja, 61, 239, 268
- socialna senzibilnost, 327
- socialna struktura, 29, 93, 128, 205-206, 214
- socialna varnost, 131, 198, 220, 387
- socialne funkcije države, 157, 227
- socialne razlike, 131, 157, 227, 261
- socialne strategije, 381
- socialni darvinizem, 146
- socialni kapital, 261, 383
- sociologija dela, 60-61, 213
- sociologija družine, 53, 60, 214
- sociologija lokalnih skupnosti, 76, 213
- sociologija prava, 212
- sociologija religije, 29
- sociologija v Jugoslaviji, 51
- sociologija zdravstva, 31
- sociologija, 8, 13-15, 19, 23-26, 29, 38-39, 46, 48, 50-52, 54-55, 57-58, 60-64, 66-70, 76, 79, 81-83, 86, 95, 99, 107, 211-214, 241, 245-246, 269, 274-276, 291, 300-301, 303, 305, 307, 312-314, 354, 397
- Sociološka razsežja krize jugoslovanske družbe, 80
- sociološke paradigme, 212
- Sociološki metod, 68
- sodstvo, 33, 235, 337, 350, 362, 396
- solidarnost, 17, 118, 121, 137, 145-147, 167-168, 178, 206, 208, 217, 246, 255, 259, 266, 268, 296-297, 326, 330, 334-335, 338, 341, 345, 352-353, 363, 370
- soupravljanje, 145
- Spektorski, E., 67
- splav, 136, 149
- spletne ankete, 36
- Splichal, S., 29, 308, 312
- spodnji sloj, 206
- sprava, 134, 163-164
- spremenljivost javnega mnenja, 110
- Srbija, 27, 112, 132, 140, 164-165, 207, 218, 366
- sreča, 121, 165, 218, 257, 283, 331
- srečanja v Portorožu, 79
- srednji sloj, 117, 206, 268
- Stališča o razvoju cestnega omrežja, 31, 34, 91
- stališča, 9, 18, 55, 77, 110-111, 113, 132, 177, 180, 182-183, 185-188, 204, 219, 221, 224, 232, 247, 270, 289, 329, 350, 373
- stanovanjska izgradnja, 199

- Stoezel, J., 55
 Stojanović, S., 62
 strah, 141, 147
 strankarska neopredeljenost volivcev, 144, 162
 strankarski monizem, 179
 strankokracija, 324
 subjektivna revščina, 160
 Supek, R., 24-25, 39, 51, 55, 58-59, 63, 68, 73, 80, 219
 suverenost, 130, 134, 159, 164, 184, 186-187, 189, 194
 Svetličič, M., 308-309, 313
 Svetlik, I., 307-309, 313
 svetovni terorizem, 232
 svinčena leta sociologije, 38
 svoboda govora, 17
 svoboda izpovedovanja vere, 196
 svoboda misli in izražanja, 194, 196
 svoboda političnega združevanja, 196
 svoboda, 71, 84, 157, 194, 196, 301, 339, 353-354, 384-385
 Svobodna misel, 343
 Šešelj, V., 279
 Šiber, I., 30, 86
 šovinizem, 132, 148, 165
 Štamcar, M., 8, 203
 Štebe, J., 96
 Šuštar, A., 388
 Švara, S., 73
 Tadić, L., 24, 48, 51, 53, 62
 tajkunizacija, 336
 tajnosti pisem, 196
 Tannenbaum, R., 59
 telefonski studio, 36, 41, 225
 teorija države, 49, 212, 292
 Teorija in praksa, 8, 45-46, 64, 70-71, 82, 98, 211, 267, 299, 355, 398
 teritorializacija vojske, 132
 Teritorialna obramba, 158
 Teune, H., 59
 The Comparative Study of Electoral System, CSES, 34
 Tito, Josip Broz, 69, 274
 Tocqueville, A., 237
 Tomc, E., 275
 Tomka, M., 29, 35, 99
 Tönnies, F., 92
 totalitarizem in demokracija, 56, 142, 156, 164, 226
 tradicionalizem, 136, 237
 Trampuž, C., 27, 34, 36, 61, 76, 82, 89, 96, 102, 204, 243, 308
 trg delovne sile, 131
 Trstenjak, A., 267
 trženje idej, 157
 tržna ekonomija, 183
 tržne zakonitosti, 130
 ugled, 40, 59, 76, 78, 99, 150, 173, 222, 248, 276-277, 331
 ugovor vesti, 149
 Uhan, S., 96
 Ule, M., 75-76, 299, 302, 308
 unitarizem, 119, 143

- univerza, 61, 287
- ustava, 18, 108, 116, 139-141, 149, 176, 184, 189, 191-193, 197, 183, 245, 334
- ustavna dopolnila, 17, 193
- ustavna komisija, 173, 183-184, 191
- ustavne omejitve lastnine, 181
- ustavne razprave, 173, 175, 185-186, 192
- ustavni amandmaji, 171, 175
- Utenkar, G., 8, 311
- Uvod v družbene vede, 23, 49, 53, 212, 292
- varnost zaposlitve, 227
- varnost, 33, 54, 227, 231-232, 258, 334, 337, 384-385, 387-388
- Vaupetič, L., 55-56
- Večer, 8, 241, 319, 359
- večpartijski sistem, 114
- verbalni delikt, 221-222
- verouk v šolah, 382
- Virant, G., 324-325
- Visoka šola za politične vede, 23, 46, 55, 69, 241, 243, 246, 274
- vlada, 33, 57-58, 88, 102, 158, 235, 273, 277, 283, 311, 329, 335-336, 345-346, 359, 365-366, 375-378, 386, 400-401
- vloga države, 32-33, 197, 315, 334, 360
- Vodopivec, P., 32, 37, 320
- Vogelnik, D., 312
- Vogrič, S. H., 8, 273
- vojna, 121, 234, 360
- volilna abstinenca, 225
- volilne preference, 285
- volilna napoved, 248
- volilno telo, 93, 143-144, 150, 161-162, 168, 223-225, 368
- volitve, 18, 33, 140-141, 159, 195, 224-225, 260, 331, 343, 349, 368, 376, 400
- Vrednote Slovencev in Evropejcev, 33, 35, 94, 101, 253, 293, 383
- Vrednote v prehodu, 26-27, 30, 33-35, 37, 69, 73, 85-86, 183, 191, 291, 297, 349
- vrednote, 8-9, 18, 26-27, 29-35, 37, 42, 54, 58, 69, 72-73, 76, 84-86, 91, 94, 98-99, 101, 111, 113, 125, 128, 131-132, 136, 140, 142, 144, 156-157, 168, 173, 183-184, 186-187, 191-193, 207, 219, 222-224, 226, 235-237, 247, 251, 253-255, 258, 260, 266-267, 271, 278, 281, 283-284, 291-293, 295-297, 306, 322-323, 330, 332, 338-339, 347-350, 360, 364, 375-376, 378, 381, 383-384, 386-388, 399, 402
- vrednotenje preteklosti, 163, 350
- Vrednotni atlas sveta, 94
- Vreg, F., 24, 32, 38, 52, 70, 73, 93, 308, 398
- vzgon, 76, 145, 305, 383, 387
- vzorčenje, 36, 77
- Weber, M., 21, 38
- World Value Survey, WVS, 34
- WZB Berlin, 98

- ZA Köln, 65, 97
 zadovoljstvo, 249, 257-258, 277, 283, 300, 340, 352, 381, 387, 389
 združna lastnina, 180
 zagrebška sociološka šola, 24
 Zahodna Evropa, 66, 99, 132, 164, 239, 255
 Zajc, D., 75
 zakonitost, 160-161, 337, 340, 367
 Zapf, W., 35, 98
 zaposlovanje, 103, 133, 145
 Zares, 151, 329
 zasebno podjetništvo, 181
 zaupanje, 8, 33, 36, 93, 99, 131, 143, 158-159, 162, 204, 209, 235-238, 261, 285-286, 323, 336-337, 340-341, 345, 348, 350-352, 365-367, 377-379, 386-387, 401
 zavest, 34, 110-111, 113-114, 116-117, 120, 125, 128, 132, 136, 138, 145, 170, 173-174, 181-182, 191, 207, 219-220, 226-227, 232, 234, 238, 250, 255, 257, 282, 293, 295, 326, 330, 339, 363-365, 370
 Zbor za ustavo, 192
 zdravi razum, 265
 zdravstveno varstvo, 145, 147
 Združene države Amerike, 236-237
 združeno delo, 32, 63, 399
 zemljiški maksimum, 108, 247
 zgodovinski materializem, 107
 zgornji sloj, 206
 Zihlerl, B., 274
 zmanjševanje socialnih razlik, 157, 227
 znanost in tehnologija, 40
 znanost in vera, 355
 Znanstvena knjižnica FDV, 38, 97, 99, 265, 353, 371
 Zulehner, P., 29, 35, 99-100
 ZUMA, 65-66, 78, 97, 99, 224, 287
 Zupan, J., 294
 Zupančič, B. M., 88-89, 265, 271
 Zveza komunistov, 32, 74-75, 113, 126, 129, 144, 166, 175, 178, 181-182, 194, 222-223, 333, 398-399
 Zvezna republika Nemčija, 73, 224
 zvezne intervencije, 197
 Zvonarevič, M., 24
 Žerdin, A., 7-8, 13, 273, 381
 življenje znotraj sistema, 267
 življenjske razmere, 160, 208, 296, 389
 Žižek, S., 307
 žrtve, 138, 151, 153
 Žun, A., 53
 Župančič, A. O., 265-267, 271
 Župančič, O., 265, 267
 Županov, J., 32, 48, 63, 137, 382

Kot se je nekdaj o raziskavah javnega mnenja molčalo, tako letos, ob Slovenskem javnem mnenju 1990, po medijih kar frčijo podatki iz raziskave. Prosil bi vas, da bi poskusila zarisati razpoloženje, upe, pričakovanja, bojazni ipd. Slovencev na začetku devetdesetih let...

Če se človek četrto stoletja ukvarja z izkustvenim raziskovanjem družbe, ne more biti le analitik... Raziskava je zanj neposredno doživetje, vtis, občutje, oblikuje si predstave o dogajanju, o spremembah... Impresija o Slovencu današnjega časa je protislovna... Kritično razpoznava neugodne spremembe v razmerah lastnega življenja in v svojem okolju. Izraža občutke ogroženosti svoje družine, svojega naroda, njune prihodnosti. Sprošča se iluzij, ki jim je v nedavni preteklosti nekritično podlegal. Nekaj manihejskega je v združbi vrednotenj in ciljev, kot jih izraža: evropska usmerjenost in etnocentrizem, tržna usmerjenost in egalitarizem, zavzemanje za politični pluralizem in svojevrstna idolatrija, individualizem ter usmerjenost v zasebnštvo in hkrati visoko vrednotenje socialne gotovosti itd. Slovenec devetdesetih let kaže neko do zdaj nevideno trdnost, moč kot posameznik in v združbi, narodu. Bolj prosto, svobodno izreka svoje prepričanje, svoje poglede, zavračanje. Če je za sedemdeseta leta značilna neka demoralizacija, osipanje etične utemeljenosti medčloveških oziroma družbenih razmerij, njihova ideološka zastrtost in institucionalno fiksiranje, potem bi za Slovenca današnjega časa lahko rekli, da ga obvladuje neki nov etos, novo razumevanje lastnih, narodovih in družbenih možnosti in odgovornosti...

(Iz pogovora s Š. Kališnikom za Naše razglede, 23. 2. 1990.)

Menite, da bi bilo treba na ravni države začeti govoriti o novih socialnih strategijah?

Brez dvoma! Na ravni države jih nimamo. A tudi Evropa jih nima. Težko bi pričakovali, da bo Slovenija izoblikovala kako kompleksno strategijo za reševanje teh vprašanj. Smo del EU in v njej bi morali spodbuditi ustvarjalno razmišljanje in koncipiranje rešitev.

(Iz pogovora z A. Žerdinom in J. Markešem za Delo, Sobotna priloga, 27. 8. 2016.)